

Lingv. 2. 1126.608

UNIVERSITATEA
DIN
BUCUREȘTI
INSTITUTUL
DE
LINGVISTICĂ

CELE MAI VECHI
TEXTE ROMÂNEȘTI

†
CONTRIBUȚII FILOLOGICE
ȘI LINGVISTICE

București, 1982

BIBLIOTECA FACULTĂȚII
de
Limba și literatura română

Cota

126608/1

Inventar

25724

11 26608/81
UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ

CELE MAI VECHI TEXTE ROMÂNEȘTI

CONTRIBUȚII FILOLOGICE ȘI LINGVISTICE

DE

EMANUELA BUZĂ, GHEORGHE CHIVU, MARIANA COSTINESCU,
ION GHEȚIE, ALEXANDRU MAREȘ, ALEXANDRA ROMAN-MORARU,
FLORENTINA ZGRAON

COORDONATOR

ION GHEȚIE

BUCUREȘTI, 1982

CUVINT INAINTE

Volumul de față reunește un număr de 9 studii de dimensiuni mai mari, consacrate examinării, din perspectivă filologică, a unora dintre cele mai vechi monumente ale literaturii române (manuscrisele rotacizante, tipăriturile coresiene, textele de literatură populară). Datorate unui grup de cercetători din colectivul de limbă literară și filologie de la Institutul de lingvistică din București, ele urmăresc să elucideze câteva dintre problemele controversate ale studierii originii scrisului în limba română. Sînt de amintit, în această ordine, lucrările dedicate localizării unor texte, asupra cărora nu deținem în prezent decît cunoștințe parțiale, nu o dată contradictorii. Alte studii se ocupă de stabilirea relațiilor de filiație dintre cele mai vechi scrieri românești, aducînd însemnate precizări în problema mereu actuală a circulației bunurilor spirituale pe teritoriul României în urmă cu patru secole.

Realizat după o concepție metodologică unitară, la curent cu ultimele achiziții ale disciplinelor filologice și lingvistice, volumul năzuiește să fie o contribuție la cunoașterea mai profundă a culturii românești, surprinsă într-un moment de răscruce al istoriei ei seculare. El avansează puncte de vedere originale, care mijlocesc o imagine în bună parte nouă a epocii de început a scrisului românesc. Împreună cu alte cercetări publicate anterior, lucrarea are rostul să prefigureze monografia Originile scrisului în limba română, a cărei elaborare, în cadrul Institutului de lingvistică din București, urmează a se încheia în scurtă vreme.

Culegerea de față a figurat în planul de cercetări al Institutului de lingvistică din București în anii 1976—1978. Ea a

beneficiat de observațiile competente formulate de conf. dr. Liviu Onu, de la Facultatea de limba și literatura română a Universității din București, și de dr. I. Rizescu, cercetător principal la Institutul de lingvistică din București, referenți oficiali desemnați de Consiliul științific al institutului. Ne facem o plăcută datorie de a le adresa, și pe această cale, mulțumirile noastre.

În încheiere, menționăm că termenii slavi au fost reproduși cu litere latine, conform normelor internaționale de transcriere. Pentru a reproduce cuvintele românești scrise cu slove chirilice s-a apelat la un sistem de transliterație simplificată (folosit, de asemenea, pentru a reda slovele chirilice din transcrierile realizate de alte persoane). Motivele care au determinat o asemenea atitudine sînt de ordin strict tehnic.

ION GHEȚIE

ABREVIERI

- AAR** *Analele Academiei Române*
- AB** *Apostolul popii Bratul* (ms. din colecția Muzeului de literatură veche „Dosoftei“ din Iași).
- AI** *Apostolul Iorga* (publicat de N. Iorga, *Cîteva documente de cea mai veche limbă românească (sec. al XV-lea și al XVI-lea)*, în AAR, seria II, Mem. sect. lit., XXVIII, 1906, p. 6—7).
- AIIN** *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj, I (1922) ș.u.
- ALR I** *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea I (ALR I) de S. Pop, vol. I, Cluj 1938, vol. II, Sibiu—Leipzig, 1942.
- ALR II** *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române. Partea II (ALR II) de E. Petrovici, vol. I, Sibiu—Leipzig, 1940.
- ALR, II, SN** *Atlasul lingvistic român*, serie nouă, București, vol. I—II, 1956, vol. III, 1961, vol. IV, 1965, vol. V, 1966, vol. VI, 1969, vol. VII, 1972.
- ALRM I** *Micul atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea I (ALRM I) de S. Pop, vol. I, Cluj, 1938, vol. II, Sibiu—Leipzig, 1942.
- ALRM II** *Micul atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române. Partea II (ALRM II) de E. Petrovici, vol. I, Sibiu—Leipzig, 1940.
- ALRM II, SN** *Micul atlas lingvistic român*, serie nouă, București, vol. I, 1956, vol. II, 1967, vol. III, 1967.
- Anon. Car.** *Dictionarium valachico-latinum*; ed. G. Crețu *Anonymus Caransebesiensis, cel mai vechi dicționar al limbei române*, în „Tinerimea română“, serie nouă, I, 1898, p. 320—380.

- Arh. folc.** *Anuarul Arhivei de folclor, Cluj—București, I (1932) ș.u.*
- Avram, C.** *Andrei Avram, Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești, București, 1964.*
- BL** *Bulletin linguistique, București, I (1933) ș.u.*
- Bon.** *Psalterium Bononiense (ed. V. Jagić, Wien—Berlin—St. Petersburg, 1907), versiune slavonă.*
- BOR** *Biserica Ortodoxă Română, București, I (1883) ș.u.*
- BPhil.** *Buletinul Institutului de filologie română „Alexandru Philippide”, Iași, I (1934) ș.u.*
- BRV, I** *Ion Bianu, Nerva Hodoș, Bibliografia românească veche, vol. I, București, 1903.*
- CADE** *I.-A. Candrea, Gh. Adamescu, Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”, București, 1931.*
- Candrea, PS** *I.-A. Candrea, Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolul XVI și XVII traduse din slavonește, I-II, București, 1916.*
- Cartojan, CP** *N. Cartojan, Cărțile populare în literatura românească, I-II, București, 1929—1938.*
- CC₁** *Coresi, Cazania I, [1567—1568].*
- CC₂** *Coresi, Cazania a II-a, Brașov, 1581.*
- C. Cosm.** *Codrul Cosminului, Cernăuți, I (1924) ș.u.*
- CDDE** *I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine (A—putea), București, 1907—1914.*
- Ciobanu, IS** *Șt. Ciobanu, Inceputurile scrisului în limba românească, București, 1941 (extras din AAR, Mem. secț. lit., seria III, tom X, Mem. 3).*
- CL** *Coresi, Liturghier, [Brașov, 1570].*
- CLingv.** *Cercetări de lingvistică, Cluj, I (1956) ș.u.*
- CM** *Coresi, Molitvenicul românesc, [1567—1568].*
- CP** *Coresi, Psaltire românească, Brașov, 1570.*
- CP₁** *Coresi, Psaltire slavo-română, Brașov, 1577.*
- CP₂** *Șerban Coresi, Psaltire slavo-română, [Brașov], cca. 1588.*
- CPr.** *Coresi, Praxiu, [Brașov], cca. 1567.*
- CS** *Codicele Sturdzan (BAR, ms. rom. nr. 447).*
- CT** *Coresi, Tetraevanghel, Brașov, 1561.*
- CTd.** *Codicele Todorescu (BAR, ms. rom. nr. 5484).*
- CV** *Codicele Voronețean (BAR, ms. rom. nr. 448).*

- DA** *Dicționarul limbii române. Tom. I (părțile I—III) — II (părțile I—III), București, 1913—1949.*
- Densusianu, GH** Ovid Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915.
- Densusianu, HLR, II** Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, II, 1938.
- DDRF** Fr. Damé, *Nouveau dictionnaire français-roumain*, București, 1900.
- Demény, ES** *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu — prima tipăritură în limba română cunoscută pînă azi, în Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551—1553*. București, 1971, p. 22—98.
- Dimitrescu, CT** *Tetraevanghelul lui Coresi, Brașov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești, 1574*, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, 1963.
- DLR** *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, VI—IX, București, 1965—1977.
- DR** *Dacoromania*, Cluj, I (1920) ș.u.
- Drăgan, DM** N. Drăganu, *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București—Leipzig—Viena, 1914.
- EL** *Evangheliarul de la Londra, 1574* (Biblioteca British Museum, Londra).
- ES** *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, [1551—1553]*.
- Gaster, CR** Moses Gaster, *Chrestomație română, I—II*, Leipzig—București, 1891.
- Gheție, BD** Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975.
- Gheție, IS** Ion Gheție, *Inceputurile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974.
- Gheție—Mareș, GD** Ion Gheție, Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974.
- Gheție—Mareș, IFR** Ion Gheție, Al. Mareș, *Introducere în filologia românească. Probleme. Metode. Interpretări*, București, 1974.
- Gl. Olt.** *Glosar dialectal. Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu..., de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967.
- GS** *Grai și suflet*, București, I (1923) ș.u.
- Hasdeu, CB** B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni, I—II*, București, 1878—1879.

- HEM** B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, I—III, București, 1887—1893.
- Iorga, SD** N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I—XXXI, București, 1901—1916.
- Ivănescu, PC** G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947.
- Jb.** *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, I (1894) ș.u.
- Lex. Mars.** *Lexicon Latinum-Walachicum et Ungaricum*; ed C. Tagliavini, II „*Lexicon Marsilianum*“ *dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, studio filologico e testo, București, 1930.
- Lex. reg.** *Lexic regional*, vol. I, [București], 1960, vol. II. [București], 1967.
- LL** *Limbă și literatură*. București, I (1955) ș.u.
- LR** *Limba română*, București, I (1952) ș.u.
- Mardaric, Lexicon** Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și Tilcuirea numelor din 1649*, publicate ... de Grigorie Crețu, București, 1900.
- Mareș, CL** Al. Mareș, *Liturghierul lui Coresi*, București, 1969.
- MB** *Manuscrisul popii Bratul* (ms. din colecția Muzeului de literatură veche „Dosoftei“ din Iași).
- MCD** *Materiale și cercetări dialectale*, vol. I, [București], 1960.
- MI** *Manuscrisul de la Ieud* (BAR, ms. rom. nr. 5032).
- Par.** *Psaltirea de la Paris* (1380), versiune slavonă.
- Pamfil, PO** *Palia de la Orăștie. 1581—1582*. Text-facsimile-in-dice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, 1968.
- Pascu, ILLR** G. Pascu, *Istorieea literaturii și limbii române din secolul XVI*, București, 1921.
- Pașca, GD** Ștefan Pașca, *Glosar dialectal*, București, 1928.
- Petrovici, ES** Emil Petrovici, *Observații asupra grafiei și limbii textului românesc al Evangheliarului slavo-român de la Sibiu*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553*, București, 1971, p. 9—21.
- PM** *Psaltire moldovenească* (BAR, ms. rom. nr. 3465).
- PH** *Psaltirea Hurmuzachi* (BAR, ms. rom. nr. 3077).
- PI** *Psaltirea Iorga* (publicată de N. Iorga, *Un exemplar românesc al unei tipărituri coresiene și o publicație coresiană nouă*, în „*Almanahul graficeii române*“, 1926, p. 28—30).

- Plopșor, VO** C. S. Nicolaescu-Plopșor, *Vorbe olteneste*, București, 1922.
- Popovici, MP** I. Popovici, *Die Dialekte der Munteni und Pädureni im Hunyader Komitat*, Halle a.d.S., 1905.
- Pr.** *Psaltirea de la Praga (1359)*, versiune slovonă.
- PS** *Psaltirea Scheiană* (BAR, ms. rom. nr. 449).
- PSă** *Psaltirea Săulescu (Glosariul Psaltirei lui Coresi din 7076 (1568) elaborat de George Săulescu, în „Buciumul român”, I, 1876, p. 1—16, 49—64, 97—112, 145—160, 193—208, 241—250, 289—304).*
- Pușcariu, LR, I—II** S. Pușcariu, *Limba română*, Vol. I. *Privire generală*, București, 1940. Vol. II. *Rostirea*, [București], 1959.
- Pușcariu—Procopovici, CC₂** Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, *Diaconul Coresi. Carte cu învățătură (1581)*, I, București, 1914.
- PV** *Psaltirea Voronețeană* (BAR, ms. rom. nr. 693).
- Rizescu, LP** *Pravila ritorului Lucaci*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, 1971.
- Rosetti, ILR** Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1968.
- Rosetti—Cazacu—Onu, ILRL** Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*. Vol. I. *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, București, 1971.
- RRH** *Revue roumaine d'histoire*. București, I (1962) ș.u.
- RRL** *Revue roumaine de linguistique*. București, I (1956) ș.u.
- SCILF** *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, București, I (1952) ș.u.
- SCL** *Studii și cercetări lingvistice*, București, I (1950) ș.u.
- SCȘt. (Iași)** *Studii și cercetări științifice. Filologie*, Iași, I (1950) ș.u.
- Sin.** *Psalterium Sinaiticum* (ed. S. Severianov, Petrograd, 1922), versiune slavonă.
- SLLF** *Studii de limbă literară și filologie*. I—III, București, 1969—1974.
- SMIM** *Studii și materiale de istorie medie*. IV, București, 1960.
- Șandru, Lăpuș** D. Șandru, *Enquêtes linguistiques... III, Lăpușul de sus (d. Huniedoara)*. în „Bulletin linguistique“, III, 1935, p. 113—177.
- Tamás, EW** Lajos Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapest, 1966.

- TDRG** H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I—III, Bukarest, 1903—1924.
- Teodorescu—Gheție, MI** *Manuscrisul de la Ieud*. Text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă și indice de Mirela Teodorescu și Ion Gheție, București, 1977.
- Vaida, Sălaj** V. Vaida, *Material jargon de dialect sălăgian*, în „Tribuna“, VII, 1890, p. 329—330, 333—334, 337—338, 341—342, 345—346, 350—351, 353—354, 357—358, 361—362, 365—366, 369—370, 373—374, 377—378, 381—382, 385—386.
- Vd.** *Psalterium Vindobonense* (ed. Joseph Hamm, Wien, 1867), versiune slavonă.
- Viciu, Gl.** A. Viciu, *Glosar de cuvinte dialectale din graiul viu al poporului român din Ardeal*. București, 1906.
- Vircol, M.** V. Vircol, *Din graiul popular al județului Mehedinți*. în „Noua revistă română“, VIII, 1910, nr. 6, p. 84—88.
- Vircol, V.** V. Vircol, *Graiul din Vilcea*, București, 1910.

CONTRIBUȚII LA LOCALIZAREA TILCULUI EVANGHELIILOR ȘI MOLITVENICULUI ROMÂNESC (1567—1568)

de EMANUELA BUZĂ

Foarte puține dintre textele românești din secolul al XVI-lea (tipărituri sau manuscrise) conțin indicații precise asupra datei, locului sau autorului lor, fapt care îngreunează datarea sau localizarea textelor respective.

Cele mai multe dintre studiile care s-au ocupat pînă în prezent de localizarea unor texte vechi nu au avut la bază o metodologie riguroasă de cercetare. Pornind de la o argumentare insuficientă, rezultatele acestor studii nu pot fi considerate ca definitive. Este cunoscut faptul că datele pe care ni le oferă stadiul actual al cercetării dialectologiei istorice românești nu ne permit să stabilim cu o foarte mare exactitate configurația dialectală din secolul al XVI-lea a dacoromânei. Pornind de la ideea că cercetătorul trebuie să ia în discuție toate fenomenele relevante pe care le oferă un text, Ion Gheție a propus, într-o serie de lucrări¹, o metodologie riguroasă de localizare a textelor.

Tilcul evangheliilor (Cazania I) și Molitvenicul rumânesc, tipărite de Coresi în 1567—1568² au făcut obiectul unor încercări de localizare care au avut în vedere fie fapte de limbă izolate (fonetisme, elemente lexicale), fie elemente de conținut religios.

Primul cercetător care s-a ocupat de problema traducerii *Cazaniei I* a fost Nicolae Iorga³. Acesta a arătat că lucrarea a fost puternic influențată de calvinism (atacuri anticlericale, rugăciuni cu caracter calvin) și că între această lucrare și *Palia de la Orăștie* există o mare asemănare din

¹ Dintre acestea, menționăm: *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 391—406; *Les particularités linguistiques, moyen de localisation des anciens textes roumaines*, în RRL, tome XI, 1966, no. 4, 325—337 și Gheție—Mareș, IFR, p. 108—125.

² În privința datării, vezi P. Binder—A. Huttman, *Cu privire la datarea și geneza Cazaniei I, tipărită de diaconul Coresi*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 109—117; Al. Mareș, *Cînd și unde s-au tipărit Tilcul evangheliilor și Molitvenicul românesc?*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 119—130.

³ *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. 75—76.

punct de vedere stilistic și lexical (*săblaznă, hasnă*)⁴. Concluzia pe care o trage autorul este că traducerea *Cazaniei I* s-ar datora unuia dintre traducătorii *Paliei*, respectiv lui Moisi Peștișel, predicatorul calvin din Lugoj⁵.

În 1911, H. Sztripszky și G. Alexics, editând *Fragmentul Todorescu*, aduc în discuție și alte texte contemporane, *Palia de la Orăștie* și *Molitvenicul coresian*⁶. Cei doi autori evidențiază numeroasele trăsături lingvistice (fonetice, morfologice, sintactice și lexicale) comune celor trei texte, care, după opinia lor, sînt produsul propagandei calvine din Transilvania. Ele poartă pecetea graiului bănățean-hunedorean, fiind traduse de români din zona Banat—Hunedoara, care cunoșteau foarte bine limba maghiară. Nicolae Drăganu consideră că traducerea celor două texte a fost făcută de Gheorghe de Singeordz⁷. Și Vladimir Drimba atribuie lui Gheorghe de Singeordz, superintendentul calvin al Ardealului, traducerea *Cazaniei I*⁸.

Analizînd termenii regionali din lexicul *Paliei de la Orăștie*, Viorica Pamfil⁹ arată că o parte dintre aceștia se regăsesc și în lexicul *Cazaniei I* și *Molitvenicului*, textele fiind un produs al propagandei calvine. Pe baza asemănărilor lexicale, autoarea propune localizarea acestor texte într-o regiune apropiată de aceea în care a fost alcătuită *Palia*, în care se vorbea un grai puternic influențat de limba maghiară. Pe lângă elementele de origine maghiară, autoarea susține că împrumuturile de origine slavă comune *Paliei* și *Molitvenicului* (*niștotă, poroboc*) erau specifice și traducerilor calvino-române din veacul al XVII-lea, cu o circulație restrînsă în graiul din zona Banat-Hunedoara¹⁰.

O altă opinie asupra locului traducerii textelor pe care le discutăm, a emis, într-o serie de articole, P. Olteanu¹¹. Plecînd de la constatarea că autorul *Cazaniei I* profesează concepții calvine, P. Olteanu consideră că traducătorul textului era un predicator calvin. În primul dintre articole, autorul afirmă, fără a aduce argumente, că textul a fost tradus în nordul Transilvaniei-Maramureș, după un original slav răsăritean, pentru ca în următoarele două lucrări să considere că originalul, traducerea românească și alte două versiuni ucrainiene din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea (*Postilla din Tekovo* și *Postilla din Neagovo*) au fost alcătuite în Maramureș. În ultimul dintre articolele menționate¹², P. Olteanu aduce ca argu-

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli román fordításban, Budapest, 1911, p. 223—227.

⁷ N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*. Bucarest, 1938, p. 21.

⁸ O copie din secolul al XVII-lea a „Tilcului evangheliilor” și „Molitevcnicului” diaconului Coresi, în SCILF, IV, 1955, p. 538.

⁹ Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Orăștie”, în CLingv., III, 1958, p. 227—248.

¹⁰ *Ibidem*. p. 243.

¹¹ *Les originaux slavo-russes des plus anciennes collections d'homélies roumaines*, în „Romanoslavica”, IX, 1963, p. 165—166; *Contribuții la problema începuturilor și promovării scrisului românesc (400 de ani de la apariția „Tilcului Evangheliilor” (1564) al lui Coresi)*, în LL, 1964, p. 189—211; „*Postilla de Neagovo*” în lumina „*Cazaniei I*” a diaconului Coresi (cca. 1564), în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 105—131; *Adjectivul în Cazania I a diaconului Coresi și în versiunea slavă de Neagovo*, în SCL, XX, 1969, nr. 2, p. 183—195.

¹² *Adjectivul în Cazania I a diaconului Coresi și în versiunea slavă de Neagovo*, p. 188—194.

mente și unele elemente lexicale : *hrăbor*, *hlăpie*, *arete*, *budușlui* ș.a., pe care le consideră ca fiind specifice nord-vestului Transilvaniei și Maramureșului.

Afirmațiile făcute de P. Olteanu au fost puse sub semnul întrebării de către Ion Gheție¹³, prin analiza termenilor discutați mai sus (*hrăbor*, *hlăpie* ș.a.), care ne îndreaptă atenția spre alte zone lingvistice (în special, Banat-Hunedoara) decît Maramureșul¹⁴. Astfel, Ion Gheție se alătură lui Nicolae Iorga, Sztripszky-Alexics și Vioricăi Pamfil, care au susținut că cele două texte coresiene reproduc originale din zona Banat-Hunedoara¹⁵. Totodată, în articolele menționate, Ion Gheție a subliniat necesitatea cercetării întregului material de limbă pe care îl oferă textul în vederea unei localizări cît mai precise.

În lucrarea de față ne vom referi la materialul lingvistic pe care l-am extras din ambele tipărituri coresiene, considerîndu-le ca fiind traducerea unui singur autor. Textele sînt legate împreună, se datoresc aceluiași tipograf și, după cum au relevat cercetările anterioare sînt tipărite pe aceeași hîrtie¹⁶, una în continuarea celeilalte.

În același timp, ambele texte se înscriu în categoria textelor românești datorate propagandei calvine din Transilvania în secolul al XVI-lea.

Multe dintre particularitățile lor lexicale și sintactice se pot explica pe baza originalelor (slav și maghiar) după care au fost traduse. Astfel se pare că *Molitvenic* ar reproduce ediția a II-a a *Agendei* lui G. Heltai din 1559, apărută la Cluj¹⁷. Despre *Cazania I* s-a presupus că reflectă colecția de omilii slavo-ucrainene care a stat și la baza celor două versiuni tîrzii, *Postilla de Tekovo* și *Neagovo*¹⁸.

Cercetînd partea de text care s-a păstrat în *Cazania I* (f. 11^r—247^v) și *Molitvenic* (f. 249^r—263^v)¹⁹ am luat în discuție faptele de limbă localizabile pe baza atestărilor oferite de textele vechi (documente, texte literare), care conțin indicații asupra locului unde au fost realizate, precum și pe baza unor mărturii mai recente, acolo unde nu avem date suficiente în epoca veche. O atenție specială am acordat însă atestărilor din secolul al XVI-lea.

Deși textele rotacizante aparțin tot secolului al XVI-lea, ele nu au fost luate în considerație ca texte de referință, deoarece, pînă în prezent,

¹³ *Unde s-a tradus întia Cazanie coresiană?*, în LR, XIX, 1970, nr. 2, p. 121—127.

¹⁴ *Ibidem*, p. 123; vezi și Ion Gheție, *Termenii de origine maghiară și localizarea textelor rotacizante*, în LR, XXV, 1976, nr. 2, p. 189.

¹⁵ Vezi Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a a lui Coresi*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 153, 154.

¹⁶ P. Binder—A. Huttmann, *op. cit.*, p. 117; Al. Mares, *op. cit.*, p. 126—128.

¹⁷ Vl. Drimba, *op. cit.*, p. 538.

¹⁸ Pandele Olteanu, *Presupusul original unguresc al Cazaniei I, din 1564, a diaconului Coresi: corectarea unei erori*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, 1965, p. 649.

¹⁹ Am avut în vedere și fragmentele de *Molitvenic* descoperite nu de mult și studiate de Al. Mares și T. Furdui, *Un fragment inedit din Molitvenicul tipărit de Coresi*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 1, p. 57—58, P. Binder, *Un fragment necunoscut al Molitvenicului coresian*, în LR, XXII, 1973, nr. 4, p. 301—304 și L. Onu, *Precizări în legătură cu cîteva fragmente găsite recent din Molitvenicul lui Coresi*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 453—456.

nu s-a făcut o localizare riguroasă a lor. Faptul că textele conțin foarte multe particularități lingvistice nordice nu este un indiciu sigur pentru localizarea lor în nordul Transilvaniei (Maramureș), deoarece aceste fenomene se circumscriu unei arii geografice mai întinse²⁰, oferindu-ne date prea vagi pentru o localizare mai exactă.

Într-o situație similară se află textele coresiene, care nu au o limbă unitară, ci conțin fenomene aparținând mai multor graiuri dacoromâne²¹. Este cunoscut faptul că tipograful muntean intervenea, modificând limba originalului pe care îl reproducea. Cu toate acestea, analiza lingvistică a textelor scoate la iveală existența mai multor straturi lingvistice, datorită faptului că intervențiile lui Coresi nu erau consecvente.

Cele două tipăriri pe care le discutăm reflectă, în esență, graiurile din Muntenia și sud-estul Transilvaniei, fapt care ne-a determinat ca, în discutarea materialului de limbă excerptat, să acordăm o mai mare atenție acelor fenomene care nu se pot explica prin graiurile amintite și care ar putea proveni din originalele ce au stat la baza editării.

Trebuie să amintim că, pentru localizarea *Cazaniei I* nu am avut în vedere decât omiliile, nu și textul evanghelic care reproduce, cu unele mici diferențe ediția brașoveană a *Tetraevanghelului* (1561).

Faptele de limbă vor fi prezentate monografic, urmînd ca rezultatele cercetării să facă obiectul capitolului final al lucrării. Am notat cu indicele I localizările sigure, întemeiate pe atestările din secolul al XVI-lea și cu indicele II localizările care se întemeiază pe atestări ulterioare (sec. XVII—XX).

Zonele dialectale avute în vedere pentru repartitia regională a materialului lingvistic excerptat sînt cele stabilite în *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea* de Ion Gheție și Al. Mareș și *Baza dialectală a românei literare* de Ion Gheție. Precizările suplimentare au fost menționate de fiecare dată.

A. Fonetică

Vocalism

1. *ă* netrecut la *o* în cuvinte de tipul *năroc* (30^v/20), *nărocita* (33^r/7), *nărod* (96^v/2, 259^v/2), *săbor* (191^r/8, 256^r/14). Formele cu *o* nu sînt consemnate în textele de care ne ocupăm. Fonetismul *ă* circula, în secolul al XVI-lea, în Banat-Hunedoara, putînd fi întilnit în textul *Paliei de la Orăștie*. Ulterior, el este înregistrat în texte din Moldova și Transilvania de nord²².

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de nord, Moldova.

2. Disimilarea *ă—ă* > *ă—o* în *zăbovi* (172^r/8, 181^r/23) este notată, în secolul al XVI-lea, tot în textul *Paliei*, iar ulterior într-un document muntenesc²³.

²⁰ Gheție, BD, p. 238—240.

²¹ Gheție, BD, p. 260—261.

²² Gheție—Mareș, GD, p. 80 ; Gheție, BD, p. 101—102.

²³ Gheție—Mareș, GD, p. 81—82 ; Gheție, BD, p. 101—102.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Țara Românească.

3. **e—i > i—i** în cuvîntul *striin* (32^r/20) și *striina-se-va* (139^r/3—4). Atestările acestor forme în secolul al XVI-lea nu sînt numeroase, ele provenind dintr-un text bănățean-hunedorean, *Palia*. În alte regiuni (Muntenia, Moldova) documentele consemnează formele cu *e* (*strein*). După 1600 fonetismul a fost notat în documente din Țara Românească și sud-vestul Transilvaniei ²⁴.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Țara Românească, Transilvania de sud-vest.

4. **-c- aton a trecut la i** în *contineaste* (119^v/1). Este una dintre tră-săturile fonetice care caracterizau, în secolul al XVI-lea, graiurile aparținînd subdialectului nordic al limbii române, precum și Oltenia și vestul Munteniei ²⁵.

Repartiție

I Țara Românească (vest), Banat—Hunedoara, Transilvania de nord-est, Moldova.

5. **-e > -i**: *trebuiști* (3 sg. 163^r 23—24), *di* (199^v/8), *iubești* (3 sg. ; 18^v/20), dar și *trebuiaste* (15^v/19—20), *de* (11^v/3).

Fenomenul era specific nordului Moldovei și unor zone din Banat—Hunedoara. Sporadic, el a fost înregistrat și în documente de proveniență vest-oltenească ²⁶.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; Oltenia (vest), Moldova de nord.

6. **-ea accentuat > -c**: *căde* (236^r/22), *cunoște* (imperfect, 3 pl., 32^r/22), *pre* (32^r/9) ; cf. și *cunoștea* (31^v/18), *prea* (34^r/10). În cursul veacului al XVI-lea, trecerea lui *-ea* final la *-e* este notată în texte și documente din Oltenia, Moldova și Transilvania de nord-est, precum și din Banat—Hunedoara ²⁷.

Repartiție

I Oltenia, Moldova, Transilvania de nord-est, Banat—Hunedoara.

7. **-iu->-i** în *mincinos* (30^r/11), *mincinoase* (196^r/6). Fenomenul reprezintă o inovație a graiurilor sudice ²⁸, care s-a extins ulterior și în nord,

²⁴ Rosetti, ILR, p. 485 ; Gheție—Mareș, GD, p. 87—88 ; Gheție BD, p. 103—104 ; Ion Gheție, *În legătură cu etimologia lui străin**, în SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 176—178.

²⁵ Rosetti, ILR, p. 485 ; Gheție—Mareș, GD, p. 91—94 ; Gheție, BD, p. 106—110.

²⁶ Rosetti, ILR, p. 497 ; Gheție—Mareș, GD, p. 98—99 ; Gheție, BD, p. 109.

²⁷ Rosetti, ILR, p. 501—502 ; Gheție—Mareș, GD, p. 114—117 ; Gheție, IS, p. 148—149 ; Ion Gheție, *Noi contribuții la problema trecerii lui -ea la e : leage > lege*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 82—84.

²⁸ Rosetti, ILR, p. 505—506 ; Gheție, BD, p. 121 ; DLR, s.v.

după cum rezultă din atestările pe care le oferă documentele și textele literare.

Repartiție

II Țara Românească.

8. **i epentetic** în cuvintele *ciinilor* (250^r/21), *pîine* (29^v/8, 250^v/13), *mîini* (38^v/10). Muntenia este singura zonă geografică în care a fost înregistrat acest fonetism ²⁹ în secolul al XVI-lea.

Repartiție

I Țara Românească (Muntenia).

9. **i etimologic păstrat** în *curînd* (84^r/6). Forma etimologică a fost notată, în secolul al XVI-lea, în documente din Țara Românească și în *Palia de la Orăștie* ³⁰.

Repartiție

I Țara Românească, Banat—Hunedoara.

10. **i** în *porîncă* (82^r/10), *porîncită* (254^r/12), *porîncește* (87^v/3—4), *frîmseștea* (158^r/22), *înfrîmseșară* (240^v/6). Fenomenul menționat apare în secolul al XVI-lea în texte și documente din Țara Românească și Banat—Hunedoara ³¹, iar astăzi a fost întâlnit în Banat, Oltenia, Muntenia, sud-vestul Transilvaniei.

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Țara Românească ; II Transilvania de sud-vest.

Consonantism

11. **labiale dure** în poziție „tare“ : *Pătru* (11^v/2), *văm văcui* (153^r/17—18), cf. și *păscarii* (53^r/10). Fenomenul este specific ariei nordice a teritoriului dacoromân în perioada la care ne referim ³².

Repartiție

I Moldova, Transilvania de nord, Banat-Hunedoara, Oltenia (vest), Muntenia (nord-vest).

12. Concomitent, textul conservă și **rostirea moale a labialelor** în poziție „tare“ : *să meargă* (62^v/10), *Petru* (126^v/13), *propoveduituri* (231^r/8). Acest fonetism era caracteristic, în secolul al XVI-lea, Munteniei și Transilvaniei de sud-est, în timp ce graiul din zona Banat—Hunedoara cunoștea ambele rostiri (dură și moale) ale labialelor ³³.

²⁹ Rosetti, ILR, p. 507—508 ; Gheție—Mareș, GD, p. 104 ; Gheție, BD, p. 111—112.

³⁰ Densușianu, HLR, II, p. 108—109 ; Gheție—Mareș, GD, p. 107 ; Gheție, BD, p. 114.

³¹ Rosetti, ILR, p. 497 ; Gheție—Mareș, GD, p. 110 ; Gheție, BD, p. 116.

³² Gheție—Mareș, GD, p. 124—135 ; Gheție, BD, p. 124—125.

³³ Rosetti, ILR, p. 484 ; Gheție—Mareș, GD, p. 124—135 ; Gheție, BD, p. 127—128.

Repartiție

I Muntenia, Transilvania de sud-est, Banat—Hunedoara.

13. d dur : dămîneață (249^r/9). Rostirea dură a dentalei *d*, notată numai o dată în cele două tipărituri, a putut fi întâlnită, în secolul al XVI-lea în Muntenia ³⁴.

Repartiție

I Țara Românească.

14. m > zero în *dezrupe* (182^r/19). În secolul al XVI-lea, fenomenul a fost înregistrat în *Fragmentul Todorescu*, text de proveniență bănățeană-hunedoreană, iar ulterior în documente și texte din Țara Românească și Hunedoara ³⁵.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Țara Românească (unele zone).

15. n > m în *frimtul* (250^r/12), *frimță* (168^r/20), *frimse* (78^v/13), *sîmt* (253^v/20), (cf. *sîmnt* ³⁶, 251^v/1). Dacă documentele și textele literare din secolul al XVI-lea care consemnează această trăsătură fonetică provin din întreaga arie nordică a teritoriului dacoromân ³⁷, astăzi fenomenul apare într-o zonă mai restrînsă (Maramureș, Hunedoara, Munții Apuseni) ³⁸.

Repartiție

I Banat-Hunedoara, Transilvania de nord-est, Moldova, Oltenia

16. ń păstrat în *să vinie* (cj. 3 sg., 224^v/16) și subst. *vinia* (184^r/10, 262^r/8 ; cf. și *viia* 96^v/2). În secolul al XVI-lea, acest fonetism putea fi întâlnit curent în texte de proveniență bănățeană, și izolat în alte zone din aria nordică. Astăzi fenomenul circulă într-o arie restrînsă, care cuprinde Banatul, sudul și centrul Hunedoarei, Oltenia de nord-vest, județul Arad, nordul Transilvaniei și al Moldovei ³⁹.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, de nord, Oltenia de nord-vest, Moldova de nord.

17. r > zero în *noastă* (135^v/14—15, 243^r/23) este înregistrat abia în secolul al XVII-lea, într-un text bănățean, *Cartea de cîntece* ⁴⁰, copiată de I. Viski în 1697. În secolul următor, fenomenul se întâlnește într-un document din 1732 (Merișor-Maramureș) ⁴¹. Astăzi, fenomenul (numai în *nost*, *vost*) caracterizează întreaga Transilvanie, Banatul și Oltenia de vest ⁴².

³⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 149 ; Gheție, BD, p. 132.

³⁵ Gheție, BD, p. 130.

³⁶ Vezi și Rosetti, ILR, p. 552 ; Gheție, BD, p. 250.

³⁷ Rosetti, ILR, p. 524.

³⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 151 ; Gheție, BD, p. 134.

³⁹ Gheție—Mareș, GD, p. 160—162 ; Gheție, BD, p. 136—137.

⁴⁰ Gheție, BD, p. 362.

⁴¹ *Ibidem*, p. 155.

⁴² *Ibidem*.

Repartiție

II Banat—Hunedoara, Transilvania de nord, Moldova, Oltenia.

18. **s dur** : *sărbează* (142^v/24) *pedepsă* (pl., 30^v/4), *mesărătate* (33^f/19), fonetism specific graiurilor de tip nordic ⁴³.

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Transilvania de nord, Moldova, Oltenia.

19. (**ș + e, j + i**) > (**ș + ă, j + i**) în *șădea* (48^f/21), *șăzind* (203^v/15), *jiğaniile* (24^f/2). Rostirea dură a consoanelor prepalatale **ș, j**, era caracteristică, în secolul al XVI-lea, ariei sudice a Dacoromaniei, precum și zonei Banat-Hunedoara ⁴⁴.

Repartiție

I Țara Românească, Banat—Hunedoara.

20. (**ș, j +**) **ea** > (**ș, j +**) **a** în poziția „moale”. În secolul al XVI-lea atestări ale fenomenului au fost notate în graiurile de tip sudic și în cele din Banat—Hunedoara ⁴⁵ : *a șaptea* (141^v/21), *slujaște* (183^f/15), *vitejaște* (59^f/12), *greșalele* (12^f/14), *veștejaște* (59^f/12).

Repartiție

I Țara Românească, Transilvania de sud-est, Banat—Hunedoara.

21. **dz** > **z**. În textele de care ne ocupăm, **z** este general : *zise* (22^f/13—14), *zeace* (13^f/14), *Dumnezeu* (11^v/18). După cum rezultă din cercetarea documentelor și textelor literare din veacul al XVI-lea fenomenul caracteriza graiurile din sudul Dacoromaniei ⁴⁶.

Repartiție

I Țara Românească, Transilvania de sud-est.

22. **ğ** > **j**. Cercetînd întregul material pe care îl oferă cele două texte, constatăm că **j** este general : *jungheare* (18^v/18), *ajuta* (15^v/21), *jos* (13^v/10). Rostirea cu **j** era specifică, în secolul al XVI-lea, graiului vorbit în Țara Românească și Transilvania de sud-est ⁴⁷.

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Transilvania de sud-est.

23. (**r +**) **ea** > **a** în poziție „moale” : *uraște* (105^v/15, 260^v/7—8), *piraște* (29^f/15), *să arate* (216^f/9). Fenomenul caracteriza, în veacul al XVI-lea, graiul din Banat-Hunedoara, Muntenia și sudul Transilvaniei ⁴⁸.

⁴³ Gheție—Mareș, GD, p. 169.

⁴⁴ Rosetti, ILR, p. 487—488 ; Gheție—Mareș, GD, p. 175—180, Gheție, BD, p. 140—146.

⁴⁵ Rosetti, ILR, p. 504 ; Gheție, BD, p. 142—145.

⁴⁶ Rosetti, ILR, p. 513—515 ; Gheție—Mareș, GD, p. 189—190.

⁴⁷ Gheție—Mareș, GD, p. 200 ; Gheție, BD, p. 149—150.

⁴⁸ Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a a lui Coresi*, p. 150—152 ; Gheție—Mareș, GD, p. 204—205 ; Gheție, BD, p. 153—154.

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Transilvania de sud-est, Muntenia.

24. $h > f$ în cuvinte ca *poftă* (222^v/19, 252^r/13), *pofteaște* (104^v/1—2), *poftete* (194^r/16); cf. și *pohtesc* (69^r/10—11).

Trecerea lui $h > f$ este o inovație a graiurilor nordice, consemnată de documentele și textele literare din secolul al XVI-lea, mai frecvent în aria Banat-Hunedoara (unde se înregistrează însă și forma etimologică) și în unele zone din Moldova ⁴⁹.

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Moldova.

B. Morfologie

25. Pluralul substantivului mină : *mînila* (38^v/10), *minile* (261^v/15). Formele cu *-i* analogic circulau, în secolul al XVI-lea, în aria sudică ⁵⁰, putînd fi întîlnit în texte din Țara Românească și Banat—Hunedoara, spre deosebire de forma etimologică *mînuile*, pe care textele noastre nu o consemnează și care caracteriza graiurile de tip nordic.

Repartiție

I Țara Românească, Banat—Hunedoara.

26. Articolul posesiv a invariabil. În textele pe care le cercetăm întîlnim, alături de forma variabilă a articolului și forma invariabilă, specifică graiurilor de tip nordic ⁵¹: *acest obiceai și nărav a îngroparei era al jidovilor* (16^r/17—18) : *părăsitorii fămeailor și a părinților* (176^r/10), *tremurul iadului și a morției* (38^r/4).

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Transilvania de nord-est, Moldova.

27. Pronumele negativ nimea (22^r/5, 39^v/1), circula în secolul al XVI-lea, în graiurile de tip nordic ⁵², spre deosebire de *nimenea*, care era folosit pe întreg teritoriul dacoromân. Ultima formă este frecventă și în textele la care ne referim.

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Transilvania, Moldova, Oltenia de nord.

28. Numeralul ordinal masculin în -le : *al treilea* (38^r/20); cf. și *al treilea* (213^v/14). După cum reiese din atestările documentare ulterioare secolului al XVI-lea ⁵³, forma de masculin caracteriza graiurile de tip nordic ale dacoromânei. În secolul al XVI-lea, fenomenul este consemnat în *Palia* ⁵⁴.

⁴⁹ Rosetti, ILR, p. 512; Gheție—Mareș, GD, p. 219; Gheție, BD, p. 156—157.

⁵⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 223—224; Gheție, BD, p. 158—159.

⁵¹ Rosetti, ILR, p. 538—539; Gheție—Mareș, GD, p. 234; Gheție, BD, p. 161.

⁵² Gheție—Mareș, GD, p. 240; Gheție, BD, p. 163.

⁵³ Gheție, BD, p. 165.

⁵⁴ Vezi Pamfil, PO, p. 437, s.v. *patrul*, p. 468, s.v. *șaptele(a)*, p. 479, s.v. *treile(a)*.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Moldova, Transilvania, de nord-est.

29. Numeralul de(n) primă „prima, întâia“ (82^r/1, 216^r/1, 259^v/21) a mai fost consemnat, cu același sens numai în textul *Paliei de la Orăștie* ⁵⁵.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

30. După atestările pe care le deținem (*Palia*) ⁵⁶ adverbul *amu* „acum“ (32^r/7, 259^v/16—17) circula în veacul al XVI-lea, în Banat.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

31. Adverbul *acum* a fost notat o singură dată (234^v/22). Sub această formă, termenul putea fi înțeles, în secolul al XVI-lea în graiurile sudice ⁵⁷.

Repartiție

I Țara Românească, Transilvania de sud—est.

32. Alături de cele două forme menționate mai sus am înregistrat în textele de care ne ocupăm, forma *acmu* (253^r/11) caracteristică graiurilor de tip nordic ⁵⁸.

Repartiție

I Oltenia de nord—est, Moldova de nord, Transilvania de nord—est, Banat—Hunedoara.

33. De-a firca „intr-adevăr, efectiv“ (29^r/24), Cu acest sens, a mai fost notat numai în *Palia de la Orăștie* ⁵⁹. În *Cazania I* apare de 9 ori (15^v/1, 24^v/5, 30^v/6, 85^v/5, 126^r/18, 235^r/3, 236^r/10, 221^r/22), iar în *Palic* de 8 ori ⁶⁰.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

34. De fiete „degeaba, în zadar“ (225^v/14) apare în texte de proveniență bănățeană-hunedoreană din secolul al XVI-lea (*Palia, Fragmentul Todorescu*) ⁶¹ și al XVII-lea (*Lexiconul Marsilian*) ⁶². Astăzi, expresia este cunoscută în graiul din Banat—Hunedoara și, izolat, în județul Cluj ⁶³.

⁵⁵ Densusianu, HLR, II, p. 179 ; DLR, s.v.

⁵⁶ Rosetti, ILR, p. 553 ; Gheție—Mareș, GD, p. 255 ; Gheție, BD, p. 174—175.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Densusianu, HLR, II, p. 259.

⁶⁰ Pamfil, PO, p. 389, s.v. *fire*.

⁶¹ Densusianu, HLR, II, p. 259 ; Pamfil, PO, s.v.

⁶² *Lex. Mars.*, 149.

⁶³ Densusianu, GH, p. 51 ; Gheție—Mareș, GD, p. 257—258.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania de nord.

35. **Mainte** „înainte“ (27^r/5, 259^v/19) caracteriza, în secolul al XVI-lea, graiurile de tip nordic (Banat—Hunedoara, Moldova de nord, Transilvania de nord) și graiul din nordul Olteniei ⁶⁴.

Repartiție

I Oltenia de nord, Banat—Hunedoara, Transilvania de nord, Moldova de nord.

36. Locuțiunea prepozițională **asupra de** „pe lângă“ (89^r/16, 261^v/20—21) a mai fost înregistrată, în secolul al XVI-lea, în *Palie* ⁶⁵. Atestări ulterioare ale acesteia provin din *Anonymus Caransebesiensis*, *Cărare pre scurt* și de la Dosoftei ⁶⁶.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, Moldova.

37. Prepoziția **fără** „în afară de“ (134^v 8, 257^v/9) apare, în secolul al XVI-lea, în *Palie* ⁶⁷ și într-un document din nord—estul Olteniei, iar ulterior în *Noul Testament de la Bălgrad* și la scriitori moldoveni : Varlaam, N. Costin, Ion Neculce ⁶⁸.

Repartiție

I Banat—Hunedoara, Oltenia de nord-est ; II Transilvania de sud-vest, Moldova.

38. Prepoziția **pren** „pentru“ (89^v 24, 106^r/16) face parte din categoria termenilor comuni *Cazaniei I* și *Paliei de la Orăștie* ⁶⁹.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

39. Conjunția **derept însă** „deci, prin urmare“ (113^r/22—23) a mai fost consemnată numai în *Palie* ⁷⁰.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

40. Am notat în *Cazania I*, conjunția *oare* sub forma **vare** (133^v/5—6), specifică în secolul al XVI-lea graiurilor bănățene ⁷¹. Tot sub această formă am notat și adverbul *vare* în componența pronomelor nehotărite *varece* (79^v/4), *varecine* (190^v/7).

⁶⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 260.

⁶⁵ Densusianu, HLR, II, p. 277.

⁶⁶ DA, s.v.

⁶⁷ Pamfil, PO, s.v.

⁶⁸ DA, s.v.

⁶⁹ Densusianu, HLR, II, p. 281—282.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 286.

⁷¹ Gheție—Mareș, GD, p. 261.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

41. Conjuncția **prence** „deoarece, pentru că“. *Palia* este singurul text localizat din secolul al XVI-lea în care se întâlnește această conjuncție. Ea mai apare și în cele două texte pe care le cercetăm, cu același sens (33^v/22, 122^v/14, 263^v/10)⁷².

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

42. Interjecția **iane, iani** „hai“ (19^v/3, 50^v/24, 263^r/11) a fost notată începînd din secolul al XVII-lea, în texte provenind din zona nordică, respectiv din Moldova de nord, Transilvania de nord și sud-vest. Mai aproape de zilele noastre ea a fost înregistrată în lucrările unor autori transilvăneni și moldoveni⁷³.

Repartiție.

II Moldova de nord, Transilvania de nord și sud—vest, Banat—Hunedoara.

43. Cu valoarea interjecției de mai sus, semnalăm și pe **ni** (230^r/12, 255^v/6). Interjecția reprezintă un împrumut din maghiară (< *ni*). Ea apare în secolul al XVI-lea, în *Palie* și *Fragmentul Todorescu*⁷⁴. Ulterior, cu sensul amintit, interjecția a fost notată în diverse zone ale Transilvaniei⁷⁵.

Repartiție

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania.

C. Lexic

Materialul lexical pe care îl pun la dispoziție cele două texte este foarte bogat.

Din mulțimea de termeni înregistrați în *Tilcul evangheliilor* și *Moliturvenic*, am selectat pe aceia care pot fi localizați cu mai multă siguranță în lumina ultimelor cercetări.

44. **alduit** „binecuvîntat“ (238^v/10). Termenul, de proveniență maghiară, apare, în secolul al XVI-lea și ulterior, în texte de proveniență bănățeană-hunedoreană. Dintre acestea, amintim *Fragmentul Todorescu*, *Anonymus Caransebesiensis*, *Cartea de cîntece* copiată de Gergely Sándor de Agyalfalva la Hațeg în 1642, *Psaltirea* copiată de I. Viski în 1697, tot în zona Termenul circulă astăzi în aceeași regiune⁷⁷.

⁷² Densusianu, HLR, II, p. 287 ; Gheție—Mareș, GD, p. 262.

⁷³ Vezi DA, s.v. *ian*.

⁷⁴ Densusianu, HLR, II, p. 290.

⁷⁵ DLR, s.v.

⁷⁶ DA, s.v. ; Tamás, EW, p. 64—65.

⁷⁷ Gheție, BD, p. 178.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

45. aleaneș „dușman, potrivnic“ (107^r/2). Termenul este tot un maghiarism, înregistrat în aceleași texte pe care le-am amintit pentru termenul discutat mai sus, toate provenind din Banat-Hunedoara⁷⁸. La acestea se mai adaugă încă un text din secolul al XVI-lea, *Palia*, din aceeași arie Moldova)⁷⁹.

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

46. areate „berbec“ (24^v/12). Termenul era, în secolul al XVI-lea, specific zonei Banat—Hunedoara, fiind, consemnat și în textul *Paliei*. Cuvântul a fost înregistrat ulterior și în alte zone (Oltenia, Transilvania, Moldova)⁸⁰.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Oltenia, Transilvania, Moldova.

47. bescadă „cuvint, vorbă“ (115^r/3). Termenul are o circulație mai largă în secolul al XVI-lea. Dintre textele a căror proveniență este cunoscută, *Palia* este singurul care îl consemnează. Ulterior, cuvântul a fost notat în *Psaltirea copiată de I. Viski*⁸¹, în *Noul Testament de la Bălgrad*⁸² și *Șapte taine* (Varlaam). Astăzi, termenul apare în nordul Transilvaniei⁸³.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, nord, Moldova.

48. beteag „bolnav“ (63^r/20—21, 250^r/18). Cuvântul este un împrumut din maghiară, fiind cunoscut în toate graiurile dacoromâne⁸⁴. Cu sensul menționat, termenul apare într-un număr restrâns de texte. În secolul al XVI-lea îl notează *Palia*, iar în secolele următoare, *Cartea de cintece* copiată de Gergely Sándor de Agyagfalva, *Sicriul de aur*, *Lexiconul Marsilian*, precum și texte provenind din nordul Transilvaniei și al Moldovei⁸⁵.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest și de nord, Moldova de nord.

49. bintătui „a pedepsi“ este notat, în textul *Molitvenicului* sub forma unui derivat : *nebintătuuit* „nepedepsit“ (248^v/23 -- 250^r/1). În secolul al XVI-lea, cuvântul apare în *Palie*, iar în cel următor, în *Catehismul bănă-*

⁷⁸ Vezi mai sus, s.v. *alduit*.

⁷⁹ Pamfil, PO, p. 333, s.v.

⁸⁰ DA, s.v. ; Gheție—Mareș, GD, p. 266—267.

⁸¹ Tamás, EW, p. 107—108.

⁸² TDRG, s.v. ; Gheție, BD, p. 302.

⁸³ Gheție, BD, p. 179.

⁸⁴ S. C. Mândrescu, *Elementele ungurești în limba română*, București, 1892, p. 139—140.

⁸⁵ DA, s.v. ; Tamás, EW, p. 109.

țeanului Fogarasi (1648)⁸⁶, precum și în documente emanate din cancelaria mitropoliei din Bălgrad (1675, 1696), în *Anonymus Caransebesiensis* și în *Sicriul de aur*⁸⁷.

Repartiție

I Banat-Hunedoara; ; II Transilvania de sud-vest.

50. budușlui „a hoinări“, a rătăci“ (68^v/22). Este un maghiarism, notat în veacul al XVI-lea în *Palie* și ulterior în *Psaltirea* lui Viski și *Lexiconul de la Buda*. Astăzi termenul este un regionalism specific graiurilor din Transilvania⁸⁸.

Repartiție

I Banat-Hunedoara; II Transilvania.

51. celui „a înșela“ (222^v/21). Cuvântul se încadrează în categoria împrumuturilor din maghiară, numeroase în textele de care ne ocupăm. În secolul al XVI-lea, îl consemnează *Palia*, apoi, în secolul al XVII-lea, *Anonymus Caransebesiensis*, *Lexiconul Marsilian*, *Psaltirea* lui Viski⁸⁹. Tot către sfârșitul secolului al XVII-lea, termenul a fost întâlnit într-o copie a *Cazaniei* lui Varlaam, efectuată pe popa Urs din Cotiglet (Bihor)⁹⁰. În secolul următor, termenul a mai fost înregistrat în *Pinea pruncilor*, tipărită la Bălgrad. Mai aproape de zilele noastre, termenul apare și în alte zone (nordul, centrul și vestul Transilvaniei și în Moldova)⁹¹.

Repartiție

I Banat-Hunedoara; II Transilvania de sud-vest, de vest, de nord, centrală, Moldova.

52. ciștigă „grijă“ (80^r/4) a fost înregistrat în secolul al XVI-lea, în texte provenind din Țara Românească și Banat-Hunedoara (*Palia*), iar ulterior, în *Psaltirea de la Bălgrad*, *Anonymus Caransebesiensis* și în opera lui Petru Maior⁹². În zilele noastre, termenul a fost notat în Bihor⁹³.

Repartiție

I Banat-Hunedoara, Țara Românească; II Transilvania de vest, sud-vest.

53. custa „a trăi“ (243^v/15). Singurul text din secolul al XVI-lea în care se întâlnește acest cuvânt este *Palia*. Atestările ulterioare (secolul al XVII-lea) dovedesc că acesta era cunoscut într-o arie mai largă decât

⁸⁶ Gheție—Mareș, GD, p. 270; Gheție, BD, p. 179, 308.

⁸⁷ Gaster, CR, I, p. 219; DA, s.v.; Viorica Pamfil, *Elemente regionale în lexiconul „Paliei de la Orăștie“*, p. 237; Gheție, BD, p. 356.

⁸⁸ S. C. Mândrescu, *op. cit.*, p. 50; DA, s.v.; Gheție, BD, p. 180—181.

⁸⁹ Tamás, EW, p. 189—190; Gheție—Mareș, GD, p. 276; Gheție, BD, p. 182.

⁹⁰ Gheție, BD, p. 368.

⁹¹ DA, s.v.; ALRM II, SN, vol. III, h. 1163; ALRM, II, SN, vol. V, h. 1348.

⁹² DA, s.v.

⁹³ Gheție—Mareș, GD, p. 278—279.

Banat-Hunedoara (sud-vestul Transilvaniei, nord-estul Transilvaniei, Moldova ⁹⁴).

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest și nord-est, Moldova.

54. felelui „a lua asupra sa răspunderea“ (222^v/8—9). Termenul se înscrie în largă categorie a împrumuturilor din limba maghiară. Nu deținem atestări ale termenului în documente din secolul al XVI-lea. Cuvîntul a fost înregistrat ulterior în documente din vestul, sudul, sud-vestul și nord-estul Transilvaniei (Bistrița-Năsăud, Maramureș) ⁹⁵.

Repartiție

II Banat—Hunedoara, Transilvania de sud, de vest și nord-est.

55. finar „felinar“ (242^r/13). Dicționarul Academiei înregistrează termenul ca pe un neologism de origine neogreacă, cu circulație restrînsă, exclusiv moldovenească, începînd din secolul al XVIII-lea ⁹⁶. Totuși, termenul a fost consemnat cu două secole mai devreme, la 1508, într-un catastif brașovean, sub forma *fanariu* ⁹⁷.

Repartiție

I Transilvania de sud-est ; II Moldova de nord.

56. ginere „mire“ (100^r/13). Termenul, după cum rezultă din atestările sale, era specific ariei sudice a dialectului daco-român ⁹⁸.

Repartiție

II Țara Românească.

57. (cu) greață „anevoie, cu greutate“ (92^r/12). Cu același sens, termenul este notat, în secolul al XVI-lea, în *Palie* ⁹⁹. În secolul al XVII-lea, sub forma *a-greață* „anevoie, cu greutate“, este menționat în *Anonymus Caransebesiensis*. Cu sensul amintit, cuvîntul a mai fost notat în *Psaltirea* lui Dosoftei și în opera lui Petru Maior ¹⁰⁰.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, Moldova.

58. hlăpie „desfrinare, destrăbălare“ (183^v/2). Atestările cuvîntului nu sînt numeroase. În secolul al XVII-lea, termenul a fost notat în *Noul Testament de la Bălgrad*, *Anonymus Caransebesiensis* precum și în opera stolnicului Constantin Cantacuzino ¹⁰¹.

⁹⁴ DA, s.v. ; Viorica Pamfil, *Elemente regionale în lexiconul „Paliei de la Orăștie“*, p. 231 ; Gheție—Mares, GD, p. 280.

⁹⁵ Tamás, EW, p. 327—328 ; *Lex. reg.* vol. II, p. 74 ; Gheție, IS, p. 134—135 ; Gheție, BD, p. 186.

⁹⁶ DA, s.v. ; cf. și Rosetti—Cazacu—Onu, ILRL, p. 571.

⁹⁷ G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfîrșitul secolului al X-lea, începutul secolului al XVI-lea)*, București, 1974, p. 99.

⁹⁸ TDRG, s.v. ; CADE, s.v. ; DA, s.v. ; Gheție, BD, p. 187.

⁹⁹ Pamfil, PO, p. 189.

¹⁰⁰ DA, s.v.

¹⁰¹ Vezi și Ion Gheție, *Unde s-a tradus întîia Cazanie coresiană ?*, p. 123.

Repartiție

II Banat-Hunedoara, Transilvania de sud-vest, Oltenia.

59—60. hrăbor „curajos“ (130^r/9) și **hrăboric** „vitejie, atașament“ (15^r/12—13 ;255^r/15) sînt notate, în secolul al XVI-lea, în texte din Banat-Hunedoara : *Palia*, *Fragmentul Todorescu*, iar în veacul următor, în *Anonymus Caransebesiensis*, *Cronica* lui Mihail Moxa, la Dionisie Eclesiarhul și Dosoftei ¹⁰².

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Oltenia, Moldova.

61—62. lotru „hoț, tilhar“ (30^r/3), **lotric** „hoție, tilhărie“ (29^r/1). Termenul *lotru* a fost înregistrat, în secolul al XVI-lea, în unele graiuri din Țara Românească. Astăzi aria sa este mult mai larg : Banat-Hunedoara, Transilvania și Bucovina. Bihor ¹⁰³.

Repartiție

I Țara Românească ; II Banat-Hunedoara, Transilvania de vest, Moldova de nord.

63. (a se) menci „a se consacra, a se dedica“ (44^v/6). Cu sensul notat în *Cazania I*, termenul mai apare numai în textul *Paliei* ¹⁰⁴.

Repartiție

I Banat-Hunedoara.

64. mescerenic „îndurător, milostivnic“ (89^v/13—14) este consemnat în secolul al XVI-lea în *Fragmentul Todorescu* ¹⁰⁵, iar în secolul următor, tot într-un text de proveniență bănățeană, *Anonymus Caransebesiensis* ¹⁰⁶.

Repartiție

I Banat-Hunedoara.

65—66. murgui „a murmura, a protesta“ (31^v/21—22) este un maghiarism pe care numai cîteva dintre textele noastre vechi îl înregistrează. Dintre textele secolului al XVI-lea, amintim *Palia*, care îl notează cu același sens. În secolul următor termenul poate fi întilnit în *Noul Testament de la Bălgrad*, cu alt sens („a chinui, a necăji“) și în lucrările hunedoreanului I. Viski ¹⁰⁷.

În textul *Cazaniei I* apare și un derivat al acestui termen, *murguitură* „murmur, protest“ (191^v/14). În graiurile de astăzi, atît verbul cît și substantivul derivat de la el nu au fost înregistrate.

¹⁰² *Ibidem*, p. 122—123.

¹⁰³ Gheție—Mareș, GD, p. 289.

¹⁰⁴ DLR, s.v.

¹⁰⁵ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 330.

¹⁰⁶ DLR, s.v.

¹⁰⁷ DLR, s.v. ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 153.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest.

67. nișotă „nevoie, lipsă“ apare și în *Cazania I* și *Molitvenic* (218^v/14, 258^v/1). În secolul al XVI-lea, îl consemnează *Palia* și *Fragmentul Todorescu* ¹⁰⁸, iar în secolul al XVII-lea, *Sicriul de aur*, text aparținând lui Ioan Zoba din Vinț (Alba) și *Molitvenicul* popii Urs din Cotiglet (Bihor) copiat după originale din sud-vestul Transilvaniei (Banat) ¹⁰⁹. În graiurile actuale, termenul a fost întâlnit în zona de sud-vest a teritoriului dacoromân ¹¹⁰.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest.

68. ocă „cauză, motiv“ (254^v/21). În secolul al XVI-lea, *Palia* este singurul text care înregistrează termenul în discuție, iar în secolele următoare, textele de proveniență bănățeană și sud-vest transilvăneană : *Catehismul calvinesc* (1640), *Cartea de cîntece* copiată de Gergely Sándor de Agyagfalva, *Sicriul de aur*, *Psaltirea* lui I. Viski, *Anonymus Caransebesiensis*, *Pinea pruncilor* și *Catehismul* lui Gh. Buitul ¹¹¹. Astăzi, termenul circulă în Banat și vestul Transilvaniei.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, vest.

69. ocnaș „Tatăl nostru, rugăciune“ (77^v/4, 143^v/21) caracterizează graiurile din Transilvania și nordul Moldovei. Termenul a fost întâlnit în lucrările lui Miron și Nicolae Costin precum și la autori din vestul, centrul și nord-estul Transilvaniei : Agîrbiceanu, L. Rebreanu, Mihail Beniuc ¹¹². Recent, cuvîntul a fost consemnat în zona Turdeii, într-un glosar regional ¹¹³.

Repartiție

II Transilvania de vest, centrală (jud. Cluj), de nord-est, Moldova de nord.

70. opăci „a ispiti“ (32^v/6—7) este un termen care, cu alte sensuri, circulă și astăzi în graiul din sudul, vestul și sud-vestul Transilvaniei. Cu sensul din *Cazania I*, termenul se găsește în *Noul Testament de la Bălgrad* ¹¹⁴. În tipăritura coresiiană, am notat și derivatul *opăcitori* „înșelător, mincinos“ (46^v/6) pe care dicționarul (DLR) nu îl atestă.

¹⁰⁸ Densusianu, HLR, II, p. 517 ; Viorica Pamfil, *Elemente regionale în lexiconul „Paliei de la Orăștie“*, p. 233.

¹⁰⁹ Gheție, BD, p. 356, 368—369.

¹¹⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 290 ; Gheție, BD, p. 191.

¹¹¹ Tamás, EW, p. 573 ; Gheție—Mareș, GD, p. 291 ; Gheție, BD, p. 302, 356, 358.

¹¹² DLR, s.v.

¹¹³ *Lex. reg.*, vol. II, p. 79.

¹¹⁴ DLR, s.v.

Repartiție

II Transilvania de vest, sud-vest, sud.

71. otălmăzui „a apăra“ (253^v/12) face parte din categoria maghiarismelor. Termenul a mai fost întâlnit numai în *Anonymus Caransebesiensis* ¹¹⁵.

Repartiție

II Banat-Hunedoara.

72. poroboc „copil“ (255^r/9), **porobocel** „prunc“ (255^r/3) apare numai în textul *Molitvenicului*. În *Cazania I* am notat termenul *cocon* „copil“ (54^v/22). *Poroboc* a fost atestat, în secolul al XVI-lea în *Palia de la Orăștie*. În secolul următor, cuvântul este consemnat în texte provenind din aria Banat-Hunedoara și sud-vestul Transilvaniei: *Cărțile de cintece* copiate de Gergely Sándor de Agyafalva (1642) și Ioan Viski (1697), *Noul Testament de la Bălgrad*, *Psaltirea de la Bălgrad*, *Sicriul de aur*, *Anonymus Caransebesiensis* ¹¹⁶. Astăzi, termenul circulă într-o arie restrânsă din nordul Transilvaniei și nordul Moldovei ¹¹⁷.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, nord, Moldova de nord.

73. povestui este notat în textul *Cazaniei I* cu două sensuri : „a spune“ (23^r/19) și „a predica“ (46^r/1). Cu primul sens, cuvântul poate fi întâlnit în textul *Paliei*, în timp ce, cu sensul al doilea se regăsește în mai multe texte, de proveniență bănățeană și sud-vest ardelenescă : *Predica* lui Franciscus Lovas (1608), *Catehismul* lui Ștefan Fogarasi, *Noul Testament* și *Psaltirea de la Bălgrad* ¹¹⁸.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest.

74. priiatnic „aproape, prieten“ (29^r/14). Cele două texte din secolul al XVI-lea care înregistrează acest termen sînt *Palia de la Orăștie* și *Evangeliarul de la Sibiu*. Atestările ulterioare provin din texte bănățene (*Catehismul* lui Ștefan Fogarasi, *Psaltirea* și *Cartea de cintece* copiate de I. Viski, *Anonymus Caransebesiensis* și *Catehismul* lui Gh. Buitul) și dintr-un text sudic (*Invățăturile lui Neagoe*) ¹¹⁹.

¹¹⁵ Tamás, EW, p. 582 ; DLR, s.v.

¹¹⁶ Ion Gheție. *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în LR, XIV, 1965, nr. 6, p. 700 ; Gheție BD, p. 225, 302, 304, 356.

¹¹⁷ Gheție, BD, p. 192.

¹¹⁸ Ion Gheție, et Mirela Teodorescu. *À propos de la désinence -u de la 3e personne du pluriel de l'imparfait de l'indicatif, nouvelles contributions*, în RRI., tome XI, 1966, nr. 2, p. 189.

¹¹⁹ Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 153—154 ; Gheție—Mareș, GD, p. 295 ; Gheție, BD, p. 193.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, Muntenia (vest).

75. răsărita soarelui „est, orient“ (102^r/23 — 102^v/1). Cu sensul menționat, expresia apare, în secolul al XVI-lea, în textul *Paliei*, iar în secolul următor, în sud-vestul Transilvaniei și nordul Moldovei. Prezența sa în *Biblia de la București* s-ar putea datora moldovenilor care au participat la elaborarea ei. Atestările recente ne îndreaptă spre nordul Moldovei ¹²⁰.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, Moldova de nord.

76. rodi „a crea“. Cu acest sens, cuvântul se găsește în ambele tipărituri (31^r 1-3, 261^v/12—13). Pe lângă acestea, singurul text din secolul al XVI-lea care mai înregistrează sensul amintit este *Palia*. Ulterior, este atestat în *Anonymus Caransebesiensis* ¹²¹.

Repartiție

I Banat-Hunedoara.

77. sandic „intenție“ (222^v/16) este un maghiarism pe care îl mai notează, în secolul al XVI-lea, *Glosele Bogdan* ¹²², text de proveniență moldovenească, precum și *Pravila ritorului Lucaci*, copie executată în nordul Moldovei, la Putna ¹²³. Atestările actuale ale termenului, care provin din zona Geoagiu-Hunedoara și Șercaia-Făgăraș ¹²⁴, pot indica o vechime mai mare a cuvântului în această zonă.

Repartiție

I Moldova de nord ; II Banat-Hunedoara, Transilvania de sud.

78. sfădi „a se certa“ (223^v/5) este un termen cu largă circulație în aria nordică a dialectului dacoromân. Cuvântul a putut fi întâlnit în texte din Banat—Hunedoara : *Palia*, *Lexiconul Marsilian*, *Anonymus Caransebesiensis*, precum și în operele unor scriitori originari din vestul și nordul Transilvaniei : Gh. Șincai, I. Slavici, I. Pop-Reteganul, G. Coșbuc, I. Agirbiceanu, L. Rebreanu și din Moldova : Miron și Nicolae Costin, Ion Neculce, Ion Creangă, C. Hogaș, M. Sadoveanu ¹²⁵.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de vest, de nord, Moldova.

79. tar „greutate, povară, sarcină“ (182^r, 18). Cuvântul este un maghiarism, care apare în secolul al XVI-lea în *Fragmentul Todorescu*, *Palia de la Orăștie*, iar în veacul următor într-un document moldovenesc, în lucrările lui M. Costin, Varlaam, în *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul, în *Cate-*

¹²⁰ DLR, s.v.

¹²¹ DLR, s.v.

¹²² Vezi *Glosele Bogdan*, text stabilit, studiu filologic și lingvistic de Magdalena Georgescu în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 409, 431.

¹²³ Vezi Rizescu, LP, p. 231, s.v.

¹²⁴ Gheție, BD, p. 193.

¹²⁵ Informațiile au fost preluate din DLR, ms., s.v.

hismul lui Gergely Sándor de Agyagfalva și într-un manuscris bihorean¹²⁶. Acesta din urmă reproduce însă un original bănățean-hunedorean, din care e posibil să fi preluat și termenul pe care îl discutăm¹²⁷.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Moldova, Oltenia, Transilvania de vest.

80. **tăroasă** „însărcinată“ (261^r/5) este un derivat pe teren românesc de la termenul discutat în paragraful anterior¹²⁸ și nu un împrumut direct din maghiarul *terhes*, cum a susținut N. Hodoș¹²⁹.

În secolul al XVI-lea, cuvântul apare în *Palie*, iar ulterior în *Sicriul de aur*¹³⁰. Astăzi termenul circulă în nordul Transilvaniei¹³¹.

Repartiție

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, de nord.

81. **ului** „a mărturisi credința“ (255^v/6) este un împrumut de origine maghiară, pe care l-am înregistrat în *Molitvenic*. În secolul al XVI-lea, termenul a mai fost notat în *Fragmentul Todorescu*, iar în cel următor, tot în texte bănățene : *Cartea de cintece* a lui G. S. de Agyagfalva, *Catehismul* lui Ștefan Fogarasi, *Psaltirea* lui I. Viski, *Lexiconul Marsilian* și în *Catehismul* lui Gh. Buitul¹³².

Repartiție

I Banat—Hunedoara.

82. **vig** „capăt, scop, țel“ (216^r, 15—16) este un maghiarism pe care, cu același sens, îl consemnează și alte texte, toate de proveniență bănățeană și sud-vest transilvăneană : *Catehismul* lui Ștefan Fogarasi, *Psaltirea* copiată de I. Viski, *Anonymus Caransebesiensis*, *Pinea pruncilor*¹³³

Repartiție

II Banat-Hunedoara, Transilvania de sud-vest.

* * *

Pe marginea materialului de limbă și discutat se impun unele concluzii, pe care le vom prezenta în continuare.

În lucrarea de față am examinat un număr de 82 de fenomene. Elementele aduse în discuție nu se pot explica numai printr-un singur grai al dialectului dacoromân, deoarece, după cum s-a putut observa, limba celor două texte reflectă două straturi lingvistice, unul nordic (I) și altul sudic (II).

¹²⁶ Tamás, EW, p. 763 ; Gheție, BD, p. 194, 368.

¹²⁷ Gheție, BD, p. 369.

¹²⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 247.

¹²⁹ *Un fragment din Molitvenicul diaconului Coresi*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 243—246.

¹³⁰ Gheție, BD, p. 356.

¹³¹ *Ibidem*, p. 195.

¹³² Tamás, EW, p. 829.

¹³³ Tamás, EW, p. 853.

Deși ne aflăm în fața unei diversități dialectale, nu putem afirma că toate graiurile sînt la fel de bine reprezentate în cele două texte, proporțiile sub care se înfățișează acestea fiind variate.

I. Faptul că cele două tipărituri coresiene au o coloratură tipic sudică ne-a determinat ca, în ansamblul lucrării de față, să acordăm o mai mare atenție acelor particularități care nu se pot explica pe baza graiului tipografului muntean sau al colaboratorilor săi brașoveni. Ca urmare, după cum se poate observa, numărul elementelor de tip nordic aduse în discuție este mai mare decît al fenomenelor sudice.

Astfel, din totalul de 82 de fenomene, 61 se înscriu în categoria particularităților de tip nordic (nr. 1, 4, 5, 6, 11, 15, 16, 17, 18, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82).

Dintre acestea un număr de 19 particularități sînt caracteristice mai multor graiuri de tip nordic (nr. 4 (-e-aton > i), 6 (-ea > e), 11 (labiale dure), 15 (n > m), 16 (ń păstrat), 18 (s dur), 27 (nimea), 32 (acmu), 35 mainte), 37 (fără), 42 (iane, iani), 46 (areate), 47 (beseadă), 48 (beteag), 51 (celui), 53 (custa), 69 (ocenaș), 72 (poroboc), 78 (sfădi), restul de 42 de fenomene repartizîndu-se în mod diferit, în funcție de zonele în care au fost înregistrate.

Din restul de 42 de particularități, un număr de 15 trăsături lingvistice sînt specifice pentru cîte trei graiuri ale subdialectului nordic, grupîndu-se după cum urmează :

— 4 fenomene, nr. 36 (asupra de), 57 (cu greață) și 75 (răsărita soarelui), 79 (tar) caracterizează Transilvania de sud-vest, Moldova și Banat-Hunedoara.

— 3 fenomene, nr. 1 (ă netrecut la o), 26 (a invariabil), 28 (numeralul masculin în -le) aparțin graiurilor din Banat-Hunedoara, Transilvania de nord și Moldova.

— 3 fenomene, nr. 5 (-e > i) și 59, 60 (hrăbor, hrăborie) se subordonează graiurilor din Banat-Hunedoara, Oltenia și nordul Moldovei.

— Pe lângă acestea, alte 5 fenomene cunosc repartiții diferite : nr. 17 (r > zero) a fost notat în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord și Oltenia, nr. 58 (hlăpie) a fost atestat în graiurile din Banat—Hunedoara, Oltenia și sud-vestul Transilvaniei, respectiv în zona sud-vestică a teritoriului dacoromân, nr. 70 (opăci) a fost înregistrat în vestul, sudul și sud-vestul Transilvaniei, nr. 77 (sandic) este specific graiurilor din Transilvania de sud, Moldova și Banat-Hunedoara, iar fenomenul nr. 80 (tăroasă) caracterizează graiurile din Banat-Hunedoara, Transilvania de sud-vest și nord.

Am mai înregistrat, în cursul cercetării noastre, un număr de 13 fenomene caracteristice pentru cîte două graiuri de tip nordic. Dintre acestea, 7 fenomene, nr. 49 (bintătui), 65, 66 (murgui, murguitură), 67 (niștotă), 68 (ocă), 73 (povestui), 82 (vig) sînt specifice numai regiunii sud-vestice a Dacoromaniei, respectiv zonei Banat-Hunedoara-Transilvania de sud-vest, iar restul de 6 particularități au fost înregistrate în diverse zone : nr. 24 (h > f) în Banat-Hunedoara-Moldova, nr. 74 (prietnic) în Banat-Hunedoara-Muntenia de vest, nr. 34 (de fiete) în Banat-Hunedoara-Transilvania

de nord, nr. 43 (ni), 50 (budușlui) și nr. 54 (felelui) în Banat-Hunedoara-Transilvania.

Spre deosebire de cele 47 de particularități lingvistice care pot fi subordonate mai multor graiuri de tip nordic, am notat un număr de 14 trăsături lingvistice care pot fi localizate într-o singură zonă a teritoriului dacoromân, respectiv în Banat-Hunedoara : nr. 29 (de primă), 30 (amu), 33 (de-a firea), 38 (pren), 39 (derept însă), 40 (vare), 41 (prence), 44 (alduit), 45 (aleaneș), 63 (meni), 64 (meserernic), 71 (otălmăzui), 76 (rodi), 81 (ului).

Trebuie să subliniem faptul că zona Banat-Hunedoara este singura menționată constant, în 59 din cele 61 de particularități de tip nordic pe care le-am adus în discuție. Singurele elemente care fac excepție sînt *ocenaș*, termen care a fost consemnat într-o zonă învecinată regiunii amintite și *opăci*, specific ariei sud-vestice a Transilvaniei. Faptul că termenul circulă astăzi și în Banat-Hunedoara, dar cu alt sens¹³⁴ decît cel pe care l-am întîlnit în *Cazania I*, nu poate fi o dovadă că într-o epocă mai veche sensul discutat de noi nu a fost cunoscut. Lipsa însă, a unor atestări în acest caz, ne-a determinat să-l localizăm ca atare.

În afara faptului că zona Banat-Hunedoara poate fi considerată ca numitor comun pentru 59 din cele 61 de particularități nordice amintite, aceeași zonă este singura reprezentată printr-un număr de 14 fenomene ce nu cunosc atestări și în alte graiuri. Acestea li s-ar putea adăuga încă 10 trăsături lingvistice (nr. 49, 58, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 74, 82) caracteristice în exclusivitate ariei sud-vestice a teritoriului dacoromân (Banat-Hunedoara, Transilvania de sud-vest, Oltenia).

Din aceste motive, putem afirma că, în ansamblu, stratul lingvistic nordic pe care îl reflectă cele două tipărături se poate explica pe baza graiului vorbit în zona Banat-Hunedoara și regiunile învecinate.

Dintre fenomenele nordice discutate în cursul expunerii, numai 24 (nr. 4, 5, 6, 11, 15, 18, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 63, 64, 76, 81) au putut fi localizate prin raportare la situația din secolul al XVI-lea ; dintre acestea, 13 caracterizau numai zona Banat-Hunedoara (nr. 29, 30, 33, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 63, 64, 76, 81), 8 erau general nordice (nr. 4, 6, 11, 15, 18, 27, 32, 35), iar 3 erau specifice unui număr mai restrîns de graiuri : Banat-Hunedoara-Oltenia, Moldova de nord (nr. 5), Banat-Hunedoara, Transilvania de nord-est, Moldova (nr. 26) și Banat-Hunedoara, Moldova (nr. 24). După cum se poate observa cu ușurință, în toate aceste cazuri a fost menționat graiul din zona Banat-Hunedoara.

Lucrurile se prezintă într-o lumină asemănătoare dacă ne vom îndrepta atenția și asupra celorlalte 37 de fenomene nordice pe care le-am discutat. În 28 de cazuri, datele din secolul al XVI-lea ne orientează spre graiul bănățean-hunedorean, dar din pricina numărului redus de atestări am fost nevoiți să apelăm și la date ulterioare. Cît privește restul de 9 fenomene, 8 dintre ele (nr. 17, 42, 54, 58, 69, 70, 71, 82) au fost localizate exclusiv pe baza mărturiilor ulterioare secolului al XVI-lea. 5 dintre particularitățile amintite caracterizau și aria Banat-Hunedoara (nr. 17, 54, 68, 71, 82), iar 3 erau specifice unei arii mai largi, care cuprindea și regiunile învecinate, respectiv sud-vestul Transilvaniei.

¹³⁴ DLR, s.v.

O mențiune specială se cuvine să facem în cazul fenomenului notat cu nr. 77 (*sandic*), ultimul din seria celor 9 particularități amintite în paragraful anterior. Faptul că termenul a fost atestat numai în Moldova în secolul al XVI-lea, iar astăzi numai în zona Hunedoarei și sudul Transilvaniei, nu poate reprezenta o dovadă sigură că termenul nu a circulat într-o epocă mult mai veche și în aria sud-vestică a Transilvaniei. Lucrul pare posibil, cu atât mai mult cu cât este vorba despre un termen de origine maghiară, a cărui prezență este justificată în mai mare măsură într-un grai ardelenesc. Un argument în plus în sprijinul acestei afirmații îl poate constitui prezența, în cele două tipărituri, a unui număr relativ mare de elemente de origine maghiară, localizabile în Transilvania, relevate în cursul cercetării.

II. Referindu-ne, în continuare, la stratul sudic pe care l-am amintit, acesta este reflectat în cele două texte printr-un număr de 21 trăsături lingvistice (nr. 2, 3, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 31, 52, 55, 56, 61, 62). Prezența acestor trăsături se datorește faptului că executarea celor două tipărituri îi aparține tipografului muntean Coresi care, după cum se știe, intervenea, dar nu în mod consecvent, revizuiind limba textelor pe care le edita.

Din totalul de 21 de fenomene, 7 au un caracter general sudic: nr. 7 (*-iu > i*, 8 (*i epentetic*), 13 (*d dur*), 21 (*z general*), 22 (*j general*), 31 (*acum*), 56 (*ginere*); 8 sînt specifice unei arii mai largi, care cuprinde Țara Românească și Banat—Hunedoara: nr. 2 (*ă—ă > ă—o*), 9 (*i etimologic păstrat*), 12 (*labiale moi*), 14 (*m > zero*), 19 (*ș+e, j+i*)→(*ș+ă, j+i*), 20 (*ș, j+*) *ea* > (*ș, j+*) *ă*. 23 (*(r)+ea > a*), 25 (pl. *mînă*): 5 au fost consemnate într-o zonă mai întinsă, Țara Românească-Banat-Hunedoara, sud-vestul Transilvaniei: nr. 3 (*e—i > i—i*, în *strîn*), nr. 10 (*i în porîncă*), 52 (*cîștigă*), 61 (*lotru*), 62 (*lotrie*), iar 1 singur fenomen (nr. 55, *finar*) poate fi subordonat graiului vorbit în sud-estul Transilvaniei și nordul Moldovei.

Dintre cele 7 fenomene general sudice prezentate mai sus, 5 (nr. 8, 13, 21, 22, 31) au fost localizate exclusiv pe baza mărturiilor pe care ni le oferă documentele și textele secolului al XVI-lea, iar 2 (nr. 7, 58) au putut fi localizate prin raportare la date ulterioare secolului al XVI-lea, avînd, în acest fel, un coeficient mai scăzut de certitudine.

Am amintit mai sus o serie de 9 fenomene care caracterizau o regiune mai vastă (Țara Românească-Banat-Hunedoara). Dintre acestea, pe baza atestărilor contemporane am putut stabili repartitia dialectală numai pentru 6 fenomene (nr. 9, 12, 19, 20, 23, 25), restul de 3 (2, 3, 14) fiind repartizate și prin raportare la surse ulterioare secolului al XVI-lea.

Într-o situație asemănătoare se află și cele 3 particularități lingvistice specifice, în secolul al XVI-lea, zonei Banat-Hunedoara-Țara Românească, dar atestate ulterior și în sud-vestul Transilvaniei. Deși aceste particularități ar putea proveni și din original, care, după cum am văzut, reflectă pe scară largă graiul din Banat-Hunedoara și zonele limitrofe, totuși ele pot fi puse și pe seama ultimului revizor al textului, care era munteanul Coresi.

Totalizînd rezultatele, reiese clar faptul că cele două texte reflectă în mod pregnant graiul vorbit în zona Banat-Hunedoara și regiunile

invecinate. Alături de graiul amintit, am notat un număr mai restrâns de fenomene, caracteristice ariei sudice a dialectului dacoromân.

Cunoscînd faptul că tipograful era originar din Muntenia, apare ca neîndoielnică participarea, la traducerea *Cazaniei I* și a *Molitvenicului* a unei (unor) persoane originare din zona Banat-Hunedoara și împrejurimi.

În sprijinul datelor relevate în cursul expunerii am mai putea aminti numeroasele asemănări dintre cele două texte pe de o parte și *Palia de la Orăștie* pe de altă parte și pe care le-am subliniat, nu o dată, în paginile anterioare.

Toate aceste elemente nu vin decît să întărească și să confirme afirmațiile pe care le-au făcut Nicolae Iorga, H. Sztripszky — G. Alexics, N. Drăganu, Vladimir Drimba, Viorica Pamfil și Ion Gheție cu privire la originea bănățean-hunedoreană a traducerii acestor texte.

În favoarea traducerii lor în deceniul al VII-lea al secolului al XVI-lea de către o persoană originară din zona la care ne-am referit, se pot aduce și argumente de ordin istoric.

Încă din primele decenii ale secolului al XVI-lea (1526) documentele atestă influența timpurie a reformei în zona Hunedoarei¹³⁵. O contribuție deosebită în promovarea traducerilor de cărți religioase în limba română trebuie să fi avut și școlile românești înființate de calvini în secolul al XVI-lea în Lugoj și Caransebeș¹³⁶, destinate atragerii populației române la noua religie. În același sens poate fi amintită și activitatea desfășurată de Gheorghe de Singeordz, superintendentul calvin al românilor, originar din Hunedoara¹³⁷, în scopul răspîndirii traducerilor de texte religioase în limba română.

Rezultatele acțiunii de convertire a populației române la noua religie s-au concretizat în traducerea și tipărirea unor lucrări religioase cu caracter reformat, precum *Catehismul luteran* din 1544, *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu*, *Fragmentul Todorescu*, *Palia de la Orăștie*.

În același sens, poate fi notat faptul că reforma a continuat să aibă adepți în zona Banat-Hunedoara și în secolul următor. În sprijinul acestor afirmații pot fi aduse ca dovezi, pe lângă mărturiile de ordin istoric, numeroasele texte religioase cu caracter reformat calvin, scrise în limba română în zona amintită.

După cum se poate observa, atît elementele de natură lingvistică discutate în cursul expunerii, cît și datele istorice pe care le deținem confirmă traducerea celor două texte de către o persoană originară din zona Banat-Hunedoara.

Rămîne însă ca descoperirea unor noi date să facă mai multă lumină asupra persoanei traducătorului, în care unii cercetători au văzut fie pe unul dintre traducătorii *Paliei*¹³⁸, fie pe superintendentul Gheorghe de Singeordz, originar din zona Hunedoarei¹³⁹.

¹³⁵ P. Binder, *Inceputurile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara*, în LR, XX, 1971, nr. 3, p. 274.

¹³⁶ Zenovie Picișanu, *Cîteva date despre preoții româno-calvini*, în „Cultura creștină”, 1911, nr. 2, p. 44—49.

¹³⁷ *Documente Hurmuzaki*, vol. XV, partea I, p. 625, 627—628.

¹³⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 76; H. Sztripszki—G. Alexics, *op. cit.*, p. 223—227.

¹³⁹ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 21; Vl. Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tilcului evangheliilor” și „Molitvenicului” diaconului Coresi*, p. 538.

LOCALIZAREA ȘI FILIAȚIA TEXTELOR DIN CODICELE STURDZAN

de GHEORGHE CHIVU

Cu toate că este considerat unul dintre cele mai importante monumente ale limbii și literaturii române vechi, datorită scrierilor din care este format, particularităților lingvistice ale acestora și, indiscutabil, perioadei în care a fost alcătuit, *Codicele Sturdzan* nu a format decît de puține ori obiectul cercetărilor de specialitate.

Primul care i-a acordat atenție, într-o fundamentală lucrare monografică, a fost B. P. Hasdeu în urmă cu mai bine de o sută de ani ¹.

Un sfert de veac mai târziu, N. Drăganu făcea considerații interesante asupra relației dintre scrierile cuprinse în miscelaneu și acelea descoperite în *Codicele Todorescu* ².

Concluziile desprinse de cei doi mari filologi, fiind considerate definitive, au intrat ca atare în lucrările de specialitate scrise ulterior, corecțiile sau, mai precis, nuanțările acestora fiind rare și cu totul întîmplătoare.

Într-o încercare recentă asupra bazei dialectale a românei literare, Ion Gheție a demonstrat însă, prin rezultatele la care a ajuns localizînd textele din *Codicele Sturdzan* ³, că problemele legate de acest miscelaneu sînt departe de a fi soluționate în mod satisfăcător.

Este necesar deci un nou studiu de ansamblu care să valorifice datele cercetărilor anterioare din perspectiva unor noi investigații asupra textului.

În lucrarea de față ne vom opri asupra a două dintre aspectele fundamentale ce vor trebui abordate într-un asemenea studiu : localizarea și filiația scrierilor cuprinse în *Codicele Sturdzan*.

¹ Hasdeu, CB, II.

² Drăganu, DM, p. 15—89.

³ Gheție, BD, p. 311—316.

I. 1. Este bine știut că cele mai multe dintre textele vechi românești, tipărite, dar mai ales manuscrise, au ajuns pînă la noi fără nici o indicație referitoare la locul tipăririi (scrierii) sau traducerii lor. Localizarea monumentelor limbii și literaturii noastre vechi înseamnă, în aceste condiții, pe de o parte, stabilirea localității (zonei) în care au fost alcătuite acestea sau, cel puțin, identificarea graiului copistului, și, pe de altă parte, delimitarea ariei geografice din care provenea scrierea pusă la contribuție sau în care se efectuase, eventual, traducerea ei ⁴.

2. Studiind în urmă cu o sută de ani textele românești cuprinse în *Codex Sturdzanus*, B. P. Hasdeu afirma că cele mai multe dintre ele (*Legenda Duminicii, Să neștiire buru creșturu, Întrebarea creștinească, Frați dragi, Legenda Sfintei Vineri, Rugăciunea de scoatere a dracului* ⁵, *Legenda lui Avran, Fragmentul liturgic și Zise Domnul*) au fost scrise în satul Măhaci, lângă Turda, de preotul locului, Grigore, ajutat de un elev al său și de trei anonimi, de asemenea mähăceni ⁶. Numite din acest motiv „mähăcene“, textele mai sus-menționate se diferențiau de așa-zisele „texte bogomilice“ (*Legenda Sfintului Sisinie, Apocalipsul Maicii Domnului* ⁷, *Apocalipsul apostolului Pavel* ⁸ și *Cugetările în ora morții*), care proveneau, după părerea marelui învățat, „din Țara Românească sau, cel puțin, din Brașov” ⁹.

Toți cei care s-au oprit ulterior asupra *Codicelui Sturdzan* au acceptat fără obiecții localizarea în Măhaci a tuturor textelor „nebogomilice“. Diferit este, în unele cazuri, numărul „colaboratorilor“ popii Grigore ¹⁰ și, implicit, numărul textelor considerate a fi scrise de aceștia. Rarori, datorită unei lecturi mai puțin atente a comentariilor făcute de B. P. Hasdeu, sînt atribuite preotului mähăcean și trei texte „bogomilice“ : *Apocalipsul apostolului Pavel, Legenda Sfintului Sisinie* ¹¹ și *Cugetările în ora morții* ¹², faptul însemnînd, implicit, plasarea copierii lor în satul de lângă Turda.

În ceea ce privește scrierea „textelor bogomilice“, în afara afirmațiilor deja menționate, se cuvin a fi remarcate părerile lui G. Ivănescu și Ion Gheție. Primul localizează scrierea *Apocalipsului apostolului Pavel*

⁴ Vezi Gheție—Mareș, IFR, p. 109.

⁵ În volumul II al *Cuventelor*, p. 171. Hasdeu numeste textul *Fragment dintr-o conjurațiune*.

⁶ Hasdeu, CB, II, p. 1, 76, 213, 223.

⁷ În volumul II al *Cuventelor*, p. 301, textul poartă titlul *Călătoria Maicii Domnului la iad*.

⁸ În codice textul este intitulat *Cuvîntul svîntului Pavel apostol*.

⁹ Hasdeu, CB, II, p. XLIII; vezi și V. A. Urechîă, *Schițe de istoria literaturii române*, București, 1885, p. 68; Cartoian, CP, I, p. 61.

¹⁰ Vezi printre alții V. A. Urechîă, *op. cit.*, p. 67—68; Gaster, CR, I, p. C; Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj—București, 1937, p. 88; N. Drăganu, *Un manuscris de apocrif religios ardelean din sec. al XV-lea ?*, în DR, IX, 1936—1938, p. 221; cf. Gheție, BD, p. 310.

¹¹ Gaster, CR, I, p. C.

¹² Ivănescu, PC, p. 97—98, 99.

„prin regiunea ardeleană centrală sau răsăriteană, de la sud de Mureș¹³, iar cel de-al doilea consideră mai plauzibilă ipoteza scrierii tuturor textelor nemăhăcene în nordul Hunedoarei¹⁴.

De unde proveneau textelor copiate în *Codex Sturdzanus*? B. P. Hasdeu afirma, în urma unei analize filologice sumare, că *Legenda lui Avram și Rugăciunea de scoatere a dracului* sînt transpuneri directe din slavonă¹⁵, în vreme ce *Zise Domnul* reprezintă „o compunere originală, o predică improvizată“¹⁶. G. Pascu, găsind în penultimul text amintit numai rotacismul în stadiul *-r-*, înclina să creadă, de asemenea, că se află în fața unei traduceri datorate popii Grigore¹⁷.

Cei mai mulți cercetători consideră însă, pe bună dreptate, că textele cuprinse în *Codex Sturdzanus* sînt, în totalitate, copii ale unor scrieri anterioare¹⁸.

Sextil Pușcariu găsește în prezența rotacismului un indiciu pentru punerea la contribuție a unui original nordic, în vreme ce absența acestei transformări fonetice îi indică utilizarea unui original venit din sud¹⁹. Bazîndu-se, probabil, pe ideea potrivit căreia transpunerea în românește a textelor apocrife s-a făcut în zona rotacizantă²⁰ din nordul Transilvaniei²¹-Maramureș²², Al. Rosetti susținea că întregul codice a avut la bază un text rotacizant²³. Tot în nordul Transilvaniei, dar într-o zonă nerotacizantă, au fost plasate de către N. Drăganu, originalele „textelor bogomilice“²⁴, în vreme ce Ion Gheție a afirmat recent, în urma unei cercetări minuțioase, că traducerea acestor apocrife trebuie localizată în zona Brașovului sau chiar în Muntenia²⁵.

Părerile celor care au studiat *Codicele Sturdzan* se nuanțează și se diversifică atunci cînd este vorba de a stabili proveniența fiecărui text în parte.

¹³ Ivănescu, PC, p. 107. Autorul citat, bazîndu-se pe faptul că forma *scuipi* este atestată în limba română contemporană în județul Năsăud afirmă, pe aceeași pagină, că „textul... poate fi socotit ca scris și într-o regiune mai de la nord“.

¹⁴ Gheție, BD, p. 313—316.

¹⁵ Hasdeu, CB, II, p. 1, 181.

¹⁶ Hasdeu, CB, II, p. 224.

¹⁷ Pascu, ILLR, p. 106.

¹⁸ Primul care demonstrează netemeinicia afirmațiilor lui B. P. Hasdeu este N. Drăganu (Drăganu, DM, p. 28—29, 39, 48—49).

¹⁹ Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 88 ; vezi și Ivănescu, PC, p. 98.

²⁰ Rosetti, ILR, p. 481.

²¹ A. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIIe siècle*, Paris, 1926, p. 13 ; cf. Ov. Densusianu, *Istoria literaturii române* (curs dactilografiat), [București], [1898], p. 52 ; Densusianu, HLR, II, p. 7.

²² N. Iorga, *Istoria literaturii române*, I, București, 1925, p. 110 ; Cartoian, CP, I, p. 10—11.

²³ Al. Rosetti, [Recenzie la] N. Drăganu, *Două manuscrise vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, în *Mélanges de linguistique et de philologie*, București, Copenhague, 1947, p. 527 ; cf. Rosetti, ILR, p. 515—516.

²⁴ Drăganu, DM, p. 83.

²⁵ Gheție, BD, p. 315—316.

Se dovedesc a fi copii ale unor tipărituri coresiene *Intrebarea creștinească*²⁶ și *Zise Domnul*²⁷, presupusa „compunere originală”²⁸.

B. P. Hasdeu, bazându-se pe repartitia termenului *boiereasă* „nevasată”, considera că originalul *Legendei Sfintei Vineri* provine și el din zona Brașovului²⁹, dar G. Ivănescu a negat această localizare argumentînd ipoteza traducerii textului „în Ardealul central sau de la nord de Mureș”³⁰. Analiza întreprinsă recent de Ion Gheție arată că și *Să neștire buru creșturu* reproduce un text sud-est transilvănean³¹, cu toate că anterior, G. Pascu, oprindu-se separat asupra celor două texte unite de B. P. Hasdeu sub acest titlu (*Să neștire buru creșturu* și *Oarecire era un părinte*) considera că primul are un original nerotacizant³², iar al doilea unul rotacizant³³.

În ce privește *Legenda Duminicii*, N. Drăganu³⁴ și, apoi, G. Pascu³⁵ se gîdeau la un model cu rotacism, pentru ultimul autor citat și *Legenda lui Avram* fiind o copie de pe un text caracterizat prin *-(n)r-*³⁶.

Un model mixt (de fapt două texte, primul nerotacizant, al doilea rotacizant, cuplate greșit de popa Grigore) indica pentru *Frați dragi* același G. Pascu³⁷.

Studiind un mare număr de particularități lingvistice din *Legenda Duminicii*, *Legenda lui Avram* și *Frați dragi*, Ion Gheție avansează, cu toată prudența necesară, ipoteza provenienței lor din Banat-Hunedoara³⁸.

Dintre „textele bogomilice” cele mai lungi discuții le-a provocat *Cugetări în ora morții*. N. Drăganu³⁹, susținut ulterior de G. Pascu⁴⁰ și de G. Ivănescu⁴¹, credea că scribul anonim a avut în față un text fără

²⁶ Al. Rosetti, *Les catéchismes roumains du XVIe siècle*, în „Romania”, XLVIII, 1922, p. 321—334; N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*. București, 1938, p. 20; Ion Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolele al XVI-lea — al XVII-lea*, în LR, XXIV, 1975, nr. 2, p. 162—164; cf. Hasdeu, CB, II, p. 1; Pascu, ILLR, p. 115; N. Drăganu, [Recenzie la] Andrei Birseanu, *Catehismul luteran românesc*; A. Rosetti, *Les catéchismes roumains du XVIe siècle*; Dr. Borbély István, *Erdélyi irodalmi szemle*, în DR, III, 1922—1923, p. 935; idem, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, în DR, IV, 1924—1926, partea a 2-a, p. 1091—1092.

²⁷ N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, p. 1094—1095; Gheție, BD, p. 310; cf. Drăganu, *Două manuscripte*, p. 71; Ivănescu, PC, p. 99.

²⁸ Hasdeu, CB, II, p. 224.

²⁹ Hasdeu, CB, II, p. 142; vezi și Gheție, BD, p. 314; cf. Pascu, ILLR, p. 116; Rosetti, ILLR, p. 516.

³⁰ Ivănescu, PC, p. 105. Facem abstracție de părerea aceluiași autor (p. 108), potrivit căreia textul în discuție sau, cel puțin, originalul lui ar fi fost scris „în Crișana de sud și în regiunea Bălgrad—Blaj” întrucît îi, invocat ca argument pentru această localizare, nu apare niciodată în *Legenda Sfintei Vineri*.

³¹ Gheție, BD, p. 314.

³² Pascu, ILLR, p. 119.

³³ Pascu, ILLR, p. 105.

³⁴ Drăganu, DM, p. 75.

³⁵ Pascu, ILLR, p. 109—114.

³⁶ Pascu, ILLR, p. 104—105.

³⁷ Pascu, ILLR, p. 107—109.

³⁸ Gheție, BD, p. 314—315.

³⁹ Drăganu, DM, p. 82; N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, p. 1093.

⁴⁰ Pascu, ILLR, p. 122.

⁴¹ Ivănescu, PC, p. 99.

rotacism, dar Al. Procopovici ⁴² și, apoi, Al. Rosetti ⁴³ au combătut această opinie. *Apocalipsul apostolului Pavel* și *Legenda Sfântului Sisinie* aveau, pentru M. Gaster un caracter moldovenesc „oare-și-cum modificat de copietor” ⁴⁴. Afirmatia însemna, de fapt, plasarea originalelor în nord-estul Transilvaniei, dar nu era exclusă posibilitatea provenienței lor din Maramureș sau Bucovina ⁴⁵. Comentariul făcut de G. Pascu pe marginea *Apocalipsului apostolului Pavel* lasă să se ghicească ideea copierii textului de pe un original nordic nerotacizant ⁴⁶.

3. Trecerea în revistă a opiniilor exprimate în legătură cu localizarea textelor din *Codex Sturdzanus* face evidentă existența a numeroase controverse. Deși, logic, adevărul nu poate fi decât unul singur, situația se explică ușor dacă avem în vedere, pe de o parte, diversitatea argumentelor aduse în sprijinul afirmațiilor expuse în paginile anterioare și, pe de altă parte, ponderea diferită a acestor argumente.

Cel mai frecvent au fost folosite, cum era și firesc, particularitățile limbii textelor cuprinse în *Codex Sturdzanus*. Majoritatea autorilor citați se raportează la rotacism, încercând să descifreze cu ajutorul acestei transformări fonetice aspectul originalelor și zona în care au apărut acestea. Că această singură particularitate fonetică este insuficientă pentru atingerea scopurilor propuse ne-o arată explicațiile diametral opuse date de Al. Procopovici ⁴⁷ (urmat, apoi, de Al. Rosetti ⁴⁸) și N. Drăganu ⁴⁹ celor trei exemple cu rotacism existente în *Cugetări în ora morții*, primul considerând că rotacismul aparține originalului, ultimul copistului.

Mult mai puțini sînt autorii care consideră semnificative, din punctul de vedere care ne interesează, alte particularități ale limbii textelor în discuție. B. P. Hasdeu localiza traducerea *Legendei Sfintei Vineri* cu ajutorul termenului *boiereasă* „nevastă” ⁵⁰. G. Pascu selecta, ca fiind semnificativ pentru originalul *Cugetărilor în ora morții*, diftongul *ii* ⁵¹. G. Ivănescu folosea pentru localizare fonetismele *ii* ⁵², *j* ⁵³, forma *scuepi* ⁵⁴ și termenul *lemn* „arbore” ⁵⁵, dar nega importanța cuvîntului *boierească* ⁵⁶.

⁴² *Despre nazalizare și rotacism*, în AAR, seria II. Mem. sect. lit., XXX, 1907—1908, p. 265—306.

⁴³ [Recenzie la] N. Drăganu, *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, p. 539—540; Rosetti, ILLR, p. 516.

⁴⁴ Gaster, CR, I, p. C; vezi și V. Em. Grigoraș, *Criptul din textele mănăstirești*, în „Adevărul literar și artistic”, V, 1924, nr. 210, p. 3.

⁴⁵ Gaster, CR, I, p. CII; vezi și Ivănescu, PC, p. 87.

⁴⁶ G. Pascu afirma că exemplele cu *z* înlocuite în text sînt grafii greșite apărute prin confuzia lui cu *z* cu *s* (Pascu, ILLR, p. 125).

⁴⁷ *Op. cit.*, p. 291.

⁴⁸ Vezi nota 43.

⁴⁹ Drăganu, DM, p. 82; N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, p. 1093.

⁵⁰ Hasdeu, CB, II, p. 142.

⁵¹ Pascu, ILLR, p. 122; vezi însă p. 125, unde exemplele cu *z* înlocuite în *Apocalipsul apostolului Pavel* sînt considerate greșeli de scriere (*z* în loc de *s*).

⁵² Ivănescu, PC, p. 108.

⁵³ Ivănescu, PC, p. 99.

⁵⁴ Ivănescu, PC, p. 107.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Ivănescu, PC, p. 105.

Absența unor studii de dialectologie istorică românească a făcut, însă, ca toți autorii citați să apeleze, pentru localizarea fenomenelor enumerate, la atestările din limba română contemporană. Deficiența unui asemenea mod de a proceda a fost subliniată în repetate rânduri⁵⁷ și, în aceste condiții, singurele localizări riguroase rămân acelea propuse de Ion Gheție⁵⁸, bazate toate pe circulația unui număr însemnat de trăsături lingvistice distinctive în epoca scrierii *Codicelui Sturdzan*.

4. Interesat fiind de evoluția normelor limbii române literare în ansamblu, Ion Gheție nu a acordat, însă, o atenție specială manuscrisului în discuție, complexitatea problemelor ridicate de limba celui mai vechi miscelaneu românesc impunând, din acest motiv, reluarea analizei. Pentru aceasta pledează și alte fapte, greu de observat de cei ce folosesc ediția publicată de B. P. Hasdeu și nu textul original.

Ne referim, în primul rând, la existența, în cadrul *Codicelui Sturdzan* a unei scrieri românești inedite, *În știre să vă fie oamenilor*, copiată de un mânășean la începutul secolului al XVII-lea de pe *Pravila coresiană*⁵⁹.

Avem, apoi, în vedere gruparea arbitrară sub același titlu, în cadrul ediției menționate, a două fragmente scrise de persoane și în locuri diferite: *Să neștire buru creșturu și Oarecure era un părinte*⁶⁰. faptul determinându-i pe mulți dintre cei ce au consultat volumul citat să considere că au în față un singur text.

Similară este situația *Legendei Duminicii*, prima filă a acesteia fiind scrisă de o altă persoană decât popa Grigore, cu scopul de a reconstitui începutul apocrifului, pierdut (sau distrus) cândva după 1619⁶¹. Completarea lacunei constatate de copistul anonim a fost făcută foarte probabil după un izvor diferit de cel ce aparținuse preotului mânășean, localizarea și filiația *Legendei Duminicii* impunând, de aceea, o discuție aparte pentru fila 1⁶².

Ne referim, în sfârșit, la problema copiștilor textelor românești cuprinse în manuscrisul sturdzan și la locul în care au fost alcătuite acestea, întrucât o examinare atentă a unora dintre opiniile formulate de B. P. Hasdeu în 1879, opinii pe care le-au susținut ulterior absolut toți cei ce au cercetat codicele⁶³, dovedește netemeinicia lor⁶⁴.

⁵⁷ Ion Gheție, *Localizarea textelor vechi după criterii lingvistice*, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 391—394; Gheție—Mareș, IFR, p. 116.

⁵⁸ Gheție, *IBD*, p. 313—310.

⁵⁹ Vezi Gh. Chivu, *Un text românesc inedit în Codex Sturdzanus: Pravila sfinților părinți (fragment)*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 281—285.

⁶⁰ Hasdeu, CB, II, p. 75.

⁶¹ Vezi Gh. Chivu *Copiștii Codicelui Sturdzan*, în LR, XXVI, 1978, nr. 1, p. 61—63; cf. Hasdeu, CB, II, p. 44, unde se consideră că fila este scrisă tot de popa Grigore; vezi în același sens I. Bianu, R. Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești*, II, București—Leipzig—Viena, 1913, p. 168.

⁶² G. Pascu (Pascu, ILR, p. 113) observase existența unor diferențe lingvistice între fila 1 și următoarele. Acordind însă credit părerii că și paginile 1 și 2 sînt scrise de popa Grigore, autorul își explica faptul prin utilizarea a două originale diferite, unul nerotacizant (fila 1), celălalt rotacizant (filele 2—10^r).

⁶³ Vezi totuși, mai sus, p. 38, afirmațiile prezentate acolo fiind, însă, înțelegeri greșite ale comentariilor filologului ieșean.

⁶⁴ Pentru opiniile exprimate mai jos vezi pe larg Gh. Chivu, *Copiștii Codicelui Sturdzan*, p. 59—71.

Analiza comparativă a grafiei textelor, modul în care se succed acestea, structura caietelor și repartizarea sorturilor de hîrtie arată că cele 16 scrieri românești ajunse pînă la noi au fost întocmite de 6 copişti, 4 mähăceni sau locuind în apropierea Mähaciului și 2 provenind din alte zone geografice. Este vorba în primul rînd de popa Grigore care a copiat *Legenda Duminicii*, *Rugăciunea de scoatere a dracului*, *Legenda Sfintei Vineri*, *Intrebarea creștinească*, *Frați dragi* (texte „semnate“), dar și *Fragmentul liturgic*, atribuit de B. P. Hasdeu unui concetățean anonim al preotului⁶⁵. Doi mähăceni, „colaboratori“ ai lui Grigore, au scris, primul *Zise Domnul*, *În știre să vă fie oamenilor*⁶⁶ și un *descintec*, iar al doilea *Legenda lui Avram și Oarecire era un părinte*⁶⁷. Să neștire buru creșturu este scris în întregime de o persoană ce locuia, foarte posibil, în zona în care presupusul adept al bogomilismului a copiat *Apocalipsul apostolului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului*, *Cugetările în ora morții* și *Legenda Sfintului Sisinie*⁶⁸. Al șaselea copist, de asemenea anonim, a refăcut, probabil în Mähaci sau în apropierea acestei localități⁶⁹, partea de început a *Legendei Duminicii* (fila 1).

II. 1. Concluzie firească a discuției din paginile anterioare, localizarea originalelor scrierilor românești din *Codex Sturdzanus* va fi făcută avînd în vedere copistii și nu gruparea tradițională în „texte mähăcene“ și „texte bogomilice“. Procedînd astfel ne va fi, de altfel, mai ușor să stabilim, pe de o parte, particularitățile limbii scribului și, pe de altă parte, pe acelea ale scrierilor puse la contribuție.

Vom analiza la început limba textelor al căror original a fost deja identificat prin mijloace filologice : *Intrebarea creștinească*, *Zise Domnul* și *În știre să vă fie oamenilor*. Fiind cunoscut faptul că popa Grigore și „colaboratorul“ său mähăcean au avut în față două tipărituri coresiene, *Catehismul* (1559—1560) și *Pravila* (1560—1562)⁷⁰, scopurile urmărite vor fi, pe de o parte, stabilirea modului de transpunere a originalelor, deci identificarea modificărilor datorate celor doi copişti mähăceni, și, pe de altă parte, găsirea acelor particularități lingvistice comune care se explică nu prin graiul din Mähaci, ci prin originalul ce a stat la baza cărților brașovene amintite.

Ne vom opri după aceea asupra apocrifelor copiate de pe texte necunoscute, acordînd întietate scribilor mähăceni.

Nu vom avea în vedere textul scris de copistul „predicilor“ *Zise Domnul* și *În știre să vă fie oamenilor* în partea de jos a filelor 76^v—77^v, intrucît, deocamdată, descifrarea lui nu ni se pare posibilă decît pe porțiuni foarte mici.

⁶⁵ Hasdeu, CB, II, p. 1, 213.

⁶⁶ Cf. Hasdeu, CB, II, p. XLII.

⁶⁷ Cf. Hasdeu, CB, II, p. 1, 76.

⁶⁸ Vezi Gh. Chivu, *Copistii Codicelui Sturdzan*, p. 68—69.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 63.

⁷⁰ Vezi în primul rînd N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, p. 1094—1095 ; Ion Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolele al XVI-lea — al XVII-lea*, p. 162—164 ; Gh. Chivu, *Un text românesc inedit în Codex Sturdzanus : Pravila sfinților părinți (fragment)*, p. 284—285.

2. COPII DE PE TIPĂRITURI CORESIENE

Întrebarea creștinească (f. 98^r—107^v/7). Comparația făcută de Ion Gheție ⁷¹ între *Catehismul* coresian, descoperit în 1921 în cadrul *Codicelui de la leud* ⁷², și textul copiat în 1607 de popa Grigore din Măhaci a confirmat o mai veche presupunere a lui B.P. Hasdeu : preotul mähăcean transcrisese „cu o exactitate aproape diplomatică“, „o carte tipărită de la 1560“ ⁷³. Abandonînd cu bună știință normele variantei literare nord-transilvănene, popa Grigore făcea dovada prestigiului de care se bucura slova tipărită la începutul secolului al XVII-lea.

Nu ne vom opri în rindurile de față asupra particularităților lingvistice muntenestî — sud-est transilvănene întîlnite în copia în discuție a *Catehismului* lui Coresi, întrucît cititorul poate găsi lista celor mai importante dintre acestea într-o lucrare publicată de Ion Gheție cu cîțiva ani în urmă ⁷⁴.

Vom trece însă în revistă fenomenele lingvistice nemuntenestî excerptate din copia mähăceană, făcînd distincție între particularitățile păstrate din tipărirea brașoveană și acelea explicabile prin graiul popii Grigore ⁷⁵.

Notăm în prima categorie trecerea lui *n* la *m* (*frîmșe*, 107^r/3), durificarea fricativei *s* (*sărbează* 99^v/8 ; cf. și *singele* 107^r/15—107^v/1), caracterul invariabil al articolului posesiv genitival (*a. n. sg.*, 101^r/1) ⁷⁶, absența deicticului *-a* în toate formele numeralului ordinal (*al doile* 100^v/13, 102^r/11—12, *al treile* 103^r/12—13), adverbul *mainte* (102^v/2), termenii *hasnă* (100^r/11—12) și *pită* (104^r/8, 107^r/2).

Evident, aceste fenomene lingvistice, păstrate ca atare din tipărirea coresiană, sînt semnificative pentru originalul nemuntenesc al *Catehismului* din 1560—1562 și nu pentru graiul vorbit de popa Grigore din Măhaci (deși acesta din urmă le utiliza cu siguranță pe toate ⁷⁷).

Preotului transilvănian i se datorează numai notarea închiderii lui *e* aton final la *i* (*să știi*, 3 sg., 98^v/12 ; *trebuiești*, modificat în *trebuiește*, 101^v/11—12 ; vezi și *ciri* „cine“ 107^v/10 în însemnarea autografă), înlocuirea, o singură dată, a lui *j* cu *ğ* (*agiutoriu* 104^v/15) și transformarea lui *e* în *ă* în *dăntăi* (100^v/8).

⁷¹ Ion Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolele al XVI-lea — al XVII-lea*, p. 162—164.

⁷² Andrei Birseanu, *Catehismul luteran românesc*, în „Transilvania“, I, II, 1921, nr. 10—12, p. 900—901.

⁷³ Hasdeu, CB, II, p. 1 ; vezi și p. 95—97.

⁷⁴ Ion Gheție, *Rolul textelor coresiene în procesul de unificare a limbii române literare*, în SILF, III, p. 113—114.

⁷⁵ Localizarea majorității fenomenelor lingvistice luate în discuție în paginile ce urmează a fost făcută cu ajutorul datelor cuprinse în lucrările Gheție—Mares, GD și Gheție, BD. Pentru a nu încărea excesiv expunerea am făcut însă trimitere numai la studiile în care se discută răspîndirea teritorială a particularităților pe care cei doi autori nu le iau în considerație în volumele citate.

⁷⁶ Forma invariabilă din *a treia folos* (101^r/1) poate fi considerată și rezultatul contaminării a două construcții (*a treia hasnă* + *al treilea folos*) în condițiile în care Coresi, înlocuind un termen specific textului pus la contribuție (*hasnă*) cu unul curent în graiul său (*folos*), a uitat să modifice și forma celorlalți doi membri ai sintagmei ; cf. Ion Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolele al XVI-lea — al XVII-lea*, p. 169.

⁷⁷ Vezi Gheție, BD, p. 326.

În ceea ce privește ultima formă citată, greu de explicat prin graiurile vorbite la începutul secolului al XVII-lea în jumătatea de nord a Transilvaniei ⁷⁸, ea poate reprezenta fie o asimilare fonetică (*e — ă > ā — ā*), fie o greșeală de scriere (anticipare grafică). Tot o greșeală de scriere (o meta-teză grafică) se reflectă și în grafia *scumparăt* (102^r/12), întrucît este greu de presupus că, sub presiunea propriei rostiri, Grigore ar fi vrut să scrie *scumparat* ⁷⁹, dar observînd diferența față de textul copiat (*scumpa* față de *scumpă*), ar fi introdus greșit în ultima silabă a cuvîntului ierul mare în loc de *a* pentru a se corecta.

Grafiile *dăntăi* și *scumparăt* nu trebuie să ne facă să ne gîndim la eventualitatea existenței unei copii intermediare muntenești, respectiv moldovenești, a *Catehismului* coresian, întrucît argumentele filologice invocate de Ion Gheție în studiul citat ⁸⁰ fac greu de respins afirmația că preotul transilvănean a avut în față tipăritura brașoveană.

În știre să vă fie oamenilor (f. 10^v), considerată pînă nu de mult un adaos ulterior, o compunere originală inspirată de conținutul *Legendei Duminicii* ⁸¹, s-a dovedit a fi, la o analiză mai atentă, o copie a unei mici porțiuni de text din *Pravila* imprimată la Brașov, în 1560—1562, de diaconul Coresi ⁸².

Ca și în cazul *Întrebării creștinești*, dar cu o fidelitate mult mai mare, copistul, altul decît Grigore, respectă normele variantei literare sud-est transilvănene ⁸³. În această perspectivă cuvîntul *pînea* (10^v/15), important pentru fonetismul său (*i* nu s-a transformat în *ii*), dar și pentru semnificația sa aparte („holdă, grîne“ : *Va lăsa grindine în pînea lui* 10^v/14—15), poate fi considerat nu un reflex al vorbirii mähăcene, ci o particularitate păstrată din tipăritura coresiană. În cadrul acesteia din urmă ea se alătură altor argumente ce pledează pentru originea nord-moldovenească a manuscrisului pus sub tipar de diaconul brașovean ⁸⁴.

Zise Domnul (f. 110^r/5—115^r/15) aparține aceluiași scrib anonim căruia îi datorăm *În știre să vă fie oamenilor* ⁸⁵ și „este copiat cuvînt de cuvînt, păstrîndu-se chiar și grafia și punctuația de pe *Tilcul evangheliei de la judecată* tipărit de Coresi“ ⁸⁶, odată cu *Pravila*.

Colaționarea porțiunii comune a celor două texte (manuscrisul și tipăritura) arată, în afara unor mici inconsecvențe grafice ⁸⁷, doar două dife-

⁷⁸ Vezi Gheție, BD, p. 132—133.

⁷⁹ Vezi Gheție, BD, p. 97.

⁸⁰ Ion Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolele al XVI-lea — al XVII-lea*, p. 163—164; cf. totuși N. Drăganu, [Recenzie la] Andrei Birseanu, *Catehismul luteran românesc*; A. Rosetti, *Les catéchismes roumains du XVIe siècle*; Dr. Borbély István, *Erdélyi irodalmi szemle*, p. 935.

⁸¹ Hasdeu, CB, II, p. XLII; Ion Bianu, R. Caracaș, *Catalogul manuscriptelor românești*, II, p. 168.

⁸² Gh. Chivu, *Un text românesc inedit în Codex Sturdzanus: Pravila sfinților părinți (fragment)*, p. 284—285.

⁸³ Pentru particularitățile lingvistice ale textului vezi ultimul studiu citat p. 285—286.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 287.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 282.

⁸⁶ N. Drăganu [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, p. 1094.

⁸⁷ *Ibidem*.

rențe : omiterea lui *le-au* (110^r/20), aflat în tipăritură pe fila 11^v/15, și înlocuirea formei *aceasta* (12^v/14) cu *ceasta* (111^r/19—20).

Măhăcean ca și popa Grigore (sau locuind într-un sat din apropierea Măhaciului)⁸⁸, copistul anonim respectă normele variantei literare muntești : *ă* protonic medial nu s-a transformat niciodată în *a* (*măsură* 111^v/12, *păcatele* 110^r/14, *sănătoș* 110^r/12 etc.); *e* medial aton este de obicei păstrat (*marele* 111^v/6, *omenesc* 110^r/6, *va veni* 110^r/5, etc., dar *oamini* 113^r/1); *e* final nu s-a închis niciodată la *i* (*lume* 110^v/9, *sale* 110^r/14, *tare* 110^v/3 etc.); *i* aton este notat totdeauna în poziție nazală (*porincită* 110^v/13, *porincitele* 110^r/18, 110^v/2 etc.); *ea* final accentuat este păstrat fără excepție (*vor avea* 111^r/8, *să dea* 110^r/13 etc.); labialele sînt totdeauna moi (*tocmeala* 110^v/18, *clipeala* 112^v/2—3, *veac* 111^v/15 etc.) și nepalatalizate (*piiatră* 114^r/21, *topindu-i* 114^v/1; *au iubit* 110^v/16; *ați dezmierdat* 112^r/1,6, *milă* 114^v/5; *fi-va* 112^v/5, *fierbinte* 112^v/14; *blagosloviții* 110^v/14, *viermii* 112^v/22); *v* a fost înlocuit totdeauna de *f* în cuvintele de tipul *sfînt* (*sfînții* 110^r/7, *sfînta* 115^r/15); *n* nu s-a transformat în *m* (*sînt(u)* 112^v/16, 113^r/6 etc.): rotacismul nu cunoaște nici o atestare (*bunătațe* 111^v/8—9, *depreună* 114^r/5, *spune* 113^r/2 etc.); *ș* dur alternează cu *ș* moale atunci cînd este urmat de *e* sau *i* (*desăvirșită* 110^v/8, *rășină* 114^r/21, și 110^r/7, 9, dar *însăleciunile* 115^r/5. și-și 113^r/4, *aciiș* 110^v/19); *z* (<dz) este general atestat (*arzîndu-i* 114^v/18, *Dumnezeu* 110^r/18—19, 114^v/8, *zăcea-vor* 111^v/3—4 etc.) și la fel *j* (<ğ) *jos* 114^v/4, *județ* 110^r/10); *r*, aflat în finala cuvintelor, este totdeauna moale (*ceriului* 110^v/17, 111^r/1); pronumele nehotărît are forma *varece* (112^v/7, 8, 11).

Deși se pot explica ușor prin graiul vorbit la începutul secolului al XVII-lea în nordul Transilvaniei, exemplele care notează pronunția dură a consoanelor *z* (*zua* 110^r/10), *ț* (*iuo-ț* 113^r/6) și *r* (*pirăle* 112^r/14—15, *zbiia-rătele* 112^r/11), adverbul *mainte* (114^r/10), interjecția *iani* (113^r/5, 8)⁸⁹ și cuvîntul *fiulete* (112^v/24—113^r/1) au pătruns în *Zise Domnul din Tîlcovania evangheliei de la judecată*. Ele reprezintă, astfel, nu intervenții ale copistului măhăcean, ci scăpări ale lui Coresi în timpul revizuirii textului pe care urma să-l tipărească.

Nu sînt, de asemenea, semnificative pentru graiul din Măhaci, ci pentru zona din care provenea originalul tipăriturii coresiene (sau unde se efectuase traducerea scrierii)⁹⁰ fonetismul *dănăoară* (111^r/12—13)⁹¹ și sensul „a se îngriji“ al cuvîntului *a ciștiga* (*au ciștigat* 110^v/11—12)⁹².

⁸⁸ Hasdeu, CB, II, p. 1, 223; Gh. Chivu, *Un text românesc inedit în Codex Sturdzanus: Pravila sfinților părinți (fragment)*, p. 282—283; idem, *Copiștii Codicelui Sturdzan*, p. 65.

⁸⁹ Pentru atestările ultimei forme citate în texte vezi DA, s.v.; Densusianu, HLR, II, p. 252—253.

⁹⁰ Vezi și Gh. Chivu, *Pravila lui Coresi*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 144.

⁹¹ Cf. Gheție, BD, p. 105.

⁹² Conform atestărilor înregistrate în DA, s.v. *ciștigă*; Densusianu, HLR II, p. 293, 427; GS, II, 1925, fasc. 1, p. 84; Al. Viciu, *Colinde din Ardeal*, București—Leipzig—Viena, 1914, p. 198 termenul circula cu acest sens numai în colțul sud-vestic al Dacoromaniei; cf. însă Gheție—Mareș, GD, p. 278—279.

3. COPII DE PE ALTE TEXTE

a) Popa Grigore

Confruntarea făcută între *Întrebarea creștinească* (98^r/1—107^v/7) și li-păritura coresiană pe care o reproduce⁹³, pe de o parte, și însemnarea autografă de pe fila 107^v 7—14⁹⁴, pe de altă parte, arată că popa Grigore era un reprezentant al variantei literare nord-transilvănene a limbii române de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor.

Avind în față, după toate probabilitățile, scrieri manuscrise, nu tipărituri, preotul măhăcean înlocuia, în majoritatea situațiilor, norma originalului textelor pe care le vom cerceta în continuare cu norma propriei rostiri sau păstra fenomenele uzuale și în vorbirea sa. În aceste condiții, cele mai multe dintre particularitățile lingvistice întâlnite în cadrul *Legendei Duminicii* (f. 2—10^r)⁹⁵, *Rugăciunii de scoatere a dracului* (f. 76^r), *Legendei Sfinței Vineri* (f. 90^r—97^v), *Fragmentului liturgic* (f. 108^v/5—110^r 4) și „predicii” *Frați dragi* (f. 115^v—122^v/14) provin din graiul lui Grigore.

Notăm dintre fenomenele mai importante care caracterizau acest grai închiderea lui *e* aton medial la *i* (*chima* 90^v 19, *ficiorii* 97^r/8, *oamini* 91^r/2—3), absența epentezei semivocalei *i* în *cine* (96^r/5), *minre* (119^v/14—15), *pînre(a)* (119^v/8, 15—16), rotacizarea lui *n* latin intervocalic (*bire* 9^r/4, *creștiri* 76^r/6—7, *inturecate* 94^v/7, *lura* 5^r 1, 76^r/5, *spurcăciurile* 108^v/14—15, *veciriloru* 120^v 6), păstrarea africatelor *dz* (*audzu* 5^v/7, *dzileei* 76^r/4, *dzise* 110^r/2, *vădzutetele* 117^r/12—13) și *g* (*agiute* 4^v/9, 91^v/2, *giudețu(l)* 109^r/16, 119^r/15, *incongioră* 96^v/1), pluralul *mîru* (3^r/8, 117^r/17), caracterul invariabil al articolului posesiv genitival (*a*, masc. sg., 95^v/8).

Specifice graiurilor de tip nordic erau, de asemenea, fonetismul *cu-rundu* (96^v/12, 19), durificarea consoanelor *s*, *dz*, *ț* (*dereasă-ne* 109^r/2—3, *pusără* 90^v/6, *spăsănie* 109^r/2; *dzuoă* 8^r/10, 8^v/9; *oțat* 3^r/9; cf. *seu* „său” 96^r/14, *simbătă* 4^r/9, *simteți* 2^r/16), pronumele negativ *nemică* (76^r 6, 122^r/7, 9; vezi și *fărnicică* 117^r/15) și formele verbale etimologice *semu* (120^v/10) și *seți* (116^v/16).

Într-o zonă care cuprindea în primul rînd nordul Transilvaniei și al Moldovei puteau fi întâlnite, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, trecerea lui *a* aton medial la *ă* (*Sătanu* 76^r/8), conservarea vocalei *e* în *deatoriu(l)* (7^v/10, 13) și a diftongului *iu* în *menciu-rosul* (118^r/1), rostirea dură a dentalei *t* (*voiu blăstăma* 3^v/13, *blăstămat* 9^v/13—14, 97^r/15—16), transformarea lui *n* în *m* (*sîmt(u)* 2^r/3, 91^v 7, 94^r/18, *sîmta* 90^v/6, 95^r/2, *simteți* 2^r/16) și a lui *dz* în *g* (*gice* 121^r/17), rostirea moale a consoanei *r* în cuvintele de tipul *reu* (120^v/2), *ride* (8^r/5—6); *riurele* (6^r/6), *omori* (96^r/3), *urimu* (122^r/8), forma verbală etimologică *ști* (ind. pr. 3 sg. 116^v/7, 9) și adverbul *mainte* (94^r/2, 110^r/3).

Avînd în vedere atestările din textele vechi românești, graiul popii Grigore din Măhaci era caracterizat fără îndoială și prin utilizarea formei

⁹³ Vezi mai sus, p. 44—45.

⁹⁴ „Scris-am eu, popa Grigorie din Măhaciu, în zilele lui Batăr Buldujaru craiu, carte, cîri să va întreba cu altul să știe răspunde. Iară numărul ailor de la Adam, 7115 ai, de la nașterea lui Hristos, 1607 ai”.

⁹⁵ Pentru fila 1, vezi mai jos, p. 52.

„tari“ de conjunctiv prezent să lucre (3^v/2, 7^v/12) și a prepoziției *aden* (5^v/4)⁹⁶.

Dacă ținem seamă de fonetismul *ciri* „cine“ (107^v/10), întilnit în una dintre însemnările autografe ale preotului transilvănean, trebuie explicată tot prin graiul mähăcean închiderea la *i* a lui *e* aton aflat în finala cuvântului⁹⁷ (*ispiti*, subst., 120^v/12—13, *să o măninci*, 3 sg., 94^v/11—12, *năpasti*, sg., 120^v/9, 18, *zmenteaști*, 3 sg., 122^r/5).

În același mod trebuie privite, de asemenea, procliza articolului hotărît feminin (*ale ei noastre credințe* 120^v/14—15)⁹⁸ și utilizarea termenilor fägădui „a găzdui“⁹⁹ (*se nu-l fägăduimu* 122^r/6, *fägăduiți* 6^v/6), *găvoz* „cui de fier“¹⁰⁰ (*găvoazde* 3^r/9), *polată* „palat“¹⁰¹ (*polatelor* 94^v/3, 96^r/1), *scrișca* „a scriși“¹⁰² (*voru scrișca* 3^v/6—7; vezi și scircicarea 118^r/7) și *smicurat* „sfărîmat“¹⁰³ (*zmicurați* 92^v/21).

În ceea ce privește adverbul *rutesuvo* (9^r/13), atestat, în afara *Codicelei Sturdzan*, numai în așa-numitele „texte rotacizante“, nu putem stabili dacă aparține graiului popii Grigore sau provenea din textul transcris de acesta¹⁰⁴.

Considerînd că particularitățile menționate mai sus au apărut (au fost conservate) în textele copiate de popa Grigore datorită prezenței lor în graiul mähăcean, vom încerca să stabilim în continuare prove-

⁹⁶ Această prepoziție, atestată în secolul al XVI-lea numai în *Palia de la Orăștie* (Densusianu, HLR, II, p. 276; Gheție—Mareș, GD, p. 262), nu avea curs în graiul vorbit în Muntenia — sud-estul Transilvaniei, de vreme ce Coresî (și, după el, Radu de la Mănăești) a considerat sintagma *adinser* (CT, 38^v/9) cuvînt de sine stătător (vezi Alexandru Mareș, *O versiune rotacizantă a celor patru evanghelii* (*Un izvor necunoscut al Tetraevanghelului din 1561*), în LR, XXIII, 1974, nr. 3, p. 218—219; cf. HEM, s.v. *adins*²; TDRG, s.v. *adins*; DA, s.v. *adins*; Densusianu, HLR, II, p. 276).

⁹⁷ Vezi și Gheție, BD, p. 314.

⁹⁸ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 174—175; cf. Gheție—Mareș, GD, p. 230.

⁹⁹ Potrivit atestărilor înregistrate în Densusianu, HLR, II, p. 436 și DA (s.v.), în secolul al XVI-lea termenul apare cu acest sens numai în *Codicele Voronețean*. Bazîndu-se și pe înregistrări din scrieri ulterioare, autorii DA consideră cuvîntul tipic transilvănean.

¹⁰⁰ În secolul al XVII-lea cuvîntul este folosit cu același sens de Varlaam și Dosoftei (vezi Densusianu, HLR, II, p. 509; DA, s.v.) Verbul *a găvozdi* „a țintui cu cuie, a răstigni“ a fost înregistrat pentru secolele al XVI-lea și al XVII-lea în *Psaltirea Hurmuzachi*, în *Manuscrisul de la Ieud* și, de asemenea, la Varlaam și Dosoftei (Densusianu, HLR, II, p. 509; DA, s.v. *găvoz*; Teodorescu, Gheție, MI, p. 132). În *Manuscrisul de la Ieud* apare și verbul *a prigvozdi* „a țintui în cuie“, atestare, după toate probabilitățile, singulară în limba română (vezi Teodorescu, Gheție, MI, p. 133). În ceea ce privește atestările din graiurile actuale, *găvozdi* desemnează în Oaș „cuiul pentru șindrilă“ (DA, s.v.), în Oaș și Transilvania „icul, pana pentru crăpat lemne“ (CADE, s.v.), iar în Lăpuș-Hunedoara un „cui gros“ (BL, III, 1935, p. 131). Verbul *a găvozdi* a fost înregistrat cu sensul „a țintui, a împănă“ în nordul Moldovei („Codrul Cosminului“, II—III, 1925—1926, p. 409), cu acela de „a se icui“ în Sighet (Pașca, GD, p. 30) și cu acela derivat, „a înghesui, a ghemui“, în Moldova (DA, s.v.; CADE, s.v.) și Sighet (Pașca, GD, p. 30).

¹⁰¹ Vezi CADE, s.v.

¹⁰² Vezi DA, s.v. *crășca*; Densusianu, HLR, II, p. 307, 529—530; Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 72; Gheție, BD, p. 194, 218, 238, 292, 302, 313, 316, 318.

¹⁰³ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 502; CADE, s.v. *smicura*.

¹⁰⁴ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 273—274; Gheție, BD, p. 314.

niența scrierilor utilizate de acesta pe baza fenomenelor greu sau imposibil de explicat prin norma lingvistică nord-transilvăneană.

Legenda Duminicii reprezenta pentru N. Drăganu ¹⁰⁵ și G. Pascu ¹⁰⁶ o copie de pe un original rotacizant.

Reluând problema și procedind la examinarea unui mare număr de trăsături lingvistice distinctive, Ion Gheție a afirmat recent că „poate... ne-am afla mai aproape de adevăr spunînd, cu toată rezerva, firește, că patria traducătorului trebuie căutată într-o zonă lingvistică caracterizată, deopotrivă, prin *ğ*, *dz*, *ș* dur și labiale moi. Am numit Banatul sau Hunedoara (unde *ș* dur și labialele moi erau majoritare) sau o regiune situată mai spre răsărit (Sibiu, Făgăraș)“ ¹⁰⁷.

Am stabilit în paginile anterioare lista aproximativă a caracteristicilor graiului măhăcean. Neputînd fi explicate prin norma lingvistică nord-transilvăneană, următoarele particularități lingvistice au pătruns, după toate probabilitățile, în *Legenda Duminicii* din textul pus la contribuție de popa Grigore: conservarea fără excepție a lui *e* final aton (*dzile* 3^r/16—3^v/1, *mare* 3^r/4) și a diftongului *ea* accentuat aflat în ultima silabă a cuvîntului (*mea* 4^v/11, 8^r/12, *voiu ședea* 3^v/12), pronunția totdeauna moale a labialelor (*să meargă* 4^r/11, 7^v/4, 8^r/1—2, *să o tremeață* 9^r/8—9, *veșmintul* 4^v/10), transformarea, în toate cuvintele de origine slavă, a grupului *sv* în *sf* (*sfînta* 2^v/2, 3^r/2, 4^r/1, 5^v/9, *sfîntul* 2^v/14, *sfîntii* 4^r/2, 5^v/9, *sfîntiloru* 6^v/8—9), rostirea moale, în alternanță cu rostirea dură, a frivativei *ș* atunci cînd este urmată de *e* sau *i* (*mișeii* 6^v/2—3, *setoșii* 6^v/4, *voiu ședea* 3^v/12, *-ș* 4^r/9), reducerea generală a lui *ea* la *a* după *ș* aflat în poziție „moale“ (*greșalele* 2^r/10—11, 4^v/1, 7^r/3, 7^v/6, *șaptesprădzeace* 5^r/1—2, *șase* (3^r/16, 3^v/3—4, 8^r/14); caracterul totdeauna variabil al articolului posesiv genitival (*al* 4^r/10, *a* 5^r/1, 9^v/6, 7, *ale* 2^v/2); forma verbală analogică *simteți* (2^r/16).

Cinci dintre fenomenele pătrunse din textul transcris de popa Grigore (conservarea fără excepție a diftongului *ea* final accentuat, caracterul prin excelență moale al labialelor, pronunțarea totdeauna dură a fricativei *ș* în poziție „moale“, transformarea generală a lui *sv* în *sf* în cuvintele de origine slavă și acordarea, în toate situațiile, a articolului posesiv cu elementul determinat) nu se pot explica satisfăcător decît prin graiul vorbit în secolul al XVI-lea și al XVII-lea în sud-estul Transilvaniei și în Muntenia.

Deși sînt atestate și în alte regiuni ale Dacoromaniei, păstrarea lui *e* final aton, pronunțarea deopotrivă moale și dură a lui *ș* urmat de *e* sau *i* și forma verbală analogică *simteți* apar și ele constant în jumătatea de sud a țării.

A copiat popa Grigore o scriere sud-est transilvăneană sau muntească? Am înclina să credem că da, dacă textul ar conține cel puțin un exemplu de tipul *zi*, întrucît preotul din Măhaci nu obișnuia să înlocuiască consecvent orice *z* prin *dz* atunci cînd reproducea texte provenite

¹⁰⁵ Drăganu, DM, p. 75.

¹⁰⁶ Pascu, ILLR, p. 113.

¹⁰⁷ Gheție, BD, p. 314—315.

din această zonă geografică (*Catehismul și Legenda Sfintei Vineri*)¹⁰⁸. Cum, însă, în *Legenda Duminicii* păstrarea lui *dz* este generală, credem că la baza apocrifului în discuție a stat o scriere ce provenea din zona Sibiu-Făgăraș, zonă în care particularitățile lingvistice specifice Banatului și Hunedoarei se întilneau cu cele sud-est transilvănene sau muntenești¹⁰⁹.

Rugăciunea de scoatere a dracului a fost considerată de B. P. Hasdeu¹¹⁰ și G. Pascu¹¹¹ o traducere din slavonește datorată popii Grigore din Măhaci. Argumentele invocate în sprijinul acestei afirmații (prezența pe filele 74^v—75^v a unui text slavon similar¹¹², respectiv absența rotacismului în stadiul *nr*, considerat specific pentru originalele rotacizante folosite de preotul mähăcean¹¹³) nu sînt în măsură să convingă.

Întinderea mică a textului și absența alternanțelor lingvistice tipice pentru o copie par să sprijine opinia autorilor citați sau, cel puțin, să împiedice avansarea unei ipoteze noi referitoare la originea textului¹¹⁴.

Majoritatea fenomenelor lingvistice înregistrate se poate explica prin graiul popii Grigore: trecerea lui *a* aton la *ă*, rotacizarea generală a lui *n* latin intervocalic, păstrarea fără excepție a lui *dz*, prezența pronumelui *nemică*¹¹⁵.

Adverbul *acum* (76^r/13) caracteriza însă, în perioada scrierii textului, numai graiurile de tip muntenesc, faptul fiind în măsură să sugereze o proveniență sud-est transilvăneană sau muntenească pentru scrierea copiată de preotul mähăcean.

Legenda Sfintei Vineri. Verificînd o mai veche ipoteză a lui B. P. Hasdeu¹¹⁶, Ion Gheție a demonstrat recent că *Legenda Sfintei Vineri* descinde dintr-un text sud-est transilvănean¹¹⁷. Argumentele luate ca sprijin pentru această afirmație au fost: prezența lui *z*¹¹⁸ (*auzi* 90^r/15, *căzu* 93^r/7, *crezu* 96^r/6, *Domnezeu* 93^r/20, *zile* 96^r/16, *zicea* 92^v/8, *văzu* 95^r/2), a labialelor totdeauna moi (*să meargă* 91^r/19, *mergîndu* 94^r/11; *pomeană* 97^r/6), a rostirii general dure a fricativei *ș*¹¹⁹ (*șapte* 93^r/2—3, 3, 97^r/17, *a șaptea* 93^r/3—4, 9) și a cuvîntului *boierească* „soție“ (90^r/5)¹²⁰.

¹⁰⁸ Vezi, p. 44, 50—51; Gheție, BD, p. 314. În ceea ce privește africata *ğ*, ea este generală în textele copiate de popa Grigore de pe originale manuscrise.

¹⁰⁹ Cf. Gheție, BD, p. 314—315.

¹¹⁰ Hasdeu, CB, II, p. 1.

¹¹¹ Pascu, ILLR, p. 106.

¹¹² Hasdeu, CB, II, p. 1.

¹¹³ Pascu, ILLR, p. 106.

¹¹⁴ Vezi Gheție, BD, p. 315.

¹¹⁵ Vezi pentru exemple p. 47—48.

¹¹⁶ Hasdeu, CB, II, p. 142; cf. Ivănescu, PC, p. 105, 108; Rosetti, ILR, p. 516.

¹¹⁷ Gheție, BD, p. 314.

¹¹⁸ Textul nu conține exemple cu *j* (<*ğ*).

¹¹⁹ Textul nu conține exemple cu *j* dur în această poziție.

¹²⁰ G. Ivănescu (PC, p. 108) afirmă în mod greșit că în *Legenda Sfintei Vineri* ar exista exemple cu *i* epentetic care ar arăta că „popa Grigore, care copia vre-un text muntean, a păstrat unele forme muntenești“.

Către aceeași arie geografică trimit și alte două particularități lingvistice necunoscute graiului din Măhaci : transformarea lui *u* în *i* (*frîmsețile* 91^v/1, 94^r/16) și, mai ales, adverbul *acum* (95^r/13), inovația muntească atestată destul de rar chiar în tipăriturile coresiene ¹²¹.

Fragmentul liturgic, scris pe aproximativ o filă și jumătate, are, așa cum s-a arătat deja ¹²², o întindere mult prea mică pentru a permite stabilirea cu precizie a provenienței sale.

Majoritatea particularităților lingvistice înregistrate aveau curs, la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, în jumătatea nordică a Transilvaniei. Notăm dintre acestea rotacismul, rostirea dură a fricativei *s*, prezența generală a africatelor *dz* și *ğ* și adverbul *mainte* ¹²³.

Textul copiat de popa Grigore se caracteriza, după toate probabilitățile, prin păstrarea lui *n* latin intervocalic (*rugăciune* 109^r/7—8, <*s*> *purcăciune* 109^r/4), prin rostirea totdeauna moale a labialelor (*să izbăvească* 109^r/8, *veacu* 109^r/2), prin ș fără excepție dur (*greșalele* 109^v/19, *greșaleloru* 109^v/5, 13—14) și prin utilizarea adverbului *acum* (109^r/1).

Am enumerat, de fapt, câteva dintre particularitățile scrierilor sud-est transilvănene (vezi în special *acum*), dar ideea descendenței *Fragmentului liturgic* dintr-un text din această regiune trebuie privită cu toată prudența necesară impusă de întinderea mică a textului.

Frați dragi, ultimul text copiat de popa Griogre, este caracterizat de asemenea prin amestecul unor forme lingvistice explicabile prin graiul preotului măhăcean (majoritare), cu altele (mai puține) pătrunse în apocriful în discuție din scrierea aflată la baza acestuia.

Notăm din prima categorie de fenomene alternanța dintre *e* final aton păstrat și închis la *i*, absența epentezei lui *i* în cuvinte de tipul *piine*, rotacismul, rostirea dură a fricativei *s*, conservarea generală a africatelor *dz* și *ğ*, fonetismul *gice*, trecerea lui *ă* (*i*) la *e* (*i*) după *r* moale, pluralul *mînu*, procliza articolului hotărît feminin, pronumele negativ *nemică*, formele verbale etimologice *sem* și *ști*, termenii *făgădui* și *scricicare* ¹²⁴.

Provin, probabil, din textul copiat de preotul măhăcean păstrarea lui *e* medial aton (*feciori* 118^v/2, *numele* 116^v/16, *va vedea* 116^r/11) sau a diftongului *ea* final accentuat (*acea* 117^v/9—10, *va cădea* 121^v/6, *dzicea* 118^v/6), notarea lui *i* (*purîncita* 117^v/1), rostirea moale a labialelor (*zmeul* 121^v/14 ; *se izbăvească* 121^v/1, 122^r/3, *să proslăvească* 118^v/14, *veacului* 122^r/13) și aceea dură a fricativei *ș* (*deșarte* 116^r/8, *greșalele* 120^r/11, *șarpele* 121^v/9) (în textul în discuție fenomenele citate sînt generale).

Aceeași proveniență par să aibă păstrarea lui *n'* etimologic (*să vine* 119^r/6, 9) și notarea termenului *ciștigă* „grijă“ (119^v/14) ¹²⁵.

¹²¹ Vezi Gheție, BD, p. 252, 314.

¹²² Gheție, BD, p. 315.

¹²³ Vezi pentru exemple p. 47.

¹²⁴ Vezi pentru exemple p. 47—48.

¹²⁵ Vezi DA, s.v.; Densusianu, HLR, II, p. 293; cf. Gheție—Mareș, GD, p. 278—279.

Avînd în vedere cunoștințele actuale de dialectologie istorică, numai într-o singură arie geografică pot fi întîlnite toate fenomenele citate, anume în Banat-Hunedoara ¹²⁶.

Ipoteza unei proveniențe sud-transilvănene (dintr-o zonă apropiată de Banat-Hunedoara) pentru *Frați dragi* rămîne, însă, cel puțin teoretic, posibilă, dacă ținem seamă de prezența exclusivă a rostirii moi a labialelor și a rostiri dure a fricativei ș ¹²⁷. Dacă această ipoteză se dovedește adevărată, conservarea lui *n'* și utilizarea cuvîntului *cîștigă* trebuie explicate prin graiul popii Grigore ¹²⁸.

b) Copistul A ¹²⁹

Legenda Duminicii (fila 1). Analiza lingvistică a primei file a apocrifului în discuție furnizează puține elemente utile pentru o localizare convingătoare.

Reținem dintre acestea, ca mai importante: notarea trecerii lui *ă* protonic medial la *a* (*ceatarea* 1^r/5, dar *voiu lăsa* 1^v/16); asimilarea vocalică regresivă *e — ă → ă — ă* (*Dumnădzău* 1^r/13); alternanța dintre *e* medial aton păstrat și închis la *i* (*faptele* 1^v/15, *trei* 1^r/11, dar *oaminilor* 1^v/2—3); conservarea lui *e* (*dzile* 1^r/12, *fumete* 1^v/18) și *ea* (*nu putea* 1^r/9) aflați în finala cuvintelor; pronunțarea moale a labialelor (*veacu* 1^v/14); transformarea hipercorectă a lui *sf* în *sv* (*desveace* 1^r/16-17); păstrarea fără excepție a lui *n* intervocalic în cuvintele de origine latină (*adonară-să* 1^r/9-10, *oaminilor* 1^v/2-3, *spunere* 1^r/4), alternanța între pronunțarea moale și cea dură a consoanelor *s* (*dzise* 1^v/2, dar *adonară-să* 1^r/9—10, *dzisă*, 3 sg., 1^r/14) și *dz* (*dzise* 1^v/2, dar *Dumnădzău* 1^r/13); prezența lui *dz* (*cădzu* 1^r/7, *credzut* 1^v/4, *încredzut* 1^v/6, 9; *z* nu este înregistrat nicio dată); utilizarea pronumelui *nime* (1^r/8-9).

Este ușor de observat că toate fenomenele enumerate pot fi explicate prin graiurile vorbite în jumătatea de nord a Dacoromaniei și, foarte probabil, atît copistul filei 1 a *Legendei Duminicii*, cît și textul utilizat de el aparțineau acestei zonei lingvistice.

O indicație mai precisă oferă fonetismele *ceatarea* și *Dumnădzău*, întrucît ambele au avut curs în secolul al XVII-lea în colțul nord-estic al țării (nordul Moldovei, eventual nord-estul Transilvaniei).

Intrucît, după cîte cunoaștem, *Codicele Sturdzan* nu a circulat în afara ariei centrale a Transilvaniei, este posibil ca originalul filei 1, și nu copistul ei, să fi provenit din nordul Moldovei (nord-estul Transilvaniei).

Ipoteza avansată, susținînd, deci, copierea filei 1 în Măhaci sau în împrejurimi, de pe o versiune nord-moldovenească (nord-est transilvăneană) a *Legendei Duminicii*, trebuie primită cu toată rezerva impusă de numărul mic de argumente avute la dispoziție.

¹²⁶ Vezi și Gheție, BD, p. 315.

¹²⁷ Cf. mai sus, p. 49—50.

¹²⁸ Cf. Gheție—Mareș, GD, p. 162, 278; Gheție, BD, p. 136—137.

¹²⁹ Vom folosi „denumirile” date copiștilor *Codicelei Sturdzan* în studiul publicat de noi în LR, XXVI, 1978, nr. 1, p. 70—71.

Legenda lui Avram (f. 77^r—78^v, 80^{r+v}, 79^r/1—10) considerată de B. P. Hasdeu o traducere directă din slavonește ¹³¹, este, în realitate, o copie făcută în Măhaci (sau într-o localitate apropiată) de unul dintre „colaboratorii” popii Grigore ¹³².

Graiului vorbit de copist îi datorează, deci, apariția în textul în discuție închiderea la *i* a vocalei *e* aton aflată în poziția medială (*șidzindu* 80^v/18, dar *feciorul* 78^r/2, *soarelui* 78^v/6), transformarea diftongului *gă* în *e* (*se făce* 80^r/17—18, *plînge* 79^r/1, 80^r/14, 15, 16, *stringe* 80^r/13, dar *avea* 77^r/8, 80^r/9, *să dea* 78^v/8, *părea* 78^r/7, *plîngea* 80^r/6), trecerea fără excepție a consoanei *n* la *m* (*sîmtu* 77^v/7, 13, 78^r/18—19, 80^r/20, 80^v/1); rotacismul (*se adura* 78^v/7, *se închiră* 78^v/7, *va pure* 78^v/11, *spunre-mi* 80^r/19), conservarea generală a lui *dz* (*audzi* 80^r/3—4, *blindzirea* 80^v/18—19, *mădzănoapte* 78^v/15—16, *să prînzimu* 77^v/8—9), rostirea moale a consoanei *r* (*stringe* 80^r/13, dar *grăi* 77^r/14, *grăindu* 78^r/3) și pronumele *nemică* (77^r/14).

S-au conservat, probabil, din scrierea pusă la contribuție fonetismul *i* în poziție nazală (*frîmseate* 80^v/19—20, *frîmseșile* 80^r/1—2, *porînci* 80^v/6), notarea caracterului totdeauna moale al labialei *m* (*să nu meargă* 77^r/11—12) și adverbul *acumu* (80^r/2).

Primele două fenomene notate au circulat în secolul al XVI-lea și la începutul celui următor în Țara Românească, sudul Transilvaniei și Banat (în sud-vestul Transilvaniei și în Banat pronunția moale a labialelor alternînd cu cea dură). Adverbul *acum*, puțin frecvent în epocă chiar în tipăriturile coresiene ¹³³, ne îndreaptă, însă, atenția exclusiv spre sud-estul Transilvaniei — Țara Românească.

Faptul ne determină ca, fără să excludem posibilitatea provenienței bănățene sau hunedorene a *Legendei lui Avram*, cum crede Ion Gheție ¹³⁴, să considerăm mai probabilă descendența apocrifului în discuție dintr-o scriere sud-est transilvăneană sau muntenească.

Oarecire era un părinte (f. 79^r/11—79^v), avînd o întindere foarte mică (mai puțin de o filă), oferă un număr extrem de redus de fenomene lingvistice probante. Ne referim la rotacizarea generală a lui *n* latin intervocalic (*bur* 79^r/17, *creștir* 79^r/18, *neștire* 79^v/4, 9, 14, *oarecire* 79^r/13, *venrit* 79^v/15), la conservarea fără excepție a lui *dz* (*astădzi* 79^v/2, 11, *Domnedzeu* 79^r/18) și la notarea într-un singur exemplu a caracterului variabil al articolului posesiv (*al*, n. sg., 79^v/14).

Fără nici o excepție, particularitățile enumerate se pot explica prin graiul nord-transilvănean vorbit de copistul căruia îi datorăm textul ¹³⁵. Nu există, în aceste condiții, nici un indiciu ligvistic asupra provenienței scrierii *Oarecire era un părinte* ¹³⁶.

¹³⁰ Pentru textele datorate copistului B, vezi mai sus, p. 43, 45—46.

¹³¹ Hasdeu, CB, II, p. 181; cf. Pascu, ILLR, p. 104—105.

¹³² Vezi Gh. Chivu, *Copiștii Codicelui Sturdzan*, p. 63—65.

¹³³ Gheție, BD, p. 252, 314.

¹³⁴ Gheție, BD, p. 315.

¹³⁵ Articolul posesiv variabil putea fi întilnit și el în această zonă în alternanță cu formele invariabile, majoritare.

¹³⁶ Cf. Pascu, ILLR, p. 105.

d) Copistul D

Apocalipsul apostolului Pavel (f. 11^r—15^v). Referindu-se la localizarea acestui prim apocrif „bogomilic“, B. P. Hasdeu credea că se află în fața unui text provenind din Țara Românească sau, cel puțin, din Brașov¹³⁷. N. Cartoian interpreta afirmația citată în sensul scrierii textului ajuns pînă la noi în sud-estul Transilvaniei¹³⁸. G. Ivănescu a plasat copierea lucrării în discuție în „regiunea ardeleană centrală sau răsăriteană de la sud de Mureș“¹³⁹.

G. Pascu¹⁴⁰, considerînd exemplele cu z greșeli de scriere pentru dz, afirma, de fapt, că sudul Dacoromaniei nu trebuie avut în vedere nici la stabilirea locului copierii apocrifului, nici la identificarea zonei unde fusese alcătuit originalul. Un raționament similar făcuse, referindu-se la întregul grup de texte așa-zis „bogomilice“, și N. Drăganu¹⁴¹.

O opinie cu totul aparte a exprimat M. Gaster, pentru el *Apocalipsul apostolului Pavel* avînd caracter moldovenesc „oare-și-cum modificat de copietor“¹⁴².

Reluînd discuția, Ion Gheție a afirmat recent¹⁴³ că întregul grup de texte „bogomilice“, deci și *Apocalipsul apostolului Pavel*, reprezintă copii executate în nordul Hunedoarei de pe originale brașovene sau muntenesti.

Analiza lingvistică a textului în discuție arată existența a două straturi net diferențiate, unul de tip nordic, predominant, și altul de tip sudic, minoritar.

Notăm ca reprezentative pentru primul reducerea diftongului *ga*, accentuat sau nu¹⁴⁴, aflat la finala cuvîntului, la *ę* (*me* 12^r/4, *noapte*, art., 11^r/6), rostirea dură a consoanelor *s* și *dz* (*răspunsă* 13^r/4, *dzua* 11^r/6, 11^v/16, 14^r/16; cf. *seu* „său“ 12^v/4, 15^v/1, *sintu* 13^r/3, 5), prezența africatelor *dz* (*dzile* 11^r/7, *dzise* 15^r/11, *Dumnedzeu* 14^v/9, *să inșetoșadză* 11^v/13—14, *vădzuiu* 13^r/10, 14) și *ğ* (*agiutoriu* 14^v/17—18), formele invariabile ale articolului posesiv (*a*, m. pl., 11^r/8, 9), pronumele negativ *nemică* (14^r/9) și formele verbale etimologice *sem* (11^v/17) și *seți* (12^r/3).

Dintre fenomenele de tip sudic menționăm notarea lui *i* (*frîmșețe* 13^r/1—2; cf. *porunca* 12^v/11), rostirea totdeauna moale a labialelor (*mergu* 11^r/9, 12^r/11, 13, *veacu* 15^v/12), prezența fricativei *z* (< *dz*) (*Dumnezeu* 11^r/9—10, 15^r/17, *zise* 15^r/10), absența rotacismului (*bune* 12^r/11, *dumnică* 12^v/16—17, *inima* 11^v/17, *rugăciuni* 11^r/15), pronunțarea dură a africatelor *ș* și *j*, urmate de *ga* în poziție „moale“ (*sapte* 12^v/16, *slujaște* 15^r/17), și a vibrantei *r* aflată în finala cuvîntului (*ceru* 15^r/4; vezi și *cerului* 15^r/9; cf. *agiutoriu* 14^v/17—18, *ceriu* 11^v/5, 7), pluralul de tipul *minile* (12^v/12—13) și verbul *scuipi*¹⁴⁵ (*scuipescu* 11^v/11).

¹³⁷ Hasdeu, CB, II, p. XLII.

¹³⁸ Cartoian, CP, I, p. 61.

¹³⁹ Ivănescu, PC, p. 107.

¹⁴⁰ Pascu, ILLR, p. 125.

¹⁴¹ Drăganu, DM, p. 83.

¹⁴² Gaster, CR, I, p. C.

¹⁴³ Gheție, BD, p. 313—316.

¹⁴⁴ Pentru răspîndirea geografică a reducerii lui *ga* final aton la *ę* vezi Ion Gheție, *Cu privire la repartizarea graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 336.

¹⁴⁵ Pentru atestările ultimei forme citate în epocă vezi Gheție, BD, p. 193, 218, 252, 282, 302, 304, 315, 337; cf. Densusianu, HLR, II, p. 197.

Făcînd deocamdată abstracție de elementele lingvistice furnizate de analiza următoarelor trei texte ¹⁴⁶, scrise toate de același copist, considerăm că prezența fără excepție a lui [ǰ] arată că persoana care a copiat *Apocalipsul apostolului Pavel* vorbea un grai de tip nordic.

În ceea ce privește scrierea care a stat la baza *Apocalipsului apostolului Pavel*, acesta provenea, după cum arată în primul rînd prezența lui z, rostirea dură a fricativelor ș și j și a vibrantei r, din sud-estul Transilvaniei sau chiar din Muntenia ¹⁴⁷.

Care este însă semnificația formei *păzie* (14^r/11) înregistrată în textul în discuție ?

Avînd în vedere datele oferite de celelalte texte „bogomilice“, este evident că nu poate fi avansată ideea scrierii apocrifului în discuție în Moldova.

Este atunci *Apocalipsul apostolului Pavel* o copie indirectă (prin intermediar sud-est transilvănean sau muntenesc) a unei scrieri moldovenești ? ¹⁴⁸ Orice răspuns afirmativ este, în baza datelor oferite de textul în discuție, riscant : *păzie* poate ascunde o simplă grafie provenită din alternanța (curentă) între *п* (к) și *ѣ* ¹⁴⁹.

Apocalipsul Maicii Domnului (f. 16^r—37^r/4) nu s-a bucurat de atenția specială a cercetătorilor *Codiceului Sturdzan*.

Analiza textului arată, ca și în cazul apocrifului prezentat anterior, existența a două straturi lingvistice.

Cele mai numeroase fenomene înregistrate ne îndreaptă atenția spre graiurile de tip nordic și caracterizează, după cum am arătat (p. 54), vorbirea copistului.

Conservarea generală a vocalei *ă* (*nărod* 18^v/11—12, 20^r/10, 22^v/13, *năroade* 23^v/8, 28^r/6), închiderea lui *e* medial aton la *i* (*despuitorului* 17^r/5—6, *ominescu* 31^r/5—6), absența epentezei lui *i* (*cinilor* 21^r/10), transformarea diftongului *ea* final accentuat în *e* (*ace* 20^v/13, 21^v/12, *arde* 23^v/10, 25^v/9, *n-ar ave* 23^v/2—3, *dzăce* 22^v/13, *n-ară pute* 23^v/1), rostirea dură a consoanelor *s* și *dz* (*deștinsă*, 3 sg., 35^v/3, *dusără* 29^r/9—10, *mersă* 28^r/7, *sărafimii* 20^r/6, 22^v/6—7); *Dumnedzău* 21^v/8, *dzua* 36^v/9; cf. *sei* 30^v/7, *seu* 20^v/5, 21^r/13, 35^r/16, *singele* 26^r/2) și aceea moale a fricativei *ș* (*șede* 23^v/8, *șapte* 32^r/2), prezența fricativelor *dz* (*amiadzădzi* 16^v/3, 20^r/2, 4, *au credzutu* 19^v/2—3, *Dumnedzeu* 32^r/6, 33^v/5, *nevădzut* 18^v/1) și *ǰ* (*agiută* 33^r/8, *giosu* 26^r/3, *giudecătoriu* 29^r/5, 29^v/4, *giudețu* 17^r/10, *giură* 21^v/11), notarea pronunției moi a consoanei *r* (*reu* „riu“ 20^r/8, *strejuția* 18^r/15, 19^r/2; vezi și *grei* modificat în *grăi* 32^v/9), caracterul uneori invariabil al articolului posesiv (*a*, m. sg., 16^r/12, 18^v/8), folosirea pronumelui negativ *nemică* (33^v/3; vezi și *nimică* 34^v/5), a formei verbale etimologice *sem* (30^r/8) și a cuvîntului *scrișca* ¹⁵⁰ (29^v/6) nu permit fixarea cu precizie a zonei nordice în care a fost copiat textul.

¹⁴⁶ Vezi în special p. 57.

¹⁴⁷ Vezi și Gheție, BD, p. 315—316.

¹⁴⁸ Cf. Gaster, CR, I, p. C.

¹⁴⁹ Vezi pentru exemple Hasdeu, CB, II, p. 427—428.

¹⁵⁰ Vezi DA, s.v. *crășca*; Densusianu, HLR, II, p. 307, 529—530; Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 72; Gheție, BD, p. 194.

Apocalipsul Maicii Domnului din Codicele Sturdzan provenea, însă, cu certitudine din sud-estul Transilvaniei sau chiar din Muntenia¹⁵¹. Indică aceasta asimilarea lui *ă* la *i* (*ridică* 32^r/2, *să ridice* 18^r/11—12), prezența lui *î* epentetic (*mîinile* 32^r/14—32^v/1, *mîinilor* 33^r/4—5, 35^v/16), notarea vocalei *i* (*porînca* 16^v/8, 26^v/9, 35^v/12—13), rostirea totdeauna moale a labialelor (*să meargă* 23^r/6, *veacu* 17^r/11, 29^v/10), reducerea diftongului *ea* la *a* după *ș* pronunțat dur (*șase* 17^r/2, *șapte* 18^v/4, 11, *al șaptele* 31^v/8—9), notarea fricativelor *z* (*n-au crezut* 18^r/1, 19^v/5, *Dumnezeu* 16^r/7, 25^v/1—2, *ai văzut* 22^v/2, *zice* 29^v/3) și *j* (*judefelor* 21^r/14—21^v/1), durificarea vibrantei *r* în finala cuvintelor (*botezătorulu* 19^r/11—12, *cerului* 35^r/7, *despuitorului* 17^r/5—6; vezi și *ceru*, modificat în *ceriu* 16^r/14) și forma adverbului *acum* (29^v/10).

Cugetări în ora morții (f. 37^r/5—57^r/2). Scrierile reunite de B. P. Hasdeu sub acest titlu¹⁵² au suscitât interesul cercetărilor mai ales pentru cele trei exemple de rotacism: *dirainte* (53^v/4), *înrainte* (53^v/5) și *purene* „pure“ (43^v/9)¹⁵³. Acestea aparțin, cum pe bună dreptate s-a arătat¹⁵⁴, graiului copistului și nu textului aflat la baza *Cugetărilor în ora morții*.

În același mod trebuie explicate și celelalte particularități lingvistice de tip nordic înregistrate în text. Ne referim la transformarea în *i* a lui *e* aton medial (*pacile* 52^r/3; vezi și *încheiturile*, modificat în *încheieturile* 38^v/6) sau final (*laturi*, sg., 40^v/4, 6-7, 10, *rugăciuni*, sg., 37^v/15; vezi și *vini*, ind. pr. 3 sg., modificat în *vine* 39^v/8), la asimilarea vocalică din *curundu* (52^r/13—14), la reducerea diftongului *-gă* (*voru ave* 48^v/2, *be* 40^r/3, *ară dzăce* 40^r/1, *me* 46^v/10, *va șede* 46^r/10), la durificarea consoanelor *s*, *dz* și *ț* (*săcure* 39^v/11, *săninu* 42^v/16—17, *sărafimii* 42^v/4—5; *dzua* 45^r/15, 52^v/3; *țapă* 39^v/11; cf. *sei* 54^v/7, *seu* 49^r/6, 7, 9 *sintu* 46^v/14, (*ne*)*vădzindu* 40^v/2, 2; *fățerie* 37^v/1, *pocăințe*, sg., 38^r/14, 56^r/5—6), la rostirea moale a fricativei *ș* (*șeptedzeci* 47^v/2—3) și a vibrantei *r* (*ureaște* 49^r/6), la prezența africativei *dz* (*dzacu* 37^r/12, *să flămîndzescu* 51^v/9-10, *vedzi* 38^r/13) și *ğ* (*agiunătorii* 52^v/5, *badgiocură* 52^r/11, *gios* 51^r/3, *giunghe* 39^v/15), a articolului posesiv invariabil (*a*, n. pl., 41^r/14), a pronumelor *nimea* (38^v/16) și *nimică* (53^v/8), a adverbului *maînte* (46^r/15) și a cuvintelor *scrișcarea*¹⁵⁵ (45^v/6), *ștercul*¹⁵⁶ (49^r/11) și *tina* (55^r/8—9).

¹⁵¹ Vezi și Gheție, BD, p. 315—316.

¹⁵² Vezi Hasdeu, CB, II, p. 435.

¹⁵³ Grafia citată nu a apărut printr-o simplă contaminare între o formă rotacizantă, specifică graiului copistului (*pure*) și una, nerotacizantă, impusă de textul reproducus (*pune*), cum se afirmă în mod curent. În pasajul respectiv a fost scris inițial *tri* (începutul cuvintului *trimite*?), dar scribul, observînd diferența față de textul pe care îl copia, a modificat pe *t* în *pu*, pe *i* în *e* și a adăugat pe *ne*. Faptul este în măsură să pună sub semnul îndoielii valoarea probantă a ultimului exemplu citat.

¹⁵⁴ Drăganu, DM, p. 82; Pascu, ILLR, p. 122; N. Drăganu [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, p. 1093; Ivănescu, PC, p. 99; Gheție, BD, p. 316; cf. Al. Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, p. 291; Rosetti, ILR, p. 516.

¹⁵⁵ Pentru atestările termenului vezi DA, s.v. *crășca*; Densusianu, HLR, II, p. 307, 529—530; Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliei din Petersburg*, p. 72; Gheție, BD, p. 194, 218, 238, 292, 302, 313, 316, 318.

¹⁵⁶ Vezi, pentru răspîndirea cuvîntului, Densusianu, HLR, II, p. 501; DLR, s.v. *șterc*¹.

Textul *Cugetărilor în ora morții* oferă posibilitatea plasării scrierii așa-numitelor „texte bogomilice“ într-o arie apropiată de Banat în care se păstra sporadic rotacismul. Credem împreună cu Ion Gheție¹⁵⁷ că această arie ar putea fi partea nordică a Hunedoarei.

Ne indică aceasta forma pronominală *tei* (scris *tiai*, 38^v/14—15), adverbul *aclo* (modificat în *acolo* 51^r/4), termenii *bețiț* (*bețiților* 50^r/8) și *fericat* (53^v/6-7, 54^r/1; vezi și *ferecați* 51^r/14, 51^v/16, *fericați(i)* 48^v/13, 53^r/4, 54^r/7) și, eventual, fonetismul *beut* (*ați beut* 44^v/7-8, *am beutu* 43^v/5-6, *beuturile* 39^r/2).

Proveniența sud-est transilvăneană, eventual muntenească a *Cugetărilor în ora morții* este, ca și în cazul celorlalte două apocrife datorate aceluiași copist, certă. O dovedesc prezența lui *î* (*cîine* 55^r/11, *mîini* 47^r/7, *mîinile* 56^r/9, *pîine* 53^v/12), transformarea vocalei *u* în *o* (*preotul* 49^v/11), reducerea diftongului *îu* la *i* (*mencinoșiloru* 49^r/13-14), rostirea totdeauna moale a labialelor (*mergu* 50^r/9, 54^v/2, *veacu* 44^r/3, 48^r/6), fricativele *z* (<*dz*> (*nevăzuți* 40^v/5, (*voru*) *zice* 42^r/10, 56^v/14) și *j* (<*ĝ*> (*să judece* 37^v/10), durificarea lui *r* (*călătoru* 41^r/2, *ceru* 50^v/6, *cuptorulu* 45^r/4, *învățătorul* 49^r/3) și adverbul *acum* (43^v/4).

Legenda Sfintului Sisinie (f. 57^r/3—63^r/9) era considerată de M. Gaster un text de origine moldovenească¹⁵⁸. Fără să nege afirmația citată, Gh. Ivănescu constată că apocriful „prezintă confuzie perpetuă între *dz* și *z*... are însă predilecție pentru *ğ*... și posedă *iuo*, *acmu*, *cicia* «aici» ... Mai hotărâtor este însă *lemnul* «arborele» ..., căci *lemn* cu acest înțeles se găsește astăzi în Ugocea“¹⁵⁹. Credea Gh. Ivănescu că *Legenda Sfintului Sisinie* este o copie nord-vest transilvăneană a unui text scris în sud-estul aceleiași provincii? Nu putem ști.

Recent, Ion Gheție, referindu-se indirect la apocriful *acum* în discuție, afirma că ne aflăm în fața unei scrieri nord-hunedorene, copie a unui text din regiunea Brașovului¹⁶⁰.

De acord cu ultimul autor citat și în consens cu constatările inserate în paginile anterioare, considerăm că se pot explica prin graiul copistului următoarele particularități lingvistice de tip nordic: transformarea diftongului *ġă* final în *ę* (*ave* 59^v/3), conservarea fără excepție a grupului *sv* în cuvintele de origine slavă (*osve* <*n*> *tit* 60^v/10, *svintul* 62^v/14, *svintului* 63^r/7), caracterul dur al consoanelor *s* și *dz* (*se* „să“ 57^v/11; *sintu* 59^r/1; *dzua* 62^v/9), conservarea lui *dz* (*Dumnedzeu* 59^v/6—7, 61^v/9, *dziș* 59^r/12, *vădzuș* 60^r/2, 60^v/3) și *ğ* (*a giura* 61^v/13, 62^r/12, *veri giura* 61^v/11, 62^r/10), rostirea moale a consoanei *r*, atunci când este urmată de *ă* și *î* (*bori* 61^v/2, 5, *iareși* 59^v/13—14) sau *ęa* (*borește* 61^r/10).

Insistăm asupra unei particularități tipic bănățene nesemnificate încă în lucrările consacrate *Codicelui Sturdzan*: refacerea dentalei *d* în forma de conjunctiv a verbului *a pierde* (*să parde* 61^v/13—14, 62^r/14)¹⁶¹.

Proveniența sud-est transilvăneană (sau chiar muntenească) a *Legendei Sfintului Sisinie* este probată de păstrarea, în copia ajunsă pînă la

¹⁵⁷ Gheție, BD, p. 315—316.

¹⁵⁸ Gaster, CR, I, p. CII; cf. Ivănescu, PC, p. 87.

¹⁵⁹ Ivănescu, PC, p. 107.

¹⁶⁰ Gheție, BD, p. 315—316.

¹⁶¹ Cf. N. Drăganu, *A păra și a depăra*, în DR, III, 1922—1923, p. 698—700.

noi, a consoanei *z* (<*dz*) (să deșchiz 58^v/6, Dumnezeu 66^r/1, 62^r/8, 63^r/2, văzut 60^r/4, zise 58^v/1, 6, 9, 60^r/6), a rostirii dure a dentalei *d* (adăvărat 63^r/8—9), a fricativei *ș* (al șasele 57^v/11) și a vibrantei *r* (boraște 61^r/13; vinătorul 59^r/2).

e) Copistul E

Să neștire buru creșturu (f. 63^v—67^v). Analiza hîrtiei și a structurii caietelor în porțiunea din *Codicele Sturdzan* în care apare omilia *Să neștire buru creșturu* a arătat că opinia curentă, potrivit căreia textul ar fi fost copiat în Măhaci de un ucenic al popii Grigore ¹⁶², nu se mai poate susține. Se pare că ne aflăm în fața unei scrieri provenind din aceeași zonă geografică cu așa numitele „texte bogomilice“ ¹⁶³.

Analiza particularităților lingvistice ale textului susține pe deplin această ipoteză.

Majoritatea fenomenelor înregistrate indică apartenența copistului la unul din graiurile de tip nordic: *ă* medial s-a transformat în *a* (să praznuiască 64^r/4—5; cf. lăsatu 64^r/15, păcatele 66^r/9); rostirea moale a consoanelor *s* și (*d*)*z* alternează cu aceea dură (invisse 67^r/17, se-au 65^v/8; Dumnezeu 63^v/3, 67^r/10, 17, al unspră(d)zeacele 64^v/3, 13—14, dar s-au 65^v/7, zua 65^v/5; cf. seu „său“ 63^v/13); africtele *dz* (al unsprădzeacele 64^v/3) și *ğ* (giosu 66^v/9) sînt conservate în cuvinte de origine latină: se notează pronunția moale a vibrantei *r* urmată de vocala *i* (amări-se 66^v/4, 9, 13, pogoritu 66^v/2, 67^r/11); sînt utilizate totdeauna pronumele negative *nime* (64^r/9, 65^v/15, 66^r/3, 13; vezi și *nimea* 66^r/8) și *nemică* (66^r/11—12, 17), precum și numeralul ordinal fără *-a* deictic (al nouole 64^r/15, al unspră(d)zeacele 64^v/3, 13—14).

Exact ca în cazul copistului textelor așa-zis „bogomilice“, graiul persoanei care a copiat *Să neștire buru creșturu* trebuie plasat într-o zonă limitrofă Banatului, eventual nordul Hunedorei, unde o particularitate ca rotacismul (*burătatea* 66^r/1, *creșturu* 63^v/3, *depreură* 66^r/6, *neștire* 63^v/2, 8—9, 14, *șirutul* 67^v/8, dar *bun* 63^v/6, *luminat* 66^r/11, *punerea* 65^v/9, *se ti<m>pină* 66^v/16, *unul* 67^v/2) putea coexista, la începutul secolului al XVII-lea, cu *n'* (*dintini* 64^v/16—17, dar *dentii* 64^v/10, 65^r/14, *intii* 65^r/3).

Ultimul fenomen lingvistic citat nu poate fi atribuit textului de bază al omiliei, justificîndu-se, astfel, eventuala ipoteză a copierii în Măhaci a unei scrieri bănățene sau hunedorene, întrucît aceasta provenea cu certitudine din sud-estul Transilvaniei. Ne-o arată prezența majoritară a fricativelor *z* (*astăzi* 63^v/7, 17, 66^r/2, 9, *căzu* 66^v/9, 67^r/5, *Dumnezeu* 67^r/10, 14, 67^v/4, al *unsprăzeacele* 64^v/13—14) și *j* (*ajunsu* 64^r/8, *batjocură* 66^v/13—14), caracterul totdeauna moale a labialelor (*veacu* 67^v/9), rostirea dură a fricativei *ș* (al *șasele* 64^r/7; *ș* moale nu este atestat) și notarea fără excepție a articolului posesiv variabil (al 64^r/2, 15, 64^v/3, 13, ai 65^r/14).

III. Analiza întreprinsă în paginile anterioare arată că patru dintre copistii textelor cuprinse în *Codicele Sturdzan* (popa Grigore, scribul „predicilor“ *În știre să vă fie oamenilor și Frați dragi*, al *Legendei lui*

¹⁶² Hasdeu, CB, p. 1, 76; cf. Gheție, BD, p. 314.

¹⁶³ Vezi Gh. Chivu, *Copiștii Codicelui Sturdzan*, p. 68—69.

Avram și omiliei Oarecire era un părinte, precum și acela al filei 1 din *Legenda Duminicii*) vorbeau un grai localizabil în nordul Transilvaniei.

Provenea, probabil, din nordul Hunedoarei persoana care a copiat *Apocalipsul apostolului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului*, *Cugetări în ora morții* și *Legenda sfântului Sisinie*, dar și aceea de la care ne-a rămas omilia *Să neștire buru creșturu*.

Rezultatele coincid cu acelea desprinse din analiza filologică a *Codicelui Sturdzan*¹⁶⁴.

În ceea ce privește textele care au stat la baza scrierilor românești analizate, cele mai multe proveneau cu siguranță din sud-estul Transilvaniei sau chiar din Muntenia (*Întrebarea creștinească*, *În știre să vă fie oamenilor*, *Zise Domnul*; *Legenda Sfintei Vineri*, *Apocalipsul apostolului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului*, *Cugetări în ora morții*, *Legenda Sfântului Sisinie*, *Să neștire buru creșturu*). Sînt, probabil, copii de pe manuscrise provenind din aceeași zonă geografică *Rugăciunea de scoatere a dracului*, *Fragmentul liturgic* și *Legenda lui Avram*. Predica *Frați dragi* reproduce un text scris în Banat—Hunedoara (deși, teoretic, proveniența sud-transilvăneană a scrierii nu este exclusă). *Legenda Duminicii* (f. 2—10^r) derivă dintr-un text scris în sudul Transilvaniei, într-o zonă apropiată de Banat—Hunedoara (Sibiu—Făgăraș), iar fila 1 a codicelui, dintr-o versiune manuscrisă nord-moldovenească (sau nord-est transilvăneană) a aceluiași apocrif.

Datorită întinderii mici a textului, nu am putut stabili, prin analiză lingvistică, proveniența omiliei *Oarecire era un părinte*.

FILIAȚIA TEXTELOR DIN CODICELE STURDZAN

I. I. Spre deosebire de situația relevată în capitolul anterior al studiului, lucrările consacrate filiației scrierilor românești cuprinse în *Codicele Sturdzan* au în vedere unul sau altul dintre textele în discuție și niciodată ansamblul acestora¹⁶⁵. Faptul este urmarea firească a numărului mare de persoane care au contribuit, în perioade și în localități diferite, la întocmirea miscelaneului de care ne ocupăm, iar consecința normală pentru modul de abordare a unei teme de tipul aceleia de față este discutarea separată a filiației fiecărui text.

Ordinea subcapitolelor corespunde cu ordinea scrierilor românești în cadrul *Codicelui Sturdzan*. Fiecare subcapitol va debuta cu o sinteză a opiniilor expuse pînă în prezent, analiza critică a acestora permițîndu-ne să precizăm scopul cercetărilor pe care le întreprindem.

¹⁶⁴ Vezi Gh. Chivu, *Copiștii Codicelui Sturdzan*, p. 68—69.

¹⁶⁵ Cînd afirmăm aceasta facem abstracție de studiile în care se demonstrează că toate textele românești din *Codex Sturdzanus* sînt copii ale unor scrieri anterioare (vezi mai sus, p. 39). Nu avem de asemenea în vedere opiniile referitoare la descendența *Codicelui Sturdzan* și a *Codicelui Todorescu* din același original, opinii bazate toate pe lucrarea publicată de N. Drăganu în 1914 (Drăganu, DM), întrucît ele trebuie interpretate ca indicînd existența unui original unic numai pentru scrierile comune celor două miscelane.

Limitele acestor cercetări sînt direct dependente de timpul și spațiul care ne-au stat la dispoziție. Ne referim, în primul rînd, la restrîngerea domeniului de investigație la textele românești datate sau databile în secolele al XVI-lea sau al XVII-lea, editate sau păstrate în fondurile Bibliotecii Academiei R. S. România din București. Avem, apoi, în vedere faptul că am folosit, pentru soluționarea problemelor ridicate de analiza comparativă a diverselor versiuni românești studiate, numai textele slavone sau grecești puse deja în raport de filiație cu unele dintre scrierile cuprinse în *Codex Sturdzanus*. Această limitare explică și caracterul cu totul sporadic al observațiilor referitoare la originalul străin al textelor cercetate.

2. Este ușor de bănuț că, în aceste condiții, în lucrarea de față nu va putea fi rezolvată integral problema filiației tuturor scrierilor românești cuprinse în *Codicele Sturdzan*.

Celor trei texte ale căror raporturi de filiație au fost deja clarificate, *Pravila sfinților părinți* (f. 10^v)¹⁶⁶, *Întrebarea creștinească* (f. 98^r—107^v/7)¹⁶⁷ și *Zise Domnul* (f. 110^r/5—115^r/15)¹⁶⁸ le alăturăm acum alte patru: *Legenda Duminicii* (f. 1^r—11^r/7), *Apocalipsul apostolului Pavel* (f. 11^r—15^v), *Apocalipsul Maicii Domnului* (f. 16^r—37^r/4) și *Cugetări în ora morții* (f. 37^r/5—57^r/2).

Filiația celorlalte opt scrieri românești aflate în miscelaneul în discuție (*Legenda Sfintului Sisinie*, f. 57^r/3—63^r/9, *Să neștire buru creștiru*, f. 63^v—67^v, *Rugăciunea de scoatere a dracului*, f. 76^r, *Legenda lu Avram*, f. 77^r—78^v, 80^r+^v, 79^r/1—10, *Oarecire era un părinte*, f. 79^v/11—79^v, *Legenda Sfintei Vineri*, f. 90^r—97^v, *Fragmentul liturgic*, f. 108^v/5—110^r/4 și *Frați dragi*, f. 115^v—122^v/14)¹⁶⁹, pentru care cercetările întreprinse pînă în prezent nu ne-au furnizat date utile, rămîne să fie soluționată în viitor.

O anticipare se poate, totuși, face. Cele două versiuni ale *Învățăturii la Paști* aflate în *Codicele Sturdzan* (*Să neștire buru creștiru* și *Oarecire era un părinte*) sînt, în mod cert, copii după un original comun¹⁷⁰. Acesta reprezintă, potrivit datelor cunoscute pînă în prezent, o traducere a omiliei atribuite lui Ioan Hrisostomul diferită de acelea, similare ca întindere și text, conservate în *Manuscrisul popii Bratul*¹⁷¹ și în așa-numitele *Fragmente Iorga*¹⁷². Ultimelor două versiuni citate trebuie să li se alătore, dacă

¹⁶⁶ Gh. Chivu, *Un text românesc inedit în Codex Sturdzanus: Pravila sfinților părinți (fragment)*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 281—287.

¹⁶⁷ Ion Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR, XXIV, 1975, nr. 2, p. 161—170; vezi și Alexandra Roman, *Coresi. Întrebare creștinească*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 52—53.

¹⁶⁸ N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, în DR, IV, 1924—1926, p. 1094—1095; vezi și Gh. Chivu, *Coresi. Pravila*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 154.

¹⁶⁹ Facem abstracție de cele două fragmente de *descîntec* aflate în partea de jos a filelor 76^v și 77^r, care, din cauza ștergerii cernelii, nu pot fi descifrate decît parțial.

¹⁷⁰ Cf. Hasdeu, CB, II, p. 76—77; Pascu, ILLR, p. 145.

¹⁷¹ Vezi G. Mihăilă, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559—1560)*, în SLLF, II, p. 334—338, 341.

¹⁷² *Ibidem*, p. 338—340, 342.

avem în vedere titlul citat de N. Drăganu¹⁷³, și textul *Intr-o cetate era un omu anume Ioan*, aflat într-un manuscris descoperit la 4 aprilie 1926 în localitatea Mogoș.

II. Legenda Duminicii

1. Oprindu-se în 1879 asupra acestui prim text din *Codicele Sturdzan*, B. P. Hasdeu afirma că el a fost tradus sau prelucrat de popa Grigore după o scriere slavonă¹⁷⁴. Un sfert de veac mai târziu N. Drăganu demonstrează însă că *Legenda Duminicii* este o simplă copie¹⁷⁵. La baza ei au stat, potrivit părerii lui G. Pascu, două „modele”: unul nerotacizant pentru fila 1 și celălalt rotacizant pentru următoarele¹⁷⁶. Cercetările pe care le-am întreprins recent ne-au arătat că, mai mult decât atât, chiar copierea celor două porțiuni de text a fost făcută de două persoane diferite probabil după două originale diferite, scrisul popii Grigore putînd fi regăsit numai pe filele 2^r—10^r¹⁷⁷.

Versiunea *Legendei Duminicii* păstrată în *Codicele Sturdzan* a avut, se pare, o circulație restrînsă în literatura română veche. În afara copiei în discuție, în literatura de specialitate mai este semnalat un singur text de același tip, astăzi pierdut, utilizat, după N. Drăganu, la alcătuirea predicii *Așea grăiaște Dumnedzău botedzaților* din *Codicele Todorescu*¹⁷⁸.

Această versiune diferă de acelea conservate în *Manuscrisul de la Ieud*¹⁷⁹ și în *Manuscrisul Marțian*¹⁸⁰. O altă versiune, mai apropiată de prototipul grecesc ajuns la noi prin filieră slavonă¹⁸¹, o reprezintă, după opinia lui N. Cartoian, textele care conțin în partea de la început a apocrifului, numele patriarhului Ioanichie¹⁸².

2. Dintre afirmațiile sintetizate în paragraful anterior doar două necesită, după părerea noastră, o investigație și o argumentare suplimentară: a) raporturile dintre *Legenda Duminicii* din *Codicele Sturdzan* și fragmentul din acest text înglobat în *Codicele Todorescu* și b) proveniența textului de pe fila 1 a *Codicelui Sturdzan*. Pentru a putea soluționa însă ultima problemă enunțată, vom încerca să stabilim mai întii tipul legătu-

¹⁷³ N. Drăganu, *Versuri vechi*, în DR, V, 1927—1928, p. 502.

¹⁷⁴ Hasdeu, CB, II, p. 1, 31; vezi și G. Pascu, ILLR, p. 113; N. Drăganu, [Recenzie la] N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, în AIIN, V, 1928—1930, p. 551; *Istoria literaturii române*, I, București, 1964, p. 304.

¹⁷⁵ Drăganu, DM, p. 74—75; vezi și Pascu, ILLR, p. 113; N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI* ..., în DR, IV₃, 1924—1926, p. 1097, nota 2; Gheție, BD, p. 315.

¹⁷⁶ Pascu, ILLR, p. 113.

¹⁷⁷ Gh. Chivu, *Copiștii Codicelui Sturdzan*, în LR, XXVII, 1978, nr. 1, p. 61—63; cf. Pascu, ILLR, p. 113.

¹⁷⁸ Drăganu, DM, p. 73—74; N. Drăganu, [Recenzie la] N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 551; vezi și Al. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga, București, 1947, p. 523; cf. Gh. Chivu, *Coresi, Pravila*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 156—157.

¹⁷⁹ N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI* ..., p. 1096; Cartoian, CP, I, p. 104—105; Teodorescu—Gheție, MI, p. 34—36.

¹⁸⁰ N. Drăganu, [Recenzie la] I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI* ..., p. 1096; idem, [Recenzie la] N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 551.

¹⁸¹ Vezi, printre alții, Pascu, ILLR, p. 113.

¹⁸² Cartoian, CP, I, p. 104; vezi și Hasdeu, CB, II, p. 42.

rilor de filiație existente între apocriful din miscelaneul în discuție și versiunile aflate în manuscrisul *quart. slav.* 75 din *Biblioteca Széchenyi* din Budapesta¹⁸³, respectiv în ms. rom. 2806 din Biblioteca Academiei R. S. România¹⁸⁴.

3. Predica *Așa grăiaște Dumnedzău botedzaților* din *Codicele Todorescu* (f. 107^r—116^v/10) are, după cum se știe, în compunere două texte: *Tilcovania evangheliei de la judecată* și *Legenda Duminicii* (două fragmente din partea finală)¹⁸⁵. Făcând abstracție de modul de cuplare a celor două scrieri, ca și de cauzele care au dus la aceasta¹⁸⁶, constatăm că fragmentele din apocriful de care ne ocupăm descind din același original cu *Legenda Duminicii* din *Codicele Sturdzan*¹⁸⁷:

C. Td. (f. 115^r/14—115^v/9)

Așa să-mi agiute mie maica mea ceaea preacurata și serafimii miei cei cu șease arepi și [i] h<er>uvimii miei cei cu vedeaie multă și nănașul meu preaditeci, cum această carte nu-i grăită de mente de om de pre pămîntu, ce-i scrisă de la Hristos din cer.

C.S. (f. 8^r/11—8^v/3)

Așa-mi agiute maica mea ceea preacurata și serafimii miei ceia cu cîte șase arepi de focu și herovimii miei ceia cu vedeaie multă și sfîntul meu Ion, că această carte e scrisă de tatăl meu cela nevădzutul den ceriu. |

Diferențele dintre cele două copii ale *Legendei Duminicii* se constată mai ales în părțile inițială și finală ale fragmentelor incluse în *Așa grăiaște Dumnedzău botedzaților* și se datorează, foarte probabil, încercărilor de a unifica din punct de vedere stilistic și structural cele două scrieri (*Tilcovania evangheliei de la judecată* și *Legenda Duminicii*).

C. Td. (f. 114^v/9—115^r 8)

...anatima-vă, blăstămații de voi, ce voi iubit întunearecul draculu<i>, nu iubit lumea mea ceaea dulcea! Făcători răi, ce nu vedeți cum faceți, curvarilor și strîmbilor și ceia ce giurați în cruce strî<m>b, clevetitorilor, urîților, orbilor, dracilor, cum nu să prăpădește pămîntul supt voi să vă înghiță de faptele voastre cealea realele!

C.S. (f. 5^v/10—6^r/2)

Pocăiți-vă, păgubitoriloru, că voi nu iubiți luminra, ce iubiți întunearecul! Făcători răi ce nu căutați cum faceți, curvariloru, strîmbilor, clevetniciloru, giurători strîmbi, voi cîndu lucrați, e voi vă lăudați!

¹⁸³ Vezi Gh. Chivu, *Un manuscris cu o slovă necunoscută în scrierea chirilică românească*: ★, în SCL, XXIX, 1978, nr. 4, p. 403.

¹⁸⁴ Dintre manuscrisele vechi românești păstrate la Biblioteca Academiei din București, acesta este singurul care prezintă similitudini notabile cu textul din *Codicele Sturdzan*. O versiune diferită este păstrată în manuscrisele românești cu numerele 44, 283, 701, 709, 1417, 3561, 3806, 4182, 4642, 6031.

¹⁸⁵ Drăganu, DM, p. 72—73.

¹⁸⁶ Drăganu, DM, p. 73—74; cf. Gh. Chivu, *Coresi. Pravila*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, p. 156—157; idem, *Considerații filologice asupra unui text din Codicele Todorescu*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 275—280.

¹⁸⁷ Vezi și Drăganu, DM, p. 73—74.

Se pot constata însă și alte deosebiri între cele două variante ale apocrifului în discuție :

C.Td. (f. 115^v/9—116^r/6)

După aceea omul acela ce să va afla de va dzice că nu-i făcută de Dumnedzău, ce va dzice că-i de mente de om de pre pămîntu făcută, acela om să fie în focul nestinsu și în tunearecul de afară și în vermii neadormiți, ceia ce-ș rod dinții și în plîngerea ceaea cu amarul și cu toată munca muncilor.

C.S. (f. 8^v/3—16)

Și iară omul acela ce să va afla de va dzice că nu e de Domnedzeu faptă, ce va dzice că-i de mînră de om despre pămînt, acela să fie blăstematu la dzuoa de giudețu și să se spargă ca Sodomul și ca Gomorul și să fie datu sufletul lui în mînrule dracului de-lu voru duce în focul acela nestinsul, în gotovirea dracului și ingerilor lui.

Valoarea probatoare a diferențelor semnalate pentru stema de filiație a celor două apocrife este însă greu de stabilit, dat fiind numărul mic de copii luate în discuție și absența oricăror date precise referitoare la constituirea predicii *Așa grăiaște Dumnedzău botedzaților*¹⁸⁸.

În aceste condiții singura concluzie posibilă indică descendența copiilor *sturdzană* și *Todorescu* ale *Legendei Duminicii* dintr-un original unic.

4. Pe marginile filelor unei psaltiri slavone manuscrise, păstrată în Biblioteca Széchenyi din Budapesta sub cota *quart. slav. 75*, un bănățean a copiat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, alături de alte texte românești, și o versiune a *Legendei Duminicii*¹⁸⁹.

O comparație oricît de sumară cu textul păstrat în *Codicele Sturdzan* arată că cele două manuscrise conservă aceeași traducere a apocrifului de care ne ocupăm. Cităm pentru început din porțiunea inițială a celor două scrieri :

quart. slav. 75 (f. 33^r/1—35^r/2)

La cetate Ierusalimului, la scaunul svent, chezu o piatra din cer ; mica era <...> vedere, mare sta, nime nu ie pute rodica. [.] preuți și steture tri zile și tri noți steture pre rogaciune și rogare Dumnezeu. Din cer grei glas de zise așa : „Lovați piatra !“ [.] de o desvece. Aflare în ie o carte. Căutare în carte, carte zise așa.

C.S. (f. 1^v/5—1^v/2)

La ceatatea Ierusalimului, la scaunul sfînt, cădzu o piatră den ceriu ; mică era și în vedeare, însă nime nu o putea rădica. Adunără-să patriarșii și călugării și preuții de stătură în trei dzile și în trei noți spre rugă. Rugară Dumnedzău și grăi glas din ceriu de dzisă așa : „Luoți piatra !“ Deci o luo piatra patriarhul cel mare de o desvece. Într-însă află o carte. Căutară carte, cartea dzise așa.

¹⁸⁸ Ultimul motiv expus ne determină să facem abstracție de lacuna constatată pe fila 115^r/8 a *Codicelei Todorescu* între cuvintele *realele* și *ce*. În *Codicele Sturdzan* în porțiunea în discuție există un text de aproximativ două file și jumătate (f. 6^r—8^r/9).

¹⁸⁹ Gh. Chivu, *Un manuscris cu o slovă necunoscută în scrierea chirilică românească* : *k, p. 399—409.

Marile apropieri dintre cele două texte, apropieri mergând uneori pînă la identitate, se mențin și în porțiunea din *Legenda Duminicii* copiată, în *Codicele Sturdzan*, de popa Grigore din Măhaci.

quart. slav. 75 (f.41^v/4—43^r/5)

C.S. (2^r/15—3^r/1)

Înțeleget, nemundrilor, che nu s<il>nteț înțelepți între inemele voastre. Dadu-vi legea mea, nici o zioa de lege me nu faciț, nici ascultaț. Nu știț, neînțe<le>pților, che Vinere mare nainte fece omul dintine, Adam, de-l face <in> cipul <mieu> ? Nu știț, neînțelepților, che sventa dumineche merse arha<m>ghel Gavril la ceata de Nazaret de <s>puse sven-tei ceiei fetei preacuratei che va naște Hristos din ie ? Sventa dumineche me bocezaiu la <a>pa lu Iordan cu svent Iovan î<in>tre se las lege va<uo> ? Voi scriptura nu ascultați și nu-nțelegeț.

Înțelegeți, nemîndrilor, că nu simteți înțelepți ! Dedu-vă leage, nece o dzisă de-ale mele nu feacetu și nu le ținrutu și nu le ascultat. Nu știți, neînțelepților, că în Vererea mare ainte feciu omu întiie, Adamu, de-l feciu în chipul meu ? Nu știți, neînțelepților, că sfînta dumenrecă mearse arhanghel Gavrilu în cetatea Nazare<re>tului de spuse ceii feate preacurate că va naște Hristos ? Sfînta dumerecă mă botedzaiu la apa Iordanului cu sfîntul Ioan și miru sfîntu vă dediu voao leage e voi scriptura nu ținreți și nu ascultaț.

O particularitate lingvistică specifică acestor două texte vechi românești prin frecvența deosebită cu care apare¹⁹⁰, particularitate care nu constituie, potrivit datelor cunoscute, o trăsătură lingvistică regională¹⁹¹, arată că între *Legenda Duminicii* din *Codicele Sturdzan* și scrierea similară din manuscrisul păstrat la Budapesta trebuie să fie o strînsă legătură de filiație. Ne referim la interjecția *vai*, care, atunci cînd este urmată de prepoziția *de*, are pentru amîndoi copiiștii forma *vaide*. Cităm numai cîteva din numeroasele situații de acest tip :

quart. slav. 75

C.S.

Și vaide de popa cela ce nu ie dosto<i>nic de canta sventa leturghia !

(f. 61^v/3—62^r/1)

Și vaide de omul ce nu-și da rapaus sventa dumineche !

(f. 67^v/4—68^r/1)

Și vaide de preutul cel ce nu-i dos<to>inic și cîntă leturghie !

(f. 7^r/6—9)

Și vaide de omul cela ce nu-ș va da răpausu sfînta domerecă !

(f. 7^v/7—9)

¹⁹⁰ Pentru forma la care ne referim (*vaide*) mai cunoaștem numai patru atestări din secolul al XVI-lea. Două apar în *Cazania a doua* a lui Coresi : *Vaide de toți păcătoșii și mai virtos nemilostivilor* (p. 35), *Vaide de noi, vaide, că aproape e zioa Domnului* (p. 43). (Trimiterile se fac la exemplarul editat de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, în „Diaconul Coresi, Carte cu învățătură (1581)”, București, 1914, p. 41, 50). Cea de a treia a fost înregistrată în *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu : Vaide de pasoaia și de sugatoarea într-acele dzile* (f. 95^r/17—19), iar a patra în *Psaltirea Hurmuzachi : Vaide e mie, că venirea mea delu<n>gă-se* (f. 109^v/25—26).

¹⁹¹ Cf. N. Drăganu, *Etimologii*, în DR, VI, p. 305.

După părerea noastră, copistul bănăţean a avut în faţă un text de tipul aceluia strudzan (o copie a acestuia sau o scriere provenind din acelaşi original cu manuscrisul popii Grigore ¹⁹²).

Spre aceeaşi concluzie ne duce şi o greşeală constatată în versiunea bănăţeană a apocrifului :

quart. slav. 75 (f. 43^v/1—44^r/1)

Nu ştiţi che Vinere mare me rastegnire drept voi, cu suliţa me punsere în coaste, munele şi picioarele mi bature cu gvozdiie de fer [...] cu oţat cu *fereme amari ma adapare*.

C.S. (f. 3^r/3—10)

Nu ştiţi că Venrerea mare eu mă răstigniui printru voi, cu suliţa mă impunseră în coaste, cu trestie mă ucidea pre capu e în miru şi în picioare ei mi bătură găvoazde e cu oţat şi cu *fiiare mă adăpară*.

Anonimul bănăţean (sau cineva înaintea lui) a avut în faţă un text în care *fiiare mă* era scris *fereme*. Considerindu-se că forma grafică citată are semnificaţia „fărime“, a fost adăugat cuvîntul *amari*, pentru a se completa o presupusă lacună ¹⁹³.

Manuscrisul păstrat la Budapesta reprezintă însă o prelucrare a originalului. Indică aceasta nu atît redistribuirea unora dintre părţile componente ale apocrifului, cît apariţia în copia bănăţeană a unor pasaje inexistente în versiunea strudzană. (Ele nu au fost întîlnite nici în alte versiuni vechi româneşti ale *Legendei Duminicii*). Scopul creării lor este, indiscutabil, acela de a întări rolul scrierii în discuţie în păstrarea preceptelor promovate de biserică. Cităm un singur exemplu semnificativ pentru imaginaţia prelucrătorului.

C.S. (4^r/2—7)

E eu voiu lăsa dreptu necredinţa voastră fieri iuţi şi sărpi cu cîte doao capete şi gurile lor de focu vor fi, de voru suga trupurele voastre.

quart. slav. 75 (f. 46^r/4—50^r/2)

...voi lasa alte feri şi moarte de naprasne drept necredinţa voastre. Ce reu voiu lasa : fete mare şi groaznice şi obraze negre. Gurele va fi chetu e o uşa de casa. Perurile va fi ca o [...] şi obraze vor fi ca un carbune. Şi voiu lasa alţi şerpi pre voi. Uni <i> vor fi albicoşi, alţi <i> vor fi galbini, alţi <i> [vor] fi negri şi cu solzi şi alţi <i> vor fi pistriţi ca o zalamandiria. Alţi <i> vor fi ca cer-

¹⁹² Pentru localizarea scrierii utilizate de popa Grigore din Măhaci vezi mai sus, p. 49—50.

¹⁹³ Ultima parte a fragmentului citat din manuscrisul bănăţean poate fi transcrisă şi cu *oţat* şi cu *fereme amari, ma adapare*. Această interpretare, teoretic posibilă, ni se pare însă mai puţin probabilă datorită formei de singular a presupusului verb *me amari* „mă amări“. (Celelalte verbe se află toate la persoana a III-a plural). Dacă, totuşi, această lecţiune este cea corectă şi nu aceea propusă de noi, versiunea bănăţeană a *Legendei Duminicii* conţine în pasajul în discuţie un adaos (*me amari*) şi nu o greşeală (*cu fereme* i.l.d. *cu fiiare mă*).

bi <i> cu coarne și cu per ca de porc și cu arepi și cu limbile de foc și vor fi cu chete douo capete și cu boture ateta mare chetu are ghiți o camila. Și voi <i> lasa alte paseri cu capete de fer și cu gurele de foc. Și voi lasa pești și raci blestemați, cine va manca, el va muri. Și voi lasa mana blestemata <în> mere și jiru, de cela ce va manca el va muri. Și voi lasa moarte între apa, cine va be, el va muri ca de o moarte. Și voi lasa moarte in ploaie și voi lasa moarte in vinturi și voi lasa moarte <in> noapte și voi lasa moarte in neguri, pre cine va cade el va muri. Și voi lasa moarte in geru <r>i, cine va da de geruri el va muri și va crapa dir <e>pt necredința voastre cea ce nu credeț.

5. Paralela făcută în paginile anterioare între *Legenda Duminicii* din *Codicele Sturdzan* și aceea din manuscrisul bănățean păstrat la Biblioteca Széchenyi permite și o altă afirmație referitoare la primul text citat : fila 1 din manuscrisul strudzan conservă aceeași traducere românească a apocrifului ca și filele transcrise de popa Grigore din Măhaci.

Pentru ca această opinie să devină însă certitudine sînt necesare investigații suplimentare, bazate și pe alte copii ale *Legendei Duminicii* decît cele cunoscute de noi în momentul de față. Aceasta întrucît nu este exclus, după cum s-a putut constata din analiza filiației celor două manuscrise, ca anonimul bănățean să fi transcris (prin intermediar) chiar *Legenda Duminicii* din *Codicele Sturdzan*.

6. Compararea *Legendei Duminicii* din ms. rom. 2806 (BAR), scris în secolul al XVII-lea probabil în Ardeal, cu aceea din *Codicele Sturdzan* arată că ambele texte au la bază aceeași traducere românească a apocrifului :

ms. rom. 2806 (f. 5^r/4—7^r/1)

Și iată așe va agiuta mîna mea cea dreaptă și sfînt scaunul meu cel înalt, că de nu veți crede și de nu veți cinsti sfînta duminică și miercure și vinerea și alte praznici ale mele sfînte, voi lăsa pre voi nește șerpi cu doauo capite și vor suge singele vostru pentru sfînta duminică. Și blăstămat să fie a-

C.S. (3^v/11—4^v/1)

Și voi ședea în scaunul slavei mele și voi blăstăma cu mîra mea ceaea înralta și cu scaunul meu cela sfîntul ce voi nu veți țirea și nu veți cinsti sfînta dumercă și sfîntii miei cea marii. E eu voi lăsa dreptu necredința voastră fieri iuți și sârpi cu cite doauo capete și gurile lor de focu

cela om ce va lucra fiștece lucru de simbătă de la al nouale ceas pînă luni dimineța, ce să meargă la biserică și să-și ducă colivă și prescuri și lumini și tămîia la sfînta biserică și să ia sfînta anafora tot creștinul și să se roage lui Dumnezeu și să-și plîngă păcatile sale.

vor fi de voru sugere trupurele voastre. Și să fie blăstematu omul cela ce nu-ș va lăsa lucrul său de simbătă denr-al noauole ceas pînă luni demenreața de să meargă la besoarecă cu toată fomeaia seara și demenreața și la leturghie de să se roage cu frică cenreși cu gresalele sale.

Prelucrările, evidente și în fragmentul citat, sînt însă mai multe decît în manuscrisul analizat anterior. Se produce chiar o contaminare a *Legendei Duminicii* cu texte similare din punctul de vedere al conținutului, texte care se ocupă și ele de respectarea canoanelor. Avem în vedere în primul rînd pravilele bisericești și *Apocalipsul Maicii Domnului*.

Din primul tip de texte ms. rom. 2806 a luat ideea fragmentului cuprins între filele 12^r/5—13^r/3 :

„... Iepădaților de lege, proroci mincinoși și oameni nemilostivi și vicleni și fără de lege, învățați de dracul de amestecați vinul cu apă și-l vindetți cu strîmbul, iubitori de argint ! Și faceți cu ochiul și urîți frații și pe cumătri nu-i cinstiți și giurați în cruce cu strîmbul și jurămîntul nu-l țineți“,

iar din cel de-al doilea, pe aceea a contextului următor :

„Numai care om va fi bolnav și s-ar aprinde casa sa și nu va putea ieși singur din casă ca să scape de foc, ce-l vor scoate alții din foc afară, acelaia i să vor ierta păcatile sale“ (f. 25^r/6—25^v/7) ¹⁹⁴.

Datele oferite de analiza comparativă a versiunilor *Legendei Duminicii* cuprinse în *Codicele Sturdzan* și în ms. rom. 2806 permit, ca singură ipoteză plauzibilă, doar ideea descendenței celor două copii din același original.

7. Conchizînd, constatăm că *Legenda Duminicii* din *Codicele Sturdzan* are la bază o traducere românească cu o circulație foarte restrînsă. Din această traducere derivă versiunea inclusă în predica *Așa grăiaște Dumnezeu botezătorilor* din *Codicele Todorescu*, aceea păstrată în ms. rom. 2806 (BAR) și copia bănățeană aflată în *ms. quart. slav. 75* din Biblioteca Széchenyi din Budapesta. Nu este exclus însă ca ultimul manuscris citat să aibă la bază versiunea sturdzană a apocrifului.

Aceeași origine pare să o fi avut textul astăzi pierdut, utilizat pentru refacerea părții de început a *Legendei Duminicii* din *Codicele Sturdzan*.

Analiza comparativă a versiunilor citate a arătat apoi caracterul „deschis“ al scrierii discutate. Prin intermediul copiștilor, *Legenda Duminicii* a fost amplificată cu fragmente din alte scrieri apocrife sau din pravile. S-a remarcat, de asemenea, tendința de a redistribui părțile componente ale textului.

¹⁹⁴ Fragmentul corespunzător din *Apocalipsul Maicii Domnului* cuprins în *Codicele Sturdzan* (f. 23^r/11 — 23^v/5), este următorul :

„Și dzise arhanghel : «Să se-ară aprinde casa acelora de tute patru iunghiurele și să o încungiere foculu și n-ară pute ieși afară, ce ară arde acia, aceia numai ce n-ară ave păcat. Iară cum se-ară trage de suptu focu să iasă afară, așa să să tragă și la besoarecă»“.

III. Apocalipsul apostolului Pavel.

1. Patru sînt problemele care au reținut atenția cercetătorilor ce s-au oprit pînă în prezent asupra *Cuvîntului svîntului Pavel apostol de ieșirea sufletelor* :

- a) tipul versiunii scrierii în discuție,
- b) originalul ei slav,
- c) data traducerii textului în limba română și
- d) raportul dintre cele mai vechi versiuni românești ale acestuia.

B. P. Hasdeu a fost primul care a observat că textul păstrat între filele 11^r—15^v ale *Codicelui Sturdzan* reprezintă o variantă a redacției prescurtate a apocrifului în discuție¹⁹⁵. Redacția lungă (netradusă în limba română, ieșită din circulație încă din secolul al XVI-lea sau nedescoperită încă) a lăsat urme numai în așa-numitele *Cugetări în ora morții*¹⁹⁶.

Marele învățat își baza afirmația pe compararea scrierii românești cu două versiuni slave editate, aproximativ în aceeași perioadă în care apăreau *Cuvintele*, la Belgrad și Moscova¹⁹⁷. Dintre acestea, cea mai mare asemănare cu textul păstrat în *Codex Sturdzanus* o prezenta apocriful tipărit la Veneția, în 1520, de Božidar Vuković. Pe baza acestei tipărituri, B. P. Hasdeu a completat, de altfel, și lacuna existentă între filele 12 și 13 ale miscelaneului românesc¹⁹⁸, fără însă să afirme expres că scrierea sîrbească a stat la baza versiunii românești, cum s-a susținut în repetate rînduri¹⁹⁹.

Data traducerii textului în românește trebuie plasată, după opinia lui B. P. Hasdeu, înaintea anului 1560 (ar indica aceasta „forma“ fragmentului din *Tatăl nostru* păstrată pe fila 11^v/4—7, diferită de aceea cunoscută din *Catehismul coresian*)²⁰⁰. Termenul *a quo*, sugerat de apropierea făcută cu versiunea pusă sub tipar de Božidar Vuković și acceptat, fără a se face, totuși, o afirmație categorică în acest sens, este anul 1520²⁰¹.

Textul păstrat în manuscrisul sturdzan este, deci, o copie a unei versiuni anterioare²⁰². Din același original descinde, după părerea lui N. Drăganu, versiunea păstrată în *Codicele Todorescu*²⁰³ și aceea repre-

¹⁹⁵ Hasdeu, CB, II, p. 410—413 ; vezi și Pascu, ILLR, p. 124, 125.

¹⁹⁶ Cf. Hasdeu, CB, II, p. 412 ; Pascu ILLR, p. 124, 125 ; vezi și mai jos, p. 90—91.

¹⁹⁷ Pentru trimiteri, vezi Hasdeu, CB, II, p. 411, notele 16 și 17.

¹⁹⁸ Vezi Hasdeu, CB, II, p. 419.

¹⁹⁹ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, 1930, p. 82—83 ; Al. Piru, *Literatura română veche*, ediția a II-a, București, 1962, p. 69 ; *Istoria literaturii române*, I, București, 1970, p. 303. Părerea apare și la Drăganu, DM, p. 86, care, în ciuda constatării că extensiunea textului pierdut dintre filele 12 și 13 ale *Codicelui Sturdzan* este alta decît aceea din tipăritura sîrbească, afirmă că „mersul ideilor . . . , deși mai dezvoltat, e același cu al contextului slav”. Opinia lui N. Drăganu a fost preluată de N. Cartoian (Cartoian, CP, I, p. 87, 90).

²⁰⁰ Hasdeu, CB, II, p. 413—414 ; cf. Gheție—Mareș, IFR, p. 105.

²⁰¹ Vezi lucrările citate în nota 199.

²⁰² Hasdeu, CB, II, p. 414 ; Drăganu, DM, p. 85 ; Gheție, BD, p. 316.

²⁰³ Drăganu, DM, p. 64, nota 1 ; Pascu, ILLR, p. 142—143.

zentată de cele două pagini cunoscute sub numele de *Apocriful Iorga*²⁰⁴. Analiza întreprinsă de același filolog a arătat că o altă versiune veche a *Apocalipsului apostolului Pavel*, anume aceea cuprinsă în *Codicele Marțian*, este o copie „cît se poate de fidelă“ a textului corespunzător din *Codicele Todorescu*²⁰⁵.

2. Prezentarea făcută în paragraful anterior poate lăsa impresia că la toate problemele ridicate de cea mai veche versiune românească păstrată a *Apocalipsului apostolului Pavel* s-au dat răspunsuri satisfăcătoare. Cu toate acestea, certe sînt, după părerea noastră, numai două concluzii : apartenența textului din *Codicele Sturdzan* la versiunea scurtă a apocrifului în discuție și descendența directă a *Codicelei Marțian* din *Codicele Todorescu*. Asupra celorlalte aspecte enumerate ne vom opri în continuare. Vom analiza mai întîi raportul de filiație dintre cele mai vechi versiuni românești ale *Cuvîntului svîntului Pavel apostol (Codicele Sturdzan, Codicele Todorescu, Apocriful Iorga și ms. rom. 4928 BAR)*, insistînd în primul rînd asupra unor pasaje ignorate de N. Drăganu și atrăgînd în discuție și porțiunile din *Apocriful Iorga* considerate pînă nu de mult pierdute²⁰⁶. În final, pe baza informațiilor obținute, vom încerca să stabilim tipul relațiilor de filiație dintre aceste versiuni și tipăritura sirbească din 1520.

3. Oprindu-se în 1921 asupra raporturilor dintre versiunile *Apocalipsului apostolului Pavel* din *Codicele Sturdzan* și *Codicele Todorescu*, Gorge Pascu aducea în sprijinul afirmației că ambele texte au un original comun (fiind exclusă însă descendența ultimului text din cel dintîi) fragmentul conservat în manuscrisul editat de N. Drăganu pe fila 50^v/10—17²⁰⁷. În cadrul acestuia, scribul copiase de două ori contextul iară din rostul loru grăiaște diiavolul.

Compararea atentă a pasajelor corespunzătoare din manuscrisele în discuție arată că afirmația făcută de G. Pascu nu mai poate fi susținută. Întrucît dispunerea cuvintelor în *Codicele Sturdzan* putea favoriza greșeala semnalată :

C.S. (f. 12^v/12—15)²⁰⁸

. . . Cruce o țin în minile sale,
iară din rostul loru grăiește diavolul,
iară svîntul botedzul nu-l păzescu . . .

C. Td. (f. 50^v/10—17)

. . . Cruce o țin în minile sale iară
din rostul loru grăiaște diiavolul
iară din rostul loru grăiaște diiavolul,
iară svîntul botedzul nu-l păzescu...

²⁰⁴ Facsimilul a fost reprodus în N. Iorga *Istoria românilor. IV. Cavalerii*, București, 1937, fig. 13 (între p. 114—115). Pentru opinia lui N. Drăganu, vezi articolul *Un manuscris de apocrif religios ardelean din sec. al XV-lea ?*, în DR, IX, 1936—1938, p. 219—220.

²⁰⁵ Drăganu, DM, p. 173—176 ; cf. Cartoian, CP, I, p. 87, unde opinia lui N. Drăganu este preluată greșit (o corectare în același sens cu noi a făcut și N. Drăganu în recenziia cărții lui N. Cartoian, publicată în AIN, V, 1928—1930, p. 549).

²⁰⁶ Vezi Gh. Chivu. *Date noi despre Apocriful Iorga*, în LR, XXVII, 1978, nr. 5. p. 519—521.

²⁰⁷ Pascu, ILLR, p. 142—143.

²⁰⁸ Dispoziția în rînd a cuvintelor din fragmentul citat mai jos nu o respectă, din motive tehnice, pe aceea din manuscrisul sturdzan.

Un alt fapt, ștergera slovei și înaintea cuvintului *derepții* de pe fila 68^r 16, arată că scribul căruia îi datorăm *Codicele Todorescu* avea în față un text în care exista, exact ca în *Codicele Sturdzan*, cuvântul *șerbii* :

C.S. (f. 15^r/13—16)

Așa mă purtă ingerul și-mi arată de să știți toți că nu lasă Dumnedzeu *șerbii* și slugile sale în ponoslul necuraților.

C.Td. (f. 68^r/12—68^v/2)

Așa mă poartă ingerul și-mi arată de să știți toți că nu lasă Dumnedzeul și *derepții* și slugile sale în ponoslul necuraților.

Este deci *Apocalipsul apostolului Pavel* din *Codicele Todorescu* o copie a textului corespunzător din *Codicele Sturdzan*? Vom încerca să răspundem la această întrebare analizând alte două diferențe constatate prin colacionarea textelor :

C.S.

...De *ocările* voastre fugiiu eu și cu puterea și sila lu Hristos mă îngrădiu. (f. 15^r/11—13).

...iară ei îmblîndu în cetăți dreptu sfintu cuvîntul tău și sintu uciși și dzua și noaptea, iară *inima* loru iaste miloasă. (f. 11^v/14—17).

C.Td.

...De *cărările* voastre fugiiu eu și cu puteare și cu sila lui Hristos mă îngrădiu. (f. 68^v/9—12)

...iară ei îmblîndu în cetăți dreptu svintu cuvîntul tău și sintu uciși și dzua și noaptea, iară *mina* loru iaste miloasă. (f. 49^r/1—7).

Oprindu-se asupra primului pasaj citat, N. Drăganu credea că „în manuscriptul de pe care copiau copiii *Codicelui Todorescu* și *Codicelui Sturdzan* probabil era scris *din greșală* (s.n.) *cărările*, astfel amîndoi au trebuit să îndrepte, dar în vreme ce cel dintîiu îndreptă corect (*cărările* — n.n.), al doilea a înțeles rău textul și scris *ocările* (*dracilor* !) ceea ce n-are înțeles“²⁰⁹.

Textul sîrbesc publicat de B. P. Hasdeu în aparatul critic al *Cuventelor* (*kǐzny vaše izbĕgli esmĭ christa moego siloju ograždaema*)²¹⁰ nu susține. după opinia noastră, ipoteza lui N. Drăganu, întrucît termenul *cărare* nu face parte din seria echivalentelor românești ale v.sl. *kǔznĭ* „violenie, cursă, înșelăciune“. Sensul exact al pasajului slavon citat fiind „am fugit de cursele (de înșelăciunile) voastre și m-am apărat cu puterea Dumnezeului meu“. constatăm că apariția cuvîntului *cărare* este greu de explicat și printr-o eventuală substituție sinonimică²¹¹.

În aceste condiții credem că în originalul celor două texte trebuie să fi fost *caznele*, apărute prin confuzia lui *kǔzny* (reflex al v. sl. *kǔznĭ*) „violenie, înșelăciune, cursă“ cu *kazny* „caznă, chin“. În cadrul uneia dintre

²⁰⁹ Drăganu, DM, p. 64, nota 1.

²¹⁰ Hasdeu, CB, II, p. 424.

²¹¹ Ipoteza existenței în original a formei corecte *cirale* „cicălelele, certurile continue, clevetirile“, ipoteză sugerată de comentariul lui N. Drăganu, nu este nici ea susținută de sensurile v. sl. *kǔznĭ*. În *Codicele Todorescu*, c din *cărările* este scris, de altfel, peste o altă slovă, greu de identificat.

copii termenul *caznela* a fost înlocuit cu *ocările* „batjocurile”²¹², păstrat în *Codicele Sturdzan*, dar înlocuit greșit cu *cărările* în *Codicele Todorescu*.

Cel de-al doilea fragment citat consemnează din nou o interpretare greșită a unei forme dintr-un text anterior : *inimă* pentru *mină*. Apelînd la același text slavon editat de Božidar Vuković (*prêchodește iz granda vi gradi za slovo tvoe svetloie i prêpojasani dîni i nošti bi rukachî imuște milostinju*. „Și mergeau din oraș în oraș pentru cuvîntul tău luminos și sînt înceînși ziua și noaptea, avînd în miini milostenie”) ²¹³, constatăm, invers decît în cazul anterior, că forma corectă este păstrată în *Codicele Todorescu*. Faptul exclude, după părerea noastră, o concluzie pe care exemplele discutate anterior o puteau sugera, anume descendența versiunii *Apocalipsului apostolului Pavel* aflată în *Codicele Todorescu* din aceea păstrată în *Codicele Sturdzan*. Ambele versiuni sînt copii independente ale aceluiași original, localizabil, după datele de care dispunem ²¹⁴, în sud-estul Transilvaniei sau în Muntenia.

4. Compararea întregului *Apocrif Iorga* ²¹⁵ cu versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale scrierii acum în discuție arată că cele trei texte au la bază aceeași traducere românească a *Apocalipsului apostolului Pavel*.

Aparent puțin semnificativă pentru raporturile de filiație, compararea porțiunii păstrate în toate cele trei versiuni relevă un prim fapt demn de reținut : *Apocriful Iorga* este mai apropiat de *Codicele Todorescu* decît de *Codicele Sturdzan* ²¹⁶ (în situațiile nu prea numeroase în care cele două codice oferă soluții divergente). Cităm pentru exemplificare doar două contexte :

C.S.	C. Td.	<i>Apocrif Iorga</i>
mintu unii către <i>al-</i> <i>fi</i> < <i>i</i> > cu furtușagure (f. 12 ^v /7—8)	mintu unii către <i>alalți</i> cu furtușaguri (f. 50 ^v 1—3)	mintu uni< <i>i</i> > pre <i>alalți</i> cu furtușaguri (f. 180 ^r 3—5)
și-ș varsă singele și-s grăbitori în <i>fărădelegi</i> (f. 12 ^v /9—10)	și-ș varsă singele și-s grăbitori <...> <i>fărăde-</i> <i>leage</i> (f. 50 ^v /4—7)	și-și varsă singele și-s grăbitori <...> <i>fărăde-</i> <i>leage</i> (f. 180 ^r /7—10)

Forma consemnată pe fila 180^r 6 a *Apocrifului Iorga* (*cuvinte* în loc de *curvie*, cum apare în *Codicele Sturdzan*, f. 12^v/8, și în *Codicele Todorescu*, f. 50^v/3) pare să clarifice raporturile de filiație dintre cele mai vechi

²¹² Sensul „ocară, batjocură” pentru cuvîntul *caznă* este înregistrat în *Lexiconul de la Buda* (vezi DA, s.v.). În același dicționar, căruia i se adaugă însă și monografia consacrată graiului moților de Teofil Frâncu și George Candrea, a fost atestat și sensul „a batjocori” pentru verbul *a căzni* (vezi DA, s.v.).

²¹³ Hasdeu, CB, II, p. 417.

²¹⁴ Vezi mai sus p. 55 ; pentru proveniența sudică a versiunii din *Codicele Todorescu* cităm fonetismele *frîmseatefa* (f. 64^r/15) și *zese*<*ră*> (f. 66^v/16), ultimul aflat într-un context în care *Codicele Sturdzan* consemnează forma cu *dz*.

²¹⁵ Vezi Gh. Chivu, *Date noi despre Apocriful Iorga*, p. 519—521.

²¹⁶ Cînd facem această afirmație nu avem în vedere diferențele fonetice și morfologice datorate, de obicei, copiștilor.

versiuni românești ale *Apocalipsului apostolului Pavel*. Contextul în care apare această diferență :

C.S.	C. Td.	Apocrif Iorga
mintu unii către al- ți<i> cu furtușagure și cu curvie și cu za- vistii (f. 12 ^v /7—9)	mintu unii cătră alalți cu furtușaguri și cu curvié și cu zavistie (f. 50 ^v /1—4)	mintu uni<i> pre a- lalti cu furtușaguri și cu <i>cuvinte</i> și cu zavistii (f. 180 ^r /3—7)

ne face să credem că originalul a putut avea o formă mai apropiată de *Apocriful Iorga*, spre aceeași concluzie conducându-ne și numeroasele „plusuri” consemnate în scrierea citată față de *Codicele Todorescu*²¹⁷ (porțiunile respective nu au fost păstrate în *Codicele Sturdzan*).

În aceste condiții cele două miscelanee în discuție (*Sturdzan* și *Todorescu*) ar avea la bază o copie cu greșeli a originalului din care descinde (direct sau prin intermediar) *Apocriful Iorga*.

Absența pasajului corespunzător fragmentelor citate din textul sîrbesc editat de Božidar Vuković²¹⁸ ne determină însă să nu eliminăm, cel puțin teoretic, posibilitatea ca forma *cuvinte* să reprezinte o transcriere greșită a termenului *curvie* aflat în original. Dacă această ipoteză este cea adevărată și nu aceea expusă anterior, atunci se poate stabili numai ceea ce știam deja : *Apocriful Iorga* și versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale *Apocalipsului apostolului Pavel* sînt copii ale unui original comun.

Citatele pe care le reproducem în continuare arată că ipoteza descendenței *Apocrifului Iorga* din *Codicele Todorescu* (ipoteză permisă de asemănările constatate anterior între cele două scrieri) nu poate fi reținută. În primul dintre ele, „plusurile” din *Apocriful Iorga* sînt, am spune, indispensabile pentru înțelegerea textului păstrat în *Codicele Todorescu* :

C. Td. (f. 62^v/2—6)

Ce plîngi, Pavele ? Au mai mi-
lostiv ești tu de <...> Dumned-
zeu <...> dulce iaste și <...>
veade, că iaste giudeț ?

Apocrif Iorga (f. 176^v/13—17)

Ce plîngi, Pavele ? Au mai mi-
lostivu ești tu decitu *domnul*
Dumnedzău *carele* dulce iaste și
toate le veade, că iaste giudețu ?

În cel de-al doilea ele pot fi considerate cu greu drept un adaos, dacă avem în vedere clarificarea pe care o aduc sensului pasajului :

C. Td. (f. 53^v/9—15)

Și vădzuu nește feate imbră-
cate în veșminte spurcate și văd-
zuiu patru îngeri iuți și pune nește
verigi arse de fieru <...> și le
arunca în mu<n>că.

Apocrif Iorga (f. 176^r/5—12)

Și vădzuu niște feate imbrăcate
în veșminte spurcate și vădzuu 4
îngeri iuți și purea niște verigi
arsă de feru în *grumadzi<i>*
featelor și le arunca în muncă.

Dacă supozițiile noastre sînt adevărate, atunci cele mai vechi versiuni românești ale *Apocalipsului apostolului Pavel* au la bază aceeași tradu-

²¹⁷ Vezi pentru aceasta Gh. Chivu, *Date noi despre Apocriful Iorga*, p. 515—516.

²¹⁸ Vezi Hasdeu, CB, II, p. 418.

cere românească a scrierii de care ne ocupăm. Nu este exclus ca *Apocriful Iorga* să reprezinte o copie (directă sau prin intermediar) a textului din care derivă indirect textele corespunzătoare din *Codicele Sturdzan* și *Codicele Todorescu*.

5. Dintre manuscrisele românești păstrate în fondurile Bibliotecii Academiei R. S. România din București, manuscrise care conțin, printre alte scrieri, și apocriful de care ne ocupăm, ne-a reținut în mod deosebit atenția acela care poartă numărul 4928. Miscelaneul nu cuprinde însemnări cu privire la dată și locul scrierii sale, dar N. Cartoian îl încadra între textele secolului al XVII-lea²¹⁹, iar particularitățile lingvistice par a indica alcătuirea lui în Țara Românească.

Compararea integrală a textului păstrat între filele 222^v/3—225^v ale manuscrisului citat cu versiunile deja discutate ale *Apocalipsului apostolului Pavel* arată existența a numeroase asemănări, unele dintre ele greu de explicat printr-o întâmplătoare traducere identică sau prin folosirea aceluiași text slavon :

C.S. (f. 14^r/13—14^v 1)

Și de trei ori grăiră lui : „Sufle<te>, cunoaște-ți trupul tău de <unde> ai ieșit! Dostoinic ești și iară te veri întoarce în trupul tău la dzua de înviere de să priimești ce-ți e gătit cu toți dreptii.

ms. rom. 4928 (f. 225^r 12—17)

Și de trei ori îi ziseră lui: „Suflete, cunoaște trupul tău din care ai ieșit, că ți să cade ție iarăș în trupul tău a te întoarce în zioa învierii ca să iai ceale ce-ți sint gătite împreună cu toți dreptii.

Diferențele existente chiar și în pasajul citat ar putea fi explicate, dacă acceptăm ipoteza unui original comun, printr-o eventuală prelucrare a textului de bază, în versiunile „vechi“ ale apocrifului, sau, dimpotrivă, în cele mai „noi“, reprezentate de ms. rom. 4928²²⁰.

Soluția diferită oferită de cele două grupe de texte în pasajul următor nu poate avea însă ca explicație decît o greșeală comună *Codicele Sturdzan* și *Codicele Todorescu*²²¹ :

C.S.

(f. 11^v/15—16)

sîntu uciși și dzua și sîntu uciși și dzua și

C. Td.

(f. 49^r/4—6)

noaptea

ms. rom. 4928²²²

(f. 223^r/9)

<...> incinși și zioa și noaptea

²¹⁹ Cartoian, CP, I, p. 70. În fișierul Secției manuscrise a BAR, ms. rom. 4928 este considerat a fi alcătuit în secolul al XVIII-lea.

²²⁰ Din același original cu ms. rom. 4928 descind ms. rom. 5945 și ms. rom. 2338 păstrate la BAR și dateate sau databile în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Aceste trei manuscrise „mai noi“ formează un grup unitar și „se opun“ împreună versiunilor păstrate în *Codicele Sturdzan*, în *Codicele Todorescu* și în ms. rom. 1764 (*Apocriful Iorga*).

²²¹ În *Apocriful Iorga* pasajul lipsește.

²²² În ms. rom. 5945 întîlnim, în fragmentul în discuție, forma *incinși*, faptul fiind o dovadă în plus pentru legătura strînsă existentă între cele două copii ale *Apocalipsului apostolului Pavel*. Soluția oferită de ms. rom. 2338 (*uciși*, f. 72^v/14) devine, în aceste condiții, argument pentru descendența versiunilor „vechi“ și „noi“ ale apocrifului din același original.

(Textul corespunzător din versiunea sîrbească publicată în 1520 de Božidar Vuković cuprinde cuvintele *prêpojasani dîni i nošti* „sînt încinși ziua și noaptea“²²³)

Cum se explică însă „plusul“, existent în versiunile *sturdzană* (f. 12^v/5—17), *Todorescu* (f. 50^r/13—51^r/13) și în *Apocriful Iorga* (f. 179^v/17—180^v/12), față de textul corespunzător păstrat în ms. rom. 4928²²⁴ ?

Apocriful Iorga (f. 179^v/11—178^r/4)²²⁵.

„Ei răspundu : «Noi virimu de la oamiri botedzați în numele tău, iară ei facu voia trupului său de grămădescu păcate pre păcate de să spurcă cu lucruri reale, cu preaiubire și clevetescu și mîntu uni <i> pre alaiți cu furtușaguri și cu cuvinte și cu zavistii și-și varsă singele și-s grăbitori în sîrădeleage și calcă porunca ta și <in> toate lucrurile <să> spurcă. Crucea o ținu în mînule sale iară din rostul lor grăiaște diavolul, iară sfîntul botedzu nu-l pîzăscu și praznicele sfînte a tale și a 7 dzi, sfînta dumirecă, ei nu pîzăscu și nu ascultă sf<i> ntele cărți și sfînta evanghelie, cuvîntul tău și nu cheamă mișei <i> în numele tău de să-i miluiască și nu să postescu. Din păcatele sale ei să roagă, iară nice o rugăciune curată nu iasă dintr-inima lor. Ce lipsă iaste și noa<uo> de ei de să slujimu noi lor, cîndu ei numai ce iubăscu păcatele ?».

ms. rom. 4928 (f. 223^v/2—8)

„Iar ei grăiră : «Noi am venit de la aceia carii cheamă numele tău și fac îngăduința trupului, grămădind păcat preste păcat și nici o rugăciune cu inemă curată nefăcînd. Dar de ce treabă iaste noaua a sluji unor păcătoși ca aceștia ?».

Este, oare, versiunea reprezentată de ms. rom. 4928 o prelucrare masivă a aceleia din care descind copiile *Apocalipsului apostolului Pavel* din *Codicele Sturdzan*, *Codicele Todorescu* și *Apocriful Iorga* ? Credem că nu, intrucît textul sîrbeșc apărut în 1520 la Veneția nu conține nici el fragmentul discutat mai sus : *Oni že glagolaše : My priidochomî otî oněchî naricajuštiichî ime tvoje, pliti ugodija tvorešte i prikladajušte grěchî kî grěchu i niedinoe molitvy čistimî sřidcemî ne sitvorše. Čto bo protrěbā namî služitî takovymî grěšikomî ?* (Iară ei spuseră : «Noi am venit de la aceia care invocă numele tău, fac plăcerea trupului și adaugă păcat peste păcat și nici o rugăciune cu inimă curată nu fac. De ce ne este necesar să slujim unor astfel de păcătoși ?»²²⁶).

Concluziile nu pot fi, în aceste condiții, decît două :

a) Versiunile *Apocalipsului apostolului Pavel* păstrate în *Codicele Sturdzan*, *Codicele Todorescu*, ms. rom. 1764 (*Apocriful Iorga*) și ms. rom. 4928 sînt copii ale aceleiași traduceri românești a apocrifului în discuție; această traducere, conservată mai fidel în ms. rom. 4928, a fost prelucrată masiv în textul care a stat la baza celor mai vechi versiuni românești

²²³ Vezi Hasdeu, CB, II, p. 417.

²²⁴ Fragmentul în discuție „lipsește“, de asemenea, din ms. rom. 2338 și 5945.

²²⁵ Reproducem fragmentul în discuție după *Apocriful Iorga*, intrucît *Codicele Sturdzan* este lacunar în porțiunea corespunzătoare. Cuvintele culese cursiv nu au corespondent în ms. rom. 4928.

²²⁶ Vezi Hasdeu, CB, II, p. 418.

păstrate ale textului de care ne-am ocupat, *Codicele Sturdzan*, *Codicele Todorescu* și *Apocriful Iorga*.

b) *Apocalipsul apostolului Pavel* din. ms. rom. 4928 aparține unei traduceri românești diferite de aceea reflectată în *Codicele Sturdzan*, *Codicele Todorescu* și *Apocriful Iorga*.

Prima dintre ipoteze, după părerea noastră mai aproape de adevăr, are în favoarea sa asemănările, este drept puține, dintre ms. rom. 4928, pe de o parte, și versiunile *sturdzană*, *Todorescu* și *Iorga* ale textului analizat, pe de altă parte, și prezența formei *uciși* (pentru *incinși*), deopotrivă în ultimele manuscrise enumerate și în ms. rom. 2338, copie indiscutabilă a unui original comun cu ms. rom. 4928²²⁷.

Pentru cea de-a doua concluzie pledează, normal, diferențele constatate între cele două grupe de texte (vezi în special „plusul“ semnalat anterior) și marea asemănare a apocrifului păstrat în ms. rom. 4928 cu acela tipărit de Božidar Vuković în 1520.

6. Raporturile dintre cele mai vechi versiuni românești ale *Apocalipsului apostolului Pavel* fiind clarificate, mai avem de răspuns la o singură întrebare : care este locul tipăriturii lui Božidar Vuković în stema de filiație a apocrifului asupra căruia ne-am oprit ? Sau, mai precis, a fost utilizată cartea tipărită în 1520 la Veneția pentru efectuarea primei traduceri în limba română a *Apocalipsului apostolului Pavel*, cum s-a afirmat adesea ?²²⁸

Răspunsul depinde, după părerea noastră, de opțiunea pentru una sau alta dintre ipotezele enunțate anterior cu privire la legăturile dintre textul care a stat la baza versiunilor *sturdzană*, *Todorescu* și *Iorga* și acela din care descinde scrierea corespunzătoare aflată în ms. rom. 4928.

Considerind corectă afirmația că cele două grupe de texte descind din traduceri diferite, tipăritura sârbească devine punct de referință numai pentru copia păstrată în ms. rom. 4928, originalul celorlalte scrieri enumerate trebuind raportat la o versiune slavonă cu altă întindere și structură.

Cartea tipărită de Boždar Vuković va fi însă inclusă în stema de filiație a *Apocalipsului apostolului Pavel* din *Codicele Sturdzan* dacă optăm pentru ipoteza potrivit căreia toate copiile discutate au la bază același original. Locul pe care-l va ocupa lucrarea citată în această stemă va trebui să fie concretizarea ideii că traducerea în românește a *Apocalipsului apostolului Pavel* s-a făcut după un text slavon asemănător cu acela tipărit în anul 1520 la Veneția.

Orice altă afirmație va fi riscantă atâta timp cât nu se va fi făcut un studiu asupra filiației versiunilor slave ale apocrifului.

Consecința acceptării acestei ipoteze pentru datarea transpunerii scrierii analizate în limba română este ușor de bănuț : prima versiune românească a *Apocalipsului apostolului Pavel* a putut apărea, deci, înainte de anul 1520.

7. Cercetarea întreprinsă asupra filiației *Apocalipsului apostolului Pavel* din *Codicele Sturdzan* arată că textul are la bază un original din care descind și scrierile similare păstrate în *Codicele Todorescu*, în ms.

²²⁷ Vezi mai sus, notele 220 și 222.

²²⁸ Vezi mai sus, nota 199.

rom. 1764 de la Biblioteca Academiei R. S. România din București (*Apocriful Iorga*) și, foarte probabil, aceea din ms. rom. 4928 aflat în același fond.

La baza traducerii din care derivă versiunea *sturdzană* a *Apocalipsului apostolului Pavel* s-a aflat un text slavon asemănător cu acela pus sub tipar la Veneția de sîrbul Božidar Vuković.

IV. Apocalipsul Maicii Domnului.

1. Informațiile bibliografice referitoare la acest apocrif sînt puțin numeroase.

B. P. Hasdeu afirma, în momentul editării versiunii păstrate în *Codicele Sturdzan*, că ne aflăm în fața unei copii de pe o scriere anterioară²²⁹. Textul, creat după modelul *Apocalipsului apostolului Pavel*²³⁰, a fost tradus din slavonește²³¹. Din traducerea românească ce a stat la baza scrierii din *Codicele Sturdzan*, traducere databilă, potrivit opiniei lui B. P. Hasdeu²³², cel tîrziu la mijlocul secolului al XVI-lea, derivă în mod independent și scrierea similară aflată în *Codicele Todorescu*²³³. Acest ultim text a fost reprodus cu fidelitate de copistul *Codicelui Marțian*²³⁴.

O versiune mai amplă a apocrifului, cuprinzînd și episodul călătoriei Maicii Domnului în rai, se păstrează, alături de o copie a *Catehismului coresian*, într-un alt manuscris ce a aparținut lui Iuliu Marțian. Această ultimă versiune descinde dintr-o altă traducere a *Apocalipsului Maicii Domnului* mai apropiată, după cum afirmă N. Cartoian²³⁵, de textul grecesc care i-a stat la bază.

2. În fondurile Bibliotecii Academiei R. S. România din București se păstrează doar trei miscelane scrise înaintea anului 1700, care conțin *Apocalipsul Maicii Domnului*. Acestea sînt, în afara *Codicelui Sturdzan* de care ne ocupăm, *Codicele Todorescu* (ms. rom. 5484, f. 28^r—47^r, 54^r—61^v) și *Codicele Marțian* (ms. rom. 5485, f. 1^r—24^r/7)²³⁶.

Relația dintre cele mai vechi copii românești ale apocrifului în discuție fost analizată în urmă cu peste șase decenii de N. Drăganu²³⁷. Considerînd indiscutabilă doar afirmația că *Apocalipsul Maicii Domnului* din *Codicele Marțian* reprezintă o copie „cît se poate de fidelă“ a textului corespunzător din *Codicele Todorescu*²³⁸, ne vom opri în continuare asupra raporturilor de filiație dintre celelalte două miscelane. Vom aduce în discuție, de cît posibil, contexte ignorate de N. Drăganu în studiul introductiv al ediției publicate în 1914.

²²⁹ Hasdeu, CB, II, p. 247; vezi și Drăganu, DM, p. 88—89; Gheție, BD, p. 316.

²³⁰ Cartoian, CP, I, p. 95—96.

²³¹ Hasdeu, CB, II, p. 303; vezi și Cartoian, CP, I, p. 93.

²³² Hasdeu, CB, II, p. 301; vezi și Drăganu, DM, p. 89.

²³³ Drăganu, DM, p. 89.

²³⁴ Drăganu, DM, p. 173—176.

²³⁵ Cartoian, CP, I, p. 98; vezi și N. Drăganu, [Recenzie la] N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, în AILN, V, 1928—1930, p. 550.

²³⁶ Am arătat în articolul *Date noi despre Apocriful Iorga*, p. 510, că textul aflat pe filele 176—180 din ms. rom. 1764 aparține *Apocalipsului apostolului Pavel* și nu *Apocalipsului Maicii Domnului*.

²³⁷ Vezi notele 233 și 234.

²³⁸ Drăganu, DM, p. 173.

3. Ideea descendenței versiunilor *Apocalipsului Maicii Domnului* păstrate în *Codicele Sturdzan* și *Codicele Todorescu* din același original este deja un loc comun în studiile de specialitate. Similitudinile și, adesea, chiar identitățile de text constatate prin compararea celor două scrieri, alăturate unor omisiuni în comun²³⁹, sînt dovezi certe în acest sens.

Compararea versiunilor *sturdzană* și *Todorescu* ale *Apocalipsului Maicii Domnului* arată însă existența a numeroase deosebiri.

Cele mai multe dintre acestea constau în modificarea topicii cuvintelor :

C. S. (f. 19^r/1—4)

Și dzise îngerul ceta ce strejuia munca : „Că ce nu grăiți cătră sfînta maica lu Hristos ?“

C. Td. (f. 32^r/13—32^v/1)

Îngerul ceta ce străjuia munca dzise : „Că ce nu grăiți cătră svînta maica lui Hristos ?“

sau în înlocuirea unui termen cu altul :

C. S.

Bucură-te, arhanghele Mihaile, că e *povelenia* sfîntului duhu !

(f. 16^v/15—17)

C. Td.

Bucură-te, arhangel Mihail, că e *dzisa* sfîntului duh !

(f. 29^v/3—5)

Și dzise preasfînta : „Cîte munci sîntu iuo să muncescu *gintu omenescu* ?“ Și dzise arhangel Mihail : „Muncile n-au număr !“ Și deșchisă arhangel spre apus iadul și vădzu preasfînta maica lu Hristos multe munci *gintului omenescu*, bărbați și muieri. (f. 17^v/4—11)²⁴⁰

Și dzise preasvînta : „Cîte munci sîntu iuo se muncescu *roduri omenesti* ?“ Și dzise arhangel Mihail : „Muncile n-au număr !“ Și deșchise arhangel spre apus iadul și vădzu preasvînta maica lui Hristos multe munci *rodului omenescu*, bărbați și muieri. (f. 30^v/2—13)

În alte cîteva situații copistul *Codicelei Todorescu* a transcris greșit un text care avea o formă apropiată (dacă nu identică) cu aceea a *Apocalipsului Maicii Domnului* din *Codicele Sturdzan*. „La pag. 66/f.32^v, r. 5—6“, nota în 1914 N. Drăganu²⁴¹, „fusese scris *că că dzădzăcé smoală* (ca în *Codex Sturdzanus*, p. 37 Cuvențe, II, p. 320), iar copistul manuscriptului, adăogînd printre șire *us* și *ță și*, apoi ștergînd pe *dză* al doilea, îndreptă în *că cădzusă ceață și smoală*“ :

C.S. (f. 19^r/4—7)

...din veacu se munciia ei și nu pute vede lumina și nu putură căuta în susu *că dzăcea smoală pre ei*.

C.Td. (f. 32^v/1—6)

...di<n> veac să munciia ei și nu putea vedea lumina și nu putură căuta în susu *că cădzusă ceață și smoală pe ei*.

²³⁹ Cf. Drăganu, DM, p. 200, nota 1.

²⁴⁰ Pentru acest tip de substituie lexicală, vezi și contextele aflate pe fila 31^r/3—6 în *Codicele Sturdzan* și fila 55^v/5—9 în *Codicele Todorescu*.

²⁴¹ Drăganu, DM, p. 32.

Printr-un mod de procedare similar se explică forma *au dzic* (f. 35^v/9), contaminare între *au dzis* și *dzic*, păstrată în *Codicele Sturdzan* :

C.S. (f. 21^r/6—9)

Aceia-su ceia ce-au giuratu pre cînstita cruce și *dzicu* : „Așa-mi agiute Dumnedzău și sila cruciei.“

C.Td. (f. 35^v.7—11)

Aceia-s ceia ce a<u> giurat pre cînstita cruce și *au dzic* : „Așa-mi agiute Dumnedzeu și sila cruciei.“

Pe fila 38^v/8—9 copistul *Codicelui Todorescu* a scris *spindzurat* (față de *spinzurați* din *Codicele Sturdzan*), cu intenția probabilă de a acorda participiul cu substantivul *nărod*. Copiind însă greșit în continuare termenul *bărbați*, revine asupra formei emendate și o modifică, potrivit cu textul avut în față, după care anulează și cuvîntul copiat prin anticipare :

C.S. (f. 24^v 7—10)

Și de stilpurile *era spindzurati* nărod multu, bărbați și muieri, de limbi.

C.Td. (f. 38^v 7—10)

Și de stilpuri *era spindzurati* bărbați nărod multu, bărbați și muieri, de limbi.

Și, în sfîrșit, un ultim context în care scribul versiunii *Todorescu* a *Apocalipsului Maicii Domnului* face o greșeală tipică de copist, analizînd o eventuală grafie *e<pi>scupii* în și plus *scumbii* (= *scumpii*) și ștergînd apoi cele două cuvinte din cauză că le considerase, probabil, repetarea formei existente anterior în text :

C.S. (f. 28^v/6—10)

... și bețivii și scumpii și nemilos-tivii și giudecii și *episcopii* și patriarșii și împărații ceia ce n-a<u> făcut voia lu Hristos ...

C. Td. (f. 43^v/13—44^r/3)

...și bețivii și scumbii și nemilos-tivii și ciudecii și *scumbii* și patriarșii și împărații ceia ce n-au făcut voia lui Hristos...

Descinde. oare, *Apocalipsul Maicii Domnului* păstrat în *Codicele Todorescu* din acela aflat în *Codicele Sturdzan* ? Există cîteva fapte care pot sugera o asemenea ipoteză.

Ne referim în primul rînd la semnul existent între cuvintele *Mihail* și *cine simtu* de pe fila 33^r/3 a *Codicelui Todorescu*, semn care coincide cu sfîrșitul filei 19^r din *Codicele Sturdzan* și „care pare că arată locul pînă unde a ajuns un copist oarecare care copia de pe manuscriptul nostru și de unde avea să continue“²⁴².

Avem apoi în vedere două lacune existente în primul miscelanou citat, lacune explicabile prin așezarea cuvintelor în cel de-al doilea :

C.S. 243

. Veniți toți îngerii ceia ce *viie în ceriure și toți derepții ceia* ce-su derepții lu Hristos în părăția lui și au îndrăznire a se ruga dreptu păcătoși. (f. 34^v/15—35^r/5)

C.Td.

Veniți toți îngerii ceia ce<...>-su direpții lui Hristos în părăția lui și au îndrăznire a se ruga dreptu păcătoș. (f. 60^v/2—6)

²⁴² Drăganu, DM, p. 15.

²⁴³ În reproducerea citatelor din *Codicele Sturdzan* nu am respectat, din motive tehnice, așezarea cuvintelor în rîndurile manuscrisului.

...se nu ne sculăm pină nu se va milostivi Dumnedzeu și se asculte pre noi⁶⁴. Și arhanghel dzisă tuturor și cădzu însuși pre fața sa (f. 35^r/9—13)

...să nu ne sculăm pină nu se va milostivi Dumnedzäu <...> arhanghel <...> tuturor și cădzu însuși pre fața sa (f. 60^v/12—61^r/1)

Alte omisiuni, destul de numeroase de altfel ²⁴⁴, arată însă că persoana care a transcris *Codicele Todorescu* putea să nu aibă în față textul corespunzător din *Codicele Sturdzan* ²⁴⁵, ci, cel mult, o copie de pe acesta, copie în care, eventual, cele două lacune semnalate anterior existau deja.

O greșeală constatată în *Codicele Sturdzan* vine să argumenteze ceea ce N. Drăganu susținuse încă din 1914 fără probe suficiente : versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale *Apocalipsului Maicii Domnului* sînt copii independente ale aceleiași text²⁴⁶, localizabil, potrivit datelor lingvistice furnizate de cele două scrieri, în sud-estul Transilvaniei ²⁴⁷ :

C.S. (f. 31^v/3—6)

Face-voiu o cerere de la tine să mă și eu muncescu cu creștinii, că se-au greșitu fiii lui Dumnedzeu.

C.Td. (f. 56^r/9—13)

Face-voiu <o> cearere de la tine să mă și eu muncescu cu creștinii că se-au grăit fiiului Dumnedzäu ²⁴⁸.

Fragmentul corespunzător din versiunea slavonă editată de B. P. Hasdeu ²⁴⁹ (*Pri jedinoi mltvě tišę da vūnidu i azū da šę mučju sū krstijany ponieže čada narekokošasę sna moiego*. „Printr-o rugăciune te voi ruga să intru și eu să mă muncesc cu creștinii, pentru că oamenii s-au adresat fiului meu”) arată că scribul textului din *Codicele Sturdzan* sau cineva înaintea lui a modificat un pasaj de tipul *se-au greit fiiului Dumnedzeu*, introducînd (și apoi ștergînd) slova corespunzătoare lui ș între *e* și *i* din *greitu* și înlocuind pe *lui*, considerat în mod greșit articol hotărît proclitic, cu *lu*.

4. Sînt versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale *Apocalipsului Maicii Domnului* copii directe ale originalului comun sud-est transilvănean sau muntenesc ?

²⁴⁴ Vezi *Codicele Todorescu*, f. 31^r/8 (*altu intunerecu și muncă mare*), 35^v/11 (*atunce ingerii tremură înaintea cruciei*), 37^v/2 (*de dimineață de se meargă*) etc. (Pasajele omise au fost restabilite cu ajutorul *Codicelui Sturdzan*).

²⁴⁵ Vezi și observațiile făcute de N. Drăganu cu privire la trei lacune (f. 38^r/3, 39^r/14, 15) corectate marginal în *Codicele Todorescu* (Drăganu, DM, p. 45—46 ; afirmațiile lui N. Drăganu au fost reproduse întocmai în Pascu, ILLR, p. 141—142).

²⁴⁶ Drăganu, DM, p. 89.

²⁴⁷ Vezi mai sus, p. 56 ; pentru proveniența sud-est transilvăneană sau muntească a textului din *Codicele Todorescu* vezi fonetismele : *mîinile* (57^r/12), *mîinilor* (58^r/6), *ameazăzi* (29^r/1), *meazănoapte* (29^r/2), *ceru(l)* (29^r/10, 30^r/16, 40^v/16), *despuitoru* (60^r/8), *rugătorul* (54^r/9—10).

²⁴⁸ N. Drăganu, considerînd că forma pe care o are textul în *Codicele Sturdzan* este cea corectă, a transcris greșit ultima parte a fragmentului citat din *Codicele Todorescu* : *se-au gră<ș>it fiiu lui Dumnedzäu* (Drăganu, DM, p. 206).

²⁴⁹ Hasdeu, CB, II, p. 353.

Vom încerca să răspundem la această întrebare analizând alte două diferențe constatate prin compararea miscelanelor aflate acum în discuție.

C.S.

Și *era* acela ceas deștins²⁵⁰ arhanghel Mihail cu patru sute de ingeri cu elu.

(f. 16^r/15—16^v/1)

...aceasta este ceea ce-au ascultat furiișu la vecinul seu și au purtat clevețele *feciorului* său.

(f. 22^r/8—11)

C.Td.

Și *era* în acela ceas deștins^e arhanghel Mihail cu patru cu patru sute de ingeri cu el.

(f. 28^v/8—12)

...aceaea iaste ceea ce-au ascultat furiiș la vecinul său și au purtat clevețele *vecinului* său.

(f. 36^r/14—36^v/2)

Două sint deosebirile semnificative pentru raporturile de filiație existente în primul context citat : înlocuirea lui *era deștins* cu *deștins^e* și absența prepoziției *în* din *Codicele Sturdzan*.

Cea mai ușoară explicație a primei diferențe semnalate pare să se afle în dorința copistului *Codicelei Todorescu* de a pune în locul unei forme perifrastice învechite, mai puțin cunoscută, o alta sintetică, uzuală²⁵¹. Omiterea lui *în* dintr-o locuțiune adverbială folosită frecvent în limba română veche (*în acela ceas* „imediat“) trebuie considerată, din această perspectivă, o greșeală a copistului versiunii *sturdzane* a *Apocalipsului Maicii Domnului*.

Dislocarea celor doi constituenți ai formei perifrastice de mai-mult-ca-perfect (în condițiile în care lucrările referitoare la limba română veche semnaleză doar forma fără intercalări²⁵²) și absența prepoziției *în* din *Codicele Sturdzan* ne îndeamnă însă să emitem, evident cu prudență, și o altă ipoteză referitoare la exemplul în discuție. Ne referim la posibilitatea apariției pasajului și *era acela ceas deștins arhanghel Mihail* printr-o falsă analiză contextuală a unei sintagme de tipul *e r-acela ceas deștins^e arhanghel Mihail*²⁵³.

Dacă această ipoteză este întemeiată, în scrierile care au stat la baza *Apocalipsului Maicii Domnului* din *Codicele Sturdzan*, respectiv din

²⁵⁰ Cuvîntul este scris la finală cu ierul mare. B. P. Hasdeu, editînd textul (Hasdeu, CB, II, p. 312), considera că se află în fața unei forme cu *s* dur (*deștinsă*). Această interpretare și (mai puțin) segmentarea fragmentului în discuție (*Și era acela ceas; deștinsă arhaggele Mihail...*) i-au fost, probabil, sugerate de numeroasele exemple de rostire dură a consoanei în discuție atestate în textele scrise de același copist (vezi mai sus, p. 54, 55, 56, 57).

²⁵¹ Prezența lui *era*, anulat de copist, în *Codicele Todorescu* arată că scrierea din care descind cele două texte avea o formă mai apropiată de aceea păstrată în *Codicele Sturdzan*.

²⁵² Vezi Candrea, PS, I, p. CXCI; Disusianu, HLR, II, p. 224—225; cf. Rosetti, ILR, p. 548.

²⁵³ Pentru notarea rotacismului în stadiul *r* la început de cuvînt, grafie foarte rar întîlnită în textele vechi românești, vezi în *Codicele Sturdzan*, *r-apusul soarelui* (f. 78^v/6) și în așa-numitul *Apocrif Iorga, raintea mea* (f. 178^v/1). Pentru explicarea dublării lui *a* în *era acela*, vezi chiar în versiunea *sturdzană* a *Apocalipsului Maicii Domnului slăvitaa* (f. 16^r/5), *svîntaa* (f. 16^v/5), *cînstitaa* (f. 33^r/7—8), grafii păstrate din scrierea pusă la contribuție, de vreme ce nu apar și în celelalte texte datorate aceluiași copist.

Codicele Todorescu, exista deja conjuncția și (introdusă într-o copie anterioară în locul lui *e*, atașat cuvîntului următor) alături de forma *deștinse*. Aceasta din urmă a fost transformată în *deștins* (scrisă cu ierul mare la finală), prin durificarea lui *s*, sau, eventual, prin asimilarea grafiei cu forma de participiu, de către copistul *Codicelei Sturdzan*²⁵⁴. Ea a fost însă păstrată ca atare, după ștergerea lui *era* și adăugarea lui *în*, de către scribul *Codicelei Todorescu*.

Spre copii intermediare, astăzi pierdute, diferite de originalul românesc al *Apocalipsului Maicii Domnului*, ne conduce și cel de-al doilea context citat. În textele slav și grecesc publicate de B. P. Hașdeu alături de versiunea apocrifului păstrată în *Codicele Sturdzan*²⁵⁵, partea finală a fragmentului lipsește.

Pot fi considerați, în aceste condiții, termenii *feciorului* și *vecinului* dezvoltări independente ale unui original comun? O analiză a celor două pasaje independent de apocrifele cuprinse în cele două codice nu poate permite decît un răspuns afirmativ.

Dacă ținem însă seama de apariția unei forme morfologice diferite a cuvîntului *vecin* anterior în textul *Codicelei Todorescu*, de existența unei caracteristici grafice specifice acestui miscelaneu (alternanța frecventă între Φ și κ ²⁵⁶) și de prezența fonetismului *feciri* (*feceri*) în câteva texte vechi românești²⁵⁷, putem presupune că termenul din *Codicele Todorescu* a apărut printr-o lectură greșită a textului avut în față. În cadrul acestuia o ipotetică formă *fecirului* (*fecerului*), necunoscută copistului scrierii ajunse pînă la noi, a putut fi considerată o formă greșită (cu Φ în loc de κ) a cuvîntului *vecin* pe care abia îl transcrisese. Vrînd să elimine și presupusul rotacism atestat în termenul copiat, scribul a transformat termenul în *vecinului*²⁵⁸.

5. Concluzia cercetării întreprinse de noi este deci aceea că versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale *Apocalipsului Maicii Domnului* descind indirect dintr-un original comun localizabil în sud-estul Transilvaniei sau în Muntenia. Între prima traducere în românește a apocrifului și textele păstrate în *Codicele Sturdzan* și în *Codicele Todorescu* trebuie presupuse mai multe copii intermediare, astăzi pierdute, unele datorate unor scribi care vorbeau un grai rotacizant.

V. Cugetări în ora morții.

1. Editînd *Codicele Sturdzan*, B. P. Hașdeu constata caracterul cu totul aparte al mai multor scrieri cuprinse între *Cuvîntul de tîmplare pre*

²⁵⁴ Vezi mai sus, nota 250.

²⁵⁵ Hașdeu, CB, II, p. 333—335.

²⁵⁶ Drăganu, DM, p. 21.

²⁵⁷ Vezi *feciri* (MB, 65/18), *feceri* (PH, 41a/2, MB, 321/9—10), *feceri* (ES, 108r/19, 114v/9, *fecerii* (ES, 4v/14, PH, 85b/8, 91b/16, 121b/6, MB, 322/11), *fecerilor* (PH, 63a/5, 85a/6, 85b/8, 91b/19, 124b/17); cf. și *jidețu* „județu” (MB, 384/13; la 364/14 forma a fost modificată în *județu*), *rugăcinri* (CV, 67v/9).

²⁵⁸ Ipoteza apariției termenului din *Codicele Sturdzan* (*feciorului*) printr-o lecțiune greșită a aceluia păstrat în *Codicele Todorescu* (*vecinului*) este, după părerea noastră, exclusă în absența oricărui exemplu de alternanță a lui Φ cu κ în primul text citat.

la munci și Rugăciunea Sfintului Sisinie. Fără să aibă un titlu, ca celelalte texte cuprinse în miscelaneu, acestea erau diferențiate numai prin slova inițială, o majusculă scrisă cu chinovar, și prin obișnuitele semne de final ²⁵⁹.

Două din trăsăturile acestor scrieri, conținutul lor foarte asemănător și faptul că sînt scrise practic în continuare (vezi f. 37^r/14, 41^r/12, 45^r/14, 47^r/10, 50^v/12, 51^r/13, 54^v/8, 13, 56^r/1), l-au determinat pe marele filolog să le unească sub titlul comun *Cugetări în ora morții* ²⁶⁰, titlu acceptat de toți cei care s-au oprit ulterior asupra *Codicelui Sturdzan* ²⁶¹.

Ca și celelalte așa-numite scrieri „bogomilice“, *Cugetările în ora morții* se dovedeau a fi, la o analiză mai atentă, copii ²⁶², dar scribul îmbinase, potrivit opiniei lui B. P. Hasdeu, texte anterioare cu pasaje proprii ²⁶³. Rezultatul acestui proces de „amalgamare, mai mult sau mai puțin dibace, a unor rapsodii eterogene“ ²⁶⁴ este textul ajuns pînă la noi care, „în totalitatea sa (s. n.), nu este o copie după o operă anterioară a unui alt autor, și nu este iarăș o traducere dintr-o limbă străină, ci trebuie considerat ca o lucrare proprie a necunoscutului cărturar român de pe la 1550, căruia îi datorim interesanta colecțiune de apocrifuri bogomilice din volumul lui popa Grigore ²⁶⁵.

Afirmația ultimă a lui B. P. Hasdeu este contrazisă în fapt de descoperirea, la începutul secolului nostru, a *Cugetărilor în ora morții* din *Codicele Todorescu*, întrucît analiza filologică întreprinsă de N. Drăganu a dovedit că versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale scrierii sînt copii ale unui original comun ²⁶⁶. Potrivit aceluiași autor, textul din *Codicele Marțian* îl reproduce fidel pe acela din *Codicele Todorescu* ²⁶⁷.

Concluzia firească era aceea că scribul *Codicelui Sturdzan*, adică „necunoscutul cărturar anonim de pe la 1550“, cum îi spunea B. P. Hasdeu ²⁶⁸, nu a făcut decît să reproducă o scriere cu aceeași structură existentă anterior. În aceste condiții încheierea lui N. Drăganu poate să surprindă. Dacă nu facem distincția, credem noi necesară, între „autorul“ *Cugetărilor în ora morții* și copistul textului din *Codicele Sturdzan*: „Fie autorul bogomil ... sau nebogomil ..., el n-a făcut altceva decît a pus laolaltă mai multe texte cari erau în oarecare legătură și pe cari ori le-a

²⁵⁹ Slova majusculă și semnul de final nu diferențiază fragmentul *Și vor fi mulți periși den cinul călugărescu ...* (f. 56^r/11—57^r/2) de cel anterior *Iară călugării la giudeșu chema i va* (f. 56^r 1—11). În *Codicele Todorescu* această diferențiere este făcută (vezi Drăganu, DM, p. 222).

²⁶⁰ Hasdeu, CB, II, p. 435.

²⁶¹ Vezi, de exemplu, Drăganu, DM, p. 212.

²⁶² Hasdeu, CB, II, p. 247; Drăganu, DM, p. 80—81; Gheție, BD, p. 316.

²⁶³ Hasdeu, CB, II, p. 435.

²⁶⁴ Hasdeu, CB, II, p. 436.

²⁶⁵ Hasdeu, CB, II, 436; cf. D. Russo, *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 4, 6, 29 și Drăganu, DM, p. 78, 80, care contestă afirmația lui B. P. Hasdeu, fără să înțeleagă însă faptul că acesta atribuia copistului anonim nu compunerea textelor cuprinse în *Cugetările în ora morții*, ci cuplarea lor în actuala formă.

²⁶⁶ Drăganu, DM, p. 89.

²⁶⁷ Drăganu, DM, p. 173.

²⁶⁸ Hasdeu, CB, II, p. 436.

tradus singur, ori le-a aflat gata traduse din slavonește în textele vechi ale traducătorului maramureșean“²⁶⁹.

Dintre scrierile care au fost reunite în *Cugetările în ora morții*, scrieri identificate de D. Russo²⁷⁰, cercetorii literaturii române vechi au întâlnit-o pe aceea care poartă numărul I în ediția publicată de B. P. Hasdeu (*Vedeți-mă fără glas*) în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*²⁷¹, în *Molitvenicul Marțian*²⁷² și în *Molitvenicul* scris în 1669 de popa Stoica²⁷³.

Părerile asupra raporturilor de filiație dintre versiunile citate ale fragmentului *Vedeți-mă fără glas* sînt însă diferite. B. P. Hasdeu consideră că „autorul“ anonim al *Cugetărilor în ora morții* a „imitat“ textul *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*²⁷⁴, în vreme ce D. Russo avea exact părerea opusă²⁷⁵. N. Drăganu, punînd în relație cele patru texte, afirmă că toate sînt copii ale aceluiași original²⁷⁶, cea mai veche traducere a slujbei înmormintării, care trebuie să fi circulat independent în literatura română veche²⁷⁷, traducere diferită, se pare, de aceea conservată în *Molitvenicul coresian*²⁷⁸.

Considerații filologice sumare s-au făcut de asemenea și asupra „capitolelor“ din *Cugetările în ora morții* care, în ediția *Cuventelor*, poartă numerele VII și VIII. Primul dintre ele (*Că spusă Hristos lui ievanghelist Ioan bogoslov*) îi amintea lui B. P. Hasdeu de versiunea lungă, neînțilnită în literatura română, a *Apocalipsului apostolului Pavel*²⁷⁹. Despre cel de-al doilea (*Așa grăiește Hristos în sfînta evanghelie*), N. Drăganu afirmă că trebuie pus în relație cu un *Evangheliar*, deși ideea de a introduce acest text în cadrul așa-numitelor *Cugetări în ora morții* „își are originea, de bună seamă, în *Molitvenic*“²⁸⁰.

²⁶⁹ Drăganu, DM, 78.

²⁷⁰ D. Russo (*op. cit.*, p. 6—13, 25—27) afirmă că I. *Vedeți-mă fără glas* reprezintă traducerea unei părți din *Euhologiu (Molitvenic)*; II. *Așa se roagă sufletului coresian* corespunde *Dioptrei lui Filip Solitarul*, cu interpolări din alte scrieri bisericești; III. *Iară cîndu voru bucina arhanghelii* are mari asemănări cu *Dioptra*, dar „se vede că s-a prelucrat sub influența omiliilor lui Efreim Sirul *Despre a doua venire*; IV—V. *Darurile și frînsețele derepților*, X. *Oamenii hotedzați* și XI. *Iară călugării la giudețu* au corespondențe parțiale cu *Viața Sfîntului Vasile cel nou*. Opinia este preluată de Drăganu, DM, p. 79 și Pascu, ILLR, p. 123—124.

²⁷¹ Hasdeu, CB, II, p. 439—442, 448; cf. D. Russo, *op. cit.*, p. 5, 7, 12, 29; Drăganu, DM, p. 79.

²⁷² Drăganu, DM, p. 79, nota 2; N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, în DR, II, 1921—1922, p. 254, 263, 269.

²⁷³ N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, p. 269.

²⁷⁴ Hasdeu, CB, II, p. 439—442, 448.

²⁷⁵ D. Russo, *op. cit.*, p. 5.

²⁷⁶ N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, p. 263; cf. Al. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague, București, 1947, p. 524.

²⁷⁷ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 254—255, 263, 268, 269; opinia fusese exprimată anterior de M. Gaster (*Gaster*, CR, I, p. XLII).

²⁷⁸ Drăganu, DM, p. 79, nota 2; Al. Rosetti, *loc cit.*; VI. Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a «Tilcului evangheliilor» și a «Molitvenicului» diaconului Coresi*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor“, IV, 1955, p. 545, nota 5.

²⁷⁹ Hasdeu, CB, II, p. 412.

²⁸⁰ N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, p. 265.

2. Care sînt sarcinile pe care și le propune cercetarea de față în raport cu rezultatele obținute pînă în prezent ?

Vom încerca în primul rînd să reexaminăm opinia lui N. Drăganu referitoare la raporturile dintre *Cugetările în ora morții* din *Codicele Sturdzan* și textul similar păstrat în *Codicele Todorescu*. Ne propunem aceasta întrucît argumentele de bază ale demonstrației filologului clujean nu corespund realității. Ne referim la corecturile existente pe f. 38^v/1 și 39^r/4—5 din *Codicele Sturdzan* prin care contextele *cumu lă e* și *spurcate sintu* au fost înlocuite cu *cum petrec oamenii cu ruga lu D.*, respectiv *trecură ca umbra*. Dat fiind faptul că modificările nu aparțin scribului *Cugetărilor în ora morții*, cum au susținut B. P. Hasdeu²⁸¹ și, după acesta, N. Drăganu²⁸² (scrisul și cerneala sînt diferite), afirmația că textul din *Codicele Todorescu* nu-l reproduce pe acela din *Codicele Sturdzan* nici măcar indirect, „din simplul motiv că copistul de bună seamă n-ar fi copiat cuvinte șterse în original”²⁸³, nu mai poate fi reținută.

Ne vom opri apoi asupra raporturilor dintre diferite fragmente ale *Cugetărilor în ora morții* și scrierile vechi românești în încercarea de a avansa o opinie plauzibilă asupra originii textului de care ne ocupăm.

3. Diferențele dintre versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale *Cugetărilor în ora morții* sînt numeroase. Știut fiind însă că pentru a stabili un raport de filiație nu sînt, de obicei, probante modificările fonetice, morfologice, de topică și adesea nici cele lexicale, ne vom opri asupra omisiunilor (corectate sau nu) înregistrate în unul sau altul dintre cele două texte și asupra greșelilor specifice care pot furniza informații asupra relațiilor existente între acestea.

Dintre lacunele înregistrate în *Codicele Todorescu* atrage în mod deosebit atenția aceea aflată pe fila 74^v :

C.S. (f. 40^r/9—14)²⁸⁴

...au doară ai obidit vr-un om mișel sau ai ucis sau ai furat sau doară ai vîndut pre cineva sau *n-ai lăcuit bine cu vecinul tău sau ai făcut preiubire trupului sau doară ai grăit menciună.*

C.Td. (f. 74^v/8—16)

...au doară ai obidit vr-un om mișel sau ai ucis sau ai furat sau doară a vîndutu pre cineva sau *n-ai lăcuit* <...> *preaiubirea trupului tău sau doară ai grăit menciună.*

Copistul *Codicelui Teodorescu* a scris *n-ai lăcuit*, a omis un fragment corespunzător unui rînd din *Codicele Sturdzan* și a copiat în continuare un text care, în miscelaneul citat, se află exact sub cuvîntul transcris (*preaiubirea trupului*). Recitînd, el a anulat apoi negația, care nu mai avea sens în noua structură a pasajului.

Ipoteza unei eventuale descendente a textului din *Codicele Todorescu* din acela păstrat în *Codicele Sturdzan*, ipoteză sugerată de meca-

²⁸¹ Hasdeu. CB, II, p. 436, 451.

²⁸² Drăganu, DM, p. 81.

²⁸³ *Ibidem*.

²⁸⁴ În transcrierea pasajului din *Codicele Sturdzan*, nu am respectat, din motive tehnice, dispoziția cuvintelor în cadrul rîndurilor manuscrisului.

nismul producerii lacunei semnalate anterior, pare să fie susținută și de omiterea în comun a două scurte fragmente din contextele următoare :

C.S. (f. 42^v/12—16)

Atunci voru căuta de-l voru vede toți oamenii și toate feliurile <...>. Atunci <...> cum grăiaște Hristos, că va ședeă spre scaunul sla<v>ei sale.

C.Td. (f. 78^v/7—12)

Atunci vor <...> vedea toți oamenii și toate fealurile <...>. Atunci <...> cum grăiaște Hristos că va ședeă spre scaunul slavei sale.

Scribul căruia îi datorăm *Codicele Todorescu* a adăugat între rînduri, respectiv pe marginea filei cuvintele *faptele sale* și *va fi* cu scopul evident de a completa lacunele în discuție. Intervenția se datorește fie confruntării propriiei transcrieri cu textul pe care îl reproducea, fie colaționării acesteia cu o altă versiune, completă.

Ambele explicații fiind, teoretic, la fel de posibile, copistul *Codicele Todorescu* a putut avea în față deopotrivă *Codicele Sturdzan* (sau o copie fidelă a acestuia), un text din care descinde *Codicele Sturdzan* (și care avea lacunele semnalate) sau o scriere fără omisiuni în pasajul în discuție²⁸⁵. Aceasta din urmă deriva din aceeași traducere românească a *Cugetărilor* cu versiunea păstrată în *Codicele Sturdzan*, marile asemănări (uneori identități) de text dintre cele două miscelane analizate (*Sturdzanus* și *Todorescu*) neputînd fi datorate întîmplării. Reprezintă, deci, versiunea *Todorescu* a *Cugetărilor în ora morții* o copie, fie și indirectă, a textului corespunzător păstrat în *Codicele Sturdzan* sau cele două scrieri au la bază un original comun ?

Avînd în vedere concluziile desprinse din analiza filiației *Apocalipsului apostolului Pavel* și *Apocalipsului Maicii Domnului*²⁸⁶, texte scrise de același copist, considerăm drept adevărată cea de a doua ipoteză²⁸⁷. Pentru aceeași concluzie pledează, de altfel, și structura identică a celor două scrieri, structură care mai apare, în cadrul literaturii române numai în *Codicele Marțian*, copie directă fidelă a *Codicele Todorescu*²⁸⁸.

4. Din cele douăsprezece fragmente reunite în *Cugetările în ora morții*, numai *Vedeți-mă fără glas* a avut, potrivit specialiștilor, o circulație independentă în cadrul literaturii române vechi²⁸⁹. Cei ce s-au oprit înaintea noastră asupra *Codicele Sturdzan* au întîlnit acest „capi-tol“ al scrierii de care ne ocupăm în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, în *Molitvenicul Marțian* și în *Molitvenicul scris în 1669 de popa Stoica*. Cercetările întreprinse în cadrul fondului de manuscrise al Bibliotecii Academiei R. S. România ne-au permis să întregim lista cu șase molitvenice din secolul al XVII-lea. Ne referim la manuscrisele românești cu numerele 288 (f. 66^r/4—66^v/5), 1668 (f. 71^r/8—71^v/3 și 145^r/11—146^r/3),

²⁸⁵ Dat fiind faptul că, atunci cînd completează a doua lacună, copistul scrie marginal *va fi cum grăiaște Hristos* și șterge apoi cuvintele existente deja în text (*cum grăiaște Hristos*). credem că fragmentele adăugate nu sînt adaosuri proprii.

²⁸⁶ Vezi mai sus, p. 71, 73, 79, 81.

²⁸⁷ Vezi și Drăganu, DM, p. 89.

²⁸⁸ Drăganu, DM, p. 173.

²⁸⁹ Vezi mai sus, p. 83.

1764 (f. 131^v/12—133^v/6), 4151 (f. 142^r/11—142^v/14) și 4641 (f. 144^v/3—145^r/10)²⁹⁰.

Vedeți-mă fără glas face parte totdeauna din slujba înmormântării și are, de obicei, forma și întinderea din *Codicele Sturdzan*, modificările fiind cu totul neînsemnate. O singură dată, în ms. rom. 1668 (f. 145^r/11—146^r/3), fragmentul în discuție a fost integrat, cu ușoare modificări în porțiunile inițială și finală, într-o *Iertăciune la morți*. O prelucrare a suferit, de altfel, textul și în momentul în care fragmente din el au devenit părți componente ale capitolului final din *Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*.

O comparație oricât de sumară a variantelor scrierii de care ne ocupăm, dovedește cu prisosință că ele reprezintă copii destul de fidele ale unui original comun.

Intrucit versiunile fragmentului *Vedeți-mă fără glas* cuprinse în *Invățăturile lui Neagoe Basarab*²⁹¹, în *Molitvenicul popii Stoica*²⁹² și în *Molitvenicul Marțian*²⁹³ sînt publicate și pot fi ușor consultate, iar copiile cuprinse în manuscrisele 1764, 4151 și 4641 sînt foarte apropiate de textul păstrat în *Molitvenicul Marțian*, cităm, pentru susținerea afirmației, pasaje comune cu *Codicele Sturdzan* păstrate în ms. rom. 288 și ms. rom. 1668.

C.S. (f. 37^r/5—37^v/14)

Vedeți-mă fără glas și fără sufletu dzăcîndu ! Plîngeți după mine, fraților și soții miei și gîntul și cunoscūții mei, că pînă aseară alaltăseară cu voi grăiia și de năprasnă-mi vine și-mi sosi ceasul de moarte ! Ce veniți se ne iertămu, că dzaeu înainte voastră ! Sărutați-mă sărutare de apoi, că cu voi de-acum nu voiu mai îmbla, că mă ducu eu unde acolo fățerie nu este. Slugile amu și cu domnii împreună stau. împărații cu voinicii, mișeii cu bogații, bătrîinii cu tinerii și toți asemenea vor sta, cineși cu ale sale păcate vor sta, unii vor preaslăvi, alții să vor rușina. Ce vă rugați dreptu mine, rugați-vă cătră domnul Dumnedzeu să nu mă judece împotriva lucrului meu în locul cela de muncă, ce se mă ducă unde este luminată viață de veac.

ms. rom. 1668 (f. 71^r/8—71^v/3)

Vădzîndu-mă fără glas și fără suflare dzăcînd, plîngeț de mine. frații și priiatinii, rudele și cunoscūții, că în dzua de ieri cu voi am grăit și de năprasnă îmi veni înfricoșatul ceas al morții ! Ce veniț împreună

²⁹⁰ Manuscrisele cu numerele 288 și 1668 nu conțin însemnări referitoare la data și locul alcătuirii lor. Molitvenicele înregistrate sub cotele 4151 și 4641 sînt scrise de popa Urs din Cotigleat ante 1695 și, respectiv, în 1676. Molitvenicul din ms. rom. 1764 a fost copiat de persoana căreia îi datorăm *Apocriful Iorga*. (Pentru datarea și localizarea acestui din urmă text vezi Gh. Chivu, *Date noi despre Apocriful Iorga*, p. 511—515, 516—518.

²⁹¹ Vezi pentru text Hasdeu, CB, II, p. 441 ; cf. *Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, București, 1970, p. 336—340.

²⁹² Gaster, CR, I, p. 185.

²⁹³ N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, p. 310—311.

căroara va dzac înainte de mă sărutaț cu sărutarea de pre urmă, că de acum nu mă voi întoarce nice voi vorovi cu voi, că mă duc cătră giudecătoria unde nu iaste fățăriia, că sluga și stăpînul, bogatul și miserul, împăratul și voinicul, toț asemenea vor sta, careleș pentru lucrul său, au să va proslavi, au să osîndi. Ce mă rog voauo, pentru mine vă rugaț lui Hristos ca să nu mă giudece după lucrul meu în locul cel de muncă, ce ca să mă odîhnească unde iaste lumina vieții de veac.

ms. rom. 288 (f. 66^r/4—66^v/5)

Vedeți-mă fără glas și fără suflare dzăcînd ! Plîngeț toț pentru mine, frații miei și priiatini, rodurile și cunoscuții, că pînă-n dzua de ieri cu voi grăiia și de pripă mi-au venit strașnicul ceasul morii ! Ce veniț toț, carii mă doriț, de mă sărutaț. sărutarea cea de-apoi, că de acmu cu voi nu m-oi camai primbla, nici voi mai vorovi cu voi, că la giudeț mă duc, unde nu iaste fățarie ! Robii și stăpînii, bogății și mișei, împărații și vo<i>nicii, toț asemenea vor sta, cineș cu lucrurile sale, sau să va proslăvi, sau să va rușina. Ce mă rog tuturor și mă cuciresc, toți pentru mine vă rugaț lui Hristos, ca să nu mă ducă după păcatele mele, ca să nu fiu osîndit după lucrul meu, ce ca să mă așeazde unde iaste lumină și viață.

Originalul comun al tuturor acestor scrieri a putut fi :

a) un text din care derivă integral molitvenicele citate, din acestea din urmă extrăgîndu-și un fragment „autorul anonim“ al *Cugetărilor în ora morții*,

b) *Cugetările în ora morții*, ca text de sine stătător, din care a fost selectat și integrat în pogribania morților fragmentul în discuție sau

c) o scriere necunoscută nouă utilizată independent de cele două serii de texte (molitvenicele, pe de o parte, și textul numit *Cugetări în ora morții*, pe de altă parte).

Prima ipoteză nu poate fi, după părerea noastră, reținută, date fiind diferențele existente între structurile și „conținutul“ molitvenicelor citate, diferențe constatate și dacă ne oprim numai asupra slujbei înmormintării. Nu a existat deci un singur text din care să descîndă, ca întreg, fie molitvenicele citate, fie pogribaniile morților cuprinse în acestea.

Ipoteza a doua, teoretic posibilă, are împotriva faptul că, din cele douăsprezece scrieri care formează *Cugetările în ora morții*, scrieri unite practic prin conținut și prin absența titlurilor, mai mulți copiiști diferiți, lucrînd independent, au ales totdeauna exact același text, *Vedeți-mă fără glas*, pentru a-l integra în structuri în majoritatea cazurilor deosebite.

Dacă argumentele expuse anterior sînt convingătoare, ipoteza cea mai plauzibilă rămîne aceea care presupune existența unui original comun pentru cele două tipuri de texte.

Conținutul fragmentului *Vedeți-mă fără glas* și „circulația“ lui în cadrul literaturii vechi românești ne determină să afirmăm, evident cu prudență, că presupusul original comun al celor două tipuri de texte trebuie să fi fost un molitvenic sau o parte a unui molitvenic slavon (pogri-

bania morților)²⁹⁴. În cadrul acestuia, fragmentul *Vedeți-mă fără glas*, utilizat în mod frecvent în partea cea mai populară a slujbei îngropării, era transpus deja în românește²⁹⁵.

Un argument în favoarea ipotezei emise îl constituie de altfel numărul mare al molitvenicelor vechi românești, care, pe lângă texte slavone, majoritare, conțin și fragmente în limba română. Cităm ca exemplificare doar două dintre manuscrisele utilizate direct în cercetarea de față : *Molitvenicul* scris de popa Stoica în anul 1669²⁹⁶ și acela păstrat în fondurile Bibliotecii Academiei R. S. România sub cota ms. rom. 288²⁹⁷.

5. *Vedeți-mă fără glas* nu este însă singura parte a *Cugetărilor în ora morții* prezentă în molitvenicele vechi românești. În cadrul *Invățăturii la petrecaniia omului mort. Cetenia lui Pavel* din *Molitvenicul* copiat de popa Urs din Cotigleat în 1676 (ms. rom. 4641, BAR, f. 50^v/11—58^r/17) am identificat, printre alte scrieri, al doilea „capitol“ al *Cugetărilor*, anume acela care începe cu cuvintele *Așa se roagă sufletulu cu mare rugăciune* (C. S, f. 37^v/14—41^r/12).

Compararea celor două texte (*Molitvenicul* popii Urs și fragmentul *Așa se roagă sufletulu cu mare rugăciune*), cu atenție specială la structura și întinderea lor, ne permite să afirmăm că *Invățătura la petrecaniia omului mort. Cetenia lui Pavel* a rezultat din prelucrarea unor scrieri anterioare independente.

Exemplele pe care le vom aduce în sprijinul acestei afirmații vor arăta în plus că între textul utilizat de popa Urs (sau de cineva dinaintea lui) și scrierea similară din *Cugetări în ora morții* există un strâns raport de filiație.

C.S. (f. 38^r/6—14)

Atunce grăiescu îngerii fără milă și dzicu așa : „Anii tăi se-au sfirșitu ! Ieși, suflete, din trup, că ne-u dzisu marele giudețu ceta înfricatul să te mutăm din aceasta lume, că toți anii tăi i-ai visu în negîndirea ta de jeluiaii să bei și se mîninci, iară de moarte nu te temeai. Acmu, deca vedzi că te luom, tu pomenesti de pocăințe“.

ms. rom. 4641 (f. 52^r/5—52^v/9)

Atunci grăiesc îngerii fără de milă de zic ei așa : „O, oame, anii tăi ei s-au sfirșit și zilele tale s-au scurtat, ce numai ce ieși, suflete, din trup afară, că ne-au zis giudecătoria cel mare și înfricat să te luom acmu din ceastă lume. Că toți anii tăi tu i-ai viiat cîți ai avut și îngăduirea ta au trăcut. Că iată această lume numai ce te grijiiaii tot să bei și să mîninci și să te dezmirzi în lăcomii și în bucate dulci și în păcate spurcate în tot chipul, cum gice Pavel apostol, 115 : «Să nu spargem lucrul lui

²⁹⁴ Cf. N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, p. 268.

²⁹⁵ Cf. Gaster, CR, I, p. XLII ; N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, p. 254—255, 268.

²⁹⁶ Gaster, CR, I, p. 183—188.

²⁹⁷ Vezi pentru descriere, Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor românești*, I, București, 1899, p. 634—635.

Dum<e>z<ă>u pentru bucate, mai bine să nu mîncăm !»²⁹⁸. Și zic îngerii : „Tu te temi acmu, suflete, deacă vezi că te luom, încă acmu tu pominești de pocanie“.

Acest raport nu poate indica, evident, descendența *Cugetărilor în ora morții* din textul păstrat în *Molitvenicul popii Urs* din Cotigleat. Pe baza datelor oferite de analiza în paralel a textelor nu putem afirma nici că *Învățătura la petrecaniia omului mort* derivă din textul corespunzător păstrat în *Codicele Sturdzan* sau în *Codicele Todorescu*.

Singura soluție acceptabilă în momentul de față este, credem, aceea care consideră cele două scrieri copii ale aceluiași text de bază. Originalul comun presupus de noi pare să fi fost, dacă avem în vedere structura textului scris de popa Urs, o predică folosită în cadrul pogribaniei la înmormîntare sau, cu un termen curent în literatura epocii, o „cazanie la oameni morți“.

Este foarte posibil ca diferențele dintre cele două scrieri acum în discuție, diferențe constînd în primul rînd în „plusurile“ existente în ms. rom. 4641 („citate“ din *Apostol*, *Evanghelie* și *Psaltire*), să se datoreze modului diferit de reproducere a indicațiilor tipiconice aflate în originalul comun. În vreme ce textele din ramura *Cugetărilor în ora morții* au făcut abstracție de trimiterile, probabil în limba slavonă, la lucrările citate, scrierile din care derivă *Învățătura la petrecaniia omului mort* le-au produs în românește și le-au amplificat cu pasaje semnificative din sursele citate.

Și o ultimă observație prilejuită de parcurgerea fragmentului *Așa se roagă sufletului cu mare rugăciune*. Prezența în cadrul pasajului citat mai jos a cuvîntului compus *glasure de cimpoi* „chef, banchet“ ne determină să stabilim o legătură între textul de care ne ocupăm, pe de o parte, și versiunile vechi românești ale apostolului și ale *Tîlcovaniei evangheliei de la judecată*, pe de altă parte.

„Și te mîniiai și cu limba badgiocorii și dosădiei și ascultai și iubiiai hitlânșugure, cu mînila ucidei săracii și săracele, iară cu picioarele curei și săriiai și giucaii în *glasure de cimpoi* (C. S., f. 39^r/10—15)²⁹⁸.

După cum s-a arătat deja²⁹⁹, echivalarea cu totul particulară a termenului vechi slav *koziloglasovanije* „chef, banchet“ prin *cu cimpoi glăsirea* (AI), *întu cimpoiailor glasuri* (CPr), *întu ale cimpoilor glasure* (AB) și *întu glasurile cimpoilor* (CV) indică descendența celor mai vechi versiuni românești ale *Apostolului* din aceeași traducere. Prezența structurii în *glasure de cimpoi* în predica *Zise Domnul* din *Codicele Sturdzan* a fost explicată, din considerente similare, prin punerea la contribuție, în alcătuirea pe teren românesc a omiliei citate, a unei versiuni românești

²⁹⁸ În pasajele corespunzătoare, *Codicele Todorescu* și *Molitvenicul* copiat de popa Urs din Cotigleat în 1676 prezintă formele *glas de cimpoi* (C.Td., f. 72^v/15), respectiv *glasuri de cimpoi* (ms. rom. 4641, f. 54^v/12).

²⁹⁹ Alexandru Mareș, *Apocriful Iorga și cele mai vechi versiuni românești ale Apostolului*, în LR, XXV, 1976, nr. 5, p. 507—508.

a *Apostolului* ce derivă din aceeași traducere cu copiile ajunse pină la noi ³⁰⁰.

Care este însă explicația apariției formelor în *glas de cimpoi* (CTd) și în *glasure (glasuri) de cimpoi* (CS, ms. rom. 4641) în acest al doilea fragment al *Cugetărilor în ora morții*, respectiv în *Molitvenicul* popii Urs din Cotigleat? Au pus acestea la contribuție *Epistola către galateni* (V) cuprinsă în cea mai veche traducere românească a apostolului, cum pare a indica titlul textului din ms. rom. 4641 (*Invățătură la petrecaniia omului mort. Cetenia lui Pavel*)?

Compararea textelor ne arată că nu. Credem, de aceea, că sîntem mai aproape de adevăr dacă afirmăm că apariția compusului *glasure de cimpoi* în versiunile cunoscute ale *Cugetărilor în ora morții* (*Codicele Sturdzan* și *Codicele Todorescu*) și în *Invățătura la petrecaniia omului mort* (ms. rom. 4641) se datorește punerii la contribuție (sub forma unei contaminări de text sau a unei interpolări) ³⁰¹, în momentul alcătuirii originalului celor două tipuri de texte, a unei versiuni vechi românești a *Tilcului evangheliei de la judecată*. Această versiune descindea, după cum indică cuvîntul compus discutat, din același izvor cu *Zise Domnul* (și deci și cu cele două copii ale predicii citate păstrate în *Codicele Todorescu*) ³⁰².

Concluzia care se impune este deci aceea că, după toate probabilitățile, fragmentul al doilea din *Cugetările în ora morții* reprezintă o predică de tipul „cazaniilor la oameni morți”. Diferit ca extensie de originalul străin care i-a stat la bază ³⁰³, textul în discuție a dobîndit forma actuală prin interpolarea (sau contaminarea) pe teren românesc a unei copii (cu o copie) a celei mai vechi versiuni a *Tilcului evangheliei de la judecată*.

6. După cum menționam anterior ³⁰⁴, în literatura de specialitate nu sînt cunoscute texte similare fragmentului al VII-lea din *Cugetările în ora morții*, *Că spusă Hristos lui ievanghelistu Ioan bogoslov*. Cercetările întreprinse în Biblioteca Széchenyi din Budapesta ne-au permis însă să identificăm, pe marginea filei 52^r din manuscrisul catalogat sub cota *quart. slav. 75*, o versiune asemănătoare au scrierea citată ³⁰⁵.

C. S. (f. 50^v/12—51^r/13)

Că spusă Hristos lui ievanghelistu Ioan bogoslov și spuse îngerul lu Pavel apostol că-l purtă de-i arată toate muncile, că ară fi un voinicu de tre<i>zeci de

quart. slav. 75 (f. 52^r)

[...] și se mar[ga Pa]vel [în ?]
fundul iadulu[i] [...] iestă [...] chet
[...] are u[n] barb[at] de tre[i]zeci
d[e] an [...] se abia rodice o pia-
tr[a] pana la piept și[i] se u arunce

³⁰⁰ *Ibidem*, p. 508 ; vezi și Drăganu, DM, p. 72, nota 2.

³⁰¹ D. Russo a arătat (în *op. cit.*, p. 9—12) că textul, o traducere după *Dioptra* lui Filip Solitarul, conține fragmente inexistente în originalul grecesc, unele dintre acestea găsindu-și corespondența în *Viața Sfintului Vasile cel Nou*.

³⁰² Vezi pentru raportul dintre versiunile citate ale *Tilcovaniei evangheliei de la judecată*, Gh. Chivu, *Coresi. Pravila*, p. 154—159.

³⁰³ Russo, *loc. cit.*

³⁰⁴ Vezi mai sus, p. 83.

³⁰⁵ Pentru datele filologice referitoare la acest text vezi Gh. Chivu, *Un manuscris cu o slovă necunoscută în scrierea chirilică românească* : ⚡ , p. 403.

ani de ară prăvăli o piatră și o ară slobodzi în gios să zboare în trei ani să cadză acolo. Acolo este munca păcătoșiloru. Dereptu aceea toți creștinii și bătrînii și tinerii să să. ispovedească de toate păcatele sale să se pocăiască. Cu lacrămile sale și cu postul și cu rugăciune poate sparge scriptura păcateloru sale.

Compararea celor două scrieri este îngreunată de numeroasele lacune cauzate de deteriorarea manuscrisului budapestan. Credem, cu toate acestea, că cele două fragmente aparțin la două traduceri românești diferite.

7. Analiza întreprinsă în paginile anterioare asupra a trei din cele douăsprezece părți ale scrierii cunoscute sub numele *Cugetări în ora morții* a arătat că, în vreme ce *Vedeți-mă fără glas* și *Că spusă Hristos lui ievanghelist Ioan bogoslov* par a fi copii ale unor traduceri dintr-o limbă străină (probabil slavona). *Așa se roagă sufletulu cu mare rugăciune* reprezintă rezultatul contaminării, pe teren românesc, a unui text tradus cu versiuni ale unor scrieri anterioare (dintre acestea am identificat *Tilcovania evangheliei de la judecată*)³⁰⁶.

Constatarea are consecințe ușor de bănuț în modul de explicare a originii *Cugetărilor în ora morții*.

Textul pe care l-am analizat în capitolul de față pare a fi deci nu o traducere a unei scrieri similare existente într-o limbă străină, ci o culegere de fragmente, unele traduse altele „modificate” pe teren românesc sub influența unor texte deja existente.

Scopul alcătuirii așa-numitelor *Cugetări în ora morții* a fost, probabil, acela de a crea un corpus de „cazani la morți” utilizabile deci în timpul slujbei îngropării.

Data la care a apărut în literatura română această scriere puțin obișnuită a fost, evident, anterioară copierii „textelor bogomilice” păstrate în *Codicele Sturdzan*, apocriful ajuns pînă la noi nefiind decit reproducerea unui original din care au descins de asemenea *Codicele Todorescu* și, prin intermediul acestuia, *Codicele Marțian*.

VI. Concluzii

Cercetarea întreprinsă în studiul de față ne permite să tragem unele concluzii care depășesc nivelul observațiilor inserate la sfîrșitul fiecăruia dintre subcapitolele consacrate filiației *Legendei Duminicii, Apocalipsu-*

³⁰⁶ În ultima categorie ar trebui inclus, potrivit opiniei N. Drăganu (N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechiu molitvenic românesc*, p. 265), și fragmentul al optulea din *Cugetările în ora morții* (*Așa grăește Hristos în sfînta evanghelie*), întîlnit frecvent în molitvenice sub numele de *blajenii*. Citatele evanghelice incluse în text fiind însă diferite de pasajele corespunzătoare păstrate în cele mai vechi evanghelii românești, nu este exclusă, cel puțin teoretic, posibilitatea ca scrierea în discuție să fie tradusă ca atare dintr-o limbă străină.

lui apostolului Pavel, Apocalipsului Maicii Domnului și Cugetărilor în ora morții.

Prima dintre ele, bazată pe numărul mare de prelucrări ale textelor citate, arată caracterul „deschis“ al scrierilor apocrife. Acestea se deosebesc de copiile executate pe baza unor lucrări cu caracter religios utilizate în biserică (fragmentul din *Pravila sfinților părinți*, f. 10^v, *Întrebarea creștinească*, f. 98^r—107^v/7 și *Zise Domnul*, f. 110^r/5—115^r/15), copii care respectă întocmai originalul.

Cea de-a doua este sugerată de identificarea unui original sud-est transilvănean sau muntenesc pentru cele trei texte „bogomilice“ discutate, din acesta descinzând și scrierile similare păstrate în *Codicelul Todorescu*. Faptul este în măsură să indice existența unui miscelaneu, localizabil în zona Brașovului sau în Țara Românească, din acesta provenind, prin intermediul unor copii astăzi pierdute, versiunile *sturdzană* și *Todorescu* ale *Apocalipsului apostolului Pavel*, *Apocalipsului Maicii Domnului* și *Cugetările în ora morții*.

Ultima constatare generală se referă la absența copiilor efectuate pe baza *Codicelui Sturdzan*, singura posibilă excepție fiind *Legenda Dumini-cii* din manuscrisul păstrat la Biblioteca Széchenyi din Budapesta sub cota *quart. slav. 75*³⁰⁷.

³⁰⁷ Vezi și observațiile făcute asupra raportului dintre *Zise Domnul* (CS) și *Așea grăiaște Dumnedzâu botedzaților* (CTd) în lucrarea noastră *Coreși, Pravila*, p. 157—158.

VERSIUNILE DIN SECOLUL AL XVI-LEA ALE APOSTOLULUI. PROBLEME DE FILIAȚIE ȘI LOCALIZARE

de MARIANA COSTINESCU

Relația dintre diversele versiuni românești din secolul al XVI-lea ale textelor religioase este una din problemele pe care le implică studiul începuturilor literaturii în limba română. Descind aceste scrieri unele din celelalte sau sînt datorate unor activități de traducere desfășurate în mod independent, întemeiate sau nu pe o tradiție literară anterioară? În strînsă legătură cu rezvoltarea acestei chestiuni, plasarea în timp și spațiu a inițiativelor culturale cărora le datorăm primele noastre traduceri de cărți religioase urmează să arate cum trebuie privit caracterul unitar al culturii românești în perioada de început a afirmării ei scrise.

Traducerea românească a *Apostolului* se cunoaște în patru versiuni din secolul al XVI-lea: *Codicel Voronețean* (1563—1583)¹, *Lucrul apostolesc* al lui Coresi (cca. 1567?)², *Apostolul* copiat de popa Bratul (1559—1560)³ și *Apostolul Iorga*⁴.

¹ Vezi Al. Mares, *Datarea Codicelui Voronețean*, în LR, XXXI, 1982, nr. 1, p. 41—50.

² Vezi Gebhard Blücher, *Filigranele brașovene și tipăriturile chirilice din secolul al XVI-lea*, în „Revista bibliotecilor”, XX, 1967, nr. 7, p. 421—426; idem, *Contribuții la istoria hîrtiei și a tiparului chirilic din a doua jumătate a secolului al XVI-lea de la Brașov*, în „Studia bibliologica”, III, 1969, partea II, p. 429—458; Al. Mares, *Cînd și unde s-au tipărit Tilcul Evangheliilor și Molitvenicul românesc?*, în LR, XVI, 1967, nr. 2 p. 119—130.

³ Semnalat în 1965 de P. P. Panaitescu (*Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 127) și examinat îndeaproape de G. Mihăilă (*Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul*, în SLLF, vol. II, p. 315—327).

⁴ Ediții: Ion al lui G. Sbiera, *Codicele Voronețean cu un vocabulariu și studiu asupra lui de ...*, Cernăuți, 1885; I. Bianu, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea, IV. Lucrul apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi în Brașov la anul 1563*, București, 1930. N. Iorga, *Cîteva documente de cea mai veche limbă românească (sec. al XV-lea și al XVI-lea)*, în AAR, Seria II, Mem. Sect. lit., XXVIII 1906, p. 6—7. *Apostolul* popii Bratul nu a văzut încă lumina tiparului.

Codicele Voronețean conține textul *Faptelor*, de la cap. XVIII, vers. 14, pînă la sfîrșit, epistola lui Iacob, prima epistolă a lui Petru, în întregime, și a doua epistolă a lui Petru, pînă la cap. II, vers. 9. În tipăritura coresiană se păstrează textul integral al *Faptelor* și al epistolelor catolice. *Apostolul popii Bratul* nu conservă textul integral, ci numai *Faptele* (cap. I, vers. 1 — cap. XX, vers. 32 ; cap. XXIII, vers. 1 — 11 ; cap. XXV, vers. 13—19 ; cap. XXVI, vers. 1—5 ; vers. 12 — cap. XXVIII), *Iacob* (integral), *I Petru* (cap. II, vers. 1 — cap. II, vers. 10 ; vers. 21 — cap. III, vers. 9 ; cap. IV, vers. 1—11) ; *II Petru* (cap. I, vers. 1 — cap. II, vers. 9 ; cap. III, vers. 1—18), *I Ioan* (integral), *II Ioan* (integral), *Juda* (integral), *I Corinteni* (cap. V, vers. 6 — cap. VII, vers. 35)⁵.

PROBLEME DE FILIAȚIE

Problema relației dintre primele traduceri românești ale *Apostolului* preocupă filologia românească începînd cu anul 1885, cînd se descoperă tipăritura coresiană⁶. Cele cîteva fragmente însumînd două file din epistola către galateni, publicate de N. Iorga în 1906, nu au fost decît în ultimii ani în atenția cercetătorilor⁷. Deosebiriile dintre acest text și partea corespunzătoare din *Apostolul* coresian, numerotarea diferită a zacealelor au dat impresia că textul reprezintă o traducere independentă.

În ce privește raportul dintre *Codicele Voronețean* și *Apostolul* coresian, Gr. Crețu afirma, în 1885, cînd semnală tipăritura coresiană, că cele două scrieri sînt rezultatul unor traduceri diferite.

O opinie contrarie exprimă cîteva ani mai tîrziu N. Iorga în *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*⁸, referindu-se la problema generală a raporturilor dintre textele rotacizante și cele coresiene. Istoricul român își reafirmă părerea ulterior, referindu-se de data aceasta la *Apostol*: „Azi se poate încredința, cred, oricine că peste tot diaconul n-a făcut decît să lucreze în slove de tipar un praxiu întrucîtva asemănător cu acela de la Voroneț”⁹.

Relația dintre cele mai vechi versiuni românești ale *Apostolului* a fost susținută și de N. Drăganu, dar, spre deosebire de N. Iorga, acesta vedea în textul rotacizant o copie mai nouă, indirectă, după textul imprimat de Coresi¹⁰. Prin acest punct de vedere, N. Drăganu se situa oarecum pe poziția lui M. Gaster, care vedea în textele rotacizante copii dialectale după textele coresiene¹¹.

⁵ G. Mihăilă, art. cit., p. 307—308.

⁶ Gr. Crețu, *Inițial praxiu sau apostol românesc tipărit pe la 1570*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, anul III, vol. V, 1885, p. 29—57.

⁷ Vezi Al. Mares, *Apostolul Iorga și cele mai vechi versiuni românești ale Apostolului*, în LR. XXV, 1976, nr. 5, p. 505—513.

⁸ București, 1904, p. 84.

⁹ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, ed. a II-a, 1925, p. 110.

¹⁰ N. Drăganu, *Morfemele românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor*, București, 1943, p. 112 ; vezi și p. 48.

¹¹ Gaster, CR, I, p. XCIV.

Teoria avansată de N. Iorga a fost demonstrată și nuanțată printr-o serie de precizări de Alexandru Rosetti¹². Comparând lexicul celor două versiuni ale *Apostolului*, domnia-sa ajunge la concluzia că „diaconul... publică traduceri rotacizante modificându-le și substituind cuvintele proprii graiului său — din regiunea Țirgovîște—Brașov — formelor dialectale din nord-est“¹³. În lucrările ulterioare, Al. Rosetti argumentează descendența comună a celor două scrieri prin invocarea coincidențelor de traducere, apreciate ca totalizînd 80% din textul *Codicelui Voronețean*, și a unor omisiuni în comun¹⁴. Al. Rosetti nu subapreciază diferențele existente între cele două versiuni românești ale *Apostolului*, dar le explică prin aceea că diaconul Coresi a „colaționat textul românesc cu cel slav și, în multe locuri, a dat o traducere mai apropiată de textul slav decît versiunea din *Codicele Voronețean*“¹⁵. Existența a cinci omisiuni comune celor două scrieri, pe de o parte, și absența la Coresi a unor omisiuni existente în CV, pe de altă parte, constituie probe aduse de Al. Rosetti pentru a dovedi că versiunea coresiană a rezultat din prelucrarea traducerii comune după o versiune slavonă sau după o altă traducere românească, independentă.

Absența oricărei relații de filiație între manuscrisul rotacizant și tipărirea coresiană a fost susținută de Șt. Pașca și de N. Corlăteanu¹⁶. Șt. Pașca crede că asemănările considerabile și identitățile de exprimare dintre cele două texte, raportate la numărul cu mult mai mare al deosebirilor de tot felul, nu pot contrazice concluzia că fiecare dintre cele două scrieri sînt opera unor traducători diferiți, care au lucrat independent și s-au servit de originale slavone deosebite. Pașca apreciază că omisiunile comune celor două versiuni ar putea reflecta omisiuni corespunzătoare în textele slavone traduse. Într-adevăr, patru dintre aceste omisiuni se găsesc în unele versiuni slavone (vezi ms. sl. BAR 435, f. 8^v 2—3, 8^v 10—11, 9^r 20—21, 31^r 16).

Într-o cercetare anterioară consacrată acestei probleme am colaționat *Apostolul voronețean* cu cel coresian și cu diverse versiuni slavone ale *Apostolului*. Constatările care s-au desprins din examinarea materialului

¹² Al. Rosetti, *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voronețean*, în GS, vol. I, 1923, p. 100—106 (Republicat în *Mélanges de linguistique et philologie*, Copenhague—București, 1947, p. 589—596); idem, *Raportul dintre versiunea românească din „Codicele Voronețean“ și versiunea din „Apostolul“ lui Coresi*, în volumul *Limba română în secolele al XIII-lea — al XVI-lea*, București, 1956, p. 204—208; idem, *Din nou despre raporturile dintre Codicele Voronețean și Apostolul diaconului Coresi* în LR, X, 1961, nr. 2, p. 133—134; idem, *În controversa asupra raporturilor dintre Codicele Voronețean și Apostolul diaconului Coresi*, în LR, XII, 1963, nr. 4, p. 352—359.

¹³ Al. Rosetti, *Lexicul...*, p. 101.

¹⁴ Din citatele date spre a ilustra coincidențele de traducere, rezultă că Al. Rosetti consideră identice și texte asemănătoare, care diferă fie prin folosirea unor cuvinte la forme paradigmatic deosebite, fie prin utilizarea izolată a unor sinonime, fie prin topică. Aceeași remarcă la Șt. Pașca; vezi nota 16.

¹⁵ *Raportul...*, p. 204—205.

¹⁶ Șt. Pașca, *Probleme în legătură cu începutul scrisurii românești. Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale Apostolului*, în CLingv., II, 1957, p. 47—95; N. Corlăteanu, *În jurul unei controverse filologice (Raportul dintre „Codicele Voronețean“ și „Lucrul apostolesc“ al lui Coresi)*, în SCL, XI, 1960, nr. 3, p. 443—457.

întăresc demonstrația lui Al. Rosetti că cele două versiuni românești ale Apostolului au o proveniență comună¹⁷. Argumentele invocate de noi se grupează în mai multe categorii : I. Traduceri greșite în CPR care se explică prin utilizarea unui text românesc cu *u* final, cu rotacism, cu *r* moale în *rei* și *s* moale în conjuncția *se*, întocmai ca și în CV; II. Termeni identici sau modalități comune de a reda anumite sensuri sau forme slavone ; III. Greșeli în comun ; IV. Greșeli în CPR care reflectă înțelegerea greșită a unei traduceri românești asemănătoare celei păstrate în CV.

În ce privește *Apostolul* copiat de popa Bratul, G. Mihăilă a evidențiat asemănările dintre acest text, *Codicele Voronețean* și tipăritura coresiană, prin alăturarea unor pasaje comune, stabilind totodată că cele trei scrieri derivă în mod independent din aceeași sursă¹⁸. În cercetarea noastră, amintită anterior, ne-am alăturat tezei formulate de G. Miăhlă, aducând noi argumente, care constau în evidențierea unor greșeli sau particularități de traducere comune cu CV și CPR sau numai cu unul dintre cele două texte.

În cercetarea precedentă am urmărit în *Apostolul* coresian și în cel copiat de popa Bratul numai partea care se regăsește în *Codicele Voronețean*. În urma comparației textelor, raportate la versiunile slavone, am stabilit că fiecare dintre ele a rezultat din revizuirea traducerii comune după modele slavone divergente.

I. În cele ce urmează, vom ilustra prin exemple felul în care s-a deformat traducerea comună în versiunile Bratul și Coresi. Numeroasele abateri de la traducerea comună se datoresc alcătuirilor celor două versiuni care nu au confruntat întotdeauna modelul românesc cu textul slavon al *Apostolului*¹⁹. Alte abateri reflectă o transpunere mecanică a textului în condițiile ignorării lui de către copist sau tipograf.

II. În continuare, vom încerca să aflăm cum se grupează cele trei versiuni din secolul al XVI-lea ale *Apostolului* într-o schemă de filiație, anume dacă între acestea și prototipul românesc se plasează un intermediar din care descind numai două dintre scrierile studiate.

III. În final, ne vom opri asupra traducerilor duble existente în toate cele trei versiuni ale *Apostolului*.

I. 1. *Apostolul popii Bratul*

Versiunea slavonă după care s-a revizuit textul scris de popa Bratul este cea intercalată. Al. Mares a adus o dovadă incontestabilă că nu popa Bratul este cel care a intercalat versiunea slavonă²⁰. În text se observă nu o dată intervenții ale pasajelor. Cea mai semnificativă este cea dintre paginile 319 (r. 5) — 335 și 335 (r. 2) — 349 (r. 10). Această porțiune con-

¹⁷ *Raportul dintre versiunile românești din secolul al XVI-lea ale Apostolului*, în SCL, XXIX, 1978, nr. 1, p. 51—60 ; *Codicele Voronețean, Ediție, studiu filologic și studiu lingvistic*, București, 1981, p. 50—66.

¹⁸ *Art. cit.*, p. 315—327.

¹⁹ Vezi nota 17.

²⁰ Al Mares, *Apostolul Iorga...*, p. 509 ; vezi în special nota 22.

ține textul corespunzător din *I Ioan* pînă la cap. II, vers. 19 (319—335) și *II Petru*, cap. I, vers. 4 — cap. III, vers. 18 (335, r. 2 — 349, r. 10). În continuare, popa Bratul copiază textul întrerupt de la *I Ioan*, cap. II, vers. 19. Intervertirea textului s-a datorat, așa cum a arătat Al. Mares, faptului că izvodul după care a fost copiat acest manuscris avea un caiet legat greșit, pe filele căruia se afla textul corespunzător din *II Petru*, cap. I, vers. 4 — cap. I, vers. 18. Felul în care este segmentat textul din *I Ioan* prin intercalarea fragmentului din *II Petru* este cea mai bună dovadă că popa Bratul transcria un izvod bilingv ; o (t) na(s) izidoše (335/2) — *no ne bēše o(t) na(s) Dintru noi ieșiră, ce nu fură dintru noi* (349/10). De altfel, în scrierea popii Bratul, ne întîmpină adesea greșeli tipice de copist neatent. Astfel, pentru primul b din *bărbatulu* (scis *bărbătulu*) 398/20—21 a fost scris r. Slova v din *vreamē* (399/6) este scrisă peste un m ; inițial scribul intenționa să scrie ultima silabă a cuvîntului.

Cuvintele românești sînt segmentate adesea, prin virgulă sau punct, în unități care reflectă o falsă analiză : *cumu, iarea sa* „cu muierea sa” (46/5), *se. nu. oare, carele* „sîn (golf) oarecarele” (254/12) ; *stătum întru Potolea, mai. dea* „stātu(ră)m în Ptolemaida” (224/16).

Pentru pluralul lui *rečenije*, popa Bratul scrie *zele*, corectat apoi *zile* (387/16). Probabil că textul copiat prezenta aici forma *zisele* sau *zicerile*, ca în CPR (213/20—21) ²¹.

Numeroase greșeli din versiunea românească a *Apostolului* popii Bratul se datoresc interpretării eronate, în condițiile ignorării textului slavon, a unui model românesc care se regăsește în CV și CPR, sau numai într-unul dintre texte.

În locul lui *lege* (sl. *zakonŭ*), manuscrisul amintit conține forma *leagene* (63/9). Slavonului *prēbyti* „a rămîne, a locui” îi corespunde forma *preabîndiia* (130/6), rezultată din interpretarea greșită a termenului *preabîndia*, care se regăsește și în CV (8^r/7—8,50^v/7—8) etc. Grafiile *ușă* (158/18), *întră* (373/13), *că* (400/4), *că* (264/2) apar în locul formelor *așa*, *întru*, *ca*, *cu*, cerute de context și de textul slavon ; cf. CPR : *așa* (69/6), *în* (205/2), *ca* (301/14), *cu* (140/2) (și CV : *cu* 52^v/4). Secvența *cercetă toți* (sl. *posētītelē*) este o transcriere greșită a lui *cercetători*, prezent în CV : *cercetători* (10^r/8) ; cf. CPR : *socotitori* (18/5).

Forma verbală slavonă de viitor (prezent) *kŭsnitŭ* (în MB : <kŭ>*snitŭ* 348/8) este redată prin *piti-va*, grafie care reflectă lecțiunea greșită a lui *pesti-va* ; cf. CV : *va pesti* (86^r/4) ; CPR : *pesteaște* (180/9).

Conjuncția *sau* (sl. *ili*) este notată *său*, fiind interpretată ca adjectiv posesiv : *să lăcuiască fără bărbatul său se-mpace-ce* (400/16—17) ; cf. CPR : *să lăcuiască fără bărbat sau să se împace* (301/20—21).

Admitem că o parte din greșelile mai sus menționate, datorate interpretării greșite a unui model românesc, pot fi atribuite și alcătuitorului versiunii păstrate în manuscrisul popii Bratul, dat fiind că textul slavon

²¹ Pasajul respectiv nu se găsește în CV. Absența referirilor la versiunea rotacizantă în comentariile care urmează se datorește aceluiași motiv. Trimiterile citatelor din CV se fac la ms. rom BAR 448. Pentru textul coresian, ele au în vedere facsimilele publicate de Ion Bianu ; vezi nota 4.

nu a fost consultat integral în vederea elaborării ei. Necunoașterea textului slavon rezultă și din următoarele pasaje corupte, datorate fie popii Bratul sau altui copist, fie chiar celui care a alcătuit această versiune de apostol. Fragmentul *giunghetoriul de elu fiindu* (152/7) *are drept corespondent slavon secvența zreci že Dievi soștu* (152/6—7) „preotul lui Jupiter fiind“, ca de altfel și în celelalte versiuni slavone; cf. CPr : *cumindătoriu Diei fiind* (65/22—66/1). Traducerea *de elu* din manuscrisul popii Bratul se explică prin consultarea unei versiuni românești în care numele propriu *Diei* a fost analizat ca prepoziție și pronume.

Textul slavon *iže se prē(d) nevērīnimy* (MB : 393/17; ms. sl. BAR 624 : 294/1—2) sau *i se ot nevēr[n]ychī* (ms. sl. BAR 435 : 72^v/13) „și aceasta înaintea necredincioșilor“ are drept corespondent în versiunea Bratul fragmentul *și aceasta e necredincioșu* (393/19); cf. CPr : *și aceasta înaintea necredincioșilor* (299/5—6). Poate că în acest pasaj modelul românesc urmat de versiunea Bratul conținea prepoziția *între* „înainte“ urmată de acuzativ, atestată atât în *Codicele Voronețean*, cât și în *Apostolul popii Bratul* și în cel coresian (vezi mai jos). Omiterea lui *într* ar putea fi o pură inadvertență grafică dacă n-am avea în vedere și forma *necredincioșu*, unde *u* final indică interpretarea ei ca singular. Alternanța *s/ș* arată că inițial forma a fost la plural și că transformarea ei în singular a survenit după omiterea lui *într*, punându-se de acord cu singularul *e*, fără a se mai consulta textul slavon.

Scrierea popii Bratul conține numeroase omisiuni, de întindere mai mare sau mai mică : fragmente mai mari, fraze, grupuri de cuvinte sau câte un cuvânt. Cele care nu alterează cursivitatea textului se pot datora chiar autorului versiunii Bratul, mai ales că adesea lipsește și textul slavon corespunzător. Altele, precum cele de mai jos, nu s-au putut produce decât la o copiere mecanică : *ca și întru <voi> fi-vor mincinoși învățători* (340/14—15); textul slavon lipsește; cf. CPr : *că și întru voi fi-vor mincinoși învățători* (179/18—19); *<goi> și rāniți* (204/10); în textul slavon : *nago(m)*; cf. CV : *goli și rrāniți* (3^v/1); CPr : *goli și rāniți* (90/2).

2. Apostolul coresian

Ca tipăritură, lucrarea este echivalentă cu o copie; inadvertențele grafice, care intervin la o copiere mecanică, nu apar însă cu aceeași frecvență și nu înregistrează tipuri atât de variate ca în cazul manuscriselor, cum este, de pildă, cel copiat de popa Bratul. Greșelile care reflectă o falsă analiză sint rare : *vtnem în Turghia* (138/5); modelul românesc prezenta aici secvența *întru Righia*, ca în CV, (50^r/5—6; cf. MB : *în Righiă* (259/16).

Substituirea unei slove prin alta antrenează de obicei schimbarea cuvântului cu altul : *judelui* (32/7—8) în loc de *junelui*, ca în MB (81/2), pentru sl. *junošena*; *toți* în loc de *poți* : *deaci de toți însuți judecata de toate acestea* (117/14—15) : ms. sl. BAR 435 : *o nem že možeši sa(m) rasq-diti* „despre el poți însuți să judeci“ (17^r/6—7); cf. CV : *și de elu poți noao însuți răzgiudeca* (30^r/3)²²; *că hirtia și cerneala* 101/2; ms. sl. BAR 435 : *chartie i černilo(m)* (46^v/14) „cu hirtie și cerneală“; cf. MB : *cu hirtie și cerneală* (337/16).

²² În MB fragmentul lipsește.

Ca Zeul din fragmentul coresian în *cuvînta lui să fim, ca Zeul cum easte* (195 14—15) are drept corespondent în versiunea slavonă construcția cauzală *jako uzrimî ego* (ms. sl. BAR 435 : *jako uzrimî ego jako že e(st)* „că îl vom vedea cum este“ (43^r/3—4) ; vezi și ms. sl. BAR 21, 84^v/7. În *Apostolul* popii Bratul forma verbală *uzrimî* este tradusă prin pers. 3 sg. a perfectului simplu sau pers. 1 sg. a prezentului : *în chipul lui firem, că văzu-l elu cum easte* (353/7). Corupția acestul pasaj la Coresi nu se poate explica decît dacă presupunem că modelul românesc după care s-a alcătuit textul tipărit conținea aceeași formă verbală, introdusă eventual prin ca. frecventă în scrierile din secolul al XVI-lea (și la Coresi) pentru slavonul *jako*. A doua parte a succesiunii grafice *ră(d)zu-l* a fost interpretată ca notînd cuvîntul (*D*)zeul ; cf. *Dndzu* (61^r/9, 74^r/3) în CV.

Propoziției *Și însuși sine de acice să stea înaintea lui August Chesar* (124, 21—125 2) îi corespunde în versiunea slavonă următoarea construcție participială : *samomu že semu naricaștu sevasta* „însuși chemînd pe împăratul“. Varianta coresiană este motivabilă parțial prin falsă analiză a pronumelui *acesta*, corespondentul slavonului *semu* din versiunea intercalată, în *aci și sta* ; cf. CV, 36^v/6.

În următorul fragment adverbul *pururea* corespunde slavonului *tečenie* „curgere, alunecare“ : *Ce ca și sfîrși Ion pururea* (60/18) ; cf. MB : *E deca svîrși Ioan alergarea* (140/14—15). Explicația acestei substituiri de termeni este furnizată de felul în care este tradus v. sl. *tečeniže* în CV : *currere* (63^r/4—5), *currerea* (10^v/7). Revizorul versiunii coresiene sau vreun copist, eventual tipograful, a avut în față un model românesc care conținea în acest pasaj termenul *curere*. Confuzia grafică s-a putut produce mai ușor dacă acest termen ar fi avut în model varianta *curărea*, confuzia între **7** și **8** fiind mai ușor de conceput decît cea dintre **6** și **8**. De altfel, forma *curărea* apare o dată în *apostolul coresian*, în comun cu CV : *curărea* (97/11) ; în celălalt pasaj citat din CV în *apostolul coresian* este folosit termenul *izvor* (152/1).

Omisunile din tipăritura coresiană nu fac textul neclar, fiind sezisabile numai prin raportare la versiunea slavonă sau la alte versiuni integrale : *gloata ce se grăiaște livertinsca <și chirineiască>* (23/19—20) ; ms. sl. BAR 21 : *...i kyrineiska* (9^r/13—14). cf. MB : *și dintru chirineisca* (62/1—2) ; *să puteși sluji Domnului <fără tulburare>* (305/10—11) ; ms. sl. BAR : *bezū mlvno* (74^v/21) ; vezi și ms. sl. BAR 21, 133^v/21 : cf. MB : *cătră... bună apropiere Domnului, fără voroavă* (407/6—8). Greșelile pînă acum consemnate din *apostolul coresian* pot fi atribuite tot atît de bine tipografului sau copiştilor prin care s-a transmis textul pus sub tipar, ca și celui care a alcătuit acest *apostol* după un model românesc nu peste tot colanțat cu versiunea slavonă.

Greșelile pe care le vom enumera mai jos n-au putut surveni la tipărire sau la copierea mecanică a textului. Ele s-au produs la alcătuirea versiunii puse sub tipar, fiind rezultatul unei operații de interpretare a unui text românesc ale cărui caracteristici se regăsesc în *Codicele Voronețean* și în *Apostolul* popii Bratul.

Pentru prepoziția slavonă *prędū* „înaintea“, la Coresi apare de două ori forma *întu* : *și invăfînd voi întu oameni* (96/20) ; ms. sl. BAR 435 : *prē(d)* (10^v/8) ; cf. CV : *între* 10^r/6, MB : *între* (27/20—21) ; *dulce-ură mă-*

rind Dumnezeu întru toți (135/8—9); ms. sl. BAR 435 : *bl̃godarivī bā pr̃ē(d) vūsēmī* (23^v/19); cf. CV : *blagodari Dumnedzeu între toți* 47^r/1—2; MB : *ură în Dumnezeu naintea tuturor* (253/18). Înlocuită în versiunea Bratul prin *înaintea*, într-unul dintre exemple, prepoziția *între* se găsea, în pasajele citate, în versiunea românească care a stat la baza celei coresiene. Alcătuitorului acestei versiuni, sau poate chiar copistului, nu îi era familiară folosirea prepoziției *între* cu sensul „înainte” și, ca urmare, a înlocuit-o cu *întru*.

Fragmentul slavon *prodano vū tvoei oblasti bēše* (ms. sl. BAR 435, 6^r 15—16) este redat la Coresi prin : *a vinde într-alt despus era* (17/16—17). Prezența lui *alt* pentru adjectivul posesiv *tvoei* se poate motiva dacă admitem că revizorul avea în față un text românesc unde forma *altău* a fost citită *altu* și apoi redată prin *alt*, înlocuindu-se *u* final cu *ъ*.

În fragmentul *iară de nu e despuitoriu, să tacă în beserecă* (330/5), *despuietoriu* corespunde sl. *skazatelī* (ms. sl. BAR 435 : *skazatelē*, 82^v/14 ; *idem*, ms. sl. BAR 21, 145^r/19). Textul ar fi trebuit să conțină aici termenul *spuietoriu*, care exista, probabil, în modelul apostolului coresian și pe care revizorul l-a înlocuit cu *despuietoriu* „conducător, dregător”, tolerat de context.

Pentru *privedoște bo* „căci aduserăți” din textul slavon, apostolul coresian prezintă interjecția *adecă amu*. Nu ne putem imagina condițiile în care această substituție a putut să se producă. Relevăm numai faptul că termenul care traduce slavonul *privedoște* este scris greșit și în CV, unde nu apare nici corespondentul lui *bo* : *adusetu*, cu *se repetat* (6^v/8—9) ; cf. MB : *adusetu amu* (210/20).

Fragmentul slavon *svēti chošetī propovēdati* (57^r/22) este tradus la Coresi prin *lumină-vă a se propovedui* (129/7) ; cf. CV : *luminră va se spuie* 40^v/4 ; MB : *lumină va se spunie* (142/7). Modificarea auxiliarului *va*, interpretat ca pronume personal în dativ plural, arată că autorul ei nu avea în față construcția slavonă de viitor cu *a vrea*.

Tot prin intervenția revizorului, care ignoră adesea textul slavon, ne explicăm și anumite adaosuri inexistente în versiunile cunoscute ale *Apostolului*. În fragmentul *învierea ce va să fie viilor și morților* (118/15—16), adaosul *viilor și*, nepotrivit cu contextul, se datorește, credem, frecvenței întrebuițării a sintagmei antitetice, *vii și morți*, prezentînd un paralelism sintactic cu textul care urmează : *derepșilor și păcătoșilor* (118/16—17).

Construcția finală din următoarele două fragmente nu apare în nici o versiune a *Apostolului* : ea are însă un rol explicativ : *întru aceeaa jeluiesc ingerii cît să se pleace a vedea* (158/20—21) ; *ce întru aceeaa jeluiesc ingerii a se pleca cît să vază* (161/9—10) ; ms. sl. BAR 435 etc. : *vū nē že želaetī aggli priniknoți* (32^v.16—17). Primul exemplu face parte din introducerea rezumativă la întâia epistolă a lui Petru și se referă la pasajul cuprins în cel de-al doilea exemplu, care face parte din textul propriu-zis.

II. Abaterile de la textul *Apostolului* pe care le-am semnalat mai sus în traducerea coresiană întăresc demonstrația noastră, făcută anterior,

că tipăritura a rezultat din revizuirea unui text românesc înrudit cu *Codicele Voronețean* și cu *Apostolul* popii Bratul. Acest model prezenta anumite caracteristici de traducere, deduse din prezența lor în toate cele trei scrieri, la care se adaugă și *Apostolul Iorga*, cu cele două file din *Galateni*. Le enumerăm mai jos pe cele mai semnificative :

v. sl.	CV	MB	CPr
<i>se „iată“</i>	<i>adecă</i> (45 ^r /12)	<i>adecă</i> (250/20—21)	<i>adecă</i> (133/17)
<i>trēba „cultul idolilor</i>	<i>cumindari</i> (16 ^r /10—11)	<i>comindă</i> (229/14)	<i>comindarea</i> (103/13—14)
<i>naslēdi je „moștenire“</i>	<i>dobindă</i> (70 ^r /3)	<i>dobindă</i> (299/14)	<i>dobinda</i> (160/4) ²³
	<i>dobindire</i> (11 ^v /12)	<i>dobindirea</i> (221/7—8)	<i>dobindă</i> (98/10)
<i>oblasti „putere, stăpînire“</i>	<i>despusul</i> (39 ^v /4)	<i>despusul</i> (240/2)	<i>despusul</i> (128/8) ²⁴
<i>grēti „a (se) încălzi“</i>	<i>incăreașteți-vă</i> (60 ^v /2)	<i>incăreașteți-vă</i> (278/1—2)	<i>incărește</i> (149/2)
<i>olūtari „altar“</i>	<i>giunghietoriu</i> (61 ^r /5)	<i>junghetoriu</i> (279/5—6)	1) <i>junghiiare...</i> 2) <i>altar</i> (149/15—16)
<i>ulučiti „a obține“</i>	<i>voru nemeri</i> (43 ^v /10—11)	<i>se nemerească</i> (248/4—5)	<i>vor nemeri</i> (132/8)
	<i>se-i nemerească</i> (42 ^r /13—14)	<i>se nemerească</i> (245/14)	<i>ce nemeri</i> (130/21)
	<i>nemereaste</i> (19 ^r /8)	[lacună]	<i>nemereaste</i> (116/17)
<i>pozorište „amfiteatru“</i>	<i>prăvire</i> (5 ^v /2)	<i>previre</i> (208/10)	<i>prtvice</i> (92/1); <i>vezi și previre</i> (311/4)
<i>mlīva „tulburare, zarvă“</i>	(fără-) <i>vorroave</i> (6 ^v /6—7)	(fără-) <i>vorovă</i> (93/3)	(fără-) <i>vorovă</i> (210/17)
	<i>vorroavă</i> (4 ^r /13)	<i>vorovă</i> (206/6)	(<i>vorovă</i> 91/1)
	<i>vorroaveei</i> (7 ^r /13)	<i>vorovaveei</i> (212/5)	<i>vorovavele</i> (93/9)
<i>mlīviți „a (se) tulbura“</i>	<i>nu vorovireți</i> (8 ^v /11)	<i>nu vorovireți</i> (215/4)	<i>nu voroviți</i> (95/9)

²³ Cf. pentru v. sl. (*sŭ*)*naslēdnikŭ* „(co)moștenitor“ CV : *dobinditori* (59^r/10—11), CPr : *dobinditori* (147/15), însă MB : *urmitoriloru* (275/16—17); CV : *depreură—dobinditori* (76^v/13—14); CPr : *moștean* (400/14), dar AI : *urmitoriu* (I), CPr : *moșteani* (400/11), dar AI *mărgători* (I); pentru v. sl. *naslēditi*, CPr : *vor moșteni* (407/11); AI : *va dobindi* (III/15—16). Trimiterile pentru AI se fac la fascimilele publicate de Iorga; vezi nota 2.

²⁴ Cf. CV : *despus* (38^v/6), MB : *despusul* (238/20), dar CPr : *puteare* (127/10); MB : *despusul* (85/3), CPr : *putearea* (34/14—15); pentru v. sl. *vladiți* „a conduce“ : MB : *nu-ș despune* (318/20), CPr : *nu e putearnică* (300/21—301/1).

Soluțiile de traducere comune celor trei scrieri consemnate pînă acum se constată în aceleași pasaje ale *Apostolului*. În continuare, relevăm și alte echivalențe semantice comune versiunilor din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, care însă se înregistrează în pasaje deosebite.

v.sl. *ponošati* „a ocări“ = *imputa*; CV : *neponosluind* (55^v/7—8); MB : *nu imputîndu* (269/1); CPr : *neimputătoriu* 143/19. În CV se înregistrează *imputare*, dar pentru v.sl. *dosazdenije*, redat prin *dosadă* în CPr și prin *dosădire* în MB; CV : *imputare* (43^r/9—10), *imputare dreptu imputare* (77^r/5—7); MB : *dosădire dreptu dosădiri* (313/20); CPr : *dosadă drept dosadă* (167/15—16). În altă parte (*II Corinteni* VII, 11), neconservată nici de CV, nici de MB, în apostolul coresian termenul *imputăciune* traduce v. sl. *otūmīštenije* „pedeapsă, răzbunare“.

v.sl. *vūprēstati* „a amenința“ = *a lăuda*. Termenul este folosit în CV și în MB în același pasaj : CV : *chinuindu, nu se lăuda* (75^v/2—3); MB : *muncindu, nu se lăuda* (310/3). Termenul corespunzător la Coresi este *pregeta* (166/4). În alt loc însă, în tipăritură se folosește termenul *laudă*, cu un sens apropiat, pentru v. sl. *gněvū* „furie, minie“ : *Savel sufla cu laudă* (37/14—15); cf. MB : *Savel încăș sufla cu minie* (92/14—15).

v. sl. *rogateli* „desfrînat, batjocoritor“ = *miniac*. MB : *mīniaci* (344/9); CPr : *mīniāți* (184/6). În *Codicele Voroneșean* lipsește acest pasaj; în schimb este atestat derivatul *miniecie* „desfrînare“ pentru v. sl. *skrēnistvo* : *mīniiciile* (79^r/13). În CPr îi corespunde termenul *grazde* (170/2), iar în MB. *scīrnāvii* (315/5). Forma *mīniāți* din *Apostolul* coresian indică necunoașterea de către alcătuitoarea acestei versiuni a termenului *miniac*, a cărui formă de plural a fost confundată cu pluralul lui *mīniat*. Substantivul *miniecie*, aflat la plural, *mīniecii*, n-a mai putut fi legat în nici un fel de *mīniat*. Așa ne explicăm de ce în versiunile Bratul și Coresi termenul, necunoscut, a fost înlocuit cu un altul, vezi, în alte pasaje, MB : *omăpitori* (387/21). *pārăuritoriu* (391/19); CPr : *bătjocuritorii* (214/2—3), (297/55). *Miniecie* se înregistrează și în *Apostolul Iorgu* (III/3), dar nu traduce slavonul *studoložestvije* „libido, concubitus“ din versiunea slavonă intercalată, ci pe *skrēnistvo*, care se afla în modelul după care s-a făcut traducerea din care descind apostolele din secolul al XVI-lea.

v.sl. *rūptanije* „murmur“ = *murguire*; CV : *murguire* (80^r/5); MB : *murguire* (317/1); în același pasaj, în CPr : *ceartă* (170/20). Termenul este folosit însă la Coresi, în comun cu *Apostolul Bratul*, în cap. VI, vers. 1 al *Faptelor*, inexistent în CV. MB : *murguire* (59^r/5—6); CPr : *murguire* (22/15—16).

v. sl. *stradanije, strastī* „patimă, suferință“ = *pănătare* CV : *aceeași dintru pănărătari în lume a face frați* (82^v/2—3). Absent în versiunea Bratul, acest pasaj conține la Coresi sinonimul *chin* (173/14). În alt pasaj însă slavonul *zlostrastī* este redat în MB prin *rău- <pă> nătăriei* (292/9—10), în CPr prin *rău-pănătînd* (156), iar în CV prin *chinului* (67^r/7).

v. sl. *rašodiți* „a chibzui, a judeca“ = *răzjudeca*. CV : *nu rrăgiudecatu* (59^r/5); MB : *și nu judecați-vă* (273/9); CPr : *nu și vă judecați* (147/20—21); MB : *giudecā* (160/5), *răzgiudecā* (323/20), *răzjudeca* (384/10), *răzgiudecā-se* (393/16—17); CPr : *răzjudecā* (69/20), *judecînd* (189/4), *judeca-se* (212/13), *judecā-se* (298/5). Se observă că în MB forma cal-

chiată după corespondentul slavon este cea predominantă, în timp ce în CPr obișnuită este forma *judeca*.

O altă particularitate de traducere care se regăsește în toate cele trei versiuni românești ale *Apostolului* este redarea adverbelor slavone *poneže*, *ubo* și *uže* prin *pre zeu* în situații în care se folosește de obicei adverbul *amu*, fără un sens precis, uneori însemnând „într-adevăr”. Această traducere apare de 14 ori în MB : *că pre zeu acela era începătoriu cuvintului (poneže bēše načelniki slovu*, în textul slavon intercalat) (52/5—6) ; (cf CPr : *derep ce era...*, 65/22) ; *David amu pre zeu alui său gintu mai sluji (Dvdī bo ubo rodu posluživī)* (143/20—21) (cf. CPr : *David amu rudei lui sluji* 62 6—7) ; *anii pre zeu neștiutului trecu-i Dumnezeu (lēta ubo nevēdenia prēzrēvī bī)* (190/5—6) ; (cf. CPr : *vremile amu neștiutului trecu-i Dumnezeu*, 83, 9—10) ; *pre zeu (ubo inē)* (289/19) (cf. CV : *adecă amu acmu* 66^r/4 ; CPr : *amu acmu*, 155/11) ; *vezi și 307/1* (CPr : **După** *accaea*, 163/9), 349/14 (CPr : *e să*, 193 21), 401.17 (CPr : *iară*, 302 11). 360/17 (CPr : lipsește corespondentul v. sl. *uže*, 199/2), 321/13 (CPr : *că amu*, 188/3), 322/4—5 (CPr : *după ce*, 188/9—10), 391/10 (CPr : *derep ce*, 296 21).

La Coresi, *pre zeu*, apare de trei ori, în comun cu MB, : nu însă și cu CV. CPr : **Pre zeu** *insuși Iacov aceastea scrise* (142/2) ; MB : **Pre zeu** *insuși Iacov aceasta scrie* (265/15—16) (cf. CV : *Insuși Iacovu aceastea scrie*, 54^r/3) ; CPr : **Pre zeu** *Pătru* (158 11) ; MB : **Pre zeu** *Petru* (295/21) (cf. CV : *Pătru amu*, 68^r/6) ; CPr : **Pre zeu** *aceaea însuși Ioan* (187/1) ; MB : *Pre zeu însuș Ion* (319/6). În *Codicele Voronețean*, *pre zeu* se întâlnește o singură dată, pentru slavonul *ubo* : *Eu pre zeu sintu jidovinu* (19^r/4—5) (ms. sl. DAR 435 : *azī člki ubo esmū židovinī*, 13^r/25 ; vezi și ms. sl. BAR 351, 46^r 1, 624, 71^v/1—3). La Coresi, slavonul *ubo* din acest context nu are nici un corespondent : *eu sint jidov bărbat* (106/13—14) ; cf. versiunea latină : *Ego sum vir Judaeus*. În MB, acest pasaj lipsește. Prezentă în toate cele trei versiuni, traducerea *pre zeu* provine, credem, din sursa lor comună. La revizia textului coresian și a celui voronețean, această traducere a fost eliminată (cu excepțiile notate mai sus), uneori fiind înlocuită cu o altă traducere, alteori fiind pur și simplu omisă.

Întrebarea care se pune, acceptînd demonstrația, reluată mai sus, a provenienței comune a apostolelor din secolul al XVI-lea, este dacă aceste scrieri descind în mod independent din aceeași sursă sau dacă nu cumva a existat un intermediar comun numai unora dintre versiuni. Examinarea atentă a celor trei texte, confruntate și cu fragmentul descoperit de Iorga, ca și cu versiunile slavone, a furnizat anumite indicații asupra felului în care apostolele amintite provin din sursa comună. Precizăm din capul locului că apariția în pasaje deosebite din cele trei scrieri a unor echivalențe semantice particulare, la care ne-am oprit mai sus, nu trebuie să conducă în mod obligatoriu la ideea că ele descind în mod independent una de cealaltă din aceeași traducere. Am arătat cu altă ocazie²⁵ că fiecare text a suferit cîte o revizie după versiuni slavone deosebite de cea care a stat la baza traducerii comune, operație prin care termenii menționați au putut fi înlocuiți cu alții, proprii fiecărei scrieri.

²⁵ Vezi nota 17.

Pentru problema care ne pr
ducere comune numai unora d
Codicele Voronețeanu cu *Apos*
Apotolul coresian și c) *Apostolu...*

ă sînt interesante soluțiile de tra-
rsiuni, care grupează pe rînd: a)
pii Bratul, b) acesta din urmă cu
ian cu *Codicele Voronețean*.

a) CV și MB

v. sl.	CV	MB	CPr
para „abur, fum“	aburu (65 ^v /10)	aburu (289/3)	prah ! (155/3)
străștî „patimă“	chinu (68 ^r /6)	chinu (294/19)	straste (157/20)
obrazŭ „exemplu“	chipu (86 ^v /2—3)	chipu (342/13)	obraz (180/18—19)
	—	chipure (383/18)	obraz (212/6)
podobije „chip“	—	chipul (324/2)	podoaba (189/5)
podobinŭ „aemenea“	—	în chipul (353/5)	în cuviința (195/14—15)
prĕmo „de-a dreptul“	în currmeăzișu (12 ^v /6—7)	curmezișu (223/1)	pre-asupră (99/19)
gornica „încăpere aflată la etaj“	—	comarnic (103/3)	casă de sus (42/16)
	—	comarnic (106/17—18)	gorniță (44/10)
	comarrnicu (8 ^r 14—8 ^v /1)	comarnicu (214 9—10)	gorniță (95/1)
oŭvestișe „a se întoarce“	se descarrce-se (7 ^v /7—8)	se descără-se ²⁶ (212/18)	să se întoarcă (94 6)
zatačati „a împinge prin suflare“	gășite (62 ^r /4)	gășite (281/2)	adăpostim (150/19) ²⁷
pqčina „mare, adincime“	gerurea (42 ^v /3)	ginunea (245/20)	undele (131/2)

v. sl.	CV	MB	CPr
narodŭ „popor“	gintul (15 ^v 7)	nărodul (228/13)	năroadolo (103/1)
	—	gintul (192/1)	rudă (84/4)
kristijanŭ „creștin“	hristoseanu (41 ^r /9)	hristoseanu (243/12)	hristian (129/20—21)
	—	hristoseanii (124/9)	botezații (53/9)
	—	hristoseanu (323/13—14)	a lu Hristos (189/1)

²⁶ Omiterea lui *č* nu este o inadvertență grafică. *Descăra* calchiază perfect
corespondentul slavon; în *descărca* rădăcina nu apare ca element lexical independent.

²⁷ Prin confuzie cu *zatočati* „a acoperi“.

<i>istēe</i> „amănunțit. precis“	<i>istovu</i> (31 ^v /12)	—	<i>aceștea</i> ²⁸ (119/13)
<i>istū</i> „adevărat“	<i>istovul</i> (57 ^v /7)	<i>istovul</i> (272/15)	<i>întreg</i> (145/19)
	—	<i>istovul</i> 199/4	<i>stătură</i> ²⁹ 184/14
<i>raždeženije</i> „aprindere“	(<i>e</i>) <i>încindre</i> (80 ^v /4)	—	<i>se-au aprins</i> (171/8—9)
<i>para</i> „flacăra“	—	<i>încindere</i> (18/14)	<i>pară</i> (18/14)
<i>aște</i> „dacă“ sau o construcție participială	<i>înde</i> (31 ^v /5)	—	<i>adecă</i> (119/8)
	<i>deca</i> (50 ^v /12)	<i>ende</i> (261/33)	<i>de</i> (139/7)
	<i>se</i> (86 ^r /5)	<i>înde</i> (341/12)	<i>cînd</i> (180/10)
	—	<i>înde se deșertă</i> ³⁰ (321/16)	(<i>deșertîndu-se</i>) (188/5)
<i>sođište</i> „tribunal“	<i>giudecătoare</i> (1 ^r /8—9)	<i>judecătoare</i> (196/2—3)	<i>județ</i> (86/5)
	<i>giudecătoare</i> (59 ^v /2)	<i>judecătoare</i> (276/2)	<i>judeațe</i> (147/18)
	—	<i>judecătoare</i> (132/5)	<i>judecată</i> (57/1—2)
<i>klētva</i> „jurămînt“	<i>giurămîntu</i> (67 ^v /2)	<i>jurămînt</i> (293/4)	<i>blăstem</i> (157/4)
<i>sijanije</i> „strălucire“	<i>lucoarea</i> (38/10)	<i>lucoarea</i> (239/4)	<i>luminînd</i> (127/12—13)
	—	<i>lucoarea</i> 320/3—4	<i>răsăritul</i> 187/11
<i>tys oštīnikū</i> „miar“	<i>miiășul</i> (17 ^v /1)	<i>miiășul</i> (231/16)	<i>miiariul</i> (104/19—20)
<i>navūkliřū</i> „navigator“	<i>nafticii</i> (43 ^v /1)	<i>nafticii</i> (247/10)	<i>vînslătorii</i> (131/21)
<i>kovū</i> „cursă“	<i>năravu</i> (7 ^r /7)	<i>năravu</i> (211/7)	<i>ferecare</i> (93/16)
<i>potrēba</i> „necesitate“	<i>opu</i> (49 ^v /11)	<i>trebuită</i> (259/5—6)	<i>ce trebuia</i> (138/7)
<i>potrēbino</i>	—	<i>opu</i> (146/20—21)	<i>înfrîmșețat</i> (63/14 ³¹)
<i>poslednii</i> „de apoi“	<i>ponile</i> (66 ^r /13— 14)	<i>ponile</i> (290/12)	<i>apoile</i> (155/18)
<i>dospēti</i> „a veni“	<i>pristoi</i> (1 ^v /6—7)	<i>pristui</i> (190/10)	<i>dospiră</i> (86/13)

²⁸ Prin confuzie cu demonstrativul *ist* ?

²⁹ Echivalare greșită a aceluiași termen *istov*, dovadă a nerecunoașterii lui de către revizor.

³⁰ Cf. AI : *înde veni* (III, 26) ; vezi Al. Mareș, art. cit., p. 506—507.

³¹ Cf. CV : *poia* (70^r/8) ; MB : *de apoi* (300/2) ; CPr : *de apoi* (160/9).

<i>ro</i> venije „rîvnire“ rrăzboai	războai	năravure (152/10)
(63 ^r /14)	(283/15—16)	
<i>paky</i> „din nou“ rrutesu (45 ^v /14)	rutesu (251/21)	iară (134/8)
—	rutesu (373/6)	iară (204/9)
—	rutesu (399/10)	iară (301/5)
<i>sûvraštenije</i> sfră<și>rea	svrășirea (212/2)	intoarcerea
~ „răscoală“ (7 ^r /10—11)		(93/18)
<i>stiliște</i> sfintutoare	svințitoare	besearecă (104/3)
„biserică“ (16 ^v /8)	(230/10)	
	băsearecă	besearecă
	(16 ^v /2)	(103/18)
<i>edinokaždyi</i> urul cinrescuși	unul cineșcu	fieșcarele
„fiecare“ (11 ^v /8)	(221/1)	(98/16)
(cite) urul	(cite) uniia cineș-	cite vreunul
cinrescuș	cu (227/14—15)	(102/10—11)
(15 ^v /6)		
<i>věčnii</i> „veșnic“ vecuitoare	—	a vecilor
(82 ^v /5)		(173/16)
—	vecuitoare	vecilor
	(326 ^v /9—10)	(190/4)
<i>děvici</i> „fecioară“ jeate vărrgure	fecioare viergu-	feate (101/4)
13 ^v /13)	reale (225/6)	
—	vergureale	feate
	(404/11—12)	(303/17—18)

Un alt element care opune versiunile *Voronețeană* și *Bratul* apostolului coresian este traducerea v. sl. *blago* prin *bun*, *bine*, redat la Coresi prin *dulce*. CV : *darea-bunră* (57^r/3); MB : *darea ceaia buna* (271/12), CPr : *darea-dulce* (145^v/5); CV : *binre-făcîndu* (76^v/8); MB : *bine-făcîndu* (312/17—18); CPr : *dulce-făcători* (167/6—7); MB : *buni* (82.4); CPr : *dulci* (32.20); MB : *bine-vestîndu* (122/16); CPr : *dulce-vestiia* (52/13) etc.

Traducerea v. sl. *prězorivû* prin *prepunonși* (54^v/6) în CV și prin *prepunașii* (266.20—21) în MB indică o aceeași analiză a termenului slavon; CPr : *zărîtori* (142/16); cf. MB : *prepune* (358/7), *nu prepuser* (358/11.12); CPr : *întărîtare* (197.20.21), *nu se întărîtare* (358.11.12), pentru v. sl. *zazirati* „a acuza“.

Dintre termenii maghiari atestați în CV, specifici numai traducerii rotacizante a *Apostolului* și a *Psaltirii*, *gilălui*, *fulgu*, *izeaclean*, *izecleni*, numai *gilăului* apare în *Apostolul* popii *Bratul*, dar nu în pasaje în care este folosit în CV. Cuvîntul aapre în derivatul *geleluirea*, scris *gelealuirea* (397.7), pentru forma slavonă *uničizenye* „cei disprețuiți“. În celelalte atestări ale lui în textele rotacizante, *gilălui* traduce v. sl. *(vûz)nenaviděti* „a urî; în CV și pe *goniti* „a prigoni“.

Apostolul popii *Bratul* conține o greșeală de traducere în comun cu CV. CV : *nime n-au venritu a afla sau a vesti... de tinre ceva rreu* (51^v/6—9); MB : *nice veni neștine a afla sau a vesti... de tine rău* (262/11—13). Verbul *a afla* apare în locul construcției substantivale cu prepoziție *din*

frați, corespunzătoare construcției *otŭ bratiŭ* din versiunea slavonă (ms. sl. BAR 21, 62^v/6). La această eroare s-a putut ajunge însă și în mod independent în cele două scrieri. În unele versiuni slavone ale *Apostolului*, construcția substantivală este înlocuită cu un verb la infinitiv, apropiat ca formă. În ms. sl. BAR 351, care conține versiunea după care am afirmat că s-a revizuit textul *Codicelui Voronețean*, se înregistrează verbul *obrēsti* „a găsi”, conformă traducerii românești : cf. *obrētei*, grafie versiunea slavonă intercalată din manuscrisul popii Bratul este notat verbul *obrēsti* „a găsi”, conformă traducerii românești : cf. *obrētei*, grafie coruptă, în ms. sl. BAR 435, care conservă parțial modelul slavon al traducerii românești comune.

b) MB și CPr

Soluțiile de traducere adoptate în comun în versiunea popii Bratul și în cea coresiană a *Apostolului* nu sînt atît de numeroase și nici atît de semnificative prin caracterul lor mai mult sau mai puțin particular, ca cele din prima categorie (a. CV și MB).

v. sl.	MB	CPr	CV
<i>obrēstati</i> „a făgădui”	<i>făgădui-se</i> (197 marg.)	<i>se făgădui-se</i> (87/17)	<i>se giuru</i> 1 ^v /(11—12)
<i>ožnikŭ</i> „captiv”	<i>legații</i> (255/11)	<i>legații</i> (136 6)	<i>fuglii</i> (47 ^v /12)
<i>nemoštînŭ</i> „infirm”	<i>neputincioșii</i> (222/21)	<i>neputincioșii</i> (99/7)	<i>netarii</i> (12 ^r 7)
	<i>neputinciosu</i> (313 4)	<i>nepuțință</i> (176/9)	<i>netare</i> (76 ^v /11—12)
<i>vŭzdychati</i> „a suspină”	<i>nu suflareți</i> (292/2)	<i>nu suflareți</i> (156 14)	<i>nu suspinrareți</i> (67 ^r /2—3)
<i>mladenecŭ</i> „prunc”	<i>tinerii</i> (306/15) (sg. <i>tînăr</i>)	<i>tinerii</i> (163/6) (sg. <i>tînăr</i>)	<i>tirerei</i> (73 ^r 1) (sg. <i>tinerel</i>)
<i>strŭmlenije</i> „atac, avînt”	<i>pornirea</i> (281 6) <i>pornire</i> (150/6)	<i>să pornească</i> (151/1) <i>pornire</i> (65 2)	<i>străminare</i> (62 ^v /7) —

Rețin atenția cîteva greșeli de traducere pe care MB și CPr le prezintă în comun :

MB : *întru acela*<ș> *cugetu* (314/10); CPr : *într-acela*<ș> *cuget* (169/17); în textul slavon *tŏždyi* „același ; cf. CV : *într-același* (79^r/5).

MB : *ascultați și mine* (161/9); CPr : *ascultați și mine* (70 10—11); în textul slavon : *poslušaite mene* (ms. sl. BAR 624, 52^r/18—52^v/1), fără conjuncția (cu valoare adverbială) *i*.

MB : *cu limba mea* (261/20); CPr : *cu limba mea* (139 16); în textul slavon : *jako že ęzyki moi* „că limba mea”; cf. CV : *că limba mea* (51^r 11).

c) CV și CPr

Asupra concordanțelor versiunii voronețene a *Apostolului* cu cea coresiană am insistat cu altă ocazie³². Cea mai semnificativă pentru re-

³² Vezi nota 17.

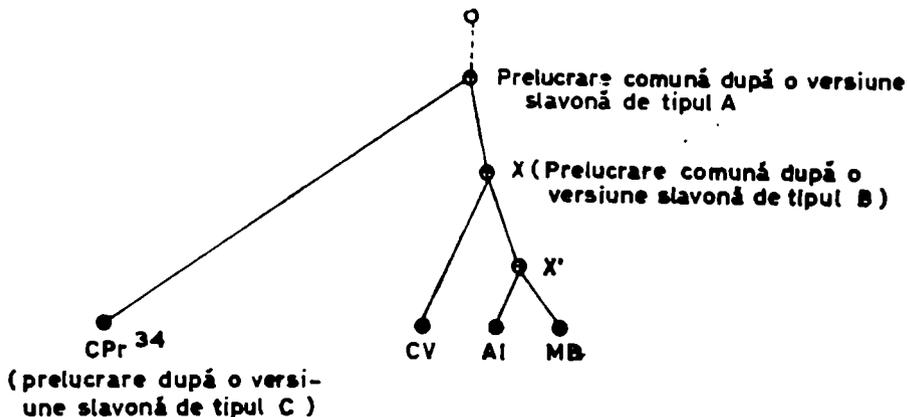
lația dintre cele două scrieri este traducerea v. sl. *ritorū* „orator“ prin *viteaz* : CV : *viteaziul Tertrilu* (29^r/3); CPr : *viteazul Tertil* (116/14). În acest context, termenul de origine slavă are înțelesul cu care a intrat la noi în limbă, acela de „nobil, proprietar de pământ, cu atribuții militare către domn“. Folosirea lui se datorește confuziei între v. sl. *ritorū* și cuvântul german *Ritter* „cavaler“.

Din examinarea elementelor comune care grupează pe rînd, cîte două, versiunile românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului* , rezultă că sînt cu mult mai numeroase concordanțele dintre *Codicile Voronețean* și *Apostolul* popii Bratul decît cele care leagă textul rotacizant de tipăritura coresiană sau pe aceasta din urmă de *Apostolul* popii Bratul. Constatarea de mai sus ar sugera ideea că *Apostolul popii Bratul* și *Codicile Voronețean* descind din versiunea de bază prin intermediul unui model comun. În sprijinul acestei ipoteze s-ar putea invoca și existența în MB a unui strat de limbă ale cărui caracteristici se regăsesc în CV : \bar{r} notat σ , $r(r)$ moale în $r(r)eu$, $r(r)iu$, s moale în conjuncția *se* ³³. Dar numărul mai mare de concordanțe dintre CV și MB, ca și trăsăturile lingvistice comune, s-ar putea explica și prin împrejurarea că traducerea comună, confruntată în mod independent cu cîte o versiune slavonă, a suferit mai puține modificări în elaborarea versiunilor *Voronețeană* și *Bratul* și mai multe în versiunea tipărită.

Amintim că modelul slavon care a stat la baza traducerii comune se regăsește în ms. sl. BAR 435 și 624 și că versiunile slavone după care au fost revizuite *Apostolul* coresian și cel voronețean sînt cuprinse în ms. sl. BAR 21, respectiv 351. Textul popii Bratul se reflectă în versiunea slavonă care a stat la baza traducerii comune (ms. sl. BAR 435) și în cea intercalată. În această scriere se află însă un pasaj care nu se explică prin nici unul din modelele slavone menționate, ci prin cel după care s-a revizuit textul *Codicelui Voronețean* , păstrat în ms. sl. BAR 351: *nevoi-ți easte împrotivă spre țapă a călca ?* (239/14—15); CV : *izeacleanu ți-e spre țapă a călca ?* (39^r/3—4); ms. sl. BAR 351 : *...na ražny nastopati* (52^r/16); cf. CPr : *iute-ți easte împrotiva țapeei a călca ?* (127/19); ms. sl. BAR 21 : *protivo* (56^v/17). Fragmentul conține o dublă traducere a prepoziției care introduce complementul *țapă* . *Împrotivă* traduce v. sl. *protivo* , fie din versiunea slavonă după care s-a făcut traducerea comună (ms. sl. BAR 435 : *protivo* 21^r/2), fie din cea intercalată (*proti(v)* 127/19), iar *spre* , folosit și în CV, îl redă pe *na* , existent în versiunea din ms. sl. BAR 351. Această neconcordanță dintre traducerea românească și modelele slavone identificate ne determină să admitem că între *Apostolul* copiat de popa Bratul și versiunea de bază se situează un intermediar din care derivă și *Codicile Voronețean* , alcătuit după versiunea slavonă conservată în ms. sl. BAR 351.

Așadar, schema de filiație care rezultă din confruntarea celor trei versiuni românești ale *apostolului* , raportate la modelele lor slavone, este următoarea :

³³ Vezi *Probleme de localizare* , p. 130, 135, 136.

Din același izvor, notat prin x, revizuit după versiunea slavonă intercalată, provine indirect și *Apostolul Iorga*. Proveniența din același izvor, independent de versiunea coresiiană, a *Apostolului* copiat de popa Bratul și a celui păstrat în fragmentul publicat de Iorga a fost demonstrată de Alexandru Mareș.

În cercetarea anterioară, în care am încercat să identificăm izvorul slavon al traducerii comune, am arătat că următoarea secvență din *Codicele Voronețean* nu se explică numai prin versiunea slavonă din ms. sl. BAR 435, cu care coincide în cea mai mare parte: *voia păgînri-loru a face imblîndu untru mîniiciile loru, întru pohtiri, întru beții, întru glasurile cimpoilor, întru bărrbăteștile strature, întru multă beutură, întru necurăție ale idolilor slujbe* (79^v/12—79^v/3). Prezența substantivului *necurăție* în locul adjectivului *necurate* trimite la versiunea slavonă din ms. sl. BAR 624 (foarte apropiată de cea existentă în ms. sl. BAR 435): *chodivše vū nečistoach, vu pochote(ch), vu pianîstvê, vu kozloglasovanii, vū lichomani(ch), vu nečistoty(ch), idolosluzheni(ch)* (121^v/11—15). Pe temeiul acestui exemplu, am susținut că izvorul slavon al traducerii comune este o versiune mixtă, eventual una cu traduceri duble³⁵. Din prezența, numai în CV, a substantivului *necurăție*, în locul adjectivului corespunzător s-ar putea deduce însă că textul rotacizant este, ca și MB și AI, o versiune revizuită a modelului notat prin x, după versiunea slavonă conservată în ms. sl. BAR 624. Dacă nu admitem această posibilitate, atunci e mai greu de explicat de ce traducerea adver-

³⁵ Vezi ms. sl. BAR 202, 542, 720.

³⁶ În alcătuirea versiunii coresiene a *Apostolului* s-a folosit și un izvor românesc tradus după textul german al lui Luther. Acesta a putut fi evidențiat în a doua parte a tipăriturii, neconservată în celelalte scrieri; vezi lucrarea noastră *Biblia lui Luther, unul din izvoarele Apostolului coresiian*, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 127—137.

Semnele convenționale întrebuințate în stemă sînt: ○ = traducere românească posibilă; ⊕ = versiune presupusă; ● = versiune păstrată; linia întreruptă = relație posibilă.

belor slavone *poneže*, *ubo* și *uže* prin *pre zeu* apare de 14 ori în MB și numai o dată în CV, într-un pasaj inexistent în versiunea Bratul. În partea din MB conservată și în CV, *pre zeu* apare de trei ori. În două cazuri (66^r/4, 68^r/6), lui *pre zeu* din MB îi corespunde *amu*, iar în celălalt, adverbul este omis. Dacă în toate cazurile *amu* ar fi fost omis, am fi putut presupune că, datorită întrebuintării sale singulare, adverbul (*interjecția*) *pre zeu* s-a omis la copiere. Înlocuirea lui *pre zeu* cu *amu* presupune însă raportarea la un alt model, poate versiunea slavonă păstrată în ms. sl. BAR 624. Altfel, ar trebui să admitem că cel care a adus textul *Codicelui Voronețean* la forma în care ni s-a transmis opera cu echivalența *pre zeu* — *amu*, care îi era cunoscută.

Considerațiile de mai sus au urmărit să demonstreze proveniența din aceeași sursă a versiunilor românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului* și să explice totodată deosebirea considerabile dintre ele prin aceea că modelul comun a suferit una (CPr) sau două revizii succesive (CV ?, MB, AI) după versiuni slavone deosebite.

În continuare, vom arăta prin câteva exemple că *Apostolul* coresian reflectă și în partea neconservată în *Codicele Voronețean* versiunile slavone din ms. sl. BAR a) 435 (după care s-a tradus modelul comun) și b) 21 (după care s-a revizuit).

a) *ce nu vie în casă de miini faptă* (82/12—13) = ms. sl. BAR 435 : *ne vū rokotvorenj(ch) chraměchī živetī* „nu trăiește în case făcute de miini“ (5^v/17—18); ms. sl. B.A.R. 21 : *vū crkvachī* „în biserici“ (36^r/19).

b) *Duhul Sfint* <căzu peste famen și ingerul Domnului> *răpi Filip* (37/8) = ms. sl. BAR 21 : *Ďchī Ġni vūschyti Filipa* „Duhul Domnului răpi pe Filip (15^v/5—6). Textul slavon conține aici omisiunea secvenței <*styi napade kaženika aġgli že*> „sfânt se pogori peste famen și ingerul“ = ms. sl. BAR 351, 17^v/1—2³⁶. Traducerea coresiană conține aceeași omisiune, cu păstrarea drept corespondent al lui *Ġni* „Domnului“ a adjectivului *Sfint*; cf. MB : *Duhul sfint căzu spre scopitul e ingerul Domnului răpi pre Filip* (91/20—21 — 92/2).

feciorii Zeului să ne zicem <și sintem> (195/9—10). Ms. sl. BAR 435 conține propoziția *i esmi* (42^v/25), care face parte din textul *Apostolului*. Ea este omisă însă în ms. sl. BAR 21 (84^v/3), ca de altfel și în ms. sl. 351 și în textul slavon intercalat din MB.

spurcăciunea (407/4—5) — ms. sl. BAR *skrūvenie* „murdărie, spurcăciune“ (175^r/20); ms. sl. BAR 435 : *skrēnistva*; cf. *mîniecie* în AI (III/1—2), care nu traduce corespondentul slavon *stu(d)ložestvie* din versiunea intercalată.

celora ce-s slobozi (400/13 = ms. sl. BAR 21 : *neposagšimī* „necăsătoriți“ (132^r/7); ms. sl. BAR 435 : *junotamī* „tinerilor“ (73^v/12); cf. MB : *junacilor* (400/2); în textul slavon intercalat : *junīta(m)*; cf. v. sl. *junakū* „tînăr“, nsl. *junak* „războinic, atlet“, serb., bulg. *junak* „erou“.

Apostolul copiat de popa Bratul reflectă de obicei versiunea slavonă intercalată, în mare parte apropiată de cea din ms. sl. BAR 435. Neconcordanțele dintre textul românesc și cel slavon, fie cel din ms. sl. 435,

³⁶ În ms. sl. BAR 435 lipsește fila care conține acest pasaj.

fie cel intercalat, au fost semnalate în rîndurile de mai sus și în cercetarea noastră anterioară ³⁷.

Cît despre *Apostolul Iorga*, am arătat că textul românesc nu se explică numai prin versiunea slavonă intercalată, ci și prin cea existentă în ms. sl. BAR 435 (vezi mai sus, p. 102).

Ținînd seama de relația mai sus înfățișată dintre apostolele românești din secolul al XVI-lea, textul fiecăruia dintre ele ne apare ca un amestec de soluții, dictate de uzul lingvistic sau de o anumită manieră de traducere, unele păstrate din versiunea comună, altele introduse la revizie, prima sau a doua, dacă ne referim la *Apostolele* manuscrise. Prezența unor soluții de traducere numai într-unul dintre *Apostole* nu trebuie în mod necesar atribuită ultimei revizii. Acestea s-au putut păstra într-unul din texte din modelul lor comun.

Reproducem în continuare cîteva soluții de traducere care diferențiază textul *Codicelui Voronețean*, al *Apostolului* copiat de popa Bratul și al tipăriturii coresiene.

v. sl.		MB	
<i>archierei</i>	<i>arrhierei</i> (38 ^r /7)	<i>marii preoți</i>	<i>vlădicilor</i>
„archiereu“		(238/21)	(127/10—11)
<i>lichoiġstvo</i>	<i>asuprăluarea</i>	<i>sprințarilor(?)</i> ³⁸	<i>alcamure</i> (181/6)
„aviditate	(86 ^r /1)	(341/6)	
<i>dobropristaniște</i>	<i>bunră-</i>	<i>bunu-opreaște</i>	<i>bunul răpaus</i>
„port bun“	<i>pristaniște</i>	(246/15—16)	(131/11—12)
	(43 ^r /2—3)		
<i>podobo</i>	<i>seamenrea</i>	<i>în chipu</i> (249/13)	<i>ca și</i> (157/20)
„asemenea”	(68 ^r /6)		
<i>otūricati</i>	<i>dezdzise-se</i>	<i>dezlegă-se</i> (197/7-8)	<i>lepăda-se</i>
„a se despărți“	(1 ^v /12)		(86/17—18)
<i>žestoko</i> „dur,	<i>izeacleanu</i>	<i>nevoi</i> (239/14)	<i>iute</i> (127/18—19)
aspru“	(39 ^r /3)		
<i>sūprotivū</i>	<i>īnr-aleanu</i>	<i>rrău</i> (261/17)	<i>protivă</i>
„contrariu“	(51 ^r /8—9)		(139/14—15)
<i>neprēstati</i>	<i>nepristoindu</i>	<i>nu stătuii</i>	<i>nu (ș)-am răposat</i>
„a nu înceta“	(11 ^v /6)	(220/20—21)	(98/15)
<i>milostī</i> „milă“	<i>bunrătate</i>	<i>mesereriei</i> (299/9)	<i>milă</i> ³⁹ (160/2)
	(69 ^v /14)		
<i>kovū</i> „complot“	<i>sfadă</i> (7 ^v /6)	<i>clevetă</i> ⁴⁰ (212/16)	<i>fărecare</i> (94/4—5)
<i>aște ne prēbqdetū</i>	<i>se nu lăcuire</i>	<i>se nu vrea fi</i>	<i>se nu fure</i>
„dacă n-ar	(46 ^r /12—13)	(252/19)	(134/17)
rămîne“			

³⁷ Vezi nota 17.

³⁸ Cuvîntul poate fi și o traducere dublă pentru *mincinoase*, de care se apropie semantic. Vezi mai jos p. 115.

³⁹ Cf. însă CPR : *mesereare* (211/4) ; MB : *milă* (381/17).

⁴⁰ În textul slavon : *slovo*, neatestat în alte versiuni slovone.

<i>prenemogati</i> „a pregeta“	<i>se preagate</i> (84 ^r /6—7)	[lacună]	<i>să nepoată</i> (175/10—11)
<i>sūblaznū</i> „confuzie, tulburare“	<i>sāblaznā</i> (43 ^r /5—6)	<i>sminteală</i> (246/20)	<i>întru blāznire</i> (131 14)
<i>vūspe(t)</i> „dimpotrivă“	<i>înrapoi</i> (77 ^r /7)	<i>spre urmă</i> (313/21)	<i>dospīți</i> ⁴¹ (167/16)
<i>iardina</i> „pînză de corabie“	<i>veatrila</i> (44 ^r /12)	<i>poala</i> (249/4)	<i>iardina</i> (132/17)

Traducerile care urmează diferențiază MB de CPR în porțiunea neconservată în CV :

v. sl.	MB	CPr
<i>sūstavū</i> „element“	<i>ajunsurile</i> (347/4)	<i>stātutele</i> (185/17)
<i>blīžīnū</i> „apropiat“	<i>veacinul</i> (323/11—12)	<i>aproapele</i> 188/22)
<i>blagoslovenije</i> „binecuvîntare“	<i>blagoslovenia</i> (351/11,16)	<i>ungere</i> (194/18, 21)
<i>idolū</i> „idol“	<i>bolovan</i> (204/9)	<i>dracul</i> (372/6)
<i>čīnī</i> „ordin“	<i>cinu</i> (210/20)	<i>început</i> (210/14)
<i>čjudītīšę</i> „a se mira“	<i>nu ciudireți-vă</i> (356/7)	<i>nu vă mirareți</i> (197/1)
<i>bezū kvasīnū</i> „nefermentat“	<i>fără covăseală</i> (390/8)	<i>năcriți</i> (296/9)
<i>usmarū</i> „pielar“	<i>fără covășitele</i> (390/17) <i>curelari</i> (192/12)	<i>aluatul</i> (296/13) <i>argășitoriu</i> (84/10)
<i>usrūdije</i> „din inimă“	<i>cu toată inima</i> (183/17)	<i>cu toată dragostea</i> (80/2)
<i>pochotū</i> „dorință, poftă“	<i>jeluire... deșederatul</i> (334/3—4)	<i>jelania... jelania</i> (193/10—11)
<i>idoloslužīteli</i> „slujitor al idolilor“	<i>dracului slujitorilor</i> (391/7—8)	<i>ceia ce slujesc idolilor</i> (296/20)
	<i>drăcește-slujitoriu</i> (391,19)	<i>slujaște idolilor</i> (297.5)
<i>vūmēšenije</i> „aluat“	<i>frămîntata</i> (390/16)	<i>aluat</i> (296/8)
	<i>frămîntare</i> (390 2)	<i>aluat</i> (296/5)
<i>ličoīmecī</i> „avar“	<i>hasnā-luătoriloru</i> (391/6)	<i>lacomii</i> (296/12)
	<i>hasnā-luotori</i> (394/19)	<i>lacomī</i> (298/19)
<i>žestokū</i> „dur, aspru“	<i>iufile</i> (386/21)	<i>realele</i> (213/14)
<i>obūchodīši</i> „a încan- jura“	<i>încungiurîndu</i> (372/17)	<i>prejur îmblă</i> (204/15)

⁴¹ Cf. a *dospī* (208/5) pentru *spētītīšę* (ms. sl. BAR 21, 90^r/19—90^v/1).

<i>prěky</i> „contra“	<i>in curmezišu</i> (146/15)	<i>in piră</i> (63/11)
<i>udŭ</i> „membru“, „nod“	<i>mădularē</i> (396/12)	<i>nodurele</i> (299/16)
<i>vŭmĕstiti</i> „a se întoarce“	<i>se omestească</i> (346/4—5)	<i>să amistuiască</i> (185/6)
<i>prazdĭnovati</i> „a sărbători“	<i>să prăznuim</i> (296/11)	<i>se sărbăm</i> (390/12)
<i>prĕpodobinŭ</i> „sfint“	<i>preapodobitului</i> (143/11)	<i>preacuviosului</i> (62/5)
<i>studŭ</i> 1) „rușine, nerușinare, confuzie“; 2) 2) „frig“	<i>răcori</i> (386/3)	<i>răceală</i> (213/6)
<i>chyštĭnikŭ</i> „rapace“	<i>răpitoriu</i> (391/21) <i>răpitorii</i> (395/2)	<i>tîlhari</i> (297/6) <i>tîlharii</i> (298/20)
<i>sŭnŭ</i> „somm“, „viziune“	<i>somnu</i> (95/16—17)	<i>vedeare</i> (39/3)
<i>vŭzrastĭ</i> „vîrstă“; of.	<i>vîrsta</i> (321/9)	<i>crescutul</i> (186/1—2)
<i>vŭzrastĭ</i> „a crește“		

Tendința de a da textului o formă cît mai apropiată de varianta slavonă se constată atît la Coresi, cît și în *Apostolul* popii Bratul. Uneori, ea duce la folosirea unor cuvinte sau expresii neatestate în limba română sau la utilizarea unor cuvinte cu alte sensuri decît cele cunoscute.

CPr :

v. sl. *namĕstĭnŭ* „de pe loc“, *namĕstnii* = *meniții în meastec* (101/14); cf. CV : *ceia despre locu* (14^r/12); MB : *ceia de pre locul acela* (226/4). Termenul nu este atestat în limbă.

v. sl. *mođrišovati* „a cunoaște“, *mođirostvuesi* — *mindrești* (140/5); CV : *grăiești* (51^v/10); MB : *grăiești* (262/16).

v. sl. *pritŭknŭti* „a susține“, „a înfige“, „a ține piept“ = (*putea*) *colibi* (121/13); cf. CV : *impenge* (în MB pasajul lipsește). Derivat al lui *colibă*, termenul nu este atestat în limba română. În slavonă exista numai termenul *koliba*, folosit și în expresia *koliby pritŭknŭti*⁴².

MB :

Intenția de a se conforma pe cît se poate modelului slavon este și mai evidentă în manuscrisul popii Bratul. Calcurile sînt numeroase. Le semnalăm pe cele neatestate în alte scrieri : *različinŭ* „divers“, (*vŭ*) *različničĭ* = *închipurate* (300/2); cf. CV : *în toate chipurile* (70^r/11), CPr : *în toate chipurile* (160/11); vezi și 322/14.

Suferi apare în acest manuscris cu sensul „păzi, veghea“. Este însă de fapt un semicalc după v. sl. *sŭbljudati* „a păzi“ : *suferim* (321/21), *sufere* (330/4), dar *păzceaște* (330.9—10); cf. CPr : *nu (vrem) veghea* (191/7), *va veghea* (198/10).

Slavonul *lišiti* „a priva“ este redat prin *leșina*, termen apropiat ca formă : *leșinați* (394/7); cf. însă *lipsiți* (394/5).

⁴² Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graegco-latinum*, Windobonae, 1862, s. v. *pritŭknŭti*.

Nu ne putem explica echivalența *rogateli* — *piriuritoriu* (391/19—20), care concurează pe *mîniac*.

În transcrierea numelor proprii, greșelile din textul slavon intercalat se reflectă și în cel românesc : sl. *Nakona*, în loc de *Iasona* (prin confuzia lui *i* cu *n*) (182/9—10) = rom. *Nacona* (182/11) ; sl. *Sa<mo>traki* = rom. *Sa<mo>trac* (171/16).

Atît în apostolul coresian, cît și în versiunile manuscrise, cuvintele care calchiază sau provin din termenii folosiți în modelul slavon sînt concurați de sinonime de origine latină, specifice scrierilor din secolul al XVI-lea. Dintre cuvintele latine, concurate sau nu în textele confruntate de sinonime slavone, unele caracterizează numai apostolele manuscrise : *genune*, *gint*, *sîn* „golf”, *rrutes*, *verrugură*. În *Apostolul* popii Bratul este notată o formă curioasă, neatestată în dicționarele limbii române (vezi *Probleme de localizare*, p. 141). Sl. *ibo* „chiar, de asemenea, încă, cu toate acestea“ este redat prin *ca puru* (383/9) și *că poru* (379/14) ; cf. CPr : și *amu* (296/9), (210/11). Forma *poru* (*puru*) coincide ca sens și formă cu lat. *porro* (<gr. *porrō*) „însă, cu toate acestea, totuși, chiar, într-adevăr“.

III. În continuare, ne vom opri asupra altui element comun scrierilor de care ne ocupăm, prezența traducerilor duble. Precizăm că nici una nu apare în același pasaj din scrierile menționate și că, în partea comună tuturor acestora, dubletele sînt mai frecvente în *Codicele Voronețean*. Conform unei lecțiuni făcute de noi anterior⁴³, CV conține, într-un singur pasaj, trei soluții de traducere.

Dacă dublete ar fi apărut cel puțin o dată în același pasaj din cele trei apostole, fiind identice, atunci ele s-ar fi putut atribui modelului comun. Dar pluralitatea soluțiilor de traducere care ne întîmpină pe alocuirea în cele trei *Apostole* românești decurge, în mod normal, din faptul că ele au rezultat din una sau două revizii ale textului de bază. Dubletele reflectă maniera de traducere sau uzuri lingvistice deosebite. Reproducem în continuare traducerile duble din fiecare dintre scrierile amintite, consemnînd totodată soluțiile adoptate de celelalte.

Textul slavon	CV	MB	CPr
1) <i>gorniteu</i> „încăpere aflată la etaj“	—	<i>comărniceel</i> (102/10)	(1) <i>gornită</i> , <i>zico-so</i> (2) <i>casă</i> de sus (42/10)
2) <i>poslanije</i> „epistolă“	—	<i>tremeasa</i> (166/13)	(1) <i>scriptura ce</i> (2) <i>tremisease</i> (72/17)
	<i>carrtea</i> (18 ^v /5)	[lacună]	(1) <i>cartea</i> (2) <i>era tremisă</i> (116/6—7)

⁴³ Mariana Costinescu, *Un pasaj obscur din Codicele Voronețean*, în LR, XXVI, 1973, nr. 3, p. 255—258.

- 3) *byvati* „a fi făcut“ *su faṭṭi* (5^r/1—2) (1) *faṭt-au*, (2) *vor fi faṭṭi* (91/12) *faṭṭi* (207/9)
- 4) *pozorište* „spectacol“ (1) *prāvire* (2) *previre* (208.11) *previre* (92/1) *zborište*
- 5) *pozorū* „teatru, spectacol“ (1) *zborrište*, (2) *arătare* (209/4) *batjocură* (92/8) *batgiocură* (5^r/12)
- 6) *kupiči* „negustor“ *neguṭători* (7^r/1) *neguṭători* (1) *judece* (2) *neguṭători* (93/10) (211.8—9)
- 7) *sūnabditi* „a dobîndi“ (1) *dobîndi*, (2) *dobîndi* (220/5) *preveaghe* (98/6) *preveghie* (10^r/10)
- 8) *na utrei dîni* „a doua zi“ (1) *a doao dzi* (2) *spre demîneaṭă* în *ceaea zi demîneaṭa* (103/16) (7^v/14) *de zi* (229/18—19)
- 9) *spirē* „cohortă“ (1) *gloateei* (2) *zborului* *spirea* (17^v/1) (231/16) *spirea* (17^v1)
- 10) *prētvoriti* „a se îndoî, a se converti“ (1) *preafacecără-se* *facecără* (258/1) *îndoiară-se* (137/4) (2) *îndoiră-se* (49^r/6—7)
- 11) *paky* „din nou“ *rrutes* (68^r/9—10) (1) *rutes* (2) *iară* (158.2) *nai*
- 12) *da ize proti-veṭṣe slovu* „cel ce se împotrivese cuvîntului“ (ms. sl. 21, 72^r/11—12) (1) *ad e lătineaste* *deaci și cine de și cine se va acestu cuvîntu, potrivî-se-va protivi cuvîntului* (2) *cela ce se protiveaște cuvîntului* (repetat) *și cela ce se protiveaște cuvîntului* (75^v/1—5)
- 13) *ženski(m) žiti-emī, beži slova plēneni bodqti* „cu viața femeii, fără cuvînt, să fie cîștigat“ (ms. sl. 21, 72^r/12—13) (1) *credincioasei* *muierești cu muierească a vie fă-mu<ie>ri cu viața, fără cuvîntu, vînratu tu la credință* *fi-va*, (2) *muierești cu viața, fără cuvîntu, prădatu fi-va* (75^r.3—4) (311/8—10) *prădatu fi-va* (166^r/14—15)
- 14) *lūžinū slovo* „cuvînt minciinos“ *menciuroase cu-vente* (86^r/1—2) (1 ?) *ale sprințarilor*, (2 ?) *ale mîncinoaselor* (1) *alcamure*, (2) *mîncinoase cu-vinte* (181/6—7) (341^r/6—7)

15) <i>razorjati</i> „a distruge“	<i>spargere</i> (86 ^v /1—2)	<i>spargere</i> (342/11—12)	(1) <i>perire</i> , (2) <i>ardere</i> (180/17—18) ⁴⁴
16) <i>razuměti</i> „a înțelege“	—	<i>înțeleagemu</i> (358.1)	(1) <i>priceape-nevrem</i> (2) <i>a înțelege</i> (197/18)
17) <i>vũ</i> „în“	—	(1) <i>întru</i> , (2) <i>în</i> (385/5)	<i>întru</i> (212/20)
	—	<i>întru</i>	(1) <i>întru</i> , (2) <i>în</i> (212/21)
18) <i>prilistiti</i> „a înșela“	—	—	(1) <i>cine voi au fără-năcat</i> , (2) <i>cine voi au înșelat</i> (395/19—20)
19) <i>zatvoriti</i> „a încuia“	—	—	(1) <i>încurcați și</i> (2) <i>încuiați</i> (399/16—17)
20) <i>vũ tuște</i> „în zadar“	—	—	<i>nu</i> (1) <i>în cinste să fiu</i> (2) <i>în deșert lucrat</i> (402/1—2) ⁴⁵

Așa cum am remarcat și altădată⁴⁶, pentru a se păstra cursivitatea textului, în *Apostolul* coresian s-a recurs uneori la modificarea unuia dintre dublete într-un determinant al celuilalt.

În funcție de schema de filiație a *Apostolelor* din secolul al XVI-lea, propusă mai sus (p. 109), și de concordanța soluțiilor de traducere a corespondentului slavon în cite două sau în toate cele trei texte, se pot izola, ca descinzând din modelul românesc comun, următoarele formulări, constînd în cuvinte sau îmbinări de cuvinte: ⁴⁷
(3) (*su* sau *vor fi*) *fapți*, (4) *previre* (*prăvire*), (5) *batjocură* (*batgiocură*), (6) *neguțători*, (7) *preveghe* (*preveaghe*), (9) *spirea* (10) *îndoiră-se* (*îndoiară-se*), (12) *cela ce se protiveaște cuvîntului* (sau varianta cu *cine* și cu verbul la viitor din MB și CPr), (13) *muierești cu viața*, *fără cuvînt(u) prădat(u) fi-va*, (14) *mînci(u)noase*, (15) *spargere*, (16) *înțelege*.

Din materialul prezentat mai sus, s-a putut constata că *Apostolele românești* din secolul al XVI-lea provin din aceeași sursă românească. Diferențele considerabile dintre aceste scrieri, ca și faptul că ele prezintă două sau chiar trei variante de traducere în anumite pasaje, altele de la o lucrare la alta, se explică prin aceea că izvorul comun a suferit una (CPr) sau două (CV? și MB, provenite din aceeași prelucrare X) revizii după versiuni slavone diferite de cea care a stat la baza modelului românesc comun.

⁴⁴ Lecțiune greșită pentru *spargere* ?

⁴⁵ Cf. CPr : *pentru cinste* (407/21) ; AI : *în deșertu* (1V/4).

⁴⁶ Vezi nota 17.

⁴⁷ Cifrele din paranteză reprezintă numerele de ordine din lista anterioară.

Remarcăm, de asemenea, că redacția coresiană a *Apostolului* și cea copiată de popa Bratul sînt calitativ inferioare traducerii comune, așa cum ea a putut fi reconstituită din scrierile care ni s-au păstrat. În schimb, versiunea rotacizantă a *Apostolului* din *Codicele Voronețean* prezintă o aproape constantă fidelitate față de textul biblic, ceea ce indică permanentă consultare a modelului slavon de către ultimul ei revizor, care se dovedește astfel a fi și un mai bun cunoscător al limbii slavone.

PROBLEME DE LOCALIZARE

I. În prezenta încercare de a localiza versiunile românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, pornim de la rezultatele cercetării filiației textelor. Concluzia că acestea sînt prelucrări independente ale aceleiași surse românești ridică problema provenienței regionale a textului transmis prin tipărirea coresiană și prin copile manuscrise.

În ce privește scrierile ajunse pînă la noi, este o presupunere unanim acceptată că *Lucrul apostolesc*, al cărui epilog nu ni s-a păstrat în nici-unul dintre exemplarele cunoscute, a fost tipărit la Brașov (cca. 1567). *Codicele Voronețean* a fost copiat în Moldova după un izvor alcătuit în sud-vestul țării⁴⁸. După proveniența hîrtiei, ca și după aspectul grafic, copia popii Bratul a fost făcută în Transilvania⁴⁹. Ea se afla însă la începutul secolului al XVIII-lea, conform însemnării de pe pagina 453, în Moldova⁵⁰. Din cele cîteva file de *Apostol* publicate de Iorga, fără nici o indicație asupra provenienței lor, ni s-a păstrat numai una, neprezentînd filigran, ci numai o marcă neidentificabilă⁵¹.

Examenul lingvistic este, în lipsa altor elemente care să lămurească geneza scrierilor, singurul mijloc în măsură să aducă unele indicații asupra provenienței regionale, nu numai a copiilor păstrate, ci și a intermediarelor prin care aceste texte au ajuns pînă la noi. Căci, așa cum vom arăta mai jos, scrierile de care ne ocupăm sînt eterogene din punct de vedere lingvistic, fapt datorat suprapunerii unor uzuri deosebite, diferențiate nu atît prin factorul timp, cît prin factorul spațiu.

Isolarea straturilor lingvistice, în aspectele caracteristice și identificabile cu mijloacele documentare pe care le avem la dispoziție, constituie operația esențială pe care o implică localizarea fiecărei scrieri în parte.

Dintre formele de limbă luate în considerație în vederea localizării tipăririi coresiene și a copiei popii Bratul, o mare parte sînt cele a căror

⁴⁸ Vezi ediția noastră, citată mai sus (nota 17), p. 25—45.

⁴⁹ Hîrtia brașoveană, întrebuițată parțial în manuscris, a circulat, în perioada indicată (1559—1560), numai în Transilvania; vezi Alexandru Mares, *Repertoriul filigranelor de pe hîrtia întrebuițată în secolul al XVI-lea în țările române*, sub tipar la Editura Academiei R. S. România.

⁵⁰ *Carea am fost și sînt și voi fi. Acea-i iscălitura lui Dumnăzău. Pi(š) a(z), Gavril(l) dijaki, si(n) popa Isa [...?], vû dni Ionî Nêculai voevo(d). Ve(č)ni pameți. In veci, amin. Vû lë(t) 7223, me(s) fe(v), 5 dni.* În februarie 1715 Ion Nicolae Mavrocordat era domn în Moldova, zonă la care trimite și limba în care este redactată însemnarea.

⁵¹ Fragment românesc BAR nr. 2 (plânșele III—IV în ediția Iorga).

circulație, limitată numai la anumite zone ale teritoriului românesc, a putut fi stabilită din mărturia altor texte localizate din secolul al XVI-lea. Pentru aceste forme de limbă, instrumentul de referință la care am apelat adesea este cartea *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea* de Ion Gheție și Al. Mareș, unde circulația unor elemente de ordin fonetic, morfologic și lexical este stabilită pe baza examinării documentelor din secolul amintit și a scrierilor literare localizate. În condițiile absenței totale sau aproape totale a scrierilor localizabile cu precizie în Crișana, Maramureș și nordul Transilvaniei, autorii s-au străduit să completeze golurile de informație prin punerea la contribuție a unor date lingvistice din secolul al XV-lea și ulterioare secolului al XVI-lea, îmbinând procedeul anticipării cu acela al reconstrucției faptelor de limbă. Același procedeu am căutat să-l urmăresc și în studiile de față pentru a deduce extensiunea spațială a acelor forme de limbă care nu au putut fi urmărite în scrierile localizate din secolul al XVI-lea. În cadrul acestora, există două categorii de elemente lingvistice : inovațiile în expansiune, care au circulat în secolul al XVI-lea undeva, în interiorul ariei stabilite din mărturia textelor ulterioare și a graiurilor de astăzi, și arhaisme sau inovațiile în regres, ale căror atestări izolate în textele secolului amintit le relevă ca regionalisme. Am invocat, în vederea localizării textelor, și această categorie de forme lingvistice dacă atestările lor ulterioare trimit către una și aceeași zonă.

Din cele arătate mai sus, rezultă că faptele de limbă pe care urmează să le aducem în discuție au o valoare probatorie variabilă de la un caz la altul. Dintre acestea, elementele lexicale trebuie privite cu cea mai multă circumspecție. Posibilitatea de informare asupra circulației cuvintelor este cu mult mai redusă decât în cazul fonetismelor și morfemelor, elemente repetabile în numeroase unități lexicale. Insuficiența materialului lexical de referință din secolul al XVI-lea cere consultarea, cu mai multă insistență decât în cazul fonetismelor și morfemelor, a mărturiilor ulterioare.

Multe dintre cuvintele la care ne-am oprit în scopul localizării textelor sînt fie arhaisme (forme în regres), fie inovații a căror fază de maximă expansiune nu se poate preciza în timp datorită insuficienței datelor de dialectologie istorică. Informațiile furnizate de aceste elemente au fost puse la contribuție în măsura în care trimit la aceeași zonă (sau aceleași zone), ca și în măsura în care ele concordă cu localizarea obținută prin examinarea celorlalte aspecte ale limbii textelor. Materialul lexical la care am făcut apel în rîndurile care urmează se compune din : a) cuvinte localizabile cu oarecare precizie din secolul al XVI-lea și pînă astăzi ; b) cuvinte moștenite întîlnite astăzi în arii restrînse, ale căror atestări reduse în secolul al XVI-lea și ulterior indică circulația lor limitată și în perioada care ne interesează ; c) cuvinte împrumutate din maghiară sau din limbile slave, prezente astăzi în arii izolate ale teritoriului lingvistic românesc, dar a căror expansiune în perioada amintită nu poate fi determinată cu precizie din lipsa mărturiilor ; d) cuvinte moștenite sau împrumutate prezentînd sensuri specifice anumitor zone lingvistice, fie că este vorba de dezvoltări semantice, fie de conservarea unuia din sensurile etimonului.

Atribuirea straturilor lingvistice, o dată izolate, diverselor faze ale elaborării textelor este o a doua etapă a operației de localizare, de data aceasta făcută prin permanentă raportare la schema de filiație a versiunilor *Apostolului*, precum și la datele pe care le deținem cu privire la locul unde au fost executate exemplarele păstrate⁵².

În sfârșit, precizăm că referințele la scrierile nelocalizate din secolul al XVI-lea (cum sînt textele rotacizante sau tipăriturile coresiene⁵³) ocazionate de examenul diferitelor forme de limbă nu urmărește decît să arate că folosirea lor este limitată la textul de care ne ocupăm, la o anumită categorie de texte, sau, din contră, să le evidențieze prezența în majoritatea textelor literare din secolul amintit. Utilizarea în scrierile literare din diferite părți ale țării a unor elemente lingvistice pe care materialul de limbă localizat le relevă ca regionalisme nu trebuie să surprindă, dată fiind legătura de filiație, presupusă sau demonstrată, dintre versiunile românești din secolul al XVI-lea ale diverselor cărți religioase.

În stabilirea circulației formelor de limbă ce urmează a fi examinate, am delimitat teritoriul românesc în următoarele regiuni geografico-istorice: Țara Românească (Muntenia și Oltenia)⁵⁴, Moldova (cu Bucovina), sud-estul Transilvaniei, Transilvania de nord (cu Maramureșul), vestul Transilvaniei (județele Arad, Bihor, Cluj, Sălaj și Oradea), sud-vestul Transilvaniei (județele Alba și Sibiu) și Banat-Hunedoara.

II. Coresi, *Lucrul apostolesc*

Din limba textului, rezultă cu evidență norma lingvistică specifică tuturor textelor coresiene, care caracteriza în secolul al XVI-lea aria sudică a Dacoromaniei, înțelegînd prin aceasta Muntenia, zone din Oltenia și sud-estul Transilvaniei. În cadrul trăsăturilor prin care vom ilustra norma lingvistică de tip sudic a *Apostolului* coresian vom consemna și unele elemente lingvistice care aveau curs și în Banat-Hunedoara, deși, în cele mai multe aspecte ale sale, graiul vorbit în această zonă aparținea ariei nordice a dacoromânei. Întrucît locul elaborării cărții coresiene ne este cunoscut (a apărut la Brașov, tipărită de un muntean), vom enumera, în scopul delimitării stratului de limbă sudic, numai aspectele de ordin fonetic și morfologic, și pentru că nu am avut certitudinea identificării unor elemente lexicale specific muntenești. În domeniul lexical, revizorul scrierii coresiene a intervenit cu mai puțină consecvență asupra modelului, fapt care explică o anumită discordanță între caracterul predominant sudic al foneticii textului și numărul relativ mare de cuvinte nordice pe care îl conține.

⁵² Vezi Gheție—Mareș, IFR, p. 119—122.

⁵³ Textele rotacizante, considerate, după opinia curentă, de provenință maramureșeană, pot fi localizate oriunde în interiorul ariei nordice a dacoromânei, în care se include și zona Banat—Hunedoara; vezi Gheție, IS, p. 30—43. În ce privește textele coresiene, proveniența regională a versiunilor puse sub tipar urmează a fi precizată.

⁵⁴ Oltenia nu formează o arie lingvistică unitară. Am făcut specificările de rigoare ori de cîte ori, prin trăsăturile lingvistice discutate, această regiune se alătură, în deosebi prin partea sa nord-vestică, ariei nordice a dacoromânei.

Fonetică

a în datori (188/9, 200/5, 296/21), datoare (313/3) etc.;⁵⁵
e > i în *dinioară* (168/19, 238/4—5), *odinioară* (346/18);⁵⁶
e în *destoinic* (188/22), *destoinică* (305/13);⁵⁷
o în *norociți* (71/14);⁵⁸
ii în *cüinele* (182/14, 183/14), *müini* (54 21, 91/12), *müinile* (12/21, 71/15) etc., *piüne* (94/18, 95/11), *piünea* (313/14, 319/16);⁵⁹
i netrecut la u în *curünd* (54/20, 80/4—5) etc.⁶⁰
i > u în *untunearec* (127/7, 182/6, 190/14, 192/17);⁶¹
i în *frimseäte* (166/8—9), *porüncita* (184/3—4), *porüncitü* (201/14)
porünciteei (241/14), *porüncitele* (202 2—3);⁶²
iu > i în *mincinos* (58/5—6, 188 8, 189 8), *mincinosul* (194 5), *minci-
noși* (179/17—18);⁶³

Labiala m moale : *merg* (275/8), *mergünd* (55 3); cf. și *pomeana* (319/3), *pomeanü* (220 15—16);⁶⁴

r dur în poziție moale : *ocäraște* (562/11), *uräște* (324/15);⁶⁵
s, z, ț moi : *aduserü* (66 3), *ütoarse* (21/20—21), *mearserü* (19 20), *setos* (265/7), *uciserü* (67/10), *asearü* (28 2), *seama* (269 5), *sü seamene* (263/4);
Dumnezeu (60/12—13), *zeului* (196/8), *zi* (59/10), *zice* (242/17), *zio* (27 17),
ziua (224/21, 340 3), *päzeascü* (263/6); *ünteleg* (242/11), *üntelepșec*
(244/12);⁶⁶

Timbrul oscilant al consoanelor ș și j : în poziție tare : *deșertü-se* (232/12), *üñselü-mü* (242/11), *üñselüciüne* (285/16—17), *șezu* (57/11, 132/5),
șezum (75/9), *șezurü* (59/10); cf. *üñsäläciüne* (269/19), *üñsälätoriu* (188/17),
üñsälätoare (324/16), *nu vü üñsälareți* (298/14), *șädea* (65/9); *grije* (304/17);

Timbrul dur al consoanelor ș și j în poziție moale : *deșartele* (177/12),
greșalelor (237/12), *greșäște* (19/9), *sü üñsale* (291/14), *sü nu se üñsale* (281 17),
șade (330/9), *șapte* (94/10), *șarpele* (137/9), *șase* (51/10);⁶⁷

j în *ajutü* (74/20), *ajutoriu* (199/14), *dempřejurul* (67/12), *jos* (95 6),
judeäțele (15/21), *judec* (71/2), *junghe* (50/17);⁶⁸

z în *auziia* (49/10, 116/14), *Dumnezeu* (50/1—2), *zilele* (81/11) etc.⁶⁹

⁵⁵ Densusianu, HLR, II, p. 112; Rosetti, ILR, p. 485; Gheție—Mareș, GD, p. 82—83.

⁵⁶ Gheție, BD, p. 249.

⁵⁷ Densusianu, HLR, II, p. 433.

⁵⁸ Rosetti, ILR, p. 489; Gheție—Mareș, GD, p. 80; cf. Densusianu, HLR, II, p. 106.

⁵⁹ Densusianu, HLR, II, p. 53; Gheție, BD, p. 249.

⁶⁰ Densusianu, HLR, II, p. 109; Gheție, BD, p. 249.

⁶¹ Densusianu, HLR, II, p. 109; Candrea, PS, II, p. 25, 27, 128, 170, 180, 191, 201, 215, 220, 229, 240, 295, 316, 322, 328 (aparatură, psaltirile coresiene).

⁶² Densusianu, HLR, II, p. 90—91; Rosetti, ILR, p. 497; Gheție—Mareș, GD, p. 110.

⁶³ Densusianu, HLR, II, p. 97; Rosetti, ILR, p. 506; Gheție, BD, p. 121, 249.

⁶⁴ Rosetti, ILR, p. 484; Gheție—Mareș, p. 128—131; Gheție, BD, p. 264.

⁶⁵ Gheție—Mareș, GD, p. 201—206; Gheție, BD, p. 264.

⁶⁶ Gheție—Mareș, GB, p. 164—169.

⁶⁷ Densusianu, HLR, II, p. 55, 56, 61; Gheție—Mareș, GD, p. 176—186.

⁶⁸ Rosetti, ILR, p. 514—515; Gheție—Mareș, GD, p. 197—200; Gheție, BD, p. 264.

⁶⁹ Rosetti, ILR, p. 512—513; Gheție—Mareș, GD, p. 187—190; Gheție, BD, p. 264.

Morfologie

Pluralul *mîinile* (104/5, 138/2); ⁷⁰

Forma pronominală de genitiv-dativ *nimunii* (52/9), *nimunuia* (266/15); ⁷¹

Forma verbală refăcută de pers. a III-a sg. *știe* (181/5).⁷²

În afara trăsăturilor mai sus menționate, reprezentative pentru uzul lingvistic de tip muntelesc al revizorului sau și al tipografului cărții coresiene, textul cuprinde numeroase elemente, fonetice, morfologice și lexicale, care nu se pot explica prin graiurile de tip sudic din secolul al XVI-lea.

Fonetică

ă protonic > a: *calarii* (116/3—4), *se parea* (313/2), *să rapaus* (276, 9—10), *ați aratat* (547/15—16); cf. și *maslin* (259/15, 260/15, 260/17), *masline* (152/3), unde *a* poate fi etimologic (< v. sl. *maslina*), dar *măslin* (259/18). Același fenomen este ilustrat de forma (*voi*) *iarna* (340/1), rezultată, credem, din *iărna*, cu *ie* > *îă*. Localizare: nordul Moldovei, Banat—Hunedoara, zone din Oltenia ⁷³.

a păstrat în *să amistuiască* (185/6). Fonetismul etimologic al cuvîntului (< magh. *emészt*), trimite, conform atestărilor din scrierile vechi și din graiurile de astăzi, la Banat-Hunedoara, întreaga parte vestică și nordică a Transilvaniei, precum și la Moldova ⁷⁴.

ă > e: *nedejduire* (246/11); cf. *nădăjduire* (247/1), frecvent. În secolul al XVI-lea, *e* se înregistrează în nordul Moldovei, unde se întâlnește și ulterior. Nu deținem atestări ale cuvîntului localizabile cu siguranță în Transilvania sau în Banat-Hunedoara. Fonetismul *e* apare însă în nordul Transilvaniei după 1600. Răspîndirea actuală a acestei inovații (sudul Moldovei, jumătatea nordică a Transilvaniei și, izolat, Banat), corelată cu atestările ei din secolul al XVI-lea, indică drept arie maximă de circulație a fonetismului în perioada de care ne ocupăm Moldova, jumătatea nordică a Transilvaniei și Banat-Hunedoara ⁷⁵.

-eă > -e(ę): *pre mult* (452/6). Localizare: Moldova, nordul Transilvaniei, Banat-Hunedoara și nordul Olteniei ⁷⁶.

î în *tremise* (90/19), *tremite* (96, 8, 199/21), *tremisul* (148/22), *tremis* (115/20, 294/17) etc. (cf. *tremease*, 244/5, *tremeaseră*, 92/6, *tremesul*, 159/11 etc.) se semnalează în secolul al XVI-lea în sudul Olteniei, nordul Transilvaniei (cu Maramureșul) și în nordul Moldovei. Materialul ALR îl consemnează în zilele noastre în Crișana ⁷⁷.

⁷⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 223—224; Gheție, BD, p. 251.

⁷¹ Inovație caracteristică unor graiuri muntenești; Gheție, BD, p. 251, 445.

⁷² Gheție—Mareș, GD, p. 245—247.

⁷³ Gheție—Mareș, GD, p. 74—76.

⁷⁴ DLR, s.v. *mistui*; Tamás, EW, p. 541—542.

⁷⁵ Gheție—Mareș, GD, p. 77—78.

⁷⁶ Gheție—Mareș, GD, p. 114—117.

⁷⁷ Fonetismul apare în documente emise la Sebeș-Alba, Craiova, mănăstirea Moldovița, Cimpulung, Bistrița și în Maramureș; vezi *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, p. 289; pentru răspîndirea lui în graiurile actuale vezi ALR, II, SN, vol. VII, h. 1922, 1923.

-e aton > -i: *ti* (va osîndi) (293/9), *sîngi* (556/11, 557/17), *deșertii* (sg. de la *deșertie*) (131/18). Localizare: Moldova, Banat-Hunedoara, Oltenia ⁷⁸.

e accentuat > i: *priutul* (544/13). Fonetismul a fost notat numai în zilele noastre, în Moldova ⁷⁹.

e- (ije) > i — (i)c: *cutrierînd* (73/19), *trieră* (308/21, 309/4, 503/13). Inovația, a cărei arie actuală include pe cea din trecut, este răspîndită astăzi în nordul Transilvaniei, Moldova, cea mai mare parte a Banatului și în puncte izolate din Oltenia ⁸⁰.

(i)éj > ij: *pîi* („piei“) (569/2) și *porumbrii* („porumbrei“, cu *r* epentetic; vezi mai jos, p. 123); neaccentuat în frază: *cîi* („cei“) (446/1). Asimilarea (i)éj > ij este o inovație proprie graiurilor din nordul Moldovei și al Transilvaniei, după cum rezultă din răspîndirea actuală a fonetismului ij ⁸¹. Caracterul sporadic al atestărilor vechi ale acestui fonetism, neconsemnat în studiile de istoria limbii, este un indiciu că avem a face cu o inovație în expansiune, răspîndită în secolul amintit undeva în interiorul ariei sale actuale.

ñ conservat în *viñe* (s.) (308/15), *se viñe* (55/16) și în *añii* (89/4, 185 2, 233/7), cu înăa, care redă pronunția cu ñ (sau cu nazalitatea lui i), spre deosebire de grafia *n* din *ani* (60/4, 275/3), care îl poate reda fie pe *n* refăcut, fie pe ñ. Localizare: Banat-Hunedoara ⁸².

Terminația de imperfect *-(i)ia* în *ocăria* (166/3) (cf. *ocăria*, frecvent), este caracteristică textelor care mențin pe *i* după *r(r)*. Localizare: Banat-Hunedoara și regiunile învecinate, nordul Transilvaniei și al Moldovei ⁸³.

Nazalizarea lui *i* în *vinsli*: *vinslămu-ne* (95/15). Fonetismul apare astăzi în puncte izolate din Hunedoara și nordul Banatului ⁸⁴. Nu cunoaștem expansiunea fenomenului în secolul al XVI-lea. Mărturia textelor ulterioare îl localizează într-un teritoriu mai larg, cuprinzînd Banatul, vestul și nordul Transilvaniei, precum și nordul Moldovei ⁸⁵; vezi același fenomen în *făsule*, *leăgîn*, semnalate în nord-estul Transilvaniei ⁸⁶. Localizare: Banat-Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei, Moldova.

n propagat în *genuchele* (421/8), fonetism singular în tipăritura coresiană (cf. *genuchele*, 442/15, 571/11 etc.), caracteriza în secolul al XVI-lea teritoriul de la nord de Mureș (incluzînd și nordul Moldovei) ⁸⁷.

⁷⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 93—99.

⁷⁹ DLR, ms. s.v. Apare și la Caragiale ca efect stilistic, în vorbirea unui personaj original din sud-estul Munteniei.

⁸⁰ Gheție, BD, p. 108—109.

⁸¹ Vezi ALR, II, SN, vol. VI, h. 1715, 1716; N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, [București], 1963; p. 11; éi > ii la numele propriu *Andrei* apare în documente moldovenesti și nord-ardelenesti.

⁸² Gheție—Mareș, GD, p. 163—164.

⁸³ Densusianu, HLR, II, p. 215; vezi nota 183.

⁸⁴ ALR, SN, vol. III, h. 841, 842.

⁸⁵ DLR, ms., s.v. *vislă*, *visli* (*Noul Testament*, 1648; *Anon. Car.*, Mardarie, *Lexicon*, Hasdeu, CB, II, p. 399, Dosoftei, Cantemir).

⁸⁶ BL, VI, p. 188; BPhil, V, p. 62.

⁸⁷ Vezi S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, Halle, a.s., 1919, p. 35—40; Ivănescu, PC, p. 83—84. Pentru răspîndirea actuală a lui *n* propagat, vezi ALR I, vol. I, h. 123, ALRM I, vol. I, h. 172.

r propagat în *porumbrii* „porumbei”, cu *eī > iī*, se înregistrează astăzi în nordul Moldovei⁸⁸. Din această zonă provine și singura atestare mai veche a fonetismului (Cantemir). Derivatul *porumbrele* „fructul porumbarului”⁸⁹, este notat astăzi în nordul Crișanei, al Transilvaniei și al Moldovei⁸⁹. Localizare : nordul Moldovei, nordul și nord-vestul Transilvaniei.

Morfologie

Articolul genitival invariabil : *duh a credinței* (355/12) ; cf. *ai diavolului* (188/18—19) etc. Documentele scrise în secolul al XVI-lea în sud-estul Transilvaniei nu conțin atestări ale articolului adjectival. Este însă de presupus că, în perioada amintită aveau curs formele variabile, prezente în cele mai vechi scrieri localizabile în această zonă⁹⁰. Localizare : Întreaga Dacoromanie, excluzând Muntenia și sud-estul Transilvaniei.

Adjectivul nehotărît *acătarele* (195/8) a fost consemnat în secolul al XVI-lea numai în *Cazania I* și într-un document emis de Mihai Viteazul conținând infiltrații lingvistice ardelenesti (*în aleanul, bășău*). În secolul al XVII-lea, *Dicționarul Academiei* îl semnalează în sud-vestul Transilvaniei și în Banat. Atestările ulterioare ale acestei forme provin din Moldova, dar cele mai multe prezintă variante deosebite : *acătarea, acătările, acătarei*, avînd și sensuri diferite : „bun” (adj.), „bine” (adv.). Forma *acătare*, cu un sens apropiat de cel folosit în *Apostolul* coresian, se întilnește la Neculce⁹¹. Localizare : Banat-Hunedoara și regiunile învecinate și nordul Moldovei.

Pronumele nehotărît *cineș* „fiecare” (63/7, 144/21) a fost notat în secolul al XVI-lea în diverse texte rămase pînă astăzi fără o localizare precisă. Singurul document în care este folosit este cel emis de Mihai Viteazul în Moldova în care am semnalat infiltrații ardelenesti. Ulterior, această formă se înregistrează în Moldova, Banat-Hunedoara și în partea central-vestică a Transilvaniei⁹².

Succesiunea *cine cu* „fiecare” (CVR BAR 12, unicat, 12/16) este o formă coruptă a lui *cinescu* ; cf. *ceneșcu* în același pasaj din *Apostolul* popii Bratul. O formație pronominală asemănătoare apare în secolul al XVII-lea într-un manuscris bihorean : *neminescu* (ms. rom. BAR 4642, 58^v/9). Localizare : vestul Transilvaniei.

Auxiliarul de viitor pers. 1 pl. *vrem* : *vrem lăuda* (314/9). (De obicei : *văm. veți* etc.) Atestat sporadic și în alte texte coresiene, auxiliarul este specific, în secolul al XVI-lea, textelor provenite din zona nordică a Dacoromaniei⁹³.

Formele de indicativ prezent ale verbului *a fi, sem* (191/22, 294/2, 333/14), *seși* (266/12, 283/15) (cf. *sintem* 13/13, 241/17 etc.) aveau curs în secolul al XVI-lea în graiurile nordice⁹⁴.

⁸⁸ DLR, s.v. *porumbel*.

⁸⁹ ALRM II, SN, vol. II, h. 437.

⁹⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 234.

⁹¹ Densusianu, HLR, II, p. 195 ; DA, s.v. ; Gheție—Mareș, GD, p. 258—259.

⁹² Densusianu, HLR, II, p. 193 ; DA, s.v.

⁹³ Densusianu, HLR, II, p. 225—226 ; *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, Indice, s.v.

⁹⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 247—248.

Forma verbală de conjugarea I *îndoiară-se* (137/4) este atestată în secolul al XVI-lea numai în *Cazania II*⁹⁵. În graiurile de astăzi se întilnește în Crișana, în formele participiale *îndoiet* „aplecat, îndoit“, *îndoietă* (din expresia *cu inima îndoietă*)⁹⁶ și în nordul Olteniei (în expresia *cu păru-ndoiat* „cărunt“; „cu părul în două culori“, *glosa n.*)⁹⁷.

Forma slabă de prezent indicativ și conjunctiv *omorăște* (351/13), să *omorască* (21/1), atestată și în *Psaltirea Scheiană, Tetraevanghelul*, psaltiriile coresiene și în *Cazania II*. Atestările ulterioare ale acestei forme date de *Dicționarul limbii române* provin din graiurile actuale, indiciu că prezentul slab al lui *omori* a avut întotdeauna o circulație limitată, probabil. apropiată de aria lui actuală: nord-estul Transilvaniei și zone din nordul Moldovei⁹⁸.

Conjunctivul prezent *să cură* (490/19) reflectă apartenența verbului la conjugarea a III-a, conform etimonului latin. În secolul al XVI-lea, numai paslitiirile rotacizante conțin astfel de forme. Ulterior, *Dicționarul Academiei* consemnează o formă ca *să cură* într-un text tipărit la Buda la începutul secolului trecut. În zilele noastre, formele etimologice de prezent ale verbului apar numai în Banat, nordul Olteniei, nordul Crișanei, centrul Transilvaniei și în zone izolate din Maramureș și Bucovina⁹⁹. Localizare: Banat-Hunedoara și regiunile învecinate, mai puțin probabil nordul Transilvaniei și Bucovina.

Forma refăcută de conjunctiv prezent pers. a 3-a *să rămînă* (548/11) este o inovație a graiurilor din sud-vestul țării¹⁰⁰. Localizare: Banat—Hunedoara, regiunile învecinate.

Formele de conjunctiv prezent pers. a 3-a *să răsare* (179/10), *să sare* (136/10), cu *r* refăcut sub influența formelor *ceară*, *piară*, nu par a fi circulat pe un teritoriu mai întins decât în zilele noastre. *Dicționarul limbii române* și Densusianu¹⁰¹ nu menționează decât forma *să răsară* din *Cazania II*. Aria actuală a formelor refăcute este Banat-Hunedoara, Oltenia, jumătatea sudică a Crișanei, estul Munteniei și Dobrogea. În zonele din urmă formele cu *-r-* sînt, probabil, recente, aduse din aria vestică¹⁰². În sud-estul Transilvaniei, la Brașov, a fost înregistrată în zilele noastre, la persoana a 3-a, forma *să răsară* pe care o credem însă recentă, întrucît tot aici circulă forma *să pieie*, formată prin analogie cu

⁹⁵ Densusianu, HLR, II, p. 197.

⁹⁶ ALRM II, SN, vol. III, h. 1208; DA, s.v. *îndoiat*.

⁹⁷ G. F. Ciușanu, G. Fira și C. M. Popescu, *Culegere de folclor din jud. Vâlcea și împrejurimi, cu un glosar*, București, 1928, s.v. *îndoiat*.

⁹⁸ Densusianu, HLR, II, p. 210; ALR I, întrebarea 1681; ALR II, întrebarea 6228; ALRM I, vol. II, h. 407; DA, s.v.

⁹⁹ DA s.v.; ALR II, SN, vol. I, h. 245; vol. V, h. 1324; ALRM I, vol. I, h. 131; cf. și ind. prez. pers. 3 *cure*, în Banat (ALRM II, vol. I, h. 55 și 166); ind. prez. pers. 3 *omoare* (*omoari* și conj. prez. pers. 3 *omoară*, în Banat (Weigand, în *Jb. III*, p. 239).

¹⁰⁰ Credem că *n* notează aici pe [n] și nu pe [ñ] conservat, redat în forme ca *ăni* prin înă.

¹⁰¹ DLR, ms., s.v.; Densusianu, HLR, II, p. 213.

¹⁰² Gheție, BD, p. 166; Șt. Metes, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, București, 1977, p. 148—149.

saie, deci posibilă numai într-o zonă care cunoștea această din urmă formă ¹⁰³.

Adverbul *ainte* (162/1), întâlnit și în textele coresiene și în cele rotacizante, în textele mähăcene și în *Palie*, este atestat documentar în nordul Moldovei (Suceava). În secolul al XVII-lea, apare în *Codicele Todorescu, Noul Testament* (1648) și în *Pravila* lui Vasile Lupu; cf. compusul *deinte*, folosit în *Textele Bogomilice* și, ulterior, la Dosoftei ¹⁰⁴. Localizare: vestul și nordul Transilvaniei, Moldova.

Adverbul *neșchit* „puțin” (159/4), prezent și în alte texte coresiene, nu a mai fost atestat decât în Banat, sud-vestul Transilvaniei și, în varianta *neșcît*, la Dosoftei ¹⁰⁵. Localizare: Banat—Hunedoara și zonele învecinate, mai puțin probabil Moldova.

Prepoziția *între* „înainte” (11/1, 90/6) a fost consemnată în scrieri provenite din centrul Transilvaniei și din Moldova ¹⁰⁶. Astăzi *între* „înainte” se întâlnește în graiurile din nordul și vestul Transilvaniei și din nordul Banatului (*întră mine*; cf. *dinaintrea* în centrul Transilvaniei; *ventre, unaintre* „înainte” în vestul Transilvaniei) ¹⁰⁷. Localizare: Banat—Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei, Moldova.

Conjuncția *după ca* „după ce” (70/9) a fost notată numai în *Palia bănățeană* ¹⁰⁸. Localizare: Banat—Hunedoara.

Lexic

alcam „cursă, viclenie” (*alcamure*, 182/16), folosit și în *Cazania II* și în *Evangeliiarul* de la Londra, apare ulterior numai în jumătatea vestică și în nordul Transilvaniei ¹⁰⁹.

avenitură „venire” (*avenitura bogăției*, 556/3), nu a mai fost notat cu acest sens. Cu sensul de „venetic”, a fost înregistrat în zilele noastre în Banat. Către Banat—Hunedoara ne îndreaptă și atestările lui *aveni* „dospi” din *Palie* ¹¹⁰.

bășău „dușmănie” (426/22, 464/5), atestat în secolul al XVI-lea în psaltrile coresiene, în *Palie* și în actul emis de Mihai Viteazul amintit mai sus, nu a fost semnalat ulterior decât în vestul, sud-vestul Transilvaniei și în Moldova ¹¹¹.

besedui „discuta” (*besedui*, 46/14—15), întâlnit și în textele rotacizante și în *Palie*, circulă astăzi în nordul Transilvaniei și al Crișanei. Cu sensuri derivate, se mai semnalează în sudul Transilvaniei și în zona Buzăului.

¹⁰³ DA, s.v.; Densusianu, HLR, II, p. 213; ALR, II, vol. I, h. 69; ALR SN, vol. VII, h. 2062, 2067.

¹⁰⁴ Densusianu, HLR, II, p. 251—252; DA, s.v.

¹⁰⁵ Densusianu, HLR, II, p. 195, 268, 270, 272.

¹⁰⁶ *Între* „înainte” semnalat de DA în *Mineitul* tipărit la Rîmnic în 1776 are și sensul de „în mijlocul”.

¹⁰⁷ DA, s.v.; ALR II, SN, vol. V, h. 1352; Weigand, în *Jb.*, V, p. 190.

¹⁰⁸ DA, s.v. *după*.

¹⁰⁹ Tamás, EW, p. 60—61; vezi și Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 152.

¹¹⁰ DA, s.v. *avenitură* și *aveni*.

¹¹¹ Tamás, EW, p. 103.

Termenul a fost consemnat numai în texte provenite din sud-vestul Transilvaniei și din actuala lui arie ¹¹².

bețiț „bețiv“ (526/2), întrebuințat și în *Tetraevanghelul* coresian, *Cazania II* și în *Textele Bogomilice*, a fost notat ulterior numai în Banat. ¹¹³.

călar „ostaș călare“ (*calari*, 114/21 115/1) uzitat și în *Codicele Voronețean*, psaltiriile rotacizante și coresiene și în *Palie*, a fost înregistrat ulterior în *Anonymus Caransebesiensis*, în *Lexiconul Marsilian* (p. 202) și, în zilele noastre, în Crișana ¹¹⁴.

călar „ostaș călare“ (*calari*, 114.21, 115/1). uzitat și în *Codicele Voronețean*, *Tetraevanghelul* coresian, *Cazania II* și în *Textele Măhăcene*, a fost notat, după secolul al XVI-lea, în Moldova, Banat—Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei ¹¹⁵.

a se ciștiȝa „a se îngriji“ (*nu se ciștiȝă*, 181.9—10), atestat și în *Tetraevanghelul* și în cazaniile coresiene, precum și în *Palie* (cf. și *se ciștiȝă* „se agită“ în *Psaltirea* din 1588), a fost ulterior consemnat numai în vestul, sud-vestul Transilvaniei și în Banat—Hunedoara ¹¹⁶. Localizare : Banat—Hunedoara, vestul Transilvaniei.

dobindă „moștenire“ (60/2) nu a mai fost semnalat decît în celelalte apostole din secolul al XVI-lea. Sensul se regăsește astăzi în Banat ¹¹⁷. Localizare : Banat—Hunedoara.

despune „a-și exercita puterea“ (*despuindu-se*. 151.5), întilnit în *Tetraevanghelul* coresian și în *Textele Măhăcene*, mai apare în secolul al XVII-lea în scrieri de proveniență transilvăneană (*Codicele Todorescu*, *Manuscrisul de la Ieud*, *Molitvenic* manuscris ¹¹⁸.

divă „mirare, miracol“ a fost notat numai în scrieri moldovenești. Astăzi se semnalează însă și în Hunedoara ¹¹⁹. Localizare : Moldova, Banat—Hunedoara.

drăgului „a iubi“ (*drăguluiți-vă*, 172/21 — 173/1), folosit în locul lui *a se supune* (pentru slavonul *povinōsteseŝ*). În varianta *drăguli* „a alinta“, „a socoti pe cineva scump“, este atestat la Dosoftei și, astăzi, în zone din Crișana ; cf. *drăgăli* „dezmierda“, în Crișana și în sudul Moldovei, unde apare și varianta *drăgăni* ¹²⁰. Localizare : vestul Transilvaniei, Moldova.

dvorbi „sluji“ (*dvorbeaște*, 570/3), ca și *dvorbă* „slujire“ nu a mai fost notat decît la scriitorii moldoveni din secolul al XVII-lea ¹²¹. Localizare : Moldova.

¹¹² Gheție, BD, p. 179 ; DA, s.v. ; Tamás, EW, p. 107—108.

¹¹³ Densusianu, HLR, II, p. 493 ; DA, s.v. ; Gheție, BD, p. 179. 218, 219, 232, 254, 256, 315, 316.

¹¹⁴ DA, s.v. *călariu* ; cf. *călari* la Miron Costin, pe care DA îl consideră adverbial cu valoare substantivală ; DA, s.v. *călare*.

¹¹⁵ DA, s.v.

¹¹⁶ DA, s.v.

¹¹⁷ DLR ms. s.v. ; ALR II, mat. necart., întrebarea 2716 ; vol. I, p. 90 ; cf. și *dobîndesc* „moștenesc“ în Banatul sîrbesc ; ALRM II, vol. II, h. 222.

¹¹⁸ DLR, ms. s.v.

¹¹⁹ DA ms. s.v. (*Miron Costin*, *Cantemir*, *Herodot*, 1645, *Paraclis*, 1661, Valea Jiului).

¹²⁰ DA ms., s.v.

¹²¹ DA ms., s.v. *dvorbi*.

făgădui „primi“ (*făgăduire*, CVR BAR 12, unicat, 10/9), prezent și în celelalte versiuni de *Apostol* studiate, precum și în *Psaltirea Hurmuzachi*, a fost consemnat numai în vestul și sud-vestul Transilvaniei¹²².

impruora „a se întărita“ (*impruorară-se*, 42/9—10) apare, cu sensul de „a porni, a duce“, în vestul Transilvaniei și în Banat—Hunedoara. Termenul a fost atestat și în Moldova, dar în varianta de conjugare a IV-a. În zona Hațegului și în sud-estul Crișanei, verbul are sensul de „a încălzi“. Este un derivat al lui *proor* < ngr. *próōros*) „interval de timp de la răsăritul soarelui și pînă la prînz“ ; „început, ajun de sărbătoare“. Cu sensul de „a întărita“, *impruora* cumulează în *Apostolul* coresian ambele semnificații întîlnite astăzi ale verbului, explicabile prin primul sens al lui *proor*, prezent astăzi în sud-estul Banatului și în nordul Moldovei. Perioada indicată din timpul zilei este cea în care se ridică soarele deasupra orizontului, accentuîndu-se căldura ; cf. și derivatul regresiv al verbului *improor*, cu variantele *nanpror*, *napror*, *naproor*, *năproor*, *năpror*, *năprăor*, în părțile de vest ale țării ; *apruăr* în *Anonymus Caransebesiensis* și *amproor*, astăzi, în sud-estul Banatului¹²³. Localizare : Banat—Hunedoara, vestul Transilvaniei.

inceti „a intra în ceată“ (*incetit*, 4 3), folosit și în *Psaltirea Scheiană* și în *Cazania II*, a fost consemnat, în varianta de conjugare a IV-a, în scrieri moldovenești¹²⁴.

indrăgi „a iubi“ (*indrăgesc*, 529/15, *să îndrăgească*, 526/4) a fost consemnat, pînă în secolul al XIX-lea, numai în texte provenite din Banat, vestul și nordul Transilvaniei și din Moldova. În scrierile muntenești, termenul este recent. Actuala arie a termenului în graiuri este sudul Crișanei și zone din Banat și din nordul Moldovei¹²⁵. Localizare : Banat—Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei, Moldova.

invita „a îndemna“ (*invitară*, 67, 9) a fost atestat în scrieri localizabile în Moldova, vestul Transilvaniei, Banat și Oltenia. În secolul al XIX-lea, *invita* apare, adoptat ca termen literar, și într-o tipăritură muntenească. Astăzi termenul a fost consemnat de ALR numai în nordul Transilvaniei (Maramureș)¹²⁶. Localizare : Moldova, Banat—Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei.

jelianic „dorință“ (*jelania*, 193/10—11), utilizat în *Palia* bănățeană, precum și în *Cazania II* și în *Textele Bogomilice*. Este înregistrat ulterior la scriitorii moldoveni din secolul al XVII-lea (Varlaam, Dosoftei)¹²⁷. Localizare : Banat—Hunedoara, Moldova.

laudă „amenințare“ (*laudă*, 432/3). Sensul nu a fost înregistrat de *Dicționarul Academiei*. În schimb, la verbul *a lăuda*, aceeași lucrare menționează și sensul de „a se grozăvi (amenințînd)“, ilustrat prin citate extrase din texte moldovenești, din sud-vestul Transilvaniei și din Oltenia. Sensul de „a amenința“ rezultă însă numai din scrieri provenite din Ol-

¹²² DA ms., s.v. ; Tamás. EW. p. 319.

¹²³ DA ms. (fișe), s.v. *improri*, *improor*, *amproor* ; DLR ms., s.v. *proor*.

¹²⁴ DA, s.v.

¹²⁵ DA, s.v. ; ALRM I, vol. II, h. 340.

¹²⁶ DA, s.v. ; ALRM, SN, vol. III, h. 1073.

¹²⁷ DA, s.v.

tenia. și sud-vestul Transilvaniei (Moxa, Șincai) ¹²⁸. Localizare : Banat—Hunedoara și regiunile învecinate.

maștehă „mamă vitregă“ (*maștehăle*, 280/6), prezent și în *Pravila ritorului Lucaci*, apare în Moldova, nordul, vestul și sud-vestul Transilvaniei ¹²⁹. Localizare : Moldova, nordul, vestul și sud-vestul Transilvaniei.

miniac „batjocoritor“ (*miniați*, 180/6, printr-o interpretare greșită a lui *miniaci*), folosit și în celelalte versiuni din secolul al XVI-lea al *Apostolului*, a fost consemnat, și în derivatele *miniecie*, *miniecitură*, la scriitorii moldoveni din secolul al XVII-lea (Varlaam și Dosoftei, „scamator“) ¹³⁰. Localizare : Moldova.

murgui „cirti“ (*murguiți*, 312/17, *murguiră*, 312/14, 312 18, *murguire*, 22/15), întâlnit și în *Palie* și în cazaniile coresiene, nu a fost consemnat ulterior decât în Banat—Hunedoara și în sud-vestul Transilvaniei ¹³¹.

ogodi „plăcea“ (*să ogodesc*, 390/6), existent și în psaltiriile rotacizante, a fost semnalat ulterior într-un text oltenesc (Moxa) ¹³².

pănăta „a pătimi“ (*pănătași*, 154/9, *pănătează*, 157/6), folosit și în celelalte versiuni ale *Apostolului*, în *Psaltirea Scheiană* și în psaltirile coresiene, a fost înregistrat, după secolul al XVI-lea, în Hunedoara, uneori și în forma *bănăta*, rezultată din contaminarea cu *bănat* ¹³³.

pesti „a amîna, a întîrzia“ (*pesteaște*, 180/9, *va pesti*, *pestind*, 131/7—8), existent în diferite scrieri din secolul al XVI-lea, apare ulterior în Moldova, Banat—Hunedoara și în vestul și centrul Transilvaniei, arie care corespunde în mare actualei răspîndiri a termenului. *Pestitură* „dor“ traduce slavonul *želanije* „dorință“. Sensul este apropiat de acela de „a suferi, a răbda“, cu care verbul este folosit numai în Banat ¹³⁴. Localizare: Banat—Hunedoara, Moldova : *pestitură* „dor“ : Banat—Hunedoara.

privire „spectacol“ (*previre*, 92/1), folosit și în *Codicele Voronețean*, a fost înregistrat în secolul al XVII-lea în Banat și în sud-vestul Transilvaniei (*Anonymus Caransebiensis*, *Noul Testament*, 1648). Ulterior termenul apare nu numai în sud-vestul țării, ci și în Moldova (Muste, Maior, Asachi, Alecsandri, „Albina Românească“) ¹³⁵. Localizare : Banat—Hunedoara și regiunile învecinate, Moldova.

sfară „ceartă“ (*sfare*, 280 21), folosit și în versiunea Iorga a *Apostolului*, precum și în *Tetraevanghelul* coresian și *Cazania I*, se înregistrează

¹²⁸ DA, s.v. *lăuda*, *laudă* ; Șincai, a cărui familie era originară din Făgăraș, s-a născut și a petrecut primii ani ai vieții în zona Turda, unde și-a început și studiile, continuate la Tirgu-Mures și Blaj (*Istoria literaturii române*, vol. II, București, 1968, p. 46).

¹²⁹ Rizescu, LP, p.131 ; DA, s.v.

¹³⁰ DA, s.v. *miniac*, *miniecie*, *miniecitură*.

¹³¹ Viorica Pamfil, *Elemente regionale în lexicul Paliei de la Orăștie*, în *CLingv.*, III, 1958, p. 243 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în *SCI*, XXIII, 1972, nr. 2, p. 153.

¹³² DLR, s.v.

¹³³ Densusianu, HLR, II, p. 449 ; DLR, s.v. *pănăta*, *pănătare* ; Gheție, IS, p. 134.

¹³⁴ DLR, s.v.

¹³⁵ DLR, ms., s.v. Termenul apare și în *Erotoclitul* lui Anton Pann (1837), despre care nu s-a precizat dacă este o traducere proprie sau o versificație a unei traduceri anterioare. Scrierea lui Anton Pann a fost precedată de alte trei traduceri (vezi *Istoria literaturii române*, I, București, 1964, p. 739 ; II, București, 1968, p. 347).

ulterior numai în nordul, vestul și sud-vestul Transilvaniei (ms. rom. BAR 4642, 165^v/12, Reteganul, Blaga)¹³⁶.

sfercap „impetuos, sălbatic“ (*sfereape*, 213/6) a fost notat în Moldova, vestul Transilvaniei, Maramureș și Oltenia, dar numai în variantele *svireap* (Moxa) și *suriap* (Budai-Deleanu) și astăzi în vestul Transilvaniei și Maramureș¹³⁷. Fonetismul *sf* trimite la părțile sudice ale domeniului delimitat mai sus, adică spre zona Banat-Hunedoara și regiunile limitrofe, unde aveau curs în secolul al XVI-lea rostiri de tipul *sfat*, *sfirși* etc.¹³⁸.

smicura „zdrobi, biciui, chinui“ (*au zmicurat*, 568/22), prezent și în *Textele Măhăcenc*, apare ulterior în scrieri provenite din sud-vestul și nord-estul Transilvaniei. La Dosoftei, *zmicura* cu sensul de „a biciui“ ar putea fi un ardelenism¹³⁹. În graiurile de astăzi, verbul circulă cu sensurile menționate numai în Hunedoara¹⁴⁰. Localizare: Banat—Hunedoara, sud-vestul și nord-estul Transilvaniei, mai puțin probabil Moldova.

stăji „a (se) grăbi, a îndemna“ (*am stăjit*, 475/15, *cu stăjit* „cu îndemn“, 561/17), prezent și în *Apostolul* popii Bratul și în *Cazania II*, a fost consemnat astăzi, în această variantă, în Crișana. Varianta *steji*, existentă și în *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană* și în psaltirile coresiene, este atestată la scriitorii moldoveni din secolul al XVII-lea (Varlaam, Dosoftei) și în graiurile de astăzi din vestul Transilvaniei¹⁴¹. Localizare: vestul Transilvaniei, mai puțin probabil Moldova.

tăgădui „a ascunde“ (*se nu se tăgăduiască*, 184/20), utilizat și în *Codicele Voronețean*, nu a mai fost consemnat decât la scriitorii moldoveni (Neculce, Negruzzi) și în graiurile nord-moldovenești de astăzi¹⁴².

tristă „întristare, jale“ (*tristă*, 348/6, *triste*, 264/7, *tristi*, 348/7) nu a mai fost semnalat decât în *Cazania II*. Este, credem, un derivat regresiv al lui *trista*, vb., notat în *Anonymus Caransebesiensis*; cf. și *tristeală*, în aceeași scriere¹⁴³. Localizare: Banat—Hunedoara.

vlăduitor „cîrmuitor“ (*vlăduitoriu*, 211/5, *vlăduitoriul*, 181/1, 390/19), folosit și în *Apostolul* popii Bratul, în *Psaltirea Scheiană* și în *Psaltirea* lui Coresi, este un derivat al lui *vlădui* „a avea putere, a cîrmui“, înregistrat numai în secolul al XVI-lea. Varianta *vlădi*, cu același sens, a fost notată în zilele noastre în sud-vestul Transilvaniei¹⁴⁴.

vorovă „ceartă, tulburare“ (*vorovă*, 56/11—12, *vorovă*, 79/16—17), prezent în secolul al XVI-lea în diverse scrieri fără o localizare precisă, este atestat ulterior în texte moldovenești, în *Biblia* de la București și în *Paraclisul* din 1639¹⁴⁵, unde ar fi putut pătrunde dintr-un

¹³⁶ DLR ms., s.v.

¹³⁷ DLR ms., s.v.

¹³⁸ Gheție, BD, p. 130—131.

¹³⁹ Dosoftei, *Psaltirea în versuri*. Ediție critică de N.A. Ursu, cu un cuvînt înainte de Iustin Moisescu . . ., Iași, 1974, p. 11, 12.

¹⁴⁰ DLR ms., s.v.

¹⁴¹ DLR, ms., s.v.

¹⁴² DLR ms., s.v.

¹⁴³ DLR, ms., s.v. *trist*, *trista*, *tristeală*; cf. Densușianu, HLR, II, p. 293, este tratat ca derivat al adj. *trist*.

¹⁴⁴ DLR ms., s.v. *vlădui*, *vlăduitor*.

¹⁴⁵ DLR ms., s.v.

model nordic ¹⁴⁶. Cu un sens apropiat, „a aiura“, verbul *a vorovi* circulă astăzi în vestul, nord-estul Transilvaniei și în Banatul sîrbesc ; cf. și *voroveiește* în nord-vestul Transilvaniei și în Hunedoara ¹⁴⁷. Localizare : Banat—Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei, Moldova.

Din materialul lingvistic prezentat mai sus, rezultă că modelul folosit în elaborarea versiunii coresiene a *Apostolului* provenea din aria nordică a Dacoromaniei. Am arătat, cînd ne-am ocupat de filiația textului, că acest model, cel puțin în unele pasaje, prezenta *r(r̄)* și *s* moi în *rei* și în conjuncția *se*, *-n->r*, fenomene care aveau curs în secolul al XVI-lea în graiurile de tip nordic. Către întreaga arie nordică a dacoromânei, chiar dacă ea cuprinde și unele zone albe, neacoperite de atestări în texte, ne îndreptăm următoarele fapte de limbă pe care le-am examinat mai sus : *a păstrat în amistui*, *ă>e* în *nedejde*, *-că > e(e)* în *pre*, *e aton > i* în *singi*, *ti (=te)* etc., *i în termite*, *e-(i)e > i-(i)e* în *trieră* etc., *(i)ei > îi* în *cii* și *pii*, *r* moale în *ocări(i)a*, *n* epentetic în *vinsla*, articolul genitival invariabil, pronumele nehotărît *cineși*, auxiliarele de viitor *vrem*, *vreși*, formele verbale *sem*, *seți*, adverbul *ainte*, prepoziția *între* „înainte“, formele lexicale *chin*, *îndrăgi*, *pesti* „întîrzia“, *vorovă* „ceartă, tulburare“.

Încercînd să obținem o localizare mai precisă a izvorului, observăm că o mare parte din formele de limbă extrase din *Apostolul* coresian au circulat în arii mai restrînse în interiorul perimetrului mai larg delimitat de faptele de limbă mai sus enumerate. Urmează să precizăm care sînt aceste arii și ce elemente lingvistice permit stabilirea lor.

Banat—Hunedoara zi zonele învecinate : *viîne*, *cineșcu*, *îndoiat*, *să cură*, *să rămîne*, *să sare*, *după ca*, *avenitură*, *căliariu*, *dobîndă* „moștenire“, *lăuda* „amenința“, *murgui*, *ogodi*, *pănăta*, *pestitură* „dor“, *sfară*, *tristă*, *vlăduitor* ; eventual : *neșchit*, *sfereap* (cu *sf*), *stăji* (cu *ă* după *t*), *smimura* ;

b) Banat—Hunedoara — vestul Transilvaniei, nordul Transilvaniei : *alcam*, *besedui*, *despune*, *împruora* ;

c) nordul Transilvaniei și al Moldovei : *n* propagat în *genunche*, *r* epentetic în *porumbrii*, forma slabă de prezent *omorăsc* ;

d) Moldova : *e>i* în *priutul*, *dvorbi*, *înceti*, *mîniac*, *tăgădui*. „ascunde“ ;

e) un număr restrîns de forme lingvistice trimit în același timp la Banat—Hunedoara și zonele învecinate și la Moldova : *ă>a* în *calarii*, *băsău*, *divă*, *drăgului* (cu *u*, nu cu *ă* : *drăgăli*), *jelanie*, *privire* „teatru“.

Toate particularitățile de tip nordic din *Apostolul* tipărit de Coresi se regăsesc în două graiuri : bănățean—hunedorean—vest-ardelean și moldovenesc. Faptul că în rîndul acestora există elemente care trimit în exclusivitate, unele către Banat—Hunedoara și regiunile învecinate din vestul Transilvaniei, altele către Moldova ne îngăduie supoziția că versiunea românească prelucrată de Coresi este ea însăși o copie, executată fie în Moldova după un model provenit din sud-vestul țării, fie invers, scrisă în Banat—Hunedoara sau împrejurimi după un izvor moldovenesc. Elementele aduse pînă în prezent în discuție nu ne permit să optăm pen-

¹⁴⁶ Vezi Ion Gheție, *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF II, p. 54—65 ; Mariana Costinescu, *Versiuni din secolul al XVII-lea ale Acatistului și Paraclisului Precistei*, în SLLF, II, p. 228.

¹⁴⁷ ALR II, vol. I, h. 108 ; ALR II, SN, vol. V, h. 1477.

tru nici una dintre cele două alternative. Existența în scrierea de care ne ocupăm a unor forme de limbă nord-transilvăneană, dar în același timp sau nord-molodovenești sau bănățene-hunedorene nu ne permite să avansăm ipoteza transmiterii ei printr-un intermediar nord-transilvănean, din lipsa trăsăturilor caracteristice exclusiv regiunii indicate.

III. Apostolul popii Bratul

Față de scrierea precedentă. *Apostolul* copiat de popa Bratul prezintă un mai pronunțat amestec de straturi lingvistice, care se constată la toate nivelurile limbii, dar este mai evident în fonetică, unde inconsecvența uzului afectează un număr mai mare de cuvinte.

Cele două mari subdiviziuni ale decoromănei din secolul al XVI-lea, subdialectul nordic și subdialectul sudic, se regăsesc și în acest text, cu deosebirea, față de tipăritură, că stratul nordic iese în evidență într-un mod mult mai pregnant. Vom începe prin enumerarea trăsăturilor lingvistice de tip sudic¹⁴⁸.

Fonetică

- e în *destoinicu* (323/12), *nedestoinic* (147/4) ;
- ii în *păine* (253/17), *păinii* (25/10) ;
- i (i) în *curindu* (126/7), 272/6, 331/12) ;
- i în *frimseăța* (270/4), *porincită* (331/4), *porincitele* (329/20—21), *porincescu* (400/11) ;
- ju > i în *mincinos* (135/1, 324/8, 365/12), *mincinosulu* (350/8), *mincinoși* (340/14—15, 359/21) ;
- m moale în *se mergu* (120/5), *se meargă* (215/21) ;
- r dur în *uraște* (332/11, 389/5, 356/17) ;
- s moale în *înțoarseră-se* (122/21), *uciseră* (154/20) și în conjuncția *să* (153/12, 144/21, 190/6) ;
- z moale în *ziua* 201/2, 254/10, 349/9), *ziuo* (130/20), *Dumnezeu* corectat *Dumnezău* (361/21) ;
- timbrul oscilant al lui ș : *înșelătoare* (386/5), *nu înșelareți-vă* (394/12), *șezu* (132/5), *șezură* (137/16), dar *înșălăciuni* (349/1), *nu înșălareți-vă* (271/9—10) ;
- ș și j duri : *șapte* (313/19), *șarpele* (257/11—12), *șase* (120/8), *grijaște-se* (410/8, 426/2) ;
- j în *ajutoriu* (87/18—19), *împrejur(ul)* (150/16, 155/3, 383/16, *jos* (214/20), *județul* (116/3, 383/11), *junghie* (119/5), *răzjudecându* (120/16) ;
- z în *văzuiu* (118/11), *zăul* (138/8), *ziseră* (189/15).

Morfologie

Pluralul analogic *mîni* (225/15), *mînilie* (201/9, 222/16, 225/21).

Elementele care evidențiază stratul de limbă de tip nordic au avut o circulație mai mult sau mai puțin limitată în interiorul ariei lingvistice care cuprinde Banatul, întreaga Transilvaniei, exceptînd sud-estul, și Moldova.

¹⁴⁸ Nu am considerat necesar să repetăm trimiterea la izvoare și lucrări de referință pentru localizarea fenomenelor existente și în *Apostolul* coresian, pe care le-am examinat în paginile anterioare.

a păstrat în să *amistuiască* (185/6), *se amistuîți-vă* (33/3), *amistuire* (329/12—13). Localizare : Banat, vestul Transilvaniei, Moldova.

ă protonic > a : *framintatu* (390/6), *frație* (336/4) ; cf. și *izbavi* (343/9), *masline* (283/2), unde a ar putea reflecta și fonetismul corespondentului slavon. Trecerea lui ă aton la a cînd nu este urmat de o silabă cu a accentuat apare în zilele noastre în arii cu mult mai restrinse decît fenomenul ă ... á > a ... á¹⁴⁹. Acestea sînt : estul și nordul Banatului, Hunedoara, sud-estul Crișanei, Bucovina și, izolat, nord-vestul Olteniei, sud-vestul și nordul Transilvaniei. Documentele din secolul al XVI-lea atestă prezența fenomenului în Oltenia (Gorj) și îndeosebi în nordul Moldovei¹⁵⁰. În ce privește textele literare, fenomenul este consemnat în *Psaltirea Hurmuzachi*, *Textele Măhăcene* și în *Evangheliarul de la Sibiu*¹⁵¹. Dacă în textul din urmă a nu reflectă o pronunție nero-mânească, atunci avem un indiciu că fonetismul a putut avea curs în secolul al XVI-lea și în Banat-Hunedoara. Localizare : Moldova, nordul Transilvaniei, Banat-Hunedoara.

e etimologic în *detori* (323/5, 391/10) avea curs în secolul al XVI-lea în Moldova, nordul Transilvaniei și în Banat-Hunedoara¹⁵². Mai frecvent este fonetismul cu ea, înregistrat și în *Textele Măhăcene (Legenda Duminicii)*, *Psaltirea Scheiană* și (în două cazuri izolate, pe aceeași pagină) în *Tetraevanghelul coesian*¹⁵³ : *deatoriu* (330/18), *deatoarea* (398/15—16), *deatori* (189/12, 363/2). Fonetismul se întîlnește astăzi în sud-vestul Transilvaniei (*d'atoriu*)¹⁵⁴. Din părțile sud-vestice ale Transilvaniei provin singurele atestări în textele ulterioare ale lui ęa în *deator* : *Noul Testament* (1648)¹⁵⁵ și un manuscris semnalat de Cipariu¹⁵⁶, ale cărui trăsături lingvistice trimit la zona indicată (*tinăr, dă, cură, lucră*). Explicația care s-a sugerat pentru ęa în *deator* este contaminarea formei *dator* cu *detor*¹⁵⁷. Acceptînd-o, ne propunem să arătăm condițiile în care s-a ajuns la fonetismul discutat. Contaminarea nu a putut interveni decît într-o zonă de interferență a celor două pronunții. Zona aceasta era, probabil, sudul Transilvaniei. În Banat-Hunedoara pare a fi avut curs fonetismul analogic, dacă ne orientăm după prezența exclusivă a formelor în *Evanghelia de la Sibiu*. (În *Palie* cuvîntul nu este folosit). În ce privește limita vestică a zonei în care a fost posibilă inovația, credem că ea

¹⁴⁹ Vezi, în ce privește expansiunea din trecut și de astăzi a fenomenului, Pușcariu, LR, II, h. 53 ; R. Todoran, *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal*, în CLingv., V, 1954, nr. 1—2, p. 63—85 ; I. Gheție, *Note asupra trecerii lui ă proton la a în Maramureș*, în SCL, XXII, 1971, nr. 3, p. 297—300 ; Gheție, BD, p. 96—98.

¹⁵⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 72—76.

¹⁵¹ Densusianu, HLR, II, p. 75.

¹⁵² Gheție—Mareș, GD, p. 82—83.

¹⁵³ Densusianu, HLR, II, p. 111.

¹⁵⁴ ALR I, mat. necart., întrebarea 1592 ; ALR II, SN, vol. IV, h. 1006 ; vol. VI, h. 1849.

¹⁵⁵ Gheție, BD, p. 300.

¹⁵⁶ DA, s.v. ; T. Cipariu, *Principia de limbă și scriptură*, Blaj, 1866, p. 227 ; Gaster, CR I, p. 177, 178.

¹⁵⁷ Gheție—Mareș, GD, p. 82.

este aria palatilizării lui *d* la stadiul *d'*: vestul și nordul Transilvaniei (cu Crișana) și părți din Banat ¹⁵⁸. Locul de interferență al rostriilor *d'* în *d'etoriu* și *datoriu* este chiar nordul Hunedoarei, unde s-a înregistrat forma *deator(iu)*.

ea > e(ɛ): *pre înțelept* (214/17). Localizare: Moldova, nordul Transilvaniei, Banat—Hunedoara.

i în *tremis* (68/1), *tremis-am* (72/6—7), *tremiși* (120/3, 166/9); cf. *tremease* (206/1—2, de cele mai multe ori. Localizare: sud-vestul Olteniei, nordul Transilvaniei (cu Maramureșul), nordul Moldovei.

e aton > i: *di* (39/9, 158/3, 167/3, 189/10, 190/20, 201/19, 266/5, 297/8, 376/7), *pri* (*lingă*) (172/7), *pri* (*dinainte*) (232/1—2) și *nu iubiriți* (333/18), *mîngîitoriu* (329/9—10), *oamini* (29/13, 179/12, 356/17—18), *oaminilor* (78/12, 126/6, 140/12). Localizare: Moldova, nordul Transilvaniei, Banat—Hunedoara, zone din Oltenia.

iu netrecut la i în *minciunoaselor* (341/7), caracteristic textelor rotacizante, pe care îl notează și *Evangheliarul de la Sibiu*, este un fonetism izolat. De cele mai multe ori cuvîntul apare cu fonetismul *i*, atestat la Coresi și în Palie ¹⁵⁹. Transformarea *iu* > *i* este o inovație a graiurilor sudice care s-a extins treptat asupra nordului. *iu* se păstrează astăzi în nordul Moldovei, în Maramureșul vecin și în Munții Apuseni ¹⁶⁰. Întru cît atestările cuvîntului în documente sînt tîrzii, nu putem localiza în termeni siguri fonetismul *iu* în secolul al XVI-lea. Atestările din scrierile ulterioare indică însă prezența lui *iu* în părțile nordice și vestice ale teritoriului românesc. Localizare: Moldova, Transilvania de nord și de vest.

u—o > o—o în *poroncitele* (330/3, 366/17, 366/19), atestat în secolul al XVI-lea numai în *Glosele Bogdan* și în *Pravila ritorului Lucaci* ¹⁶¹, apare ulterior în scrieri din Moldova, vestul Transilvaniei (Turda) și din Banat (*Lexiconul Marsilian*) ¹⁶². Fonetismul *o* din *Lexiconul Marsilian* ar putea fi o infiltrație a graiurilor nordice, dat fiind că textele din sud-vestul țării notează forme cu *i* sau *u* ¹⁶³.

e (i) pentru *io* (*iu*) în *feceri* (321/9—10), *fecerii* (322/11), *feciri* „feciori“ (65/18) se întîlnește numai în *Psaltirea Hurmuzachi* și în *Evangheliarul de la Sibiu* ¹⁶⁴. Un fonetism analog apare în *jidețu* corectat *judetă* (364/14). *i* pentru *iu* este notat și în *Codicele Voronețan*, în formele *rugăcînri* (64^v/9—10) și *spurcăcirea* (57^v/4—5) și, ulterior, în vestul Transilvaniei (*rugăcine*, în Bihor; vezi ms. rom. BAR 4642, 183^v/6; *cer* „ciur“ la Buda, într-o tipăritură din 1806; *Șilișoara* = *Sulișoara*, astăzi în Hunedoara) ¹⁶⁵. *Fecer*, *fecir* se explică pornind de la o formă *feciur*, cu *îo* > *iû*, poate prin analogie cu formele derivate cu accentul pe sufix (cf. *feciuriță* la Hasdeu, CB II, p. 346; vezi și *șchiup* în *Manuscrisul Bratul*, p. 27/17). *Feciur* apare la începutul secolului al XIII-lea într-un document biho-

¹⁵⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 141—145.

¹⁵⁹ Densusianu, HLR, II, p. 97; Rosetti, ILR, p. 506.

¹⁶⁰ Gheție, BD, p. 121.

¹⁶¹ Gheție, BD, p. 243.

¹⁶² Gheție, BD, p. 117—118; pentru răspîndirea actuală a lui *poronci* vezi p. 116.

¹⁶³ Gheție, BD, p. 216, 223, 300, 307.

¹⁶⁴ Candrea, PS, II, p. 93, 226, 298.

¹⁶⁵ DA, s.v. *ciur*; Densusianu, GH, p. 26; ALRM II SN, vol. II, h. 601; cf. *șureșe* „cireașă“ în Banat; Weigand, in *Jb.* III, p. 218.

rean, iar în secolul al XVI-lea în *Psaltirea Hurmuzachi*, unde este notat frecvent. Ulterior apare în Moldova, într-un document din 1609¹⁶⁷. Localizare : *feciu* : vestul Transilvaniei, Moldova ; *fecir (fecer)* : vestul Transilvaniei.

e > i : *direptu* (151/12—13), *direaptele* (58,7—8), *a vă direpta* (144/7), *direptă-se* (279/3—4), *nedireptate* (195/11) ; cf. și *dereptate* (190/13—14), *dereptu* (354 9), *dereptează-se* (279/7). Localizare : Moldova, Banat-Hunedoara¹⁶⁸.

e sincopat în *derptu* (41/3—4), *dirptu* (40,12), *derptul* (329/10), *nederpții* (corectat *nederepții*, 343/11), *dirptu că* (285/12). Cuvântul prezintă și sincopa întregii silabe *re* : *nedeptățile* (corectat *nedereptățile*, 328/19). Căderea vocalei *e* sau a silabei *re* nu se poate explica decât pornind de la o variantă accentuată pe prima silabă. Fonetismul *derept* a fost notat în zilele noastre în Banat, nordul Crișanei și în sud-vestul Transilvaniei¹⁶⁹. Variantele *dip*, *dipt* și *dir* ale lui *d(e)rept* din locuțiunea conjuncțională *d(e)rept ce* se întilnesc astăzi în Maramureș, vestul Crișanei și în Banat¹⁷⁰. Formele *derptu*, *dirptu*, *deptate* din *Manuscrisul Bratul*, prezentînd stadiul anterior al fonetismelor *dipt* etc., trimit așadar către Banat și părțile vestice și nordice ale Transilvaniei.

ó—ua > ó—va : *zivoao* (343/12). Secvența *a doavao scriu tremeatere* (343/16) traduce fragmentul slavon *vtoroe vamū piši poslanije* (343/15) „a doua epistolă vă scriu”. Corespondentul acestui fragment din *Manuscrisul Bratul* a rezultat, credem, din interpretarea unei secvențe *a doavao*¹⁷¹ *voao scriu*, ca prezentînd repetarea lui *voao*. Notația *v* pentru *u* se înregistrează în secolul al XVI-lea în Bucovina, Banat-Hunedoara și în Maramureș. În textele provenite din această din urmă regiune *v* ar putea fi și pur grafic¹⁷².

ej > ij în *mii* (388/8) caracterizează astăzi graiurile din Moldova și din nord-estul Transilvaniei, fiind întilnită și în puncte izolate din nord-estul Munteniei. Crișana și nord-vestul Olteniei¹⁷³. Apariția sporadică a inovației în textele vechi arată că faza ei de expansiune maximă nu este foarte îndepărtată de zilele noastre. Localizare : Moldova, nord-estul Transilvaniei, mai puțin probabil nord-estul Munteniei. Crișana și nord-vestul Olteniei.

m dur în *se margă* (184/17. 212/8) este o caracteristică a graiurilor nordice din secolul al XVI-lea, a cărei limită sudică pare a se fi situat prin Banat-Hunedoara, zona Mureșului mijlociu și a Tîrnavelor, coborînd către sud-estul Transilvaniei¹⁷⁴.

¹⁶⁶ Candrea, PS. II, p. 117. 140, 170, 178. 188, 210, 244, 275.

¹⁶⁷ Gheție—Mareș, GD, p. 91—92, ; Gaster, CR I, p. 43.

¹⁶⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 101.

¹⁶⁹ Pușcariu, LR. II, h. 27.

¹⁷⁰ ALRM II, SN, vol. IV, h. 1160, 1167 ; cf. și *derptate* în CPr (165/15), unde, fiind izolat, ar putea fi și o greșeală de tipar.

¹⁷¹ Grafie similară cu *zivoao*.

¹⁷² Gheție—Mareș, GD, p. 113—114 ; cf. și Gheție, BD, p. 118.

¹⁷³ ALR I vol. II, h. 182 ; ALRM I, vol. II, h. 262 ; vezi și R. Todoran, *Note morfologice*, în CLingv., I, 1956, nr. 1—4, p. 128—131.

¹⁷⁴ Gheție, BD, p. 125.

m moale în *cămeașa* (127/17—18), *cămeșile* (152/16) a fost înregistrat în secolul al XVI-lea în *Pravila ritorului Lucaci*, *Psaltirea Hurmuzachi* și în *Psaltirea Scheiană*. Ulterior fonetismul apare numai în Banat, nord-vestul Transilvaniei și în Moldova ¹⁷⁵.

dz în *dzilele* (185/10) avea curs în secolul al XVI-lea în întreaga Dacoromanie, excluzând sud-estul Transilvaniei și Muntenia ¹⁷⁶.

ğ în *agiută* (171/7) *giudecu* (162/14), *se giunghe* (152/12), *împregiurul* (scris *empregiurul*, 258/3—4), *răzgiudecă* (162/14) a cunoscut în secolul al XVI-lea aceeași repartitie cu dz ¹⁷⁷.

s și z duri în *asară* (72/6—7), *îtoarsără* (132/21), *mearsără* (52.6—7), *sparsără* (152/15), *zisără* (54/15), *Dumnezău* (132/8—9), *zua* (71/3, 216/19); cf. *să mă spăsesc* (77/17), *uciseră* (153/20), *zi* (137/14), *ziuo* (130/20) etc. Localizare: întregul teritoriu dacoroman, exceptând Muntenia și sud-estul Transilvaniei ¹⁷⁸.

s moale în conjuncția se (120/5, 145/15, 152/12, 153/12, 373/8) (cf. *să*, 65/15, 190/16 etc.) apare în textele rotacizante, fiind notat cu regularitate în *Codicele Voronețean* și în *Psaltirea Voronețeană* și alternând cu *să* în *Psaltirea Hurmuzachi*, *Psaltirea Scheiană*, *Textele Bogomilice* și în *Textele Măhăcene* ¹⁷⁹. Localizare: întreaga Dacoromanie exceptând Muntenia și sud-estul Transilvaniei.

Formele *singe* (367/24) și *sintem* (189/19), existente și în *Palie*, *Evangheliarul de la Sibiu* și în *Codicele Sturdzan*, trimit către zona Banat-Hunedoara și Transilvania centrală, unde pronunția cu *i* constituia norma, și către Moldova ¹⁸⁰.

n dur : *trăsnăt* (176/1). Velarizarea lui *e* după *n* a fost notată în secolul al XVI-lea în Banat-Hunedoara, dar nu este exclus ca fonetismul să fi avut o difuziune mai largă, în interiorul actualei sale arii de răspândire : Banat-Hunedoara, sudul Crișanei, nordul Transilvaniei ¹⁸¹.

r(r) moale în *a amări* (125/3), *curindu* (126/7, 272/6, 331/2), *a se piri* (201/19), *piriia* (202/2), *pirrindu-se* (21/93), *urîți fie* (324/25); cf. *pirtră-se* (234.9), *rău* (234/10). Timbrul moale al lui *r* se constată și în alte forme în care vocala anterioară următoare se menține și în poziție neaccentuată: *porincita* (331/1); cf. *porencita* (331/10), *porincita* (331/7); *intărita-se* (185/10), *uriciunea* (324/18); cf. și *curăre* (282/20), *a răbda* (123/13), *răbdare* (268/11), *rrăbdindu* (28/18). Fonetismul ¹⁸² este specific textelor rota-

¹⁷⁵ Densusianu, HLR, II, p. 157; Gheție, BD, p. 245; DA s.v.

¹⁷⁶ Gheție—Mareș GD, p. 187—190.

¹⁷⁷ Gheție—Mareș, GD, p. 197—200. Fricativizarea lui *ğ* în Transilvania, exceptând sud-estul, este posterioară secolului al XVI-lea; vezi Ion Gheție, *Localizarea textelor vechi românești după criteriul lingvistice*, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 397—398; cf. și Gheție, BD, p. 226.

¹⁷⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 166—169.

¹⁷⁹ Densusianu, HLR, II, p. 87.

¹⁸⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 169—173; Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 59—60.

¹⁸¹ Gheție—Mareș, GD, p. 150; ALRM I, vol. II, h. 240.

¹⁸² Cu privire la originea acestui fonetism, neclarificată încă, vezi M. Sala, *Romania occidentală. II. În legătură cu corelația de cantitate consonantică*, în SCL XV, 1964, nr. 4, p. 507—508.

cizante, dar apare, mai rar, și în *Palie* și în *Codicele Sturdzan*. Vocalele *e* și *i* precedate de *r(r)* au fost notate în Banat-Hunedoara și în împrejurimi, în Moldova și, accidental, în nordul Transilvaniei și în Bucovina¹⁸³. Localizare : Banat-Hunedoara și regiunile învecinate, Moldova, mai puțin probabil nordul Transilvaniei.

ș moale în greșește corectat greșaste (354/13) este un fonetism rar întâlnit în text. Norma pe care o urmează copistul este *a* în acest context fonetic (vezi mai sus). Fonetismul *e* a rezultat din *ea*, răspândit în secolul al XVI-lea în Moldova și nordul Transilvaniei¹⁸⁴.

d > g' : *neghireptatea* corectat *nedireptatea* (370/22). Localizare : Banat—Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei. Fonetismul trimite mai puțin la partea sudică a Hunedoarei, unde palatalizarea ajunsese la stadiul *đ*, ca și astăzi, sau la Banat, unde, de asemenea, *d + iot > đ*, în cea mai mare parte a teritoriului¹⁸⁵.

f > h' : *hviind* „fiind“ (273/14). Grafia se explică pornind de la o formă *hiind*, cu restabilirea lui *v* în locul lui *f* sau ca o notație a stadiului *fh'* al palatalizării lui *f*, confundat cu perechea lui sonoră *v*. Palatalizarea lui *f* a fost notată în secolul al XVI-lea în Moldova și Banat—Hunedoara¹⁸⁶. Așadar grafia *hviind* localizează textul în Moldova, Banat-Hunedoara.

ń conservat în *intiniu* (325/18—19), *mîngînia* (212/12), *puniu* (407/12), *spunietoriu* (342/4), *spuniu* (184/10), *șinietoriule* (242/16), *se vinie* (179/19), (cf. *întiia*, 171/21, *mîngîie*, 344/10, *spuiu*. 188/2 etc.). Localizare : Banat-Hunedoara, sud-vestul Transilvaniei. *ń* este hipercorect în *poniu* „de apoi“ (334/15), *mișeni* (275/14). *ń* analogic a fost notat în zilele noastre de asemenea în Banat-Hunedoara, în forme ca *cimponi*, *vătrani*¹⁸⁷, *musani*, *unghină*¹⁸⁸

ń din *brîn(i) <u> l* (225/13, 225/18), *grîn(i)u* (67/21), *grîn(i)ul* (254/8), neconsemnate în alte scrieri din secolul al XVI-lea, exceptînd forma *birin* dintr-un document scris de Petru Șchiopul¹⁸⁹, și nici în textele ulterioare. Derivatele *brinaș*, *brinel*, explicabile printr-o temă de bază cu *n*, au fost notate în zilele noastre în sud-vestul Transilvaniei (Săliște) și în Gorj¹⁹⁰.

-*n*->*r*. Rotacismul nu se constată în acest text. Există totuși dovezi indirecte că la elaborarea versiunii Bratul s-a folosit (și) o traducere rotacizantă a *Apostolului*. Pasajul slavon *ni edinnoq vini* „de nici o vină“, existent și în versiunea intercalată, are drept corespondent românesc formula *nicedineoară vină* (de moarte așlară) (141/17—18) ; cf. CPR : *nece o vină de moarte nu-ț așlară* (61/8—9). Prezența lui *nicedineoară* nu se poate explica decît pornind de la o construcție prepozițională a adjectivului pronominal negativ *nice de (di) ură*, pe care popa Bratul sau un copist intermediar a interpretat-o ca o grafie ventru (*nece*) *dinioară*, cu omisiunea lui *n* și cu *u* pentru *o(a)*.

¹⁸³ Ion Gheție, *Considerații...*, p. 58—59.

¹⁸⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 182—183, 185 ; Gheție, BD, p. 143.

¹⁸⁵ Gheție—Mareș, GD, p. 140—145.

¹⁸⁶ Gheție—Mareș, GD, p. 122—124.

¹⁸⁷ DA, s.v. *cimpoi* ; BL II, p. 144 ; ALRM II, vol. II, h. 342.

¹⁸⁸ Popovici, MP, p. 108.

¹⁸⁹ *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, p. 228.

¹⁹⁰ DA s.v. *briu*.

Grafia *întunreacului* (342, 1—2) ar putea reda o formă rotacizată, cu omisiunea lui *re. n* pare a se fi adăugată ulterior, cu o cerneală mai diluată, care apare în rîndurile următoare. Este așadar probabil că *n* supra-scris nu notează aici rotacismul cu nazalitate, ci reprezintă o corecțiune a formei *înturea*<*re*>*cului*. Dacă grafiile discutate mai sus reflectă într-adevăr fenomenul rotacismului, atunci ele ne îndreaptă către un model alcătuit către părțile nordice ale Transilvaniei și Moldovei sau în zona Bihorului.

Ț (vibrant) în *rrăul* (392, 10), *rrea* (85/21), 289/14), *rrîure* (15/14). Fonetismul se întâlnește în texte provenite din Banat, vestul și nordul Transilvaniei. Izolat, apare și într-un document muntenesc din 1563¹⁹¹. În secolul următor, *rr* se înregistrează la Varlaam și în cronica lui Moxa, precum și într-un manuscris bihorean (ms. rom. BAR 4642 : *rrăul*, 109^v/5, *rrugăcine*, 183^v/6).

č pentru *ș* în *mucică* (257/1), arhaism existent și în *Codicele Voronețean* (48^v/5), și în *scriciniia*, prin analogie. *č* analogic a fost notat numai în *Palia* bănățeană, în formele *micoanie*, *micoe*. Dacă explicația dată de Densusianu acestor forme, ca fiind modelate după *mucica-mușca*¹⁹², este întemeiată, atunci avem o dovadă despre existența în secolul al XVI-lea a fonetismului primar *mucica* în Banat ; cf. *împrocica* la Moxa¹⁹³

ș pentru *s* în *însuș* (197/2), *unșul* corectat *unsul* (23/21), poate sub influența formelor de plural. Un fenomen analog se constată în cuvîntul *paș* „pas“, înregistrat în scrieri ardelenesti și astăzi în graiurile transilvănene, exceptînd pe cele din partea sud-vestică, precum și în Banat¹⁹⁴. *s* trece la *ș* și în grupul *st* : *aceastea* (335 5), *voștru* (77/7). *șt* apare astăzi în formele pronominale *aștea* (*așcea*) în Banat, sudul Crișanei, nordul Hunedoarei și în nord-vestul Olteniei¹⁹⁵ ; cf. și pronunțiile *coaștă*, *șteag* în nordul Hunedoarei ; *pește* „peste“ în Hunedoara, Bistrița-Năsăud și, izolat, nordul Moldovei¹⁹⁶. Localizare : Banat-Hunedoara, vestul Transilvaniei, mai puțin probabil, nordul Transilvaniei.

l din grupul *jl > n* : *mijnoc* (249/21). Fonetismul se regăsește astăzi în forma cu metateză *minjoc*, notată în nord-estul Banatului și în sud-vestul Transilvaniei (Sibiu)¹⁹⁷. Localizare : Banat-Hunedoara, sud-vestul Transilvaniei.

Grupul slavon *sŭv* este de regulă păstrat : *sreatul* (58/18), *svintu* (42/5, 116 43, 225 17), *svintul* (119/5), *svîrși* (224 1), *svîrșirea* (16'2—3), conform uzului curent în Moldova și în Transilvania, în deosebi în părțile nordice ale acestor provincii. Prin analogie, datorată poate unui fenomen de hipercorectitudine, posibil într-o zonă unde se interferau rostirile *svat*,

¹⁹¹ Gheție, BD, p. 224, 236, 244, 277, 289 ; Gheție—Mareș, GD, p. 212—213.

¹⁹² Densusianu, HLR, II, p. 129—130.

¹⁹³ Hasdeu, CB, I, p. 375 2, 404/4.

¹⁹⁴ DA s.v. ; ALRM II, vol. I, h. 134 ; BL I, p. 27 ; Mircea Boreilă, *Un fenomen fonetic dialectal : rostirea lui ș ca s și a lui j ca z în graiurile dacoromâne. I. Răspîndirea și situația actuală a fenomenului*, în CLingv., X, 1965, nr. 2, p. 269—279 ; idem, *Un fenomen fonetic românesc dialectal : ș > s și j > z, II. Locul și reflexele fenomenului în microsystemul graiului*, în CLingv., XI, 1966, nr. 1, p. 72—76.

¹⁹⁵ ALR II, SN, vol. VI, h. 1709, 1712.

¹⁹⁶ ALRM II, vol. II, h. 205 ; ALRM II, SN, vol. II, h. 628.

¹⁹⁷ DA s.v.

sfat, sf trece la *sv* în *răsvirați* (122²/2), fonetism notat și în *Psaltirea Hurmuzachi*; cf. *desvătăt* în *Cazania I*¹⁹⁸. Fonetismul trimite mai puțin la părțile estice ale teritoriului nordic delimitat mai sus, unde *f > h'*, și cu mai mare grad de probabilitate către graiurile de tip nordic din vest, unde *f* nu se palatalizase. Localizare: nordul Transilvaniei, mai puțin probabil nordul Moldovei.

Morfologie

Forma articulată a substantivului *tată*, *tatului* (69/9), a fost consemnată în *Manuscrisul de la Ieud* (inceputul secolului al XVII-lea), și ulterior, în documente și scrieri literare moldovenești și muntenesești¹⁹⁹. ALR l-a înregistrat în zilele noastre în Moldova, nord-estul Transilvaniei și, izolat, în Hunedoara și în sud-estul Munteniei (București)²⁰⁰. Localizare: Moldova, mai puțin probabil nord-vestul Transilvaniei, Hunedoara și Muntenia²⁰¹.

Substantivul *protopop* (< v. sl. *protopopŭ*) apare și în varianta de declinare I *protopopa* (54/2), datorată analogiei cu *popă*. Varianta *protopopă* se semnalează în scrierile vechi din Bucovina și din nordul Moldovei. În zilele noastre se întâlnește în Bucovina și în Oaș.

Articolul genitival invariabil: *a săi* (71/19); cf. *ai* (323¹/12), *ani ale* (corectat *ai*) *viațeei* (315/2). Localizare: nordul Transilvaniei, Moldova, Banat-Hunedoara.

Pronumele demonstrativ de depărtare *ačala* corectat *acela* (187/1, 319/19), cu *ga* analogic, caracterizează în perioada de care ne ocupăm, ca și astăzi, nordul Moldovei. (Astăzi apare izolat și în vestul Transilvaniei)²⁰³.

Pronumele nehotărît *cineșcu* (24/14, 37/7—8, 154/5, 271/21), (în compusul) *unul cineșcu* (189/9), prezent în toate versiunile din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, nu este uzitat decît în scrieri provenite din Banat-Hunedoara și vestul Transilvaniei. Că această formă trebuie atribuită modelului decurge nu numai din prezența ei în toate textele *Apostolului*, ci și din faptul că ea apare deformată și în copia popii Bratul: *cineș, cu năpăstuiăște* = *cineșcu năpăstuiăște* (271/2).

Forma etimologică de prezent a verbului *a fi*, *semu* (189/12, 323/5, 330/15, 350/1) avea curs în secolul al XVI-lea în Moldova, nordul Transilvaniei și în Banat-Hunedoara²⁰⁴.

Forma etimologică de prezent pers. 3 sg. *ști* (352/19), circula, de asemenea, în Moldova, nordul Transilvaniei și în Banat-Hunedoara²⁰⁵.

Verbul *a vrea* prezintă la gerunziu forma contaminată cu *a voi*: *vruiu* (208/6), consemnată și în *Codicele Voronețean* și *Psaltirea Scheiană*.

¹⁹⁸ Densusianu, HLR, II, p. 131.

¹⁹⁹ Gheție, BD, p. 158.

²⁰⁰ ALR II, SN, vol. VI, h. 1573, 1576.

²⁰¹ Zezi și Teodorescu—Gheție, MI, p. 29.

²⁰² DLR, ms. s.v.; ALR II, vol. I, h. 186.

²⁰³ Teodorescu—Gheție, MI, p. 29; Iona Gheție, *Moldova și textele rotacizante*, în I.R., XXV, 1976, nr. 3, p. 264—265.

²⁰⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 246.

²⁰⁵ Gheție—Mareș, GD, p. 248.

Dicționarul limbii române (ms.) nu o mai semnaleză decît într-un manuscris de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea fără o localizare precisă²⁰⁶. Varianta *vroi* poate fi întîlnită la scriitorii moldoveni din secolul al XIX-lea. În secolul nostru au adaptat-o și scriitorii de alte origini. Tiktin o consideră o formă modernă moldovenească²⁰⁷. În gramaticile românești, ea este consemnată abia către sfîrșitul secolului trecut, îndeosebi de autori moldoveni : Nădejde, Tiktin, Suchianu, Philippide și Tim. Cipariu. La Cipariu varianta a *vroi* este însoțită de precizarea că ea circulă prin părțile Moldovei²⁰⁸. Tot aici a fost consemnată și în zilele noastre²⁰⁹.

Adverbul *înde* „cînd, dacă“ (121/6, 230 9), (*ende*) (128/5, 158/11, 169/1, 140 19 etc.), prezent și în *Codicele Voronețean* și în *Psaltirea Hurmuzachi*, apare astăzi, în varianta *înde* cu sensul de „unde“, în Crișana, vestul Transilvaniei și în Banat²¹⁰. În Crișana este atestat și în secolul al XVII-lea : ms. rom. BAR 4642 (Bihor) : *inde* (92^r/11—13,96^r 14), *vareinde* (13^v/6). Localizare : vestul Transilvaniei, Banat-Hunedoara.

Prepoziția *între* „înainte“ (38/2, 90 1, 179/12, 205/6). Localizare : Moldova, centrul și vestul Transilvaniei.

Conjunția *oare* „sau“ a fost înregistrată în scrieri din vestul Transilvaniei și din Moldova (și în cazaniile coresiene). Astăzi se întîlnește în Banat-Hunedoara și în puncte izolate din Muntenia²¹¹. Varianta *vare*, care apare în scrierea popii Bratul (*vare... sau... sau... sau... seva*, 391 17—18), ca și în cazaniile coresiene, nu poate fi însă atribuită decît graiurilor din Banat-Hunedoara²¹².

Lexic

anină „nisip“ *anină*, 254 -marg.), atestat și în *Apostolul voronețean*, este localizabil în secolul al XVI-lea în Moldova, centrul și nordul Transilvaniei²¹³.

besedui „discuta, vorbi“ : *besădui* (251 9). Localizare : Banat—Hunedoara, întreaga parte nordică a Transilvaniei.

bură „vijelie, viscol“ (în derivatul *burăți* „viscoliti“. 249/16 ; cf. CPr : *vihoriți*, 132 9 ; CV : *vihorriți*, 44^r/14) a fost consemnat numai în Moldova, vestul și centrul Transilvaniei și în Oltenia (Moxa)²¹⁴.

cealău „idol“ (*cealăului*, 76 12). Sensul de „idol“ se explică prin accepțiunea de „înzător“ a cuvîntului, notat în scrierile vechi și în graiurile actuale din Banat-Hunedoara, vestul Transilvaniei și Maramureș²¹⁵.

²⁰⁶ Gaster, CR, II, p. 46.

²⁰⁷ TDRG, s.v.

²⁰⁸ Tim. Cipariu, *Gramatica limbii române. Partea I. Analitică*, București, 1869, p. 280 ; Ion Nădejde, *Gramatica limbii române*, Iași, 1889, p. 165 ; H. Tiktin, *Gramatica română. Partea I*, Iași, 1893, p. 193 ; I. Suchianu, *Gramatica limbii române*, București, 1895, p. 198 ; Al. Philippide, *Gramatică elementară a limbii române*, Iași, 1897, p. 100.

²⁰⁹ ALR II, SN, vol. VII, h. 2182, 2184.

²¹⁰ ALR II, SN, vol. V, h. 1417, 1418 ; DA, s.v. ; Weigand, în *Jb.*, III, p. 315 ; Teofil Teaha, *Graiul din valea Crișului Negru*, [București], 1961, p. 103.

²¹¹ DA, s.v. *oare*.

²¹² Densusianu, HLR, II, p. 213 ; Gheție—Mareș, GD, p. 260—261.

²¹³ Gheție, IS, p. 155.

²¹⁴ DA, s.v.

²¹⁵ Tamás, EW, p. 185 ; DA, s.v.

celui „amăgi, înșela“ (în derivatul *celuitori*, 379/3, *celuitoriu*, 376/9) a fost notat în scrieri din Banat-Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei. Astăzi circulă în nord-vestul Transilvaniei și în sud-vestul Banatului și, în forma prefixată *incelui*, în cea mai mare parte a Banatului, în Hunedoara și în centrul și vestul Transilvaniei ²¹⁶. Localizare : Banat-Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei.

chealfed „palid“ (*chealfediul*, 186/5) traduce slavonul *blēdivū* „înșelător“, prin confuzie cu *blēdivū* „palid“. Termenul circulă astăzi, în varianta *calfād*, în Țara Hațegului și în nordul Banatului, iar în varianta *galfād*, în Banat și în Crișana. Forma *chealfediul* reflectă pronunția cu *che* în loc de *că*, răspîdită astăzi în Banat-Hunedoara și în părțile vestice și de nord ale Transilvaniei. În varianta consemnată în textul nostru, cuvîntul apare în secolul al XVII-lea în *Codicele Marțian*, iar astăzi, în Bihor ²¹⁷.

cramoaic (plural) traduce slavonul *tīzba* „proces, dispută“. Cuvîntul nu a mai fost atestat. Pare a fi o variantă a lui *cramură* „agitație“ <v. sl. *krámola* „răscoală“ sau bulg. *kramóla* „agitație, larmă“, notat numai în Moldova, sau un derivat regresiv al lui *crămălui* „a se agita, a se zbate“, folosit de asemenea în Moldova ²¹⁸.

dobîndi „moșteni“ : *dobîndi-vor* (395/4—5). Localizare : Banat—Hunedoara.

făgădui „primi“ : *să făgăduiască* (211 10—11), *bună-făgăduiele* (307 15—16). Localizare : vestul Transilvaniei.

genune „adînc, mare (s.)“ : *genune* (251 11), *ginunea* (245/20). Termenul este atestat ulterior la Dosoftei și la Cantemir. Astăzi circulă în nordul Moldovei și în nord-estul Transilvaniei, cu sensul de „cantitate mare de ape“, fiind notat, izolat, și în nordul Munteniei ²¹⁹.

gimbose „înșelătorie“ (=v. sl. *listi*) : *gimbosea*, 306 11). Cuvîntul nu a mai fost notat decît în zilele noastre, în nordul Moldovei, cu un sens neprecizabil ²²⁰.

gimbositoriu „înșelător“ : *gimbositoriu* (360 3—4), *gimbositorului* (361/16). Cuvîntul, folosit și în *Psaltirea Scheiană* și în *Textele Măhăcene*, apare astăzi, în forma de participiu *gimbosit* „bui măcit“ în sud-vestul Transilvaniei ²²¹.

hitioan „mic, mărunt“ : *hitioanelor* (392 21). Termenul a fost notat în scrieri din nordul Moldovei, vestul și nordul Transilvaniei și din Oltenia (Moxa). Astăzi circulă în aceleași zone, cu excepția Olteniei.

²¹⁶ ALRM II, SN, vol. III, h. 1130, 1163.

²¹⁷ Pușcariu, DR, IV, p. 684—685 ; ALR II, întrebarea 6139 ; vezi și Ion Gheție, *O particularitate fonetică bănățenească în opera lui Paul Iorgovici : >e (viațe „viață“)*, în LR, XV, 1966, nr. 4, p. 367—369 ; Drăganu, DM, p. 181—182.

²¹⁸ DA, s.v.

²¹⁹ DA, s.v.

²²⁰ După DA, „sfărîmături, bucăți mici, colb“, cu etimologia necunoscută. Cuvîntul ar putea fi un postverbal al lui *gimboși*. Sensul de „amăgitor, înșelătorie“ ar putea rezulta din citatele prin care este ilustrat cuvîntul în DA : *Cîte gimboase-s pe lume, toate le țin femeile în gură ca să le treacă durerea ; Colb și alte gimboase* ; DA, s.v.

²²¹ DA, s.v.

hlipi „suspina“ : *hlipindu* (289/21). Prezent și în *Codicele Voronețean*, cuvîntul apare ulterior la Dosoftei. Derivatele *hlipit* „lihnit de foame“ și *hlipicios* „mîncăcios“ au fost semnalate în zilele noastre în nordul Moldovei și în zonele învecinate din nordul Transilvaniei ²²².

holtei „a sta în gazdă“ : *holteiaste* (105/18, 109/2). Verbul este un derivat al lui *holtei*, atestat în nordul Moldovei și în părțile de vest și de nord ale Transilvaniei. Verbul nu a fost consemnat însă decît în nordul Moldovei, cu sensul de „a petrece ca holtei“ ²²⁴.

impruora „a se întărita“ : *impruorără-se* (42/9—10). Localizare : Banat-Hunedoara, sud-estul Crișanei.

inchipiși „a (se) asemana“ : *inchipișiră-se* (151/20—21). Termenul, neatestat pînă în prezent, este un derivat al lui *chipeș* (*chipiș*), folosit în scrierile vechi și în graiurile de astăzi din Banat, vestul și nordul Transilvaniei și din nordul Moldovei, numai cu sensul de „arătos, frumos“. Derivatul reflectă sensul etimologic al lui *chipeș* (magh. *képes* „capabil“, „figurat, cu chipuri, frumos“ sau rom. *chipeș*) ²²⁵.

lăuda „amenința“ : *se lăuda* (310/3). Localizare : Oltenia, vestul Transilvaniei.

mătăhăi : „face semn“ (130/10, 138/5, 209/15). Cuvîntul a fost atestat cu sensul de „a agita, a clătina“ în texte moldovenești relativ recente. În zilele noastre a fost notat, cu sensul cu care este folosit în textul nostru, numai în Bucovina ²²⁶.

mîniac „batjocoritor“ : *mîniaci* (344/9). Localizare : Moldova.

ogodi „a plăcea“ : *va ugodi* (426/13—14). Localizare : Oltenia.

omesti „a cuprinde“ : *se omestească* (346/4). Cuvîntul a fost notat, foarte rar, în Banat și în nord-vestul Transilvaniei, însă cu sensul de „a degera“ ²²⁷.

pănăta „a pătimi“, în derivatul *pănătari* (301/20). Localizare : Banat—Hunedoara.

pesti „a întirzia“ : *a pesti* (216/16), *nu pesti-va* (scris *piti-va*) (345/19), *pestind* (131/7—8). Localizare : Moldova, Banat—Hunedoara, vestul și centrul Transilvaniei.

puru (**poru**), folosit în concurență cu *amu*, fără a avea o valoare precizabilă : „într-adevăr, chiar“ : (*ca*) *poru* (85/7). Adverbul, neatestat în dicționarele limbii române, a fost notat, în expresia *de pur ce* (~i bun, ~seamănă), în sudul Crișanei ²²⁸.

sprintar „înșelător“, în derivatul *ale sprintarilor* (341/6), nu a fost consemnat, cu sensul menționat (cf. însă sensul substantival de „deșertăciune“ în PH), decît în nordul Moldovei (Creangă) ²²⁹.

²²² Tamás, EW, p. 431—432 ; ALRM I, vol. I, h. 96.

²²³ DA, s.v.

²²⁴ DA, s.v. ; ARLM I, vol. II, h. 386.

²²⁵ Tamás, EW, p. 208.

²²⁶ DLR, s.v. ; TDRG ; ALR II, vol. I, h. 3.

²²⁷ Tamás, EW, p. 54.

²²⁸ „Șezătoarea“, anul X, vol. VII, 1903, p. 182—183.

²²⁹ DLR, ms, s.v.

...stăji „a grăbi“, în participiul cu valoare adjectivală stăjită „grabnică“ (340/22). Localizare : Moldova, vestul Transilvaniei.

vergură „fecioară“ : *vergureale* (404 11—12), *viergureale* (225, 6) (pluralul diminutivului *vergurea* sau *ea* grafic ?). Cuvîntul este folosit și în *Codicele Voronețean* și în *Palie*. În secolul următor nu este înregistrat decît în scrieri transilvănene (*Noul Testament*, 1648, *Cîntec de Crăciun*, 1600—1650, *Molitvenic* sec. al XVII-lea). În secolul al XVIII-lea este atestat, izolat, și într-un text muntenesc (*Varlaam și Ioasaf*, ms. rom. BAR nr. 9). Ulterior cuvîntul este preluat ca latinism de scriitori din alte zone ale țării. Termenul este înregistrat astăzi în graiurile din nordul Transilvaniei²³⁰. Fonetismul *ie* după *v* este notat în derivatul *viergure* în *Anonymus Caransebesiensis*²³¹. Localizare : Banat-Hunedoara, nordul și vestul Transilvaniei. Fonetismul cu *ie* după *v* trimite însă cu mai mare grad de probabilitate către Banat—Hunedoara.

vlăduitor „cîrmuitor“ : *vlăduitoriul* (340 19). Localizare : sud-vestul Transilvaniei.

vorovă „tulburare“ (130 12) ; cf. și *vorovanie* (182 4), *vorovindu-se* „disputîndu-se (84/12). Localizare : Moldova, Banat—Hunedoara, vestul și nordul Transilvaniei.

Formele de limbă extrase din scrierea popii Bratul se repartizează în aceleași diviziuni geografico-dialectale care s-au conturat în urma examinării limbii *Apostolului* coresian. O primă categorie, prezentînd de obicei o putere probatorie mai mare, o formează elementele de limbă care au circulat în întreaga zonă nordică a Dacoromaniei sau în graiuri mai mult sau mai puțin dispersate, incluse în acest teritoriu : **a** păstrat în *amistui*, *gă* > **c**, **i** în *tremite*, **iu** neredus la **i** în *minciunos*, **m** moale în *cămeașa*, **s** și **z** duri în *asară*, *zua* etc., **r** moale în *rei*, *riu*, **ř** (vibrant) în *rău*, **sv** în *svîntu*, *svîrși* și în *răsvirați* (cu *sf* > *sv*), articolul genitival invariabil, formele verbale *sem* (I pl.), *ști* (III sg.), prepoziția *între*, cuvintele *pesti*, *hitioan*. Informațiile, destul de vagi pe care fenomenele de limbă mai sus enumerate le aduc în vederea localizării textului copiat de popa Bratul pot fi într-o anumită măsură întregite de materialul lingvistic care a avut curs în următoarele zone mai restrînse incluse în aria nordică a Dacoromaniei :

a) Banat—Hunedoara și zonele învecinate : **ga** în *deatoriu*, **e(i)** în *fecer*, *fectr*, *n tn spuntu* și, analogic, în *brîntu* (*brîntu*), **č** în *muctea*, **ș** în *înșuș*, *unșul* și în grupul **št** din *aceaștea* și *voștru*, **v** în *vare* „oare“, grupul **jl** > **jn** în *mîjnoc*, adverbul *puru* „chiar, tocmai“.

b) Banat—Hunedoara — vestul Transilvaniei și nordul Transilvaniei : (**r**)**e** sincopat în *derpt(u)*, *deptu*, **d** > **d'** (**g'**) în *neghireptate*, **n** dur în *tunăt*, cuvintele *besedui* și *vergură*.

c) nordul Transilvaniei și al Moldovei : **ei** > **ij** în *mii*, **é** după **ș** (moale) în *greșește*, **n** propagat în *genunche*, **n** > **r** (fonetism rezultat indirect din

²³⁰ DLR, ms. s.v. ; Tache Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925, p. 184 ; ALR I, vol. II, h. 248.

²³¹ DLR ms. s.v. *vergur*.

formele *nicidineoară* în loc de *nice de(di)ună* și *întunreacului*, cu *n* adăugat deasupra lui *r* : vezi p. 137), cuvintele *anină*, *genune* și *hlipi*.

d) Moldova, îndeosebi partea nordică : formele substantivale *proto-popa*²³² (declinarea I), *tatul*, forma pronominală de masculin singular *aceala*, forma verbală *vruind* (gerunziul lui *a vroii*), cuvintele *cramoaie*, *holtei* (vb.), *mătăhăi*, *miniac*, *sprințar* „înselător“.

e) Banat—Hunedoara și zonele învecinate, Moldova : *ă* > *a* în *framintatu* etc., *v* în *zivoao*, *o* în *poronci*, adverbul *inde*, verbul *bura* „viscoli“.

Cele două straturi de limbă, nord-moldovenesc și bănățean-hunedorean, pe care le-am identificat și în *Apostolul* cosian, ca de altfel și în *Codicele Voronețean* (vezi p. 117), se regăsesc și în copia popii Bratul, executată, conform indicațiilor date de caracteristicile hîrtiei, în Transilvania. Existența unui strat de limbă de tip sudic în această scriere îi limitează localizarea obținută prin examenul hîrtiei la partea sud-estică a Transilvaniei, unde se știe că avea curs norma lingvistică de tip sudic. Identificarea copistului cu popa Bratul²³³, atestat în izvoarele istorice brașovene la o dată apropiată de cea consemnată în manuscris, este așadar sprijinită de concluziile la care am ajuns cu privire la localizarea textului.

Este de presupus că straturile de limbă comune celor trei apostole din secolul al XVI-lea au aparținut, fie și parțial, originalului sau prelucrării lor comune. În sprijinul acestei ipoteze vine constatarea că majoritatea formelor lingvistice bănățene-hunedorene sau nord-moldovenesti se regăsesc, alături de fenomenele general nordice²³⁴, fie în toate, fie în cîte două dintre versiunile *Apostolului*. Exemplele recoltate din domeniul fonetic și morfologic sînt reduse. În număr mai mare sînt cele de ordin lexical, unde opoziția de uz lingvistic este mai puțin evidentă. În cursul operațiilor de revizie care au dus la alcătuirea versiunilor păstrate s-a intervenit îndeosebi asupra aspectului fonetic și, în mai mică măsură, morfologic al modelelor, în timp ce substituirile lexicale s-au făcut cu mai puțină consecvență. Un fonetism bănățean-hunedorean comun tuturor apostolelor din secolul al XVI-lea este *ń* în exemple de tipul *vińe*. Fonetisme exclusiv moldovenesti comune tuturor scrierilor studiate nu se întînesc. Există în schimb fonetisme care caracterizează nu numai Moldova, ci și nordul Transilvaniei : (*i*)*e*ı>*ii* (în *Codicele Voronețean* : *arhierii* cor. *arhierei*, 29^r/1), *-n-* > *r* (fonetism a cărui prezență rezultă indirect în *Apostolul* tipărit și în cel copiat de popa Bratul). Elementele lexicale comune celor trei apostole din secolul al XVI-lea nu apar, de obicei, în aceleași pasaje, fapt care ilustrează felul în care s-a făcut revizia modelelor în vederea alcătuirii versiunilor care ne-au par-

²³² Apare, izolat, și în Oaș, dar include maceastă formă în rîndul celor care se explică prin nordul Moldovei; întrucît nici unul din elementele lingvistice existente în MB nu trimit în exclusivitate către regiunea menționată.

²³³ G. Mihăilă, *art. cit.*, p. 311—312.

²³⁴ Asupra acestei categorii de fenomene nu vom insista în rîndurile care urmează, ele fiind neconcludente pentru lipsa de unitate lingvistică a modelului comun, în care se pot disocia două straturi lingvistice deosebite : de tip sud-vestic și de tip nord-moldovenesc.

venit. Marea lor majoritate trimit către Banat-Hunedoara și regiunile învecinate : *dobîndi* „moșteni“, *împruora* (apare în *Apostolul* coresian și în copia popii Bratul într-un pasaj inexistent în *Codicele Voronețean*), *lăuda* „amenința“, *murgui*, *ogodi* (în *Codicele Voronețean* : *ogoadă*, 32^r/9). Singura formă lexicală moldovenească existentă în toate scrierile studiate (și în *Apostolul Iorga*) este *mîniac* (în *Codicele Voronețean* : *mîniuce*, 79^r/13). Mai multe sint cuvintele moldovenești, dar și nord-transilvănene, comune numai *Apostolului Bratul* și *Codicelui Voronețean* : *arină* (*anină*), *genune*, *hłipi*. Elementele lexicale moldovenești, eventual și nord-transilvănene, comune *Apostolului* coresian și copiei popii Bratul sau celui dintîi și *Codicelui Voronețean* nu se înregistrează. Totuși consemnarea în toate apostolele a unor forme lexicale moldovenești sau și nord-transilvănene, fie și altele de la o scriere la alta, este, alături de prezența unor elemente de ordin fonetic și morfologic comune sau proprii fiecărei versiuni, dar explicabile prin aceleași graiuri, un indiciu că modelul fiecărei redacții provenea din părțile nordice ale Moldovei, eventual din regiunea limitrofă cu Transilvania ((Bucovina). Oprindu-ne la această din urmă regiune, ne putem explica mai bine existența în toate scrierile studiate, inclusiv în *Codicele Voronețean*, a unor forme de limbă bănățene-hunedorene și nord ardelenesti, pe de-o parte, și nord-ardelenesti și moldovenești, pe de altă parte.

Încercînd să corelăm rezultatele investigațiilor făcute în vederea localizării versiunilor din secolul al XVI-lea ale traducerii în românește a *Apostolului* cu schema filiației lor, schițată în capitolul precedent (p. 109). deducem că izvorul românesc, bănățean-hunedorean sau vest-transilvănian, alcătuit după o versiune slavonă de tipul A, a fost difuzat în părțile nordice ale Moldovei sau în regiunile învecinate din vest. *Apostolul* tipărit de Coresi a rezultat din prelucrarea traducerii comune venite prin filieră moldovenească, după versiunea slavonă C (din ms. sl. BAR, nr. 21), conform normei lingvistice de tip sudic. În părțile nordice ale Moldovei, eventual în regiunile învecinate ale Transilvaniei, a fost alcătuită, probabil după o versiune slavonă de tip B (cuprinsă în ms. sl. BAR nr. 351) versiunea românească x, din care descind *Codicele Voronețean*, *Apostolul Bratul* și *Apostolul Iorga*. Așa se și explică, credem, concordanțele între primele două texte în ce privește folosirea unor termeni explicabili numai prin graiurile din zona menționată. Am văzut însă că *Apostolul Bratul* este el însuși o prelucrare a versiunii x după textul slavon intercalat. Mai știm, de asemenea, că nu popa Bratul este autorul acestei ultime revizii (vezi capitolul precedent, p. 97). Se pune, în consecință, întrebarea unde s-a făcut ultima revizie, cu alte cuvinte, de unde provenea textul pe care popa Bratul îl copiază în sud-estul Transilvaniei. Prezența numai în această versiune de *Apostol* a unor fonetisme ca *d > d'* (*g'*) în *neghireptate*, și pentru *s* în *înșuș*, *unșul*, *aceșta*, *voștru* sau a unor cuvinte ca *chealfed* (cu *ca > che*, ca și în *Codicele Marțian*), *puru*, *vare* „sau“, pe care le-am putea atribui cu dificultate izvorului comun, ne îndreaptă, cu toată rezerva impusă de sărăcia și relativitatea argumentelor, către Banat-Hunedoara și părțile vestice ale Transilvaniei. Dacă așa stau lucrurile, atunci circulația textului transmis prin popa Bratul a cunoscut o traiectorie deosebit de complicată, pe care o vom schița începînd cu punctul ei terminus, mănăstirea Suce-

vița, unde manuscrisul a fost descoperit la sfârșitul secolului trecut²³⁵. În Moldova se afla, conform însemnării de pe pagina 453 (vezi p. 117), la începutul secolului al XVIII-lea. La 1559 popa Bratul îl copiază, probabil la Brașov. Izvorul provenea însă din Banat-Hunedoara sau (sud-) vestul Transilvaniei, fiind o copie revizuită a unui text nord-moldovenesc, la rîndul lui elaborat după un izvor românesc provenit din Banat-Hunedoara sau împrejurimi²³⁶. Așadar, pornind de la punctul inițial, drumul străbătut de *Apostolul Bratul* este : Banat-Hunedoara sau împrejurimi-nordul Moldovei—Banat—Hunedoara sau zonele învecinate — sud-estul Transilvaniei.

Stabilirea unei relații de filiație între versiunile românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, precum și informațiile obținute cu privire la localizarea lor ilustrează, în ciuda numărului redus de versiuni păstrate, lărga difuzare în spațiu, în cursul perioadei amintite, a unei unice traduceri, elaborate în părțile (sud-)vestice ale țării, dar transmise prin filieră nord-moldovenească. Faptul că versiunile românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului* sint, toate, copii revizuite, diferite una de cealaltă, ilustrează caracterul activ al receptării produselor culturale aparținînd unor regiuni diferite, eventual unor perioade anterioare, în diverse medii cărturărești din țară. Diferența de ambianță religioasă a acestor centre de cultură românească este, alături de adaptarea normei lingvistice și modificarea manierei de traducere, unul din factorii căruia îi datorăm revizia, în variantele din secolul al XVI-lea cunoscute nouă, a traducerii în românește a *Apostolului*.

În sfîrșit, o ultimă concluzie care s-a desprins din confruntarea versiunilor românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului* este că revizia traducerii comune nu a adus cu sine o îmbunătățire a traducerii, nici sub aspectul fidelității față de textul de bază, nici sub acela al calității exprimării. Dacă ne referim la primul aspect, remarcăm că, în ciuda limbii în care este redactat, insolită pentru cititorul de astăzi, *Coducele Voronețean* prezintă cel mai mare grad de corectitudine a traducerii, datorat unei constante și mai competente consultări a modelului slavon folosit la ultima revizie. Insuficienta cunoaștere a limbii slavone de către revizorii versiunilor Coresi și Bratul, ca și inconsecvența cu care s-a apelat la modelul slavon în elaborarea celor două lucrări, explică numărul relativ mare de greșeli de traducere, cu sau fără consecințe asupra clarității textului.

²³⁵ SLLF II, p. 302.

²³⁶ Autorul reviziei efectuate în Moldova ar fi putut și un ardelean din vest.

CONTRIBUȚII LA LOCALIZAREA PSALTIRILOR ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

de ION GHEȚIE

INTRODUCERE

I. Textul psaltirii ne-a parvenit în șapte versiuni, datate sau databile în secolul al XVI-lea. Cu o singură excepție (*Psaltirea Voronețeană*, fragmentară), versiunile ne păstrează textul complet sau aproape complet al psalmilor (împreună cu psalmul necanonic CLI). La finele psaltirii propriu-zise, șase din cele șapte versiuni prezintă așa-numitele cîntări scriptuare, prelucrate după diverse cărți ale Vechiului și Noului Testament. Excepția o constituie, de data aceasta, *Psaltirea Hurmuzaki*, care se oprește la psalmul CLI.

Invocîndu-se, în general, argumente de paternitate sau de ordin lingvistic, versiunile românești din secolul al XVI-lea ale psaltirii au fost împărțite în psaltiri coresiene și rotacizante. Din prima categorie fac parte *Psaltirile* tipărite din 1570, 1577 și circa 1588-1589, datorate, primele două, diaconului Coresi, iar cea de a treia probabil fiului acestuia, Șerban Coresi¹. Versiunile rotacizante (numite astfel din pricină că prezintă fenomenul trecerii lui *n* intervocalic din cuvintele de origine latină la *r*) sînt păstrate toate în formă manuscrisă și sînt cunoscute sub numele de *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană* și *Psaltirea Hurmuzaki*. Cel de al șaptelea text, nerotacizant, se găsește în ms. rom. B.A.R. nr. 3465 și a fost semnalat recent de Al. Mareș.

Din punctul de vedere al structurii lor, psaltirile amintite sînt texte unilingve (*Psaltirile Scheiană*, *Hurmuzaki* și tipăritura coresiană din 1570) și bilingve (*Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirile* coresiene din 1577 și circa 1588-1589 și *Psaltirea* din ms. rom. B.A.R. nr. 3465). Ultimele

¹ Al. Mareș (*O nouă psaltire slavo-română necunoscută din secolul al XVI-lea*, în LR, XV, 1966, nr. 4, p. 371—378) a semnalat un fragment dintr-o cîntare scriptuară a unei psaltiri slavo-române tipărite de Coresi prin 1576—1578.

cuprind textul slavon împreună cu traducerea românească intercalată. Textul psaltirii este împărțit într-un număr mare de porțiuni, fiecare fragment slavon fiind urmat de corespondentul său românesc. Asemenea texte erau numite în secolul al XVI-lea „cu otveat” sau „cu izvod”, ceea ce înseamnă că versiunea slavă era însoțită de „răspunsul” ei românesc sau că versiunea românească avea alăturat originalul slavon.

Sub raport genealogic, textele oglindesc, după părerea celor mai mulți specialiști, două traduceri independente ale psalmilor. Șase dintre ele s-ar înscrie într-o stemă de filiație comună (*Psaltirile coresiene*, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană* și *Psaltirea* din ms. rom. nr. 3465), în timp ce a șaptea (*Psaltirea Hurmuzaki*) ar reprezenta o traducere de sine stătătoare (după unii autori, chiar autograful traducerii originale)². Argumente de ordin lingvistic și filologic ne-au îndemnat să susținem, în vremea din urmă, că între *Psaltirea Hurmuzaki* și celelalte psaltiri românești din secolul al XVI-lea există anumite raporturi de filiație, pe care cercetările ulterioare urmează a le pune într-o lumină cât mai exactă³.

În ceea ce privește epoca alcătuirii, toate versiunile datează din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Data scrierii *Psaltirii Hurmuzaki* nu a fost demonstrată, pînă în prezent, cu argumente valabile.

Un număr de psalmi românești au fost reproduse în *Molitvenicul* tipărit de Coresi în circa 1567-1568. Din păcate, ei ne sînt cunoscuți dintr-o copie din circa 1641, executată în altă regiune dialectală (Bihorul), împrejurare care ne împiedică să întreprindem localizarea lor.

II. Deși avem o literatură destul de bogată privitoare la psaltirile românești din secolul al XVI-lea, nimeni nu a încercat pînă în prezent o localizare a acestor texte, privite în ansamblul lor și în diversele relații de filiație care le unesc. Cu prea puține excepții, s-au făcut numai observații (în genere, dispartate sau de amănunt) asupra unor anumite texte sau grupuri de texte.

Pornindu-se de la premisa, insuficient demonstrată pînă în prezent, că *Psaltirile* coresiene ar descinde din texte similare elaborate în nordul rotacizant al Transilvaniei (cu Maramureșul)⁴, o serie de cercetători (dintre care îl vom aminti la loc de frunte pe G. Ivănescu⁵) au căutat să identifice, dar fără prea mult succes, unele elemente maramureșene în *Psaltirile* coresiene. Numeroase încercări au avut drept scop localizarea psaltirilor rotacizante (examineate, de regulă, împreună cu *Codicele Voronețean* și, uneori, chiar cu așa-numitele *Texte mähăcene*). În marea majoritate a cazurilor, încercările de localizare a psaltirilor rotacizante s-au limitat la a aduce în discuție cîteva fonetisme, forme sau cuvinte,

² Vezi Candrea, PS, I, p. XCVII, C—CIV.

³ Vezi lucrările noastre *Cea mai veche atestare a cuvîntului săpun și raportul dintre psaltirile românești din secolul al XVI-lea*, în LR, XIX, 1970, nr. 3, p. 247, *Psaltirea Hurmuzachi și filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în LR, XXVII, 1978, nr. 1, p. 51—57.

⁴ Amănunte în Gheție, IS, p. 49—52.

⁵ *Elemente maramureșene în limba tipăriturilor lui Coresi*, în SCȘt (Iași), Filologie, 1959, fasc. 1—2, p. 19—31; vezi în această privință lucrarea noastră citată la nota precedentă, p. 118—135.

socotite a fi, pe drept sau, mai ales, pe nedrept, semnificative pentru stabilirea locului de proveniență a textelor. Cei mai mulți cercetători au îmbrățișat opinia avansată de Iorga și de Candrea, potrivit căreia psaltirile rotacizante au fost scrise (traduse) în nordul Transilvaniei (și, înainte de toate, în Maramureș)⁶. Un număr de savanți (I. Bianu, N. Drăganu, I. Șiadbei) au optat pentru zonele nordice ale Moldovei (Bucovina)⁷. Au mai fost aduse în discuție regiunile de (nord-)vest ale Transilvaniei (Crișana cu munții Apuseni), Transilvania de sud-vest și chiar Oltenia⁸.

Cît privește *Psaltirea* bilingvă conservată în ms. rom. B.A.R. nr. 3465, ea a fost localizată de Al. Mareș. Textul conține un strat de elemente sudice, provenind din originalul copiat (o psaltire coresiă bilingvă, în prezent pierdută) și un alt strat de tip nordic, datorat copistului și localizabil în Moldova⁹.

III. Problema localizării psaltirilor românești din secolul al XVI-lea ne-a preocupat și pe noi în mai multe lucrări și în special în monografia *Baza dialectală a românei literare*¹⁰. După părerea noastră, originalul traducerii psalmilor (atît al versiunii conservate în *Psaltirea Hurmuzaki*, cît și al celei ce se găsește în celelalte versiuni) provine din sfertul sud-vestic al Dacoromaniei, adică din Banat-Hunedoara și teritoriile învecinate. Copierea psaltirilor rotacizante aflate astăzi în posesia noastră s-a făcut, după toate probabilitățile, în Moldova, așa cum arată o serie de probe cu caracter lingvistic și filologic, invocate de noi într-o cercetare consacrată în mod special acestei probleme¹¹. Tot de proveniență bănățeană-hunedoreană sînt elementele dialectale de tip nordic ce se pot întîlni în versiunile coresiene ale psalmilor¹². Cît privește *Psaltirea* lui Șerban Coresi din circa 1588-1589, ea prezintă un contingent suplimentar de elemente nordice față de textul din 1577 ce i-a servit drept model. Faptul se explică numai dacă admitem că la realizarea versiunii din circa 1588-1589 s-a pus la contribuție și o versiune de tip nordic, înrudită cu *Psaltirea Hurmuzaki*, localizabilă în Transilvania de nord sau, mai probabil, în Moldova¹³.

⁶ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. XIX și urm., Candrea, PS, I, p. XCII—XCIII.

⁷ I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, București, 1904, p. 6—7; I. Șiadbei, în „Viața românească”, XX, 1928, vol. 74, p. 346 și, recent, în *Istoria literaturii române vechi*, București, 1975, p. 41—43; N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, București, 1938, p. 37 și urm.

⁸ S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, Halle a.S., 1910, p. 35—40; E. Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, în SCL, III, 1952, nr. 1, p. 148—149; G. Istrate, *Caracterul regional al textelor noastre vechi*, în SCȘt (Iasi), Filologie, XIV, 1963, fasc. 1, p. 11—12; Gh. Ghibănescu, *Inceputurile cărții și Mitropolitul Varlaam văzut prin o nouă prismă literară*, în „Viața creștină” (Iasi), 1903, p. 70.

⁹ Vezi Al. Mares. *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, în SLLF, II, p. 259—299.

¹⁰ Gheție, BD, 238—242.

¹¹ *Moldova și textele rotacizante*, în LR, XXV, 1976, nr. 3, p. 257—268.

¹² Cf. Gheție, BD, p. 254—255.

¹³ *Ibidem*, p. 255. Am dezvoltat punctul de vedere expus aici într-o cercetare aparte: *Considerații filologice și lingvistice asupra Psaltirii slavo-române atribuite lui Șerban Coresi*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 275—280.

Cercetările noastre, soldate cu rezultatele de mai sus, au fost întreprinse fie în lucrări de proporții reduse, fie, mai ales, într-o monografie consacrată în cea mai mare parte a sa unei alte probleme decât localizarea textelor vechi românești. Se înțelege fără greutate de ce, în asemenea condiții, nu am putut zăbovi cât s-ar fi cuvenit asupra chestiunii. Numărul fenomenelor de ordin lingvistic aduse în discuție a fost limitat (chiar dacă nu este, nici pe departe, neglijabil), iar concluziile, în mod fatal circumspecte, ar putea să nu fie convingătoare în toate privințele.

IV. Pentru a ajunge la o soluție satisfăcătoare a problemei, am considerat oportună o reluare a ei în cadrul unei lucrări de proporții mai mari. Beneficiind, în general, de aceeași metodă de investigație ca și cercetările ce au precedat-o, lucrarea de față se întemeiază pe totalitatea materialului de limbă existent în textele examinate. Din noianul de fapte excerptate cu prilejul parcurgerii textelor, au fost reținute, cum era și firesc, numai acelea care prezintă indicații suficient de exacte pentru a identifica, pe baza lor, una sau mai multe regiuni ale Dacoromaniei, în care au putut circula fenomenele respective. După o triere severă a materialului, au rămas totuși suficient de multe fenomene, pentru a conferi soliditate concluziilor ce se vor desprinde din examinarea lor.

Din cele șapte texte amintite la începutul lucrării, ne-am oprit, pe larg, asupra a cinci : *Psaltirile Hurmuzaki*, *Scheiană*, *Voroneșeană*, precum și *Psaltirile coresiene* din 1570 și 1577. Am considerat că versiunea din ms. B.A.R. nr. 3465 a fost localizată mulțumitor de Al. Mareș și nu e necesar să repetăm o operație executată cu minuție și competență. Am reținut, de asemenea, rezultatele cu care s-a încheiat cercetarea noastră consacrată localizării *Psaltirii slavo-române* din circa 1588-1589, atribuită lui Șerban Coresi.

Cele trei psaltiri rotacizante au fost examinate împreună, pentru a evita repetarea fastidioasă a faptelor de limbă prezentate. Evident, am ținut seama, ori de câte ori a fost cazul, de trăsăturile particulare ale unuia sau altuia dintre texte. Maniera în care se repartizează faptele de limbă caracteristice într-una, în două sau în toate trei versiunile rotacizante ne-au permis să tragem o serie de concluzii interesante asupra raporturilor genealogice existente între ele.

În stabilirea repartiziilor fenomenelor am avut în vedere următoarele zone dialectale : Banat-Hunedoara (jumătatea sudică a acestui județ), Transilvania de nord (teritoriul transcarpatic situat la nord de linia Mureș-Tîrnave, inclusiv Crișana și Maramureșul) Moldova (împreună cu Bucovina), Țara Românească (cu Oltenia și Transilvania de sud). Ori de câte ori am socotit necesar, am adus în discuție și anumite părți componente ale acestor teritorii (Crișana, Maramureșul, Bucovina, Oltenia, Transilvania de sud).

Am arătat mai sus că toate cele șapte texte sînt datate sau databile în secolul al XVI-lea. Este vorba, desigur, de copiile (tipăriturile) aflate în posesia noastră. Cît privește originalele, care se reflectă la rîndul lor, într-un procent oarecare, în limba textelor, ele nu pot fi datate în mod precis în stadiul actual al cunoștințelor noastre. În cercetarea de față ne-am raliat părerii celor ce consideră că atît originalele, cît și copiile

datează din secolul al XVI-lea. În măsura în care s-ar demonstra în viitor că traducerea (traducerile) *Psaltirii* s-au efectuat înainte de 1500, concluziile noastre vor trebui revizuite.

V. Nu vom insista în aceste rinduri introductive asupra unor chestiuni de metodă referitoare la localizarea textelor vechi românești. Am făcut-o în mai multe rinduri în contribuții la care cititorul este rugat să se raporteze ¹⁴. Aici ne mărginim să subliniem două aspecte mai importante ale problemei.

Localizarea textelor vechi românești este o operație complexă în cursul căreia se apelează la tot felul de argumente, de natură filologică sau lingvistică, precum și la informații de istorie culturală. În concepția noastră, greutatea cade, în mod firesc, asupra probelor lingvistice, cu observația, nu lipsită de însemnătate, că singure acestea nu sînt, de regulă, suficiente pentru a se ajunge la concluzii convingătoare privitoare la localizarea unor texte.

Fiind vorba de copii (căci tipăriturile sînt și ele transcrierea prin tipar a unor originale), limba textelor nu poate să nu reflecte două (eventual, mai multe) straturi dialectale (al originalului, al copistului și, eventual, al copiștilor intermediari sau al corectorilor ulteriori). Atribuirea straturilor de limbă delimitate fie originalului, fie copiștilor nu se poate face decît invocîndu-se argumente de ordin extralingvistic.

În privința localizării diverselor fenomene de limbă, am avut în vedere, înainte de toate, pe acelea a căror circulație în secolul al XVI-lea poate fi stabilită cu relativă precizie. În afara lor, am ținut seamă și de faptele a căror localizare are un grad de probabilitate mai redus. Avînd în vedere forța probatoare a atestărilor, localizările propuse în lucrarea de față au fost împărțite de trei categorii. În prima dintre ele (notată prin I) au fost încadrate fenomenele a căror răspindire a putut fi stabilită în chip satisfăcător pe baza atestărilor din secolul al XVI-lea (și din secolele următoare). A doua cuprinde particularitățile lingvistice atestate după 1600, dar avînd un grad destul de ridicat de probabilitate (II). Restul fenomenelor, prezentînd atestări mai puțin sigure pentru a stabili răspindirea lor geografică, au fost trecute în cea de a treia categorie și notate cu III. În genere, din motive asupra cărora ne-am oprit cu alt prilej ¹⁵, am evitat să acordăm prea mare încredere fenomenelor aflate în regres, preferîndu-le întotdeauna pe cele în expansiune.

Este ușor de înțeles că în cursul operației de localizare ne-am ferit să reținem mărturia textelor de proveniență dialectală incertă. Dintre textele secolului al XVI-lea, în această categorie intră, de exemplu, *Codicele Voronețean* sau *Codicele Todorescu* și chiar tipăriturile coresiene. După cum se știe, cărțile imprimate de Coresi conțin o serie de particularități nemunteneste de limbă, provenind din originalele puse la contribuție de

¹⁴ Vezi lucrările noastre *Les particularités linguistiques moyen de localisation des anciens textes roumains*, în RRL, XI, 1966, nr. 4, p. 325—337, *Note asupra localizării vechilor texte românești după criterii lingvistice*, în LL, XVII, 1968, p. 191—199 ; vezi și Gheție—Mareș, IFR, p. 108—125.

¹⁵ Vezi lucrarea noastră *Les particularités linguistiques...*, citată la nota precedentă, p. 331.

diacon. Detectarea minuțioasă și integrală a acestor elemente regionale nu s-a făcut pînă în prezent. Ar fi o neîngăduită greșală, de aceea, să atribuim graiului muntean toate fenomenele întîlnite în tipăriturile brașovene din a doua jumătate a secolului al XVI-lea¹⁶. Tipăriturile core-siene au fost invocate numai atunci cînd fenomenele în discuție au fost atestate în Țara Românească și de alte izvoare contemporane sau posteroare.

PSALTIRILE ROTACIZANTE

I. O examinare, fie și superficială, a limbii celor trei spaltiri rotacizante scoate în evidență un număr foarte mare de *particularități lingvistice caracteristice graiurilor dacoromâne de tip nordic*¹⁷. Faptul a fost observat de toți cei ce s-au ocupat pînă în prezent de limba psaltirilor rotacizante sau de localizarea lor. Deosebirile de vederi au pornit de la plasarea mai exactă a unora sau a altora dintre fenomenele discutate în anumite regiuni sau zone ale teritoriului lingvistic nordic. În lucrarea de față, am împărțit faptele de limbă în mai multe categorii : a) particularități comune întregului teritoriu unde se vorbeau graiuri de tip nordic așadar, Banatului-Hunedoarei, Transilvaniei de nord și Moldovei); b) particularități avînd curs în două dintre zonele indicate sub a) și c) particularități specifice Moldovei, Transilvaniei de nord sau Banatului-Hunedoarei.

II. Dintre fenomenele de tip nordic, preponderente sînt cele care se întîlnesc în totalitatea teritoriului unde se vorbea în secolul al XVI-lea subdialectul nordic al limbii române. Lor le-am adăugat un număr de fenomene care apar deopotrivă în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord și Moldova, dar nu sînt generale în una sau mai multe din aceste regiuni. În unele cazuri, fenomene din această categorie se întîlnesc și în regiuni în care se vorbeau graiuri de tranziție, în special în Oltenia de nord și de nord-vest, care merge într-o serie de privințe cu nordul¹⁸. Aici, ca și în capitolele următoare, exemplele au fost reduse la strictul necesar.

Fonetică

1) *ă > e* în *nedejde*, *nedejdui* : *nedejde* (PH, LXIV, 6), *nedejdea* (PH, PV, CVII, 10), *nedejdui* (PS, V, 13), *nedejduiiu* (PV, LXXXV, 2)¹⁹ (I).

2) *-e->i* : *cătiri* (PV, CIII, 22), *oaminri* (PH, XCIII, 8), *oamirilor* (PS, LXXXIV, 3), *soarile* (PH, CIII, 22), *vei videa* (PH, CXXVII, 6), *vini-va* (PS, XL, 10)²⁰ (I).

¹⁶ Cf. Gheție—Mareș, GD, p. 31—32.

¹⁷ În legătură cu extinderea graiurilor de tip nordic în secolul al XVI-lea, vezi Gheție—Mareș, GD, p. 337 și urm.

¹⁸ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 332.

¹⁹ Gheție—Mareș, GD, p. 77—78 ; Gheție, BD, p. 100.

²⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 89—95 ; Gheție, BD, p. 105—107.

- 3) **-i-** „nediftongat“ în *ciri* (PS, XXI, 17), *pinre* (PH, XXXVI, 25), *pire* (PV, CI, 5)²¹ (I).
- 4) **i > u** în *currundu* (PH, PS, LXXVIII, 8, PH, PS, PV, CI, 3)²² (I).
- 5) **ă-u > o** în *din lontru* (PV, c. II, 25), în *lontrul* (PH, LXVIII, 3), *lontrul* (PS, CII, 1)²³ (I).
- 6) **gă > e(ɛ)**, mai ales la finală de cuvint : *ace* (PS, LXXIII, 9), *făcei* (PH, CIII, 4), *vor giunghe* (PH, CVI, 22), *me* (PS, LXXXVII, 3)²⁴ (I).
- 7) **ju păstrat** în *menciuvroasă* (PH, XXXIX, 5), *menciuvroşului* (PV, CVIII, 2), *menciuuros* (PS, LX, 10)²⁵ (II).
- 8) **labiale dure** : *se învăscu* (PH, CVIII, 18), *iubăscu* (PV, CXVIII, 132), *se se lepscă* (PV, CXXXVI, 6), *zmăului* (PS, c. II, 33)²⁶ (I).
- 9) **labiala b moale** în *beşici* (PH, LXXX, 7)²⁷ (II).
- 10) **v păstrat în grupul sv** : *svatu* (PV, c. II, 28), *svaturile* (PH, CX, 1), *svintul* (PS, LXXXVIII, 19), *svirşit* (PH, IX, 32)²⁸ (I).
- 11) **conservarea lui m** în *rumpe-te* (PS, LI, 7), *rumpu* (PH, CXV, 7)²⁹ (III).
- 12) **n > m** în *frimt* (PS, L, 19), *frimţii* (PV, CXLVI, 3), *simtu* (PS, VI, 3, PH, XI, 5, PV, CXVIII, 125)³⁰ (I).
- 13) **t dur** în *aştapta* (PV, CIII, 11), *aştaptă* (PH, CXVIII, 102, PS, CXLI, 8) ; cf. şi *ceatără* (PH, LVI, 9), *se ghetadză* (PS, LXXVI, 20)³¹ (II).
- 14) **s, dz, z, ț duri** : *Dumnedzău* (PH, XIII, 2), *dzise* (PS, CV, 24), *dzua* (PV, CXXXVI, 7), *împuţinără* (PV, CVI, 38), *înghiți-va* (PH, LXVIII, 16), *mințiră* (PS, LXXVII, 36), *prensără* (PV, CXIV, 3), *sara* (PH, XXIX, 6), *sămnă-se* (PS, IV, 7)³² (I).
- 15) **dz** : *audzi* (PH, XXVI, 7), *au dzis* (PS, VII, 7), *scădzură* (PV, CVI, 26)³³ (I).
- 16) **ğ** : *a giudeca* (PH, LVII, 12), *giudecii* (PV, CVI, 40), *giură-se* (PS LXII, 22)³⁴ (I).
- 17) **dz > ğ** în *gicea* (PV, CXXI, 1), *va gice* (PH, X, 2), *vor gice* (PS, XXXIX, 16)³⁵ (I).
- 18) **r moale** în *rreu* (PH, XXXIV, 12 PS, XXXIV, 12), *riurele* (PV, c. VIII, 77), *urrit* (PH, XIV, 4)³⁶ (I).

²¹ Gheție—Mareş, GD, p. 102—104 ; Gheție, BD, p. 111—113.

²² Gheție—Mareş, GD, p. 107 ; Gheție, BD, p. 114.

²³ Gheție, BD, p. 119.

²⁴ Gheție—Mareş, GD, p. 114—117 ; Gheție, BD, p. 119—120.

²⁵ Gheție, BD, p. 121.

²⁶ Gheție—Mareş, GD, p. 124—125 ; Gheție, BD, p. 124—126.

²⁷ Gheție—Mareş, GD, p. 134—135 ; Gheție, BD, p. 128.

²⁸ Gheție—Mareş, GD, p. 136—139 ; Gheție, BD, p. 130—131.

²⁹ Gheție, BD, p. 130.

³⁰ Gheție—Mareş, GD, p. 151—152 ; Gheție, BD, p. 134—135.

³¹ Gheție, BD, p. 133—134.

³² Gheție—Mareş, GD, p. 164—169 ; Gheție, BD, p. 137—139.

³³ Gheție—Mareş, GD, p. 187—190 ; Gheție, BD, p. 146—148.

³⁴ Gheție—Mareş, GD, p. 199—200 ; Gheție, BD, p. 149.

³⁵ Gheție—Mareş, GD, p. 186—187 ; Gheție, BD, p. 149.

³⁶ Gheție—Mareş, GD, p. 201—204 ; Gheție, BD, p. 152—153.

19) **rr** „lung“ sau „apical-vibrant“ : *inderretu* (PH, IX, 4), *rrăul* (PV, C, 2), *urriții* (PS, XLIII, 8)³⁷ (I).

20) **h > f > v** în *virvul* (PS, LXXI, 16), *zăduvul* (PV, c. VIII, 66)³⁸ (II).

Morfologie

21) **pl. minu(le)** : *minrului* (PH, XVI, 14), *mirule* (PS, XXV, 10), *mirului* (PV, CX, 7)³⁹ (I).

22) **art. hot. proclitic lui** : *lui Iosif* (PV, LXXVII, 67), *lui Madiamu* (PS, LXXXII, 10), *lui Moisi* (PH, CII, 7)⁴⁰ (II).

23) **art. pos. a invariabil** : *a[l] blinzilor* (PS, XXXVI, 11), *a[le] cerbului* (PH, XVII, 34), *a[l] fii < lor >* (PV, LXXXIV, 1)⁴¹ (I).

24) **ind. prez. pers. 3 sg. al verbului ști** : *ști* (PH, XXXVI, 18, PS, PV, CXXXVII, 6)⁴² (I).

25) **ind. prez. pers. 1 și 2 pl. al verbului fi** : *sem* (PH, PS, CII, 14), *semu* (PV, c. VII, 37), *săm* (PH, XCV, 3), *seți* (PH, IV, 3, PS, LXXV, 12)⁴³ (I).

26) **adv. acmu** (PH, II 10), PS, CXXVIII, 1, PV, CXXXIII, 1)⁴⁴ (I).

27) **adv. mainte** (PH, CXVIII, 67)⁴⁵ (I).

Lexic

28—29 **bescadă** „vorbă“, „vorbire“ (PH, PS, CIII, 34), **besedui** „a vorbi“ (PH, XXX, 14).

Dintre textele secolului al XVI-lea avînd o localizare sigură, *Palia de la Orăștie* îl consemnează frecvent pe *bescadă*. (DA, s.v.) În secolul următor termenul este atestat în Moldova în *Șapte Taine* (TDRG, s.v.) și în *Noul Testament* de la Bălgrad (Gheție, BD, p. 302). În zilele noastre, a fost întilnit în circulație locală în nordul Transilvaniei (Maramureș și Oas)⁴⁶. *Besedui* are o răspîndire asemănătoare⁴⁷ (III).

30) **găta** „a isprăvi, a termina ; a găti“ (PS, VII, 13). Conform atestărilor pe care le furnizează DA, pînă în secolul al XVIII-lea varianta *găta* poate fi întilnită numai în graiuri de tip nordic, în timp ce *găti*-apare exclusiv în texte datorate unor persoane originare din sud. După 1700, varianta sudică pătrunde în Moldova și se răspîndește în întreaga regiunea, cu excepția Bucovinei, unde circulă și astăzi *găta* (II).

31) **nari** „nas“ (PV, CXIII, 14). În zilele noastre *nari* este răspîndit în părțile vestice ale Transilvaniei (Crișana). În trecut, termenul circula și

³⁷ Gheție—Mareș, GD, p. 212—215 ; Gheție, BD, p. 155—156.

³⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 217—219 ; Gheție, BD, p. 156—157.

³⁹ Gheție—Mareș, GD, p. 222—224 ; Gheție, BD, p. 158—159.

⁴⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 227—230.

⁴¹ Gheție—Mareș, GD, p. 232—234 ; Gheție, BD, p. 161—162.

⁴² Gheție—Mareș, GD, p. 245—247 ; Gheție, BD, p. 169—170.

⁴³ Gheție—Mareș, GD, p. 247—248.

⁴⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 254—255 ; Gheție, BD, p. 174—175.

⁴⁵ Gheție—Mareș, GD, p. 259—260 ; Gheție, BD, p. 176.

⁴⁶ Gheție, BD, p. 179, 302.

⁴⁷ Gheție, BD, p. 179.

in Banat-Hunedoara (*Palia de la Orăștie*), sud-vestul Transilvaniei (*Psal-tirea* din 1641 de la Bălgrad) și Moldova (Dosoftei) (DLR s.v.)⁴⁸ (II).

32) **inie** „zăpadă, brumă“ (PS, c. II, 2, PV, c. VIII, 69). Cu sensuri apropiate, cuvântul a fost atestat în Banat-Hunedoara (*Anonymus Caransebesiensis, Alexandria* din 1620⁴⁹). În zilele noastre, termenul este răspândit în nordul Transilvaniei, Bucovina și Oltenia (DA s.v., MCD, p. 177) (III).

III. Mai puțin numeroase sînt *particularitățile de limbă localizabile în Transilvania de nord și Moldova*. Uneori e vorba de fenomene avînd curs pe întreg teritoriul acestor două zone lingvistice, alteori cuvintele au o circulație limitată la anumite părți ale celor două regiuni. Există situații, mai rare, cînd unele fenomene din această categorie sînt cunoscute, izolat. și în jumătatea sudică a Transilvaniei.

Fonetică

Vocalism

1) **e > ă** în *Dumnădzău* (PV, CXLV, 5)⁵⁰ (I).

2) **i > e** în *preimi* (PS, XXXIV, 13, PV, c. VII, 39).

Fenomenul a fost notat numai în două texte moldovenești (o copie din secolul al XVII-lea a *Leastviței* traduse de Varlaam, ms. rom. B.A.R. nr. 494, f. 9^r⁵¹, și *Letopisețul* lui Neculce, ed. Iordan 1959, p. 159) și în *Textele mătăcane* din *Codicele Sturdzan*, scrise în apropiere de Turda (vezi Densusianu, HLR, II, p. 103) (III).

3) **îă > ie(ie)** în *închietul* (PS, XXXVIII, 8), *voiu tăie* (PH, LXXXVIII, 24)⁵² (II).

Consonantism

4) **rotocismul lui -n-** în cuvintele de origine latină: *adura* (PH, XXX, 14), *cerușe* (PS, CI, 10), *grindinre* (PH, CIV, 32), *viru* (PV, LXXVII, 65)⁵³ (I).

5) **ș și j moi în poziție moale (e)**: *jălea* (PV, CXXXIX, 9), *mijște* (PH, CXLV, 8), *sfirșește* (PS, XVI, 5), *șede* (PS, IX, 29), *șede* (PH, XX, 29), *șerpe* (PV, CXXXIX, 4)⁵⁴ (I).

6) **r moale în poziția c**: *omorăște* (PS, c. III, 6), *omorăște* <ște> (PV, c. III, 6), *pîrrește* (PH, XCVIII, 8), *urrește* (PH, L, 19)⁵⁵ (I).

⁴⁸ Vezi și Gheție, BD, p. 190.

⁴⁹ Ținem seama aici de localizarea propusă de N. Cartoian și acceptată de majoritatea cercetătorilor; cf. în această privință lucrarea noastră *Unde s-au tradus și unde s-au copiat textele din Codex Neogoeanus?*, în LR, XXII, 1973, nr. 6, p. 433—448.

⁵⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 83—84; Gheție, BD, p. 103.

⁵¹ Vezi Fl. Zgraon, *Manuscrisele românești ale Leastviței pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea. Probleme de filiație*, în LR, XXVI, 1977, nr. 5, p. 519—523.

⁵² Gheție, BD, p. 120—121.

⁵³ Gheție—Mareș, GD, p. 152—158; Gheție, BD, p. 135.

⁵⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 180—186; Gheție, BD, p. 142—145.

⁵⁵ Gheție—Mareș, GD, p. 204—205; Gheție, BD, p. 153—154.

7) **vocativul substantivului domn**: *doamnele* (PH, V, 4, XVIII, 15)⁵⁶ (III).

Lexic

8) **buigui** „a rătăci” (PH, CVII, 4).

Este **sensul** original al acestui cuvânt care provine din magh. *bolyo(n)gni* „idem”. Cu sensurile derivate de „a vorbi alandala”, „a delira” și „a (se) zăpăci, a (se) ului”, cuvântul a fost atestat (uneori în forma *biigui*) în texte (nord)-ardelenesti și, mai ales, moldovenești. În timp ce atestările moldovenești datează din secolul al XVII-lea, cele ardelenesti nu sînt anterioare secolului al XIX-lea. Pentru a explica prezența lui *buiugui* în *Biblia* din 1688, trebuie să ne raportăm la originalul moldovenesc al *Vechiului Testament* sau la intervenția diortositorilor moldoveni⁵⁷ (cf. DA s.v. *biigui*; MCD, p. 160—161) (II).

9) **găvozdi** „a țintui în cuie, a răstigni” (PH, CXVIII, 120).

Cu acest sens, *găvozdi* a fost atestat în Moldova (cu Bucovina), (Varlaam, Dosoftei, C. Cosm. II, p. 409) și în *Legenda duminicii* din *Manuscrisul de la Ieud*, text copiat în Maramureș după un intermediar moldovenesc, care reproducea, la rîndul lui, un original sudic⁵⁸. Cu sensul „a (se) înghesui, a (se) grămădi, a (se) ghemui”, cuvântul apare la numeroși autori moldoveni (Creangă, D. Anghel, Sevastos etc.), motiv care l-a determinat pe Pușcariu să-l socotească, în această accepție, drept moldovenism (vezi DA s.v.). În cunoscutul său glosar dialectal, Șt. Pașca a consemnat o atestare maramureșeană a acestui ultim sens. Tot în Maramureș l-a notat Pașca pe *găvozdi* cu semnificația „a se icui” (II).

10) **mîzdă** „mită” (PH, XXV, 10, PS, XIV, 5).

În secolul al XVI-lea, termenul mai apare, cu acest sens, în *Glosele Bogdan* (alcătuite în Moldova)⁵⁹. Cu sensul de „mită”, DLR l-a atestat pe *mîzdă* numai în texte moldovenești (Varlaam, *Herodot*, Ureche, *Pravila* din 1646, Eustratie Logofătul, Dosoftei, Axinte Uricariul etc.); cf. *mîzdi* „a mitui” (prezent la Dosoftei, Miron Costin, Nicolae Costin), *mîzdar* „mituitor” (întilnit la Varlaam), *mîzditor* (HEM, 1428), *mîzdealnic* „mituitor” (Nicolae Costin). Cu sensul derivat de „cămătă”, termenul circulă în Maramureș; cf. și *mizdaș* „cămătar”, întilnit în Vișeuul de Sus (vezi despre toate acestea DLR s.v.) (II).

11) **șumăn** „amețit de băutură, cherchelit” (PV, LXXVII, 65).

Termenul a fost atestat la Dosoftei, în *Psaltire* (LXXVII, 65) și la Reteganul, *Povești ardelenesti*, Brașov, 1888, III, p. 85, prin urmare la

⁵⁶ Vezi lucrarea noastră *Vocativul doamnele*, în LR, XV, 1966, nr. 3, p. 315—316.

⁵⁷ Vezi lucrarea noastră *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 61—65.

⁵⁸ Vezi Teodorescu—Gheție, MI, p. 32—33.

⁵⁹ Cf. Rosetti, ILR, p. 478—479.

autori originari din Moldova și din Transilvania de nord. CADE consideră că *șumăn* are o circulație ardeleană-maramureșeană, dar nu cunoaște atestarea din Dosoftei. În zilele noastre, *șumăn* (*șuman*) a fost întâlnit în județele Sălaj (Vaida, *Sălaj*, p. 382, MCD, p. 216) și Maramureș (*Lex. reg.*, I, p. 24), unde este cunoscut de asemenea derivatul *șumeni* (*șumini*) „a se afuma, a se chercheli”, consemnat și Vilcele-Turda (MCD, p. 97)⁶⁰ (III).

IV. Iată acum și particularitățile de tip nordic localizabile în Moldova și Banat-Hunedoara (uneori și în zonele limitrofe acestei din urmă zone dialectale : sudul Crișanei, sud-vestul Transilvaniei propriu-zise și nord-vestul Olteniei).

Fonetică

Vocalism

1) *ă* > *a* în *hrani-me* (PH, XXII, 2), *izbavi* (PV, XCVI, 10), *impăratul* (PH, V, 3), *lasaiu* (PS, LXXX, 13)⁶¹ (I).

2) *-c* > *i* : *di* (PV, LXXXII, 5), *iesli* (PS, c. IV, 17), *fii* (=fie ; PH, XXXII, 4), *tinri* (PH, LXXXV, 9)⁶² (I).

Consonantism

3) palatalizarea labiodentalei *f* în *heru* (PV, CXLIX, 8), *hi-va* (PS, I, 3), *hi-veri* (PS, V, 13), *vom hi* (PS, V, 6)⁶³ (I).

Morfologie

4) **pron. nehot. neșchit** „cîtva“ : *nișchit* (PS, LXXII, 2) ; cf. *nișchițel* (PH, XVI, 14)⁶⁴ (II).

5) **ind. perf. s. 1 sg. imblăiu** (PH, CXLI, 4). Formele de perf. s. pers. 1 sg. în *-ăi(u)* (*lăudăi*, *mîncăi*, *purtăi*) ale verbelor de conj. I sînt răspîndite numai în Moldova și Banat. Atestările nu sînt anterioare secolului al XIX-lea⁶⁵ (III).

Lexic

6) **cet** „liniște, calm“ (PV, CVI, 29).

Atestările cuvintului, cu acest sens, toate din limba actuală, provin din Banat-Hunedoara și Oltenia. *Cetos* „(despre vreme) liniștit“ circulă

⁶⁰ În lucrarea sa *Contribuții la istoria limbii române vechi*. București, 1973, p. 67, Florica Dimitrescu susține, întemeindu-se pe o afirmație a lui P. Olteanu, că în zilele noastre *șumen* „se regăsește în graiul horniaților din regiunea Banat“. Nu am întâlnit pînă în prezent în lucrările de dialectologie vreo mențiune a unei populații românești din Banat cu numele de homiați.

⁶¹ Gheție—Mareș, GD, p. 70—76 ; Gheție, BD, p. 96—98.

⁶² Gheție—Mareș, GD, p. 95—99 ; Gheție, BD, p. 109—110.

⁶³ Gheție—Mareș, GD, p. 122—124 ; Gheție, BD, p. 122—123.

⁶⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 238.

⁶⁵ Vezi Al. Procopovici. *Din morfologia și sintaxa verbului românesc. Aoristul în raport cu celelalte timpuri și moduri*, în „Revista filologică“, II, 1928, nr. 1—2, p. 16—17.

în Hunedoara, iar *cet* „pace” în Banat. Adverbial, cu sensul „încet”, *cet* apare la Cantemir și într-un document moldovenesc din 1826 (vezi DA s.v. *încet*, DDRF, s.v. *cet* ², Ploșșor, VO, p. 6) (III).

7) *oteși* „a potoli, a liniști” (PH, XXII, 4, CXVIII, 50).

Evangeliarul de la Sibiu, datînd din anii 1551—1553, a cărui limbă reflectă un amestec de particularități bănățene-hunedorene și moldovenești, consemnează în paginile sale acest termen de origine slavă. În secolele al XVII-lea—al XVIII-lea, *oteși* cunoaște o apariție destul de frecventă în textee elaborate în Moldova, fiind întilnit la spătarul Milescu, la Cantemir și într-un text moldovenesc din 1760, reprodus de Gaster în *Chrestomatia* sa (cf. și *oteșire* „potolire”, atestat la Cantemir). În zilele noastre, *oteși* (cu fonetismul regional *oțeși*) apare numai în Banat, la Lipova, Oravița și Timișoara. Cu trei secolele în urmă, termenul fusese notat în cunoscutul dicționar bănățean *Anonymus Caransebesiensis*. Sensurile derivate „a pierde din intensitate”, „a isprăvi un lucru”, „a bate foarte tare” au curs astăzi exclusiv în Banat. Primul dintre ele a fost atestat, în prima jumătate a secolului trecut, la moldoveanul Pogor-tatăl. Unica atestare a termenului în afara Moldovei și Banatului se găsește într-o lucrare a cronicarului muntean Radu Greceanu. Nu o socotim îndestulătoare pentru a susține, pe baza ei, că termenul cunoștea o răspîndire reală în Țara Românească, în jurul anului 1700 (vezi DLR s.v.) (II).

8) *prilăsteț* „înzălător” (PH, V, 8) a fost întilnit de noi în *Anonymus Caransebesiensis* (ed. Crețu, p. 327) : *prilestěcz* și în *Divanul* lui D. Cantemir (TDRG s.v.) (III).

V. Puțin numeroase sînt particularitățile care ne îndreaptă atenția spre Banat-Hunedoara și Transilvania de nord.

Fonetică

Vocalism

1) *i* pentru *i* în *tîneri* (PS, CXXXVI, 9). Fenomenul nu a fost notat în textele românești vechi. Unica atestare a fonetismului provine din Bihorul secolului al XVII-lea (vezi VI. Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tilcului evangheliilor” și „Molitevnicului” diaconului Coresi*, în SCILF, IV, 1955, p. 550). În zilele noastre, el este răspîndit în Crișana și în regiunile vecine ale Banatului și Maramureșului ⁶⁶ (III).

Formarea cuvintelor

2) suf. -șig: *ieftenșig* (PS, L. 3. PV, CXVIII, 156), *hiclenșig* (PH, XXVI, 4, L, 6, PS, IX, 28, XXXI, 2). Derivatele cu suf. -șig apar în secolul al XVI-lea numai în *Fragmentul Todorescu*, text bănățean-hunedorean, datînd din jurul anului 1570 : *allensigul* (1^v/30—31, 4^v/4 ; ed. Sztripszky-

⁶⁶ Gheție, BD, p. 113.

Alexics, p. 150, 166). În celelalte texte elaborate în această epocă, au fost consemnate numai derivate cu suf. *-șug* (provenit din *-șig*, cu *i > u*). În secolul următor, derivatele cu *-șig* apar în *Manuscrisul de la Ieud*, copiat în Maramureș, și în două texte bănățene: *alensig* (*Anon. Car.*, p. 327) și *betegsigul* (*Lex. Mars.*, p. 217). În zilele noastre, suf. *-șig* a fost notat în Crișana și Maramureș⁶⁷ (II).

Lexic

3—6) celui „a înșela“ (PH, V, 11), celoșag (PH, XXV, 4), celuire „înșelare“ (PH, XXXI, 2), celuitor „înșelător“ (PH, LI, 6).

Toate atestările acestor termeni de origine maghiară sau formați pe teren românesc din astfel de cuvinte provin, conform DA, din Banat-Hunedoara și din Transilvania de nord. O excepție ar putea-o constitui un text popular publicat în „Șezătoarea“, IV, p. 180, în care e amintită localitatea Dolhasca din județul Suceava⁶⁸ (II).

VI. Un loc destul de important în rindul particularităților de tip nordic ale celor trei psaltiri rotacizante îl ocupă fenomenele localizabile în Banat—Hunedoara (uneori și în zonele vecine ale acestui teritoriu lingvistic, adică în sudul Crișanei, sud-vestul Transilvaniei propriu-zise și în vestul și nordul Olteniei).

Fonetică

Consonantism

1) Conservarea lui *ń* în *cuvinosul* (PH, XI, 2), *intînii* (PS, CXXXIV, 8), *pustinei* (PV, CI, 7), *spuniu* (PS, XXXI, 24)⁶⁹ (I).

2) *ș > s* în *a deschide* (PH, CIII, 28), *deschiseși* (PH, L, 17)⁷⁰ (II).

Morfologie

3) conjunția prënce (PH, IX, 34). Singurul text precis localizabil în care a fost notată această conjuncție este *Palia de la Orăștie*, tradusă de un grup de oameni de carte din Banat și Hunedoara⁷¹ (I).

Lexic

4) agru „cîmp, ogor“ (PS, PV, CVI, 37).

La începutul secolului nostru, termenul avea curs (uneori în forma *agur*) în Banat (DA s.v.) și în Oltenia nordică și vestică (Vircol, M, p. 84, Vircol, V, p. 89) (III).

⁶⁷ Vezi în legătură cu acest sufix M. Sala, *În legătură cu originea sufixului românesc -șug în Omagiu lui Iorgu Iordan*, [București], 1958, p. 763—764 și Teodorescu—Gheție, MI, p. 30—31.

⁶⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 275—276; Gheție, BD, p. 182.

⁶⁹ Gheție—Mareș, GD, p. 158—162; Gheție, BD, p. 136—137.

⁷⁰ Gheție—Mareș, GD, p. 174—175; Gheție, p. 145—146.

⁷¹ Gheție—Mareș, GD, p. 262.

5) apuți „a miroși“ (PH, PS, PV, CXIII, 14).

Este atestat în secolul al XVII-lea în *Anonymus Caransebesiensis*: *aput* „olfacio“. În același text apar și derivatele *apuțit* și *apuțitură*. DA consemnează prezența termenului în Banat la începutul acestui secol ⁷² (II).

6) auă „strugure“ (PS, PV, c. II, 19).

Conform DA, atestările din secolele al XVI-lea și al XVII-lea ne duc spre colțul sud-vestic al Dacoromaniei (*Palia de la Orăștie, Codicele Sturdzan, Noul Testament* de la Bălgrad, *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul). Aproximativ spre aceeași zonă ne îndreaptă atenția și atestările contemporane ale termenului (județele Dolj și Teleorman ⁷³ (III).

7) împremiedza „a înjumătăți“ (PS, LIV, 24)

Cu sensul „a despărți cu un zid, cu un gard, cu un primez“, termenul a fost atestat în Hunedoara (DA s.v.). CDDE nr. 1113 consemnează răspîndirea în Banat a derivatului *împremiezat* „învecinat, alăturat“ (III).

8) incărește „a încălzi“ (PH, PS, XXXVIII,4),

9) lărgămint „loc larg, întins“ (PH, CXVII, 5, PH, PS, XXX, 9)

Exceptînd unele texte de localizare incertă, acești doi termeni nu au fost atestați decît în *Anonymus Caransebesiensis* (DA s.v.) (III).

10) mărat „sărac, nenorocit“ (PV, CXXXVI, 8)

Cuvîntul nu apare în nici un alt text vechi românesc în afara versiunilor din secolul al XVI-lea ale psaltirii (în *Apostolul* coresian, *mărat* e datorat unei confuzii; Densusianu, HLR, II, p. 558). În secolul nostru a fost notat în graiurile din Banat cuvîntul *mărac* „foarte sărac, sărman“ (vezi DLR s.v.). Acesta nu este, cum cred autorii DLR, o „formație spontană de la *sărac*“, ci o contaminare între *mărat* și *sărac* (citatele reproduse în dicționar sînt sugestive în sens; cf. CADE) (III).

11) nenăvidi „a invidia, a pizmui, a uri“ (PS, LXXXV, 17, PS, PV, c. II, 41)

Ca și în cazul lui *incărește* și *lărgămint*, unicul text precis localizabil în care se întîlnește acest cuvînt este *Anonymus Caransebesiensis* (DLR s.v.) (III).

12) pănătu „a se tîngui, a se plînge“ (PH, I, XIV, 13, PS, XXXVII, 7)

La sfîrșitul secolului trecut și în prima jumătate a secolului nostru, termenul a fost atestat numai în graiurile hunedorene (DLR s.v., Șandru, *Lăpuj*, p. 130, Popovici, MP, p. 125) (III).

13) reoniu „rău“ (PS, LXIII, 3)

Termenul nu a fost atestat în nici un alt text, dar verbul *reoni* (*răoni*), derivat din *reoniu* (vezi Densusianu, HLR, II, p. 331) a fost întîlnit în zilele noastre în Banat (DLR s.v.) (III).

⁷² Nu cunoaștem vreo atestare bucovineană a termenului. Afirmăția lui Pușcariu că termenul ar circula în Bucovina (LR, I, p. 198) se datorează, probabil, unei scăpări

⁷³ Cf. G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 25; vezi și Gheție, IS, p. 124.

Acestor elemente de proveniență bănățeană-hunedoreană trebuie să li se adauge o serie de particularități de tip sudic, care apar și în Banat—Hunedoara (vezi mai jos, p. 164—165).

VII. Mult mai redus este numărul particularităților de limbă localizabile în Transilvania de nord.

Fonetică

Consonantism

1) **Palatalizarea labialei p în stadiul ǃ : cierdzi** (PS, V, 7)⁷⁴. **(III).**

Lexic

2) **gilălui „a urî“** (PH, XVII, 18, PS, XXXIII, 22)

În Maramureșul zilelor noastre a fost atestat cuvîntul *gilălui* „a face pe cineva să sufere, a întrista“ (*Lex, reg.*, I, p. 12). Avem a face, pe cît se pare, cu o contaminare între *gilălui* „a urî“ și *jelui* (*jăluu*), în urma căreia primul termen și-a modificat aspectul fonetic și a primit un nou înțeles, nu prea îndepărtat de cel original **(III)**.

3) **mărit „miře“** (PS, XVIII, 6)

Unicele atestări ale cuvîntului nu sînt anterioare secolului nostru și provin din zona munților Apuseni (DLR s.v.) **(III)**.

La aceste trei particularități de limbă mai pot fi adăugate alte două, a căror răspîndire depășește însă limitele Transilvaniei de nord, așa cum au fost precizate de noi (vezi mai sus, p. 150), întinzîndu-se și asupra unor părți ale jumătății sudice a regiunii. Mărturia lor este, de aceea, în mai mică măsură probantă.

4) **adămană „camătă“** (PH, XIV, 5)

Termenul a fost atestat în zilele noastre în regiunea Bistrița (Pașca, GD). În secolul al XVI-lea, *adămană* apare în *Psaltirea* de la Bălgrad (1651) și în *Codicele de la Cohalm*, texte elaborate în jumătatea sudică a Transilvaniei⁷⁵ **(II)**.

5) **desturna „a se întoarce“** (PS, LXXVII, 57)

Cu sensul original, verbul circulă în zilele noastre în Oaș (*Arh. folc.*, I, p. 174). Cu sensul derivat de „a inapoia, a răscumpăra“ are curs în Răhău—Alba (Pașca, GD) **(III)**.

VIII. Asemenea fenomenelor de origine bănățeană-hunedoreană, elementele moldovenești dețin o pondere importantă în limba celor trei psaltiri rotacizante.

⁷⁴ Vezi lucrarea noastră *Două fonetisme dialectale în Codicele Voronețean și în Psaltirea Scheiană*, în SCL, XXIX, 1978, nr. 5, p. 187—190; A. Avram, *Cu privire la cronologia transformării în africată a oclusivelor (pre)palatale în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXX, 1979, nr. 3, p. 199—214.

⁷⁵ Vezi în această privință lucrarea noastră *Termenii de origine maghiară și localizarea textelor rotacizante*, în LR, XXV, 1976, nr. 2, p. 187—190.

Fonetică

Vocalism

1) e > ă în *dănăoară* (*dărăoară*) (PS, LXI, 12, LXXXVIII, 36) ; cf. și *dănără* <*oară*> (PH, XCIII, 8) ⁷⁶ (I).

2) *epenteza lui u* în *cuiubu* (PH, PS, LXXXIII, 4), *cuiubul* (PV, c. II, 11), *cuiuburi-se* (PS, CIII, 17).

Fenomenul apare ilustrat în *Cazania* lui Varlaam și în *Biblia de la București* din 1688 (DA s.v. *cuib*), dar în cartea Genezei, care, împreună cu celelalte cărți ale *Vechiului Testament*, reproduce traducerea moldoveanului Milescu ⁷⁷ (II).

Consonantism

3) ġ > ž în se *adzuți* (PS, LXIX, 2), *plindzere* (PH, XXXIX, 6) *va tradze* (PH, XXIV, 15) ⁷⁸ (I).

4) r > n, prin asimilare, în *anina* (PS, CXXXVIII, 18)

Fonetismul a fost înregistrat în secolul al XVI-lea în *Evangeliarul de la Sibiu*, text care reflectă un amestec de particularități bănățene—hunedorene și moldovenești ⁷⁹. Cum termenul de *arină* „nisip“ nu a fost consemnat în texte de proveniență bănățeană—hunedoreană, originea sa moldoveană în textul imprimat la Sibiu este indiscutabilă. Ea este confirmată de atestările contemporane, care arată că *anină* este un fonetism cunoscut numai unor graiuri vorbite în Moldova ⁸⁰ (II).

Morfologie

5) *pron. pers. ačala* (PV, CXXIX, 8)

Scribul *Psaltirii Voronețene* a scris inițial *ačala*, apoi s-a corectat înlocuind pe *a* cu *e*. Așa cum am mai arătat, *ačala* este o formă caracteristică graiurilor moldovenești ⁸¹.

Lexic

6) *aslam* „camătă“ (PS, XIV, 5).

Cuvîntul apare, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, numai în texte moldovenești, fie cu sensul de „camătă“ (la Dosoftei, *Arsenie* din Bisericanî, într-un manuscris anterior anulului 1618 și într-un document din 1721), fie cu acela, derivat, de „înșelăciune“ (la Varlaam și într-o *Psaltire* din 1710) (vezi despre toate acestea DA s.v.). În *Manuscrisul de la Ieud*,

⁷⁶ Gheție, BD, p. 105 ; cf. Gh. Chivu, *Un text românesc inedit în Codex Sturdzanus: Pravila sfinților părinți (Fragment)*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 287.

⁷⁷ Vezi lucrarea citată mai sus la nota 57.

⁷⁸ În privința interpretării slovei *s* drept *ž*, vezi articolul nostru *În legătură cu grafiile adauze, tradze din Psaltirile Hurmuzachi și Scheiană*, în LR, XXVII, 1978, nr. 2, p. 151—153.

⁷⁹ Vezi Gheție, IS, p. 139—171.

⁸⁰ Gheție, BD, p. 179.

⁸¹ Vezi lucrarea noastră *Moldova și textele rotacizante*, p. 264—265.

cuvîntul provine din intermediarul moldovenesc, copiat în Maramureş⁸² (III).

7) **apropictor** „persoană care se apropie” (PS, LIV, 19)

Unică atestare a acestui termen, cunoscută nouă, provine din Dosoftei (*apropiitoriu*; HEM, 1380) (II).

8) **bănat** „necaz, scîrbă” (PH, IV, 2, XXI, 12 etc.)

DA notează s.v. *bănat* două sensuri apropiate de cel înregistrat în *Psaltirea Hurmuzaki*: 2. „mîhnire, supărare; p. ext. asuprire” și 3. „luare în nume de rău, minie, necaz, ciudă, pică”. Ambele sînt considerate ca avînd o răspîndire moldovenească (II).

9) **bescisnic** „bicisnic” (PH, XXXIV, 12).

Varianta etimologică a cuvîntului *bicisnic* a fost atestată la Cantemir: *bezcisnec* (DA s.v.) (III).

10) **cadilă** (*cădilă*) „tămîie” (PS, PV, CXL, 2, PV, c. VII, 23) cunoaște o unică atestare în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (III).

11) **îmă** „mamă” (PS, XXVI, 10, PV, CXII, 9)

Nu deținem decît atestări moldovenești ale termenului, din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea (*Pravila* ritorului Lucaci, *Pravila* din 1646, *Șapte taine*, Varlaam, Dosoftei, M. Costin, Ureche, Neculce (vezi DA s.v., Rosetti-Cazacu-Onu, IRLR, p. 122, 124, 251, 266, 286, Rîzescu, LP, indice) (II).

12) **împietra** „a rămîne nemișcat” (PS, PV, c. I, 16)

Varianta în -a a verbului *împietri* a fost notată, cu sensul foarte apropiat de „a (se) prefăce în stană de piatră”, într-un text popular moldovenesc din zilele noastre („Șezătoarea”. VI, p. 145: DA s.v.) (III).

13) **lut** „noroi” (PH, PS, XVII, 43, PS, LXVIII, 15)

Atestările acestui sens al cuvîntului *lut* sînt toate moldovenești: un document din 1784 (Gaster, CR, II, p. 137), scrierile lui C. Negruzzi (*Scrieri*, vol. II, București, 1872, p. 207), lucrarea lui Ioan Cuparencu, *Învățătura practică a medicinei veterinare*, Iași, 1860, p. 19, un text bucovinean reprodus de Pamfile-Lupescu, *Cromatică poporului român*, București, 1914, p. 126) (III).

14) **necălcăt** „neumblat” (PH, PV, CXXXVIII, 3)

DLR s.v. reproduce citate exclusiv din scriitorii moldoveni G. Asachi, Conachi, Alecsandri, Sadoveanu, S. F. Marian (texte din Moldova și Bucovina). Cu sensul figurat de „respectat, păzit întocmai”, privitor la legi, dispoziții etc., cuvîntul apare într-un document moldovenesc din 1815, reprodus în „Uricariul” lui Codrescu (III).

15) **ostîmpi** „a se îndepărta; a slăbi” (PS, XVII, 37, XLIII, 19)

Deținem două atestări ale cuvîntului, amîndouă din Cantemir, una cu sensul de mai sus, cealaltă cu sensul, derivat, de „a respinge” (DLR s.v.) (III).

⁸² Teodorescu—Gheție, MI, p. 30.

16) **preastîpnic** „cel ce calcă legile“ (PS, CXVIII, 119), apare la Varlaam (*Cazania*, ed. Byck, p. 434), în *Șapte taine* (TDRG s.v.) și la Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților*, octombrie, f. 57^r) (II).

IX. Fără a fi numeroase, elementele de tip sudic, localizabile în Țara Românească (și sudul Transilvaniei) se întilnesc în două dintre psaltrile rotacizante ; în *Psaltirea Scheiană* și în *Psaltirea Hurmuzaki*. Preocupate exclusiv să identifice fenomenele capabile a confirma localizarea nord-ardeleană-maramureșeană sau moldovenească a textelor, cercetările mai vechi au trecut cu vederea peste o serie de particularități care le-ar fi oferit indicații aparent contradictorii și derutante⁸³.

Fonetică

Consonantism

- 1) **z** în *văzură* (PS, XLVII, 6)⁸⁴ (I).
- 2) **r moale** în *cătrea* (PS, LXXXV, 7, LXXXIII, 9, LXVII, 32)⁸⁵ (II).
- 3) **r dur** în *acoperitor* (PH, LXX, 6), *argintaru* (PS, CVI, 12), *celarul* (PS, c. V, 20), *cerure* (PS, CXII, 4), *moru* (PS, CXVII, 17)⁸⁶ (I).

Lexic

- 4) **întort** „îndărătnic“ (PS, XVII, 27)

Cu sensul de „îndărătnic, încăpăținat, pervers“, cuvîntul e atestat într-un glosar slavo-român elaborat în Muntenia după 1600, în *Biblia de la București*, în *Foletul novel*, scris la curtea lui Constantin Brîncoveanu, și într-o *Psaltire* rîmniceană din 1784 (DA și TDRG. s.v., Gheție, ÎS, p. 130).

5) **plouă** „ploaie“ (PH, PS, CXXXI, 6) e atestat în zilele noastre, conform DLR, numai în Oltenia județele Gorj și Mehedinți ; *Gl. Olt.*) (III).

X. O atenție aparte trebuie acordată particularităților de limbă comune Țării Românești (și sudului Transilvaniei) și unei părți a teritoriului lingvistic nordic. Fenomenele de acest fel se împart în două categorii : a) elemente comune sudului și Banatului-Hunedoarei și b) elemente comune sudului și Moldovei.

- a) *Elemente comune sudului și Banatului—Hunedoarei*

Fonetică

Vocalism

- 1) **e > i** în *striiră* (PV, CXXXVI, 4) *striinri* (PH, XVII, 46), *striiri* (PS, XVIII, 14) etc.⁸⁷ (I).

⁸³ Cf. cele spuse în această privință de Gheție, BD, p. 240—241.

⁸⁴ Gheție—Mareș, GD, p. 187—190 ; Gheție, BD, p. 146—148.

⁸⁵ Vezi Gheție, BD, p. 176.

⁸⁶ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 217—219 ; Gheție, BD, p. 154—155.

⁸⁷ Vezi lucrarea noastră *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 175—182.

2) **î** în *frimșeța* (PH, XV, 11), *frîmsêța* (PV, XCV, 5), *infrimșeate* (PV, CXLIII, 12); *porîncêște* (PS, LXVII, 29), *porîncita* (PH, LXXVII, 10, PV, CXI, 1)⁸⁸ (I).

Consonantism

3) **labiale moi** : *blagoslovescu-te* (PS, XXV, 12), *se izbăvească* (PH, XXI, 9), *se priimească* (PV, c. II, 29), *scîrbescu* (PS, XXX, 10)⁸⁹ (I).

4) **m > zero** în *să rrupem* (PS, II, 3), *rrupe-vrem* (PH, II, 3), *rrupeți* (PH, CXVIII, 171)⁹⁰ (II).

5) **ș dur** în *deșărtă* (PS, II, 1), *deșărtu* (PV, CXIX, 7) *se șalară* (PS, V, 11)⁹¹ (I).

6) **ș, j duri** în *sfîrșaste* (PS, XXVIII, 9), *stejaște* (PS, XLVI, 9), *șade* (PS, XXVIII, 10), *șapte* (PH, LXXVIII, 12, PS, XI, 7), *umnojaște* (PS, XCI, 13)⁹² (I).

Morfologie

7) **pl. în -i al subst. mină** : *mînilor* (PS, XXXVIII, 11, CI, 26), *mîrile* (PS, LVII, 3), *mîrilor* (PS, XVI, 14)⁹³ (I).

8) **art. hot. procl. lu** (PH, XV, 2, XVIII, 10, CXVII, 3, PS, XVI, *tîlu*, CXVII, 3, PV, XV, 2, XVIII, 10, CXVII, 3)⁹⁴ (I).

b) *Elemente comune sudului și Moldovei*

Lexic

1) **năstăvi** „a conduce, a dirija” (PH, XXX, 4, PS, XXVI, 11, PV, CXLII, 10)

Termenul este atestat mai ales în scrieri datorate unor moldoveni (Cantemir, V. Drăghici, Negruzzi) și în trei documente de aceeași proveniență moldovenească, datate 1775, 1806 și 1819. dar poate fi întâlnit și în texte muntenesti (la Radu Greceanu, într-un document din Loviște, datat 1720 și la Pann) (DLR s.v., Densusianu, HLR, II, p. 515) (II).

2) **pobedi** „a învinge” (PS, LXXXVIII, 24) apare de asemenea, mai (cu seamă la moldoveni (Varlaam, Dosoftei, *Herodotul* din Coșula, Neculce etc.) și mai rar la munteni (Moxa) (DLR s.v.) (II).

3) **podnojie** „scăunel scund folosit ca sprijin pentru picioare” (PS, CIX, 1).

DLR s.v. consemnează numai atestări moldovenești și muntenesti ale acestui cuvînt, care în secolul al XVI-lea apare și la Coresi (Densusianu, HLR, II, p. 522)⁹⁵ (II).

⁸⁸ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 110; Gheție, BD, p. 116.

⁸⁹ Vezi Gheție—Mareș, p. 124—135; Gheție, p. 124—126.

⁹⁰ Vezi Gheție, BD, p. 130.

⁹¹ Vezi Gheție—Mareș, GD p. 175—180; Gheție, BD, p. 140—141.

⁹² Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 180—186; Gheție, BD, p. 142—145.

⁹³ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 222—224; Gheție, BD, p. 158—159.

⁹⁴ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 227—230.

⁹⁵ Vezi Gheție, ÎS, p. 130.

XI. Observațiile făcute în paginile anterioare pot fi reunite, într-o imagine statistică globală, în următoarul tabel :

Tabelul nr. 1

Nr. crt.	Regiunile	Nr. particularități	%
1	Banat—Transilvania de nord—Moldova	32	29,91
2	Transilvania de nord—Moldova	11	10,28
3	Banat—Moldova	8	7,48
4	Banat—Transilvania de nord	6	5,61
5	Banat	13	12,15
6	Transilvania de nord	5	4,67
7	Moldova	16	14,95
8	Țara Românească	5	4,67
9	Țara Românească—Banat	8	7,48
10	Țara Românească—Moldova	3	2,80

Numărul total al fenomenelor examinate se ridică la 107. Dintre acestea, 91 se explică în mod satisfăcător dacă ne raportăm la unul, la două sau la toate cele trei graiuri nordice (moldovean, nord-ardelean și bănățean-hunedorean), 5 au o proveniență sudică, iar 11 sînt comune graiurilor sudice și unora dintre graiurile nordice (dintre ele, 8 sînt răspîndite deopotrivă în Țara Românească și Banat-Hunedoara, iar 3 în Țara Românească și Moldova). După cum se poate ușor observa din aceste date cu caracter general, particularitățile de tip nordic dețin o pondere considerabilă în rîndul trăsăturilor specifice ale psaltirilor rotacizante (85,05% din numărul total al fenomenelor sînt localizabile într-o zonă sau alta ori în toate zonele teritoriului lingvistic nordic și numai 4,67% în sud). Procentajul devine și mai elocvent dacă atribuim Banatului-Hunedoarei și, respectiv, Moldovei particularitățile comune acestor zone și subdialectului sudic. Ponderea procentuală a elementului nordic crește în acest caz la 95,33.

În fața acestei situații, e cazul să ne întrebăm, înainte de a continua discuția, dacă existența unui strat de limbă sudic în limba psaltirilor rotacizante corespunde realității, cu alte cuvinte, dacă cele cinci particularități reținute de noi posedă o suficientă forță probatoare pentru a îndreptăți o asemenea afirmație. Așa cum a arătat I.-A. Candrea, z în *văzură* (unicul exemplu de acest fel din *Psaltirea Scheiană*) poate fi „o scăpare din vedere a copistului”⁹⁶. *Către*, care se întilnește în zilele noastre numai în zonele sudice ale Dacoromaniei, nu este un muntenism sigur, atîta timp cît știm că forma cu-*e* apare în Țara Românească abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁹⁷. În limba celui ce a copiat *Psaltirea Scheiană*, -*e* se poate explica fie prin acțiunea lui *r*, care era rostit moale, fie prin eventuala origine străină a scribului ; cf. și grafiile *doare* (pentru *doară* : LXXVI, 10), *făre* (pentru *fără* ; LXVIII, 5) sau grafii hipercorecte de tipul

⁹⁶ Candrea, PS, I, p. CLV.

⁹⁷ Gheție, BD, p. 176.

mîncară (pentru *mîncare* ; LXXVIII, 2), *pasără* (pentru *pasăre* ; LXXVII, 27), notate, de asemenea, în *Psaltirea Scheiană*. Tot prin raportare la rostirea vreunui copist străin (incapacitatea de a-l pronunța pe *r'*) s-ar putea explica formele cu *r* dur de tipul *agiutoru*, *celarul*, care se întîlnesc, în limba veche, numai în Țara Românească⁹⁸ (*cer* ar putea să conserve pronunțarea etimologică). Mai rămîn cuvintele *întort* și *plouă*, dintre care ultimul atestat numai în Oltenia, deci în apropierea Banatului.

Este greu, după cum se vede, să susținem, cu deplină certitudine sau cel puțin cu un înalt grad de probabilitate, existența unui strat sudic în limba psaltirilor rotacizante, fără a risca să fim dezmințiți în momentul, poate nu prea depărtat, cînd vom beneficia de cunoștințe mai sigure asupra istoriei graiurilor dacoromâne. Considerînd, pînă la proba contrară, că nu avem motive suficiente pentru a pune în relație oarecare psaltirile rotacizante cu Țara Românească, vom atribui Banatului-Hunedoarei și, respectiv, Moldovei acele particularități pe care aceste zone lingvistice le aveau în comun cu sudul Dacoromaniei. Întrucît nu se întîlnesc în celelalte graiuri nordice, ele vor fi trecute în rîndul trăsăturilor specifice Banatului-Hunedoarei și, respectiv, Moldovei.

XII. Reluînd observațiile cu caracter statistic formulate în capitolul precedent, vom arăta că din cele 102 particularități răspîndite în graiurile nordice, un număr de 70 sînt localizabile în Moldova, 67 în Banat—Hunedoara, iar 54 în Transilvania de nord. Situația, complicată (cel puțin în aparență), ne avertizează, din capul locului, că limba textelor rotacizante nu este omogenă sub raportul provenienței dialectale a fenomenelor. Este deasupra oricărei îndoieli că niciunul dintre cele trei graiuri de tip nordic nu poate explica totalitatea particularităților de limbă ale textelor. Colarul firesc al acestei observații este că psaltirile rotacizante au fost traduse într-o anumită regiune a domeniului lingvistic nordic și copiate în alta. Nu este exclus, cel puțin în principiu, ca între originale și copii să se fi plasat versiuni intermediare. Spre o asemenea încheiere ne împinge constatarea că e necesar să apelăm la toate cele trei graiuri pentru a explica prezența tuturor celor 102 particularități nordice.

Dintre cele trei graiuri, cel mai bine reprezentat este graiul moldovenesc. Din cele 70 de prezențe moldovenești în listele conemnate mai sus, un număr relativ ridicat îl constituie fenomenele specifice (19). Un număr de 32 de trăsături sînt comune întregului teritoriu nordic, 11 se regăsesc și în Transilvania de nord, iar 8 și în Banat-Hunedoara. Printre cele 19 fenomene caracteristice Moldovei figurează deopotrivă particularități fonetice, morfologice și lexicale. Capacitatea probatoare variază de la un caz la altul. Nu lipsesc fenomenele cu indicativul I. Toate aceste considerente ne obligă să admitem existența neîndoielnică a unui strat moldovenesc în limba celor trei psaltiri rotacizante.

Aproximativ la fel de bine reprezentate în liste ca elementele moldovenești, particularitățile bănățene-hunedorene ocupă un loc aparte, ușor sesizabil. 21 de trăsături specifice (dintre care unele avînd indicativul I) confirmă existența, fără putință de îndoială, a unui strat bănățean-hune-

⁹⁸ Gheție—Mareș, GD, p. 207—209 ; Gheție, BD, p. 154—155.

dorean în limba psaltirilor rotacizante. Numărul fenomenelor avînd circulație în Banat-Hunedoara și Transilvania de nord este de 6.

Mult mai puțin distinct se prezintă elementul nord-ardelenesc în ansamblul particularităților lingvistice examinate de noi. Din cele 54 de fenomene explicabile prin raportare la graiurile din nordul Transilvaniei, numai 5 se întîlnesc în această regiune a Decoromaniei și nu au curs în Banat-Hunedoara și Moldova. (Numărul trăsăturilor specifice este, în realitate, de 3, deoarece celelalte 2 au fost consemnate și în unele zone sudice ale Transilvaniei.) Cu o singură excepție, el aparține vocabularului. În ceea ce privește gradul de probabilitate al atestărilor, toate au indicativul III. Este limpede că numai pe baza lor nu putem vorbi despre existența certă a unui strat de limbă nord-ardelenesc. Lăsînd la o parte cele 5 fenomene, se observă că restul de 97 de particularități lingvistice localizabile în nord se explică în chip mulțumitor prin raportare la graiurile din Moldova și Banat-Hunedoara (luate împreună).

Plasînd un semn de întrebare asupra existenței unui strat nord-ardelenesc, putem spune, așadar, că psaltirile rotacizante reflectă un amestec de particularități localizabile în Moldova și, respectiv, în Banat-Hunedoara. Concluziile noastre se confirmă și în cazul cînd avem în vedere fiecare text în parte. Prezența în *Psaltirea Hurmuzaki* a unor particularități bănățene-hunedorene și moldovenești, la fel ca în celelalte psaltiri, și mai ales împrejurarea că acestea apar adeseori în același în loc în tustrele textele vine să întărească opinia noastră, formulată mai de mult,⁹⁹ că între *Psaltirea Hurmuzaki*, pe de o parte, și celelalte psaltiri (rotacizante sau nu) din secolul al XVI-lea, pe de altă parte, există o anumită legătură de filiație.

XIII. Odată determinate straturile lingvistice ale limbii celor trei psaltiri, rămîne să stabilim care din ele aparține originalului și care copistului. Teoretic, sîntem la fel de îndreptățiti să plasăm traducerea și, respectiv, copierea textelor în oricare dintre cele două regiuni delimitate mai sus. Pentru a ști unde s-au copiat textele, va trebui să apelăm la argumente de altă natură decît cea lingvistică¹⁰⁰. Unul dintre ele, a cărui valoare nu este însă absolută, îl constituie locul unde au fost descoperite textele. După cum îi arată și numele, *Psaltirea Voronețeană* a fost descoperită în Moldova de nord (Bucovina), la mănăstirea Voroneț, de către Simion Florea Marian. (Același lăcaș de cultură a avut în stăpînirea sa versiunea rotacizantă a apostolului, cunoscută sub denumirea de *Codicele Voronețean*.) Tot din Bucovina provine *Psaltirea Hurmuzaki*. Nu deținem informații despre împrejurările în care Gh. Asachi a intrat în posesia *Psaltirii Scheiene*. E probabil însă ca și acest text să provină de la vreo mănăstire moldovenească¹⁰¹.

Hîrtia pe care sînt scrise *Psaltirile Voronețeană și Scheiană* ne furnizează un indiciu prețios în încercarea de a stabili locul unde au fost copiate aceste două texte. Așa cum a arătat Al. Mareș,¹⁰² hîrtia purtînd drept filigran mistrețul, fabricată la Schweidnitz (Silezia) nu a fost co-

⁹⁹ Vezi lucrările citate mai sus la nota 3.

¹⁰⁰ Vezi Teodorescu—Gheție, MI, p. 27.

¹⁰¹ Vezi lucrarea noastră *Moldova și textele rotacizante*, p. 266—267.

¹⁰² Vezi Al. Mareș, *op. cit.*, p. 297—298.

mercializată, în tot timpul secolului al XVI-lea, decât în Moldova, ceea ce confirmă supoziția că psaltrile au fost transcrise în această parte a țării ¹⁰³.

Acestor argumente extralingvistice le adăugăm mărturia unui fenomen de limbă. Cele trei psaltri rotacizante consemnează rostiri cu *ń* etimologic (de tipul *se spuniu* „să spun“) alături de rostiri cu *ń* > *ı* (*se spuiu*). În psalmul XL, verset 9, *Psaltrile* coresiene prezintă forma de conjunctiv a verbului *ıvıe* „a ıvıa“ : *să ıvıe*. În același loc, *Psaltirea Hurmuzaki* se folosește de forma verbală fără prefix : *să vie*, în timp ce *Psaltirea Scheiană* ne oferă forma neobișnuită *să vınie*, cu un *n* (= *ń*) lipsit de orice justificare etimologică. (Correspondentul cuvîntului românesc în psaltirea slavonă este *vũskrũnoŕti*, iar în Vulgata, *resurgat*.) Nu e greu de observat că *se vınie* reprezintă o grafie hipercorectă, explicabilă numai la un scrib care copia un text cu *ń*, inexistent în propriul lui grai. Voind să respecte, în cazul lui *ń*, litera originalului, dar nereușind întotdeauna și fiind conștient de acest lucru, scribul introducea, nejustificat, pe *ń* chiar și în cuvinte unde nu avea ce căuta. Un bănațean care ar fi copiat un text cu *ı* nu ar fi săvîrșit o asemenea greșeală, deoarece el îl avea pe *ń* în propriul său grai și știa unde să-l introducă în text. Dimpotrivă, grafia hipercorectă *se vınie* se explică perfect la un moldovean care transcria un text cu *ń*.

Toate aceste considerente ne îndreptățesc, să susținem, cu un procent ridicat de probabilitate, că psaltrile rotacizante au fost copiate în Moldova, după modele venite din colțul sud-vestic al țării, mai exact vorbind din Banat-Hunedoara. Ipoteza după care psaltrile ar fi fost traduse în Moldova, copiate în Banat—Hunedoara și apoi transcrise din nou în Moldova, deși posibilă din punct de vedere teoretic, e mai complicată și așteaptă dovezi de ordin filologico-lingvistic și de istorie culturală pentru a fi acceptată. Existența unui intermediar nord-ardelenesc rămîne incertă în stadiul actual al cunoștințelor noastre de dialectologie istorică a limbii române.

Punctul nostru de vedere contrazice opinia curentă, pusă în circulație de I.-A. Candrea, potrivit căreia originalul traducerii *Psaltirii* ar fi fost rotacizant ¹⁰⁴. Într-adevăr, admițînd că traducerea s-a efectuat în Banat-Hunedoara, prezența rotacismului în original este exclusă. Așa cum am arătat recent, mergînd pe urmele lui N. Drăganu, afirmația lui I.-A. Candrea, preluată de numeroși cercetători, nu se întemeiază pe probe concludente ¹⁰⁵. Tot ceea ce se poate susține în momentul de față este că manuscrisul după care a fost copiată *Psaltirea Scheiană* conținea rotacismul. Nimic nu ne împiedică să admitem că între originalul bănațean-hunedorean și textele pe care le cunoaștem astăzi s-au intercalat unele intermediare, copiate în Moldova (eventual chiar în Transilvania de nord). Introducerea rotacismului într-una din aceste copii este cit se poate de normală, dacă privim lucrurile fără idei preconcepute, în lumina cuno-

¹⁰³ Vezi lucrarea noastră *Hirtie sileziană și textele rotacizante*, în LR, XXI, 1972, nr. 6, p. 571—572.

¹⁰⁴ Candrea, PS, I, p. XXXIX—XCIII.

¹⁰⁵ Vezi lucrarea noastră *Prespupusul original rotacizant al Psaltirii Scheiene*, în SCL, XXVI, 1976, nr. 4, p. 425—428.

științelor actuale despre răspîndirea fenomenului în dialectul dacoromân în cursul secolului al XVI-lea.

XIV. Pentru a afla amănunte asupra împrejurărilor în care au rezultat din traducerea bănățeană-hunedoreană originală actualele versiuni rotacizante ale psaltirii va trebui să urmărim felul în care se repartizează bănățenismele și moldovenismele în cele trei texte aflate la dispoziția noastră. Pentru a cuprinde în cercetarea noastră un număr cît mai mare de fenomene și a asigura, astfel, un procent cît mai ridicat de veracitate concluziilor noastre, am inclus în rîndul bănățenismelor, pe lângă fenomenele răspîndite exclusiv în Banat-Hunedoara, particularitățile de limbă avînd circulație și în alte graiuri nordice, cu excepția celor moldovenești. După criterii asemănătoare a fost întocmită lista moldovenismelor. În rîndul lor, au fost incluse și două fonetisme comune Banatului-Hunedoarei și Moldovei, consemnate frecvent în cele trei texte, *ă* protonic > *a* și *-e* > *i*, care apăreau sporadic în Banat-Hunedoara și curent în Moldova secolului al XVI-lea.

Cele 27 de particularități bănățene—hunedorene cunosc următoarea repartitie pe texte :

Tabelul nr. 2

Nr. crt.	Texte	Nr. fenomenelor	%
1	PH, PS, PV	6	22,22
2	PH, PS	5	18,52
3	PH, PV	0	—
4	PS, PV	5	18,52
5	PH	6	22,22
6	PS	4	14,82
7	PV	1	3,70

Iată acum și repartitia pe texte a celor 32 de elemente moldovenești:

Tabelul nr. 3

Nr. crt.	Texte	Numărul fenomenelor	%
1	PH, PS, PV	7	21,87
2	PH, PS	5	17,64
3	PH, PV	1	3,12
4	PS, PV	4	12,50
5	PH	5	15,63
6	PS	7	21,88
7	PV	3	9,38

Numărul ridicat de elemente bănățene-hunedorene comune celor trei psaltiri (6) ne întărește în convingerea că textele descind din același original, tot astfel cum cele 7 fenomene de origine moldovenească pre-

zente în toate trei scrierile sînt în măsură să ne arate că traducerea primitivă a suferit în Moldova o primă prelucrare din care derivă atît *Psaltirile Scheiană* și *Voronețeană*, cit și *Psaltirea Hurmuzaki*. Numărul acestor elemente de convergență ar fi fost sensibil mai mare dacă textul *Psaltirii Voronețene* ne-ar fi parvenit în totalitate. Într-adevăr, dintre cele 10 elemente bănățene—hunedorene și moldovenești comune *Psaltirilor Hurmuzaki* și *Scheiană*, un număr de 6 (3 bănățene—hunedorene și 3 moldovenești) provin din porțiunile care lipsesc din *Psaltirea Voronețeană*. Admițînd că în locurile respectivie manuscrisul, astăzi lacunar, prezenta aceleași particularități ca și celelalte două psaltiri, numărul bănățenismelor și al moldovenismelor comune psaltirilor rotacizante ar crește cu cîte trei elemente, ajungînd la 19 (9 bănățenisme și 10 moldovenisme).

O altă observație ne prilejuiește felul particular în care se grupează cele trei psaltiri în privința particularităților consemnate numai în două dintre ele. În 9 situații (5 bănățenisme și 4 moldovenisme), *Psaltirea Scheiană* merge împreună cu *Psaltirea Voronețeană*. Cifrele ar putea fi, teoretic, mai ridicate dacă întreg textul *Psaltirii Voronețene* ne-ar sta la dispoziție. Dintre cele 11 particularități (4 bănățenești și 7 moldovenești) notate numai în *Psaltirea Scheiană*, 7 (1 bănățenesc și 6 moldovenești) provin din porțiunile care lipsesc din *Psaltirea Voronețeană*. Adăugate celor 9, ele ar ridica numărul acestor fenomene la 16. Fenomenele comune *Psaltirilor Hurmuzaki* și *Scheiană* (dintre care 5 bănățenești și 5 moldovenești) sînt numai aparent mai numeroase decît cele întîlnite exclusiv în *Psaltirile Scheiană* și *Voronețeană*, deoarece în 6 cazuri avem a face cu atestări care provin din porțiunile care lipsesc din *Psaltirea Voronețeană*. Dacă în pasajele lacunare *Psaltirea Voronețeană* ar merge cu celelalte două psaltiri, atunci numărul elementelor comune *Psaltirilor Hurmuzaki* și *Scheiană* s-ar reduce la 4. Rămînînd ipotetice într-un procent oarecare, observațiile noastre ne sugerează că *Psaltirile Scheiană* și *Voronețeană* tind să se grupeze împreună, opunîndu-se astfel *Psaltirii Hurmuzaki* (fapt relevat de mult de cercetarea filiației textelor).

Examenul lingvistic nu permite să ne pronunțăm cu deplină siguranță asupra raporturilor dintre cele două tipuri de versiuni și versiunea moldovenească primitivă. La o examinare superficială a problemei, am fi înclinați să credem că nici una dintre versiunile-tip nu poate fi identificată cu prelucrarea moldovenească primitivă. Altminteri pare a fi de neînțeles motivul pentru care cel ce a realizat, de pildă, versiunea din *Psaltirile Scheiană* și *Voronețeană* ar fi înlocuit prin sinonime de altă proveniență dialectală unele elemente moldovenești existente în prelucrarea primitivă (socotită identică cu versiunea-tip conservată în *Psaltirea Hurmuzaki*). Din motive similare, s-ar părea că nu poate fi identificată prelucrarea moldovenească primitivă nici cu versiunea comună din care derivă *Psaltirile Scheiană* și *Voronețeană*. În realitate, lucrurile se prezintă în altă lumină dacă admitem că la revizia prelucrării moldovenești primitive s-a folosit, pentru realizarea uneia dintre versiunile-tip, o altă traducere românească a psalmilor (provenind dintr-o altă zonă dialectală). În această eventualitate, numărul relativ mare (6) de elemente bănățenești—hunedorene întîlnite exclusiv în *Psaltirea Hurmuzaki* ar putea fi

o dovadă că acest text reprezintă (indirect) prelucrarea moldovenească primitivă, iar *Psaltirile Scheiană* și *Voronețeană* o versiune a acesteia, realizată prin folosirea unei alte traduceri românești. Nu este însă exclus (dimpotrivă, este foarte posibil) ca ambele versiuni-tip să descindă independent din prelucrarea moldovenească primitivă. Numărui suplimentar de elemente bănățenești—hunedorene din *Psaltirea Hurmuzaki* ar fi putut pătrunde, în acest caz, din original (ele trebuiau să figureze și în prelucrarea primitivă moldovenească, iar autorul celeilalte versiuni—tip le-a înlocuit). Nu este exclusă nici posibilitatea ca ele să provină dintr-o altă traducere românească a psalmilor, pusă la contribuție de cel ce a făcut revizia prelucrării moldovenești primitive, iar aceasta să nu fi fost decît vechea traducere bănățeană, care a continuat să joace rolul unui text de referință și după realizarea prelucrării moldovenești primitive ¹⁰⁶.

PSALTIRILE CORESIENE

I. Puse sub tipar într-o localitate din sud-estul Transilvaniei (Brașovul) de către o persoană originară din Muntenia (Tîrgoviște), diaconul Coresi, care supunea unei revizii destul de minuțioase manuscrisele ce-i erau încredințate spre tipărire, cele două *Psaltiri* apărute în 1570 și 1577 prezintă, în mod firesc, un număr ridicat de *particularități de tip sudic*. Acestea aparțin, deopotrivă, *foneticii, morfologiei și lexicului*.

Fonetică

Vocalism

1) e > i în *striini* (CP, CP¹ XVII, 46), *striinilor* (CSP, CP¹, XLVIII, 11); vezi mai sus p. 164 (I).

2) „diftongarea“ lui i în *ciini* (CP, CP¹, XXI, 17), *mîinile* (CP, CP¹, LXXXVIII, 49), *pîine* (CP, CP¹, XIII, 4); vezi mai sus p. 153 (I).

3) i în *frîmsêtea* (CP, CP¹, LXVII, 13), *porinca* (CP, CP¹, II, 7), *porîncitele* (CP, CP¹, CXVIII, 4); vezi mai sus, p. 165 (I).

4) u > i în *suptsioara* (CP, CP¹, LXXXVIII, 11), *supsioara* (CP, CP¹, XLIII, 4); vezi Gheție, BD. p. 116 (III).

5) u > i în *vîlturul* (CP, CP¹, c. II, 11), *vîlturului* (CP, CP¹, c. II, 5) ¹⁰⁷ (III).

6) hiatul *ă-u* păstrat în *înlăuntru* (CP, CP¹, XLIV, 14), *lăuntru* (CP, CP¹, CII, 1); vezi mai sus, p. 153 (I).

7) ju > i în *mincinoase* (CP, CP¹, XXXIX, 5); vezi mai sus, p. 153 (II).

Consonantism

8) labiale moi : *blagoslovesc* (CP, CP¹, XXXIII, 2), *să se podobească* (CP, CP¹, XXXIX, 6), *să priîmească* (CP, CP¹, CVIII, 8) etc; vezi mai sus, p. 165 (I).

¹⁰⁶ Cf. lucrarea noastră *Psaltirea Hurmuzachi și filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 56—57.

¹⁰⁷ Vezi TDRG, s.v. *vultur*.

9) **sv > sf** în *sfadă* (CP, CP¹, XL, 10), *sfeatul* (CP, CP¹, I, 5), *sfintul* (CP, CP¹, c. VIII, 90) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

10) **m > zero** în *rupe-te* (CP, CP¹, LI, 7), *rupere* (CP, CP¹, CXXVIII, 6) ; vezi mai sus, p. 165 (III).

11) **n păstrat** în *frinse* (CP, CP¹, c. I, 6), *sînt* (CP, CP¹, VI, 3) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

12) **păstrarea lui -n-** în elementele de origine latină : *adunatul* (CP, CP¹, CIV, 21), *minunat* (CP, CP¹, LXXV, 4), *spuneți* (CP, CP¹, XLVII, 13) ; vezi mai sus, p. 155 (I).

13) **ș și j duri** în cuvinte de tipul *învirtoașă* (CP, CP¹, XXXVI, 17), *grișă* (CP¹, c. V, 16) ; vezi mai sus, p. 165 (I).

14) **ș și j duri în poziție „moale“ (e)** : *șfirșaste* (CP, CP¹, XXVIII, 9), *stăjaște* (CP, CP¹, LXXXVIII, 23), *șapte* (CP, CP¹, XI, 7) etc. ; vezi mai sus, p. 165 (I).

15) **dz > z** în *Dumnezeul* (CP, CP¹, XXIV, 2), *pierzi* (CP, CP¹, V, 7), *zêce* (CP, CP¹, XXII, 2) ; vezi mai sus, p. 164 (I).

16) **ğ > j** în *ajutoriu* (CP, CP¹, XXVI, 9), *joc* (CP, CP¹, CIII, 26), *judef* (CP, CP¹, I, 5) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

17) **rr redus la r** : *răsăritul* (CP, CP¹, XL, 1), *rău* (CP, CP¹, XXVII, 4), *uritul* (CP, CP¹, XXIV, 9) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

18) **r dur în omoraște** (CP, CP¹, c. III, 6), *uraște* (CP, CP¹, V, 6) ; vezi mai sus, p. 155 (I).

Morfologie

19) **pluralul în -i al subst. mină** : *minile* (CP, CP¹, IX, 35), *mînile* (CP, CP¹, LXXIV, 9) ; vezi mai sus, p. 165 (I).

20) **art. hot. procl. lu** (CP, CP¹, LXVII, 36, LXX, *titlu* etc.) ; vezi mai sus, p. 165 (I).

21) **prez. ind. pers. 3 sg. al verbului ști** : *știe* (CP, CP¹, CXXXVII, 6) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

22) **prez. ind. pers. 1 pl. al verbului fi** : *sintem* (CP, CP¹, XLIII, 22) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

Lexic

23) **năstăvi** „a conduce, a dirija“ (CP, CP¹, LX, 3) ; vezi mai sus, p. 165 (II).

24) **podnojie** „scăunel scund folosit ca sprijin pentru picioare“ (CP, CP¹, XCVIII, 5, CIX, 1) ; vezi mai sus, p. 165 (II).

Dintre fenomenele consemnate mai sus, cele de sub nr. 1,3,8,9,10, 11, 12, 13, 14, 19 și 21 se întîlnesc și în Banat-Hunedoara, iar cele de sub nr. 23 și 24 sînt comune Țării Românești și Moldovei. Particularitățile morfologice de sub nr. 20 și 22 apar în Țara Românească, dar pot fi întîlnite în Banat-Hunedoara, precum și în unele graiuri moldovenești.

La fenomenele acestea mai pot fi adăugate alte cîteva care, dacă sînt atestate, în genere, în toate zonele dialectale ale Dacoromaniei, apar cu mai multă insistență în sudul țării, unde sînt, de regulă, singurele folosite și devin, prin frecvența lor repetare, caracteristice acestei arii lingvistice. Din această categorie fac parte următoarele particularități lingvistice.

Fonetică

Vocalism

25) **ă păstrat** în *bărbat* (CP, CP¹, V, 8), *născui* (CP, CP¹, CIX, 3) etc. ; vezi mai sus, p.157 (I).

26) **-e- păstrat** în *oameni* (CP, CP¹, III, 7), *veniți* (CP, CP¹, XXXIII, 12) ; vezi mai sus, p. 152 (I).

27) **-e păstrat** în *ivêște* (CP, CP¹, LXXXIV, 8), *tale* (CP, CP¹, XXXVIII, 11) ; vezi mai sus, p. 157 (I).

28) **-eă păstrat** în *mea* (CP, CP¹, III, 3), *rea* (CP, CP¹ XXXV, 5) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

Consonantism

29) **s, z, ț moi** : *auzit* (CP, CP¹, 9), *seară* (CP, CP¹, LVIII, 15), *vițel* (CP, CP¹, XLIX, 9) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

II. Deși, așa cum vom vedea numaidecît, *elementele de tip nordic* existente în cele două psaltiri coresiene nu sînt nici puține și nici lipsite de importanță, ele au fost, în genere, neglijate de cercetătorii ce ne-au precedat. Este adevărat că s-a admis, în principiu, că în tipăriturile diaconului Coresi au pătruns, din originale, un număr oarecare de particularități de limbă nemuntenești. Ceea ce s-a relevat în asemenea ocazii au fost fenomene izolate de ordin fonetic sau lexical. Un inventar al tuturor particularităților de tip nordic nu a fost întocmit pînă în prezent. De aici, impresia, dezmințită de fapte, că ponderea elementului de tip nordic în limba psaltirilor (și a tuturor tipăriturilor coresiene) ar fi neglijabilă, datorită reviziei minuțioase făcute de diacon și de colaboratorii săi manuscriselor ce le erau încredințate spre tipărire.

Îată lista particularităților de tip nordic notate de noi în cele două lucrări :

Fonetică

Vocalism

1) **ă protonic > a** în *adapași* (CP¹, LXIV, 11), *calarii* (CP¹, c. I, 19), *spasenia* (CP¹, XXXIX, 11), *spasenie* (CP, XXXVI, 39) ; vezi mai sus p. 157 (I).

2) **-e- > i** : *înșilăciune* (CP¹, XXIII, 4), *șidea* (CP, CXXVI, 2), *veghitori* (CP, LXX, 10) ; vezi mai sus, p. 152 (I).

3) **-e > i** : *blagoslovești-se* (CP¹, CXXVII, 4), *bucuri-mi-se* (CP, XXXIV, 24)¹⁰⁸, *iesli* (CP¹, c. IV, 17) ; vezi mai sus, p. 157 (I).

4) **u păstrat** în *suptsuara* (CP¹, XXXVIII, 22), *supsuareei* (CP, CP¹, LXXVIII, 11), *suptsuoara* (CP, XXXVIII, 22), cf. mai sus, p. 172 (III).

5) **u păstrat** în *frumșețe* (CP¹, CXLIV, 5, CP, CP¹, CXLIV, 12), *înfrumșetate* (CP, CP¹, CXLIII, 12) ; în CP din greșeală : *înfrumșetase*) ; cf. mai sus, p. 165 (I).

6) **eă > e** în *prevegheiu* (CP¹, CI, 8) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

7) **-iă > ie(ie)** : *plătie-mi* (CP¹ XXXIV, 6), vezi mai sus, p. 155 (II).

¹⁰⁸ Cf. în legătură cu formele de tipul *blagoslovești-te*, *bucuri-mi-se*, Gheție, BD, p. 109—110.

8) **labiale dure** : *învăsc* (CP¹, CXXXI, 6), *vășmint* (CP CVIII, 29 ; vezi mai sus, p. 153 (I)).

9) **n > m** în *frimse* (CP, CP¹, CXLVI, 3), *frimt* (CP, CP¹, L, 19), *frimturile* (CP, CP¹, CXLVI, 3) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

10) **ń păstrat** în *puni* (CP, CP¹, XX, 13, XXXII, 7), *vinia* (CP, CP¹, LXXIX, 15), *vinile* (CP, CP¹, LXXIX, 9, CP¹, LXXIX, 11) ; vezi mai sus, p. 159 (I).

11) **s, z, ț, duri** : *premiează* (CP, LIV, 24), *sărbêze* (CP, CP¹, LXXV, 11), *vițâl* (CP, CV, 20) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

12) **ğ** în *giude* (CP¹ c. VII, 38) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

13) **r moale** în *ocărire* (CP, CP¹, LXXIX, 7), *rim<ă>* (CP¹, VII, 16 ; pasajul lipsește în CP) ; vezi mai sus, p. 153 (I).

Morfologie

14) **art. hot. procl. lui** (CP¹, c. II, 9 ; în CP lipsește pasajul) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

15) **art. pos. a invar.** : *a[l] Domnului* (CP¹, XXIII, 1), *a[l] lui* (CP, CP¹, CII, 1), *a[l] poamelor* (CP, CP¹, LXXVIII, 1) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

16) **pron. nehot. neșchit** (CP, CP¹, XVI, 14, XXXVI, 10 etc.) ; vezi mai sus, p. 157 (II).

17) **ind. prez. pers. 1 și 2 pl. al verbului fi** : *sem* (CP, CP¹, CII, 14), *seți* (CP, CP¹, LXXV, 12, CXXXVIII, 20) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

18) **adverbul acmu** (CP, CP¹, LXXVI, 11, c. V, 11 etc.) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

19) **adverbul mainte** (CP, CP¹, XXI, 17) ; vezi mai sus, p. 154 (I).

Lexic

20) **agru** „cîmp ogor“ (CP, CP¹, CVI, 37) ; vezi mai sus, p. 159 (III).

21) **apropictor** „persoană care se apropie“ (CP, CP¹, LIV, 19) ; vezi mai sus, p. 163 (III).

22) **apuți** „a mirosi“ (CP, CP¹, CXIII, 14) ; vezi mai sus, p. 160 (II).

23) **cadilă** „tămiiie“ (CP, CP¹, CXL, 2) ; vezi mai sus, p. 163 (III).

24) **desturna** „a se întoarce“ (CP, CP¹, LXXVII, 57) ; vezi mai sus, p. 161 (III).

25) **gîrbă** „spate, spinare“ (CP, CP¹, CXVIII, 3). Cu sensul din psaltirile coresiene, cuvîntul a mai fost atestat la Dosoftei (*Psaltirea în versuri*, ed. Bianu, p. 81). Sensul derivat „cocoasă“ apare în zilele noastre în județul Timiș (ALRM I/I, h. 58). Alt sens derivat „grinda orizontală a șurii“ a fost notat de Viciu, *Gl. s.v. în două sate din județul Mureș*. Cu accepțiunea figurată „stăruință supărătoare“ îl întîlnim în izvoare moldovenești („Ion Creangă“, I, 121, IV, 86) (III).

26) **inie** „zăpadă, brumă“ (CP¹ II, 2, CP, CP¹, c. VIII, 69) ; vezi mai sus, p. 155 (II).

27) **împremieza** (CP¹, LIV, 24), *premieza* (CP, LIV, 24) „a înjumătăți“ ; vezi mai sus, p. 160 (III).

28) **împietra** „a împietri“ (CP, CP¹, c. I, 16) ; vezi mai sus, p. 163 (III).

- 29) **lărgămint** „loc larg întins“ (CP, CP¹, CXVIII, 45); vezi mai sus, p. 160 (III).
- 30) **lut** „noroi“ (CP, CP¹, XVII, 4, LXVIII, 15); vezi mai sus, p. 163 (III).
- 31) **nenăvidi** „a urî“ (CP, CP¹, XCVI, 10); vezi mai sus, p. 160 (III).
- 32) **ostimpi** „a se îndepărta; a slăbi“ (CP, CP¹, XLII, 19); vezi mai sus, p. 163 (III).
- 33) **pănăta** „a se tîngui, a se plînge“ (CP, CP¹, XXXVII, 7); vezi mai sus, p. 160 (III).
- 34) **pohtit** „dorință, poftă“ (CP, CP¹, CXXVI, 5). Unica atestare a acestui derivat provine dintr-o lucrare bănățeană, *Lexiconul Marsilian*, p. 200) (III).
- 35) **preastîpnic** „cel care calcă legile“ (CP¹, c. VII, 32); vezi mai sus, p. 164 (II).

Dintre particularitățile înșirate mai sus, în număr de 35, 17 (cele de sub nr. 2, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 25 și 26) sînt comune tuturor graiurilor de tip nordic (în Banat-Hunedoara fiind dublate, uneori, de corespondentele lor sudice). Fenomenele de sub nr. 1 și 3 (2) puteau fi întîlnite în Banat—Hunedoara și în Moldova, cel de sub nr. 7 (1) în Transilvania de nord și Moldova, Celelalte fenomene aveau curs în cîte o singură zonă dialectală: 8 (nr. 10, 20, 22, 27, 29, 31, 33 și 34) în Banat—Hunedoara, 6 (nr. 24, 23, 28, 30, 32 și 35) în Moldova, iar 1 (nr. 24) în Transilvania de nord.

III. După cum se vede, cele două psaltiri coresiene conțin un număr mare de particularități sudice (24, eventual 29), alături de altele, încă și mai numeroase, caracteristice graiurilor de tip nordic (35). Raportul statistic dintre elementele aparținînd celor două straturi lingvistice nu trebuie însă reținut în aceste cifre absolute, care ne-ar putea îndemna să conchidem că textele au mai degrabă o fizionomie dialectală nordică decît una sudică. Într-adevăr, în timp ce muntenismele se întîlnesc curent pe fiecare filă a celor două psaltiri, elementele de tip nordic apar rar, avînd, nu o dată, în cele două tipărituri, cîte o singură atestare.

Atribuirea stratului muntenesc tipografilor, adică lui Coresi și colaboratorilor săi, nu întîmpină nici o dificultate, de vreme ce știm că ambele cărți au văzut lumina zilei la Brașov, unde se vorbea un grai de tip muntenesc, iar Coresi (care nu era un simplu tipograf, ci și revizor) era originar din Tîrgoviște.

Cît privește particularitățile de tip nordic, cu o singură excepție (cea de sub nr. 24), ele se explică satisfăcător dacă ne raportăm la graiurile din Moldova și din Banat-Hunedoara. Din cele 35 de fenomene, 27 se regăsesc în Moldova, iar 26 în Banat—Hunedoara. Un număr de 8 particularități sînt caracteristice Banatului-Hunedoarei și tot atîtea Moldovei¹⁰⁹. Textul pus sub tipar de diaconul Coresi prezenta un amestec de elemente bănățene-hunedorene și moldovenesti. Atîta timp cît ne

¹⁰⁹ În sprijinul celor spuse mai sus, p. 170, în rîndul bănățenismelor și al moldovenismelor au fost incluse toate fenomenele de tip nordic localizabile în cele două regiuni, indiferent dacă ele mai apar și în Transilvania de nord. Printre elementele specifice Moldovei au fost trecute și *ă* protonic > *a* și *-e* > *i*.

servim numai de mărturia celor două psaltiri brașovene, nu e cu putință să decidem dacă originalul nordic a fost alcătuit în Banat—Hunedoara și copiat în Moldova, înainte de a ajunge la Brașov, sau, dimpotrivă, traducerea primitivă a fost moldovenească și a parvenit în mîinile lui Coresi printr-un intermediar bănățean—hunedorean. Putem însă da un răspuns multumitor la această întrebare dacă coroborăm rezultatele cercetării noastre cu concluziile desprinsе din analiza psaltirilor rotacizante. Simplul fapt că atât în textele rotacizante, cît și în cele coresiene se oglindește un amestec de particularități moldovenești și bănățene—hunedorene, repartizabile în două straturi lingvistice distincte, este un argument peremptoriu în favoarea ipotezei că toate textele derivă dintr-un original comun scris într-un grai de tip nordic. Această comunitate de origine este întărită de faptul că (cu două excepții : cuvintele *gîrbă* și *pohtit*) toate particularitățile de tip nordic din psaltirile coresiene se întîlnesc în psaltirile rotacizante, uneori în același psalm și în aceleași versete (firește, ele au altă pondere în cele trei texte nordice decît în tipăriturile coresiene). Acceptînd opinia formulată mai sus (p. 168—169) că originalul psaltirii a fost alcătuit în Banat—Hunedoara, ne putem întreba dacă manuscrisul care i-a stat la dispoziție diaconului Coresi provenea din aceeași regiune în care s-a alcătuit traducerea primitivă. Răspunsul este negativ. Într-adevăr, presupunînd că manuscrisul pus sub tipar de Coresi venea din Banat—Hunedoara, nu ne putem explica elementele moldovenești pe care le conțin tipăriturile din 1570 și 1577. Ele fiind identice cu cele consemnate în psaltirile rotacizante, devine evident pentru oricine că diaconul a pus sub tipar un manuscris moldovenesc, care descindea, la rîndul său, dintr-un original bănățean—hunedorean. Unicul bănățenism al celor două psaltiri coresiene pe care nu-l regăsim în psaltirile rotacizante (*pohtit*) poate proveni din original sau a fost introdus, eventual, în sudul Transilvaniei, de vreo persoană originară din Banat—Hunedoara. (De observat că *pohtit* are o valoare probatoare redusă, fiind trecut în rîndul fenomenelor cu indicele III). În cazul că acceptăm cealaltă explicație, mai puțin probabilă, a alcătuirii originalului în Moldova și a copierii lui în Banat—Hunedoara, e posibil ca manuscrisul care a stat la dispoziția lui Coresi să fi provenit din Banat—Hunedoara.

Așa cum s-a putut observa din listele consemnate la p. 174—176, sînt numeroase cazurile cînd particularitățile de tip nordic sînt comune ambelor psaltiri coresiene. Faptul e în măsură să indice descinderea lor din aceeași transcriere sudică a traducerii originale. Afirmația aceasta nu presupune însă, cum s-ar putea crede, un raport de filiație direct între cele două texte, în sensul derivării tipăriturii din 1577 din cea apărută cu șapte ani mai devreme. Cîteva observații cu caracter statistic ne vor permite să apreciem mai exact situația textelor în raport cu versiunea din care descind. Dacă lăsăm la o parte particularitățile care se regăsesc în ambele tipărituri și pe acelea în care *Psaltirea* din 1570 e lacunară, găsим cu totul 22 de situații în care una dintre psaltiri prezintă fenomene (fonetice și morfologice) de tip nordic (în timp ce în cealaltă notăm, în același loc, corespondențele muntenești). Din aceste 22 de situații, 8 se întîlnesc în textul din 1570, iar 14 în cel din 1577. Este evident, în lumina acestei constatări, că textul din 1577 nu poate fi o retipărare a celui din 1570. Este greu, dacă nu imposibil de imaginat motivul pentru care dia-

conul Coresi sau colaboratorii săi, care vorbeau graiuri de tip sudic, ar fi înlocuit fenomene muntenești existente în tipăritura din 1570 prin corespondentele lor nordice. Consultarea unei alte versiuni nordice a psalmilor (de unde ar putea proveni fenomenele mai sus amintite) este exclusă. Nu se procură o asemenea versiune numai pentru a opera 14 modificări de ordin fonetic și morfologic, lăsând în rest textul neatins. Pentru a explica prezența elementelor nemuntenești în cele două texte, e necesar să admitem că ele descind, independent, dintr-un intermediar comun ¹¹⁰, în care elementele de tip nordic erau mai numeroase decât în tipăriturile din 1570 și 1577. Revăzînd intermediarul în 1570 și 1577 în vederea imprimării, diaconul a eliminat unele dintre particularitățile de tip nordic pe care le-a observat. Altele au rămas în text cu prilejul fiecăreia dintre revizii.

IV. Am arătat mai sus, în capitolul introductiv, că *Psaltirea slavo-română* din circa 1588-1589, atribuită lui Șerban Coresi, a avut drept principal izvor tipăritura din 1577, pe care se întemeiază în permanență. Particularități lingvistice de tip sudic sînt, de aceea, predominante. Pe lângă fenomenele observate în model (asupra cărora vezi mai sus, p. 172—174), am mai notat, în cercetarea publicată în 1977 ¹¹¹, unele munteneisme care nu figurează în locurile respective din *Psaltirea* apărută în 1577 (de exemplu: *-ia* în loc de *-ie* în *stredii*, rostirea dură a lui *d* în *deadăveare* ¹¹² și a lui *ș* în *șadea*, *șzătorii*, *î* în loc de *î* în *pui*, forma analogică *sîntem*, preferată celei etimologice *sem*, adverbele *acum* și *mitiutel* în locul lui *acmu* și, respectiv, *neșchit*, termenii *colfun* și *uidi*, preferați lui *zgarbură* și, respectiv, *scăpa*). Avem a face, cum ușor se observă, cu înlocuirea unor elemente de tip nordic, existente în tipăritura din 1577, prin corespondentele lor sudice, operație firească dacă avem în vedere originea dialectală a revizorilor brașoveni din circa 1588-1589. Aceiași revizori scapă însă din cînd în cînd, din cel de-al doilea izvor al noii versiuni, unele particularități de obîrșie nordică. Sînt de citat, în acest sens, trecerea lui *ă* protonic la *a* (*satura-mă-voiu*), rostirea dură a labialelor *v* și *m* în *vășmintele*, *zmău* și a fricativelor *s* și *z* în *sămuiește*, *zua*, prezența lui *ğ* (*giunci* ¹¹³), rostirea moale a lui *r* în *fure*, folosirea adverbului *mai*nte și a cuvintelor *aburat* „amețit de băutură“, *buiac*, *omeți*. Patria psaltirii nordice puse la contribuție de cărturarii brașoveni trebuie căutată, după mărturia fenomenelor de mai sus, în Moldova ¹¹⁴. O cercetare recentă ne-a permis să descoperim în psaltirea nordică folosită de brașoveni în 1588-1589 un text apropiat, sub raport genealogic, de *Psaltirea Hurmuzaki* ¹¹⁵.

¹¹⁰ Vezi Al. Mares, *op. cit.*, p. 294—295

¹¹¹ Citată mai sus, nota 13.

¹¹² Tipărit din greșeală: *deavăvare*.

¹¹³ Tipărit din greșeală: *giungi*.

¹¹⁴ Moldova explică absolut toate trăsăturile de tip nordic ale *Psaltirii* din circa 1588—1589. Nu e nevoie, de aceea, să se invoce Transilvania de nord sau Banatul pentru localizarea acestui strat lingvistic (cf. lucrarea noastră *Considerații filologice și lingvistice asupra Psaltirii slavo-române atribuite lui Șerban Coresi*, p. 280). Faptul acesta nu înseamnă, desigur, că textul pus la contribuție de cărturarii brașoveni nu putea conține și o serie de elemente specific bănățene, care nu ar fost însă reținute în noua versiune.

¹¹⁵ Vezi lucrarea noastră citată mai sus la nota 3.

V. Tot în acest loc trebuie discutată *Psaltirea slavo-română* din circa 1573-1585 (ms. BAR nr. 3465), intrucît, așa cum a arătat Al. Mareș¹¹⁶, ea descinde, după toate probabilitățile, dintr-o psaltire core-siană bilingvă necunoscută. Modelul sudic explică particularitățile mun-tenești strecurate în manuscris, cum ar fi *i* (<*u*) în *frimseapea*, *ii* în *mii-nile*, labialele moi, fricativa *z* (<*dz*) în *ascunză*, *căzură*, *scăzu* etc., africata *j* (<*ǰ*) în *ajută*, *judece*, *județ*, pluralul în *-i* al subst. *mînă* (*mîni*, *mîini*), art. hot. procl. *lu* etc. Elementele de tip nordic sînt mult mai numeroase : *ă* protonic > *a* în *mariei*, *ă*>*e* în *nedejde*, *-e*>*i*: *prîndiți*, *șidzînd*, *-e*>*i*: *întîndi*, *ucidi*, *u* în *frumseapea*, rostirea dură a labialelor (*blagoslovăscu-se*, *lepăsc*) și a consoanelor *s*, *dz*, *ț* (*curățăscu-mă*, *dzisără*, *Dumnedzău*), prezența africatelor *dz* și *ǰ*: *laudzi*, *vădzute*; *să aǰuți*, *ǰunci*, *h*>*v*: *vîrvul*, grupul *sv* păstrat: *svatul*, *svînțiia*, pluralul *mînule*, art. hot. procl. *lui* etc. Ele se datoresc, evident, copistului, originar dintr-o regiune ce aparținea în a doua jumătate a secolului al XVI-lea domeniului lingvistic nordic. Precizarea locului de origine a copistului s-a făcut invocîndu-se circulația exclusiv moldovenească a hîrtiei pe care e scrisă psaltirea (hîrtie sileziană, avînd drept filigran mistrețul).

ÎNCHEIERE

I. Examenul atent al unui mare număr de particularități lingvistice (fonetice, morfologice și lexicale) a pus în lumină faptul că toate versiunile românești din secolul al XVI-lea ale psaltirii descînd dintr-un original comun. Observația se referă, în egală măsură, la *Psaltirea Hurmuzaki*, socotită de cei mai mulți cercetători drept o traducere românească independentă a psalmilor. Conform indicațiilor oferite de materialul lingvistic și de analiza filologică a textelor, traducerea primitivă a fost efectuată în colțul sud-vestic al Dacoromaniei, mai exact vorbind în Banat-Hunedoara. Constatarea aceasta se întemeiează, înainte de toate, pe existența în limba tuturor psaltirilor a unui mănunchi de elemente avînd circulație numai în Banat-Hunedoara și a mai multor particularități lingvistice de tip nordic și sudic localizabile, de asemenea, în sfertul sud-vestic al domeniului dacoromănesc. Ipoteza potrivit căreia traducerea primitivă ar fi fost alcătuită în Moldova, revăzută apoi în Banat-Hunedoara și ajunsă din nou în Moldova, la capătul unei lungi peregrinări, deși posibilă din punct de vedere teoretic, nu e confirmată de materialul aflat la dispoziția noastră.

II. Din *Banat—Hunedoara*, poate prin mijlocirea unei copii nord-ardelenești, traducerea a ajuns în Moldova, unde a fost revizuită într-o prelucrare moldovenească primitivă, în care, cum e firesc, au pătruns numeroase elemente moldovenești. La rîndul ei, această prelucrare (care conținea rotacismul lui *-n-*) a suferit două revizii de ordin secundar din care au rezultat două versiuni-tip: una în care descoperim obîrșia *Psaltirilor Scheiană* și *Voronețeană*, cealaltă care e sursa (directă sau indirectă) a *Psaltirii Hurmuzaki*. În fiecare dintre cele două tipuri de versiuni s-au

¹¹⁶ Op. cit. mai sus la nota 9.

strecurat noi moldovenisme, inexistente în prelucrarea moldovenească primitivă. Prezența unui număr relativ ridicat de bănățenisme atestate numai în *Psaltirea Hurmuzaki* s-ar putea explica prin consultarea unei alte traduceri (bănățene) a psalmilor, eventual chiar a vechiului original prelucrat mai târziu în Moldova.

Un manuscris moldovenesc de tipul *Psaltirii Scheiene* și *Psaltirii Voronețene* a fost adus la Brașov și s-a aflat la dispoziția diaconului Coresi. El a fost transpus în grai muntenesc, dar cu păstrarea unui număr destul de mare de particularități de tip nordic (bănățenești și moldovenești), existente în model. Din această primă versiune muntenească derivă, independent, cele două *Psaltiri* tipărite de Coresi în 1570 și 1577. Ea era probabil acea versiune slavo-română, astăzi pierdută, după care a fost copiată, în anii 1573—1585, *Psaltirea* bilingvă conservată în manuscrisul academic nr. 3465. Realizarea acestei transcrieri s-a făcut în Moldova, ceea ce explică elementele de tip nordic care au pătruns în textul psalmilor. Ultima dintre psaltirile veacului al XVI-lea, cea tipărită în anii 1588—1589, cuprinde un contingent de elemente nordice ce nu se întîlnesc în *Psaltirea* din 1577 pe care se întemeiază. Pătrunderea lor în versiunea elaborată la Brașov nu se poate explica decât admitînd că revizorul textului a folosit o psaltire înrudită cu *Psaltirea Hurmuzaki*, legată deci de cea de-a doua versiune-tip moldovenească sau, eventual, chiar de traducerea primitivă bănățeană-hunedoreană.

III. Insuficiența cunoștințelor noastre privitoare la viața culturală românească din secolul al XVI-lea, precum și datarea aproximativă a unora dintre versiunile psaltirii sînt piedici considerabile în încercarea de a identifica împrejurările concrete în care s-au desfășurat activitățile de traducere și prelucrare deduse din analiza lingvistică a psalmilor. Cu excepția *Psaltirii Hurmuzaki* (asupra căreia planează un semn de întrebare), celelalte versiuni ale psalmilor sînt realizate după 1550. E de presupus, deci, că traducerea originalului s-a făcut înaintea acestei date.

Cea mai veche informație relativă la o inițiativă de a traduce, a copia sau a tipări cărți românești datează din 1532¹¹⁷. Ea face probabilă existența, în Moldova, a unor versiuni românești ale evangheliei și apostolului¹¹⁸. Admițînd, prin ipoteză, că alături de acestea se va fi aflat și o versiune a psalmilor, ea putea fi, eventual, prelucrarea moldovenească primitivă despre care am amintit mai sus. În acest caz, originalul traducerii trebuie să fi fost realizat înainte de 1532, poate chiar înainte de 1530. După cum se vede, ne aflăm pe terenul nesigur al ipotezelor care plutesc în vag, întrucît nu se întemeiază pe date precise.

Unele sugestii demne de reținut obținem raportîndu-ne la activitatea culturală desfășurată la Sibiu în anii 1540—1550. După cum se știe, în această perioadă s-au tipărit aici un *Catehism* (1544), astăzi pierdut. un

¹¹⁷ Vezi Ș. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, în „Studii”, XI, 1958, nr. 4, p. 62—63; Al. Rosetti, *Cu privire la editarea primelor traduceri românești de cărți religioase*, în LR, VII, 1958, nr. 2, p. 20—22.

¹¹⁸ Vezi lucrarea noastră *În legătură cu versiunile moldovenești din 1532 ale evangheliei și apostolului*, în LR, XXVII, 1977, nr. 2, p. 187—192.

Evangheliar slavo-român și, poate, chiar un *Apostol*¹¹⁹. Așa cum am arătat într-o serie de cercetări consacrate problemei¹²⁰, limba *Evangheliarului* reflectă un amestec de elemente bănățene-hunedorene și moldovenești, atribuite de noi originalului, respectiv tipografului (Filip Moldoveanu). Prezența în versiunile rotacizante ale psalmilor a unui strat de limbă bănățean-hunedorean, alături de altul localizabil în Moldova (amîndouă regăsindu-se, în bună parte, în tipăriăturile similare ale lui Coresi) ne obligă să punem în relație aceste texte cu cele imprimare la Sibiu în anii 1540-1550. Deși nu avem știri să se fi tipărit la Sibiu o *Psaltire*, putem totuși presupune, cu oarecare temei, că traducerea originală bănățeană-hunedoreană a cunoscut aproximativ în aceiași ani o difuzare pe calea tiparului. Dacă meșterul tipograf, Filip Moldoveanu, a făcut o prelucrare a textului bănățean-hunedorean, atunci versiunea primitivă moldovenească ar putea fi chiar cea sibiană. Altminteri e de admis că prelucrarea s-a făcut în Moldova. Difuzarea unei tipăriături sibiene în Moldova devine cît se poate de firească, dacă avem în vedere proveniența celui ce a putut tipări cartea. Armele Moldovei se găsesc reproduse în *Evangheliarul* slavon tipărit de același Filip Moldoveanu la Sibiu în 1546. Faptul poate fi interpretat drept indiciu că tipăriutura era destinată, înainte de toate, Moldovei¹²¹. Admițînd că la baza versiunilor românești din secolul al XVI-lea ale psalmilor s-ar afla o tipăriătură sibiană, întemeiată, la rîndul ei, pe o traducere primitivă bănățeană-hunedoreană, toate fazele de prelucrare ale acesteia se explică destul de ușor. Motivul pentru care, în aceste împrejurări, diaconul Coresi a preferat să reproducă un manuscris moldovenesc și nu presupusa tipăriătură sibiană nu e prea greu de imaginat. Întîi de toate, el prefera, în chip firesc, o versiune revizuită (probabil prin confruntarea cu o traducere slavonă a psalmilor). Nu este exclus apoi ca tipăriăturile sibiene, patronate de Reformă, să fi stîrnit neîncrederea românilor ortodocși, ceea ce i-a îndemnat pe Coresi și pe colaboratorii săi să folosească versiuni revizuite în Moldova ortodoxă.

Firește, nici de această dată n-am făcut altceva decît să ridicăm o construcție ipotetică, cu temelii destul de șubrede, care vor trebui consolidate prin investigații amănunțite asupra limbii textelor din secolul al XVI-lea (în speță, a *Evangheliarului de la Sibiu* și a textelor rotacizante). Ea va trebui să se acorde și cu rezultatele încercărilor de datare a apostolului și a psaltirilor rotacizante. În măsura în care vreunul din aceste texte se va dovedi anterior anilor 1540, ipoteza ar trebui imediat abandonată.

¹¹⁹ Vezi lucrarea noastră *Un apostol românesc tipărit de Filip Moldoveanu?* în SCL, XXII, 1971, nr. 5, p. 511—518.

¹²⁰ Gheție, IS, p. 139—171, Gheție, BD, p. 218—221.

¹²¹ Vezi L. Demény, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu — prima tipăriătură în limba română cunoscută pînă astăzi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553*, București, 1971, p. 82—84.

ORIGINALELE PRIMELOR TRADUCERI ROMÂNEȘTI ALE TETRAEVANGHELULUI ȘI PSALTIRII

de ALEXANDRU MAREȘ

I

După cum este binecunoscut primele producții literare românești nu sînt creații originale, ci traduceri, în cea mai mare parte, de cărți religioase și, în mai mică măsură, de texte populare. Printre problemele pe care le ridică studierea acestor texte, aceea a stabilirii surselor lor străine deține un loc a cărui importanță nu trebuie argumentată în mod special. Mărginindu-ne să arătăm că prin cunoașterea originalului unui text pot fi clarificate, adeseori, unele aspecte legate de cercetarea influențelor literare, iar, cîteodată, chiar chestiuni privind data și locul receptării acestor influențe, materializate în traducerea respectivei scrieri, am subliniat implicit și importanța pe care o capătă această problemă pentru cercetarea vechilor texte românești.

Întreprinse în epoci diferite și cu mijloace de investigare deosebite, încercările de a identifica sursele străine ale primelor traduceri românești s-au soldat, în cele mai multe din cazuri, cu rezultate referitoare la proveniența originalului (limba în care a fost scris acesta). Nu o dată, asemenea încercări au dat naștere, prin rezultatele diametral opuse la care au ajuns, unor controverse neîncheiate, de fapt, nici în momentul de față. În situața din urmă, rezultatele contradictorii se explică prin diversitatea criteriilor de investigare la care s-a recurs. Uneori, aplicarea aceluiași criteriu a generat soluții diferite și, ceea ce poate părea un paradox, a determinat pe unul și același cercetător să renunțe la un punct de vedere inițial susținut în favoarea altuia. Astfel, N. Drăganu, după ce a susținut că originalul *Întrebării creștinești* a fost un catehism german, a ajuns cîțiva ani mai tîrziu să admită drept sursă a textului românesc un catehism maghiar. În ceea ce privește identificarea propriu-zisă a origi-

nalelor celor mai vechi traduceri românești, cercetările s-au soldat, cu puține excepții, cu rezultate neconcludente, întemeiate în cea mai mare parte pe argumente discutabile. Faptul este oarecum explicabil dacă ținem seama că cercetările de acest gen depind, într-o largă măsură, de textul investigat, de posibilitățile de informare sau de detectare ale cercetătorului și, nu o dată, de șansă.

Avînd în vedere importanța pe care identificarea originalelor o are pentru cercetarea vechilor texte românești, în articolul de față ne propunem să înfățișăm rezultatele la care am ajuns în legătură cu sursele străine urmate de primele traduceri românești ale *Tetraevanghelului* și *Psalterii*. În încercările de identificare a originalelor acestor scrieri, am fost nevoiți să ținem seama de faptul că traducerile românești respective au suferit unele prelucrări pe care le reflectă cele mai vechi versiuni ajunse pînă la noi. Această împrejurare explică atenția pe care am acordat-o în cursul cercetării modului în care s-au alcătuit aceste prelucrări.

II

Traducerea celor patru evanghelii ne-a parvenit în două versiuni din secolul al XVI-lea : prima păstrată în ediția sibiană din 1551—1553 (ES)¹, a doua în ediția brașoveană din 1561 (CT) și în copia manuscrisă a lui Radu de la Mănăstirea (EL)². Din motive care vor reieși din cursul expunerii, cele două versiuni, deși aflate într-o strînsă legătură, vor fi tratate separat.

A. Este cunoscut faptul că din versiunea reflectată de ediția sibiană se păstrează numai textul primei evanghelii și acesta incomplet (Mt., cap. 3, v. 17 — cap. 27, v. 55). De aici provin și titlurile sub care a circulat textul ediției sibiene în literatura de specialitate (*Eangheliarul din Petersburg*, *Eangheliarul slavo-român de la Sibiu*), titluri care cuprind deopotrivă denumirea generică de *Evangheliar*. La o analiză cit de sumară a textului, se poate observa că această denumire nu se justifică. Textul acestei singure evanghelii păstrate este divizat pe zaceale sau pericope, precedate de indicații referitoare la ziua în care urmează a se citi fiecare zaceală. Această împărțire a textului pe lecturi destinate fiecărei zile din săptămîină, precum și prezența indicațiilor tipiconale sînt proprii numai *Tetraevanghelului*. După cum se știe, *Evangheliarul* cuprinde numai pericopele pentru duminică și sărbători, așezate după vechiul tipic, adică începînd cu pericopa la duminică învierii. Așadar, în pofida caracterului său fragmentar, textul versiunii sibiene aparține *Tetraevanghelului*. De altfel, unele indicații de critică textuală, ne fac să presupunem că în momentul apariției, ediția sibiană conținea textul integral al celor patru evanghelii³.

¹ Un mic fragment (Mt., zaceala 108), aparținînd acestei versiuni, se păstrează în manuscrisul popii Bratul ; vezi mai pos, p. 194.

² Versiunii din urmă îi aparțin pasajele evanghelice din cele două cazanii coresiene (CC₁ și CC₂), precum și unele fragmente din manuscrisul popii Bratul.

³ Vezi articolul nostru, *Precizări în legătură cu traducerea Tetraevanghelului lui Coresi*, în SCL, XVIII, 1967, nr. 6, p. 656—657.

General admisă este opinia că traducerea versiunii sibiene s-a efectuat din slavonă⁴. E. Petrovici considera că la baza traducerii s-a aflat chiar textul slavon al ediției bilingve, text care ar corespunde celui al *Tetraevanghelului* slavon, tipărit la Sibiu în 1546⁵. Ulterior, revenind asupra problemei, E. Petrovici aducea următoarele precizări: 1. textul slavon care a servit traducătorilor aparține redacției bulgare, prezentând totodată și unele particularități caracteristice redacției sîrbe sau ruse⁶; 2. traducerea românească a fost colonaționată, probabil cu ocazia tipăririi, cu textul german al *Bibliei* lui Luther⁷. Prin prisma acestor observații, ne vom axa în continuare interesul asupra a două probleme: prima, referitoare la identificarea versiunii slavone aflate la baza traducerii românești, a doua, privind definitivarea traducerii prin confruntarea ei cu textul german. Să urmărim pe rînd aceste chestiuni.

Comparația de text relevă, într-adevăr, apropierea dintre textul slavon al ediției bilingve (ES) și cel al ediției slavone din 1546. În afara unor deosebiri de grafie și a citorva omisiuni existente în tipăritura din cca 1551—1553 (ES)⁸, textele celor două ediții pot fi socotite identice. La rîndul ei, ediția slavonă din 1546 prezintă aceeași versiune a evangheliilor pe care o regăsim în tipăritura lui Macarie din 1512. Singura deosebire esențială între aceste două ediții se constată în predoslovla Evangheliei lui Ioan, unde pasajul referitor la necesitatea purității credinței ortodoxe și a luptei împotriva ereziei, pasaj existent la Macarie, a fost înlăturat din ediția sibiană din 1546⁹. După cum am arătat cu alt prilej, versiunea *Tetraevanghelului* lui Macarie a fost reprodusă și în edițiile sîrbești, publicate la Belgrad (1552) și la mănăstirea Mrkšina (1562). Deosebită de această versiune este versiunea slavonă a celor patru evanghelii tipărite de Coresi și diacul Tudor în 1562 și reprodusă ulterior de edițiile imprimate la Brașov (1565, 1579), Bălgrad (1579) și mănăstirea Plumbuita (circa 1574, eventual și de ediția din 1582)¹⁰. Pentru comoditatea expunerii, vom nota în continuare prin A — versiunea slavonă a lui Macarie — și prin B — versiunea similară imprimată de Coresi și diacul Tudor.

Textul românesc al ediției bilingve (ES) se întemeiază pe o versiune slavonă de tip A, ipoteză pe care am avansat-o mai de mult, fără a o

⁴ Ioan Bogdan, *O evanghelie slavonă cu traducere română din secolul XVI-lea*, în „Convorbiri literare”, XXV, 1891, nr. 1, p. 38; N. Drăganu, în DR, IV, 1927, p. 1147—1148; Al. Mares, *Observații cu privire la Evangheliarul din Petersburg*, în LR, XVI, 1967, nr. 1, p. 68—69; Petrovici, ES, p. 10, 13—14.

⁵ Vezi rezumatul comunicării prezentate de E. Petrovici la Secția de științe filologice a Academiei R. S. România, la 25 iunie 1965, la L. Demény, *O tipăritură slavo-română precocesiană*, în „Studii”, XVIII, 1965, nr. 5, p. 1030—1031.

⁶ Petrovici, ES, p. 14.

⁷ *Ibidem*, p. 10—13.

⁸ În legătură cu aceste omisiuni, vezi articolul nostru *Precizări în legătură cu traducerea Tetraevanghelului lui Coresi*, p. 664—665.

⁹ L. Demény și D. Simonescu, *Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul, Sibiu, 1546)*, în „Studii și cercetări de documentare și bibliologie”, VII, 1965, supliment la nr. 1, p. 11.

¹⁰ Vezi articolul nostru, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie în lumina unor noi informații*, în LR, XXI, 1972, nr. 4, p. 313—314.

sustine însă printr-o demonstrație aparte¹¹. Citeva fapte din multele pe care le furnizează critica de text întăresc această convingere :

<i>Tetraevanghelul slavon (vers. A)</i>	<i>Tetraevanghelul sibian din 1551—1552</i>	<i>Tetraevanghelul slavon (vers. B)</i>
z. 13 jako <i>iže</i> aște pustiti ženŋ svoŋ	cum <i>cine</i> va lasa muliere sa f. 7 ^v /9—11	jako vūsēki <i>iže</i> pustiti ženŋ svoŋ
z. 24 i prosteri rŋkŋ kosnŋ sę emu I ^š glę	și tinse mīna, atinse pre el <i>Isus</i> , grei f. 17 ^v /14—16	i prosteri rŋkŋ I ^š kosnŋ sę emu glę
z. 26 priide I ^š vū domi Petrovi i vidē tūš- tŋ ego	vine <i>Isus</i> in casa lui Pātru și vādzu so- cra sa f. 19 ^r /9—11	prišedi I ^š vū domi Petrovi, vidē tŋštŋ ego
z. 28 i umrēšę vū vodachi	și <i>murirā</i> într-apa f. 21 ^v /6—7	i utopșę vū vodachi
z. 30 Vū vrēmę ono prę- chodę I ^š vidē člka	Într-aceea vreama trecea <i>Isus</i> vādzu u<n> om f. 22 ^v /16—18	Vū vrēmę ono prę- chodę I ^š o(t) tędu vidē člka
z. 34 vidēvi I ^š <i>mnogy</i> narody	vādzu <i>Isus mult</i> <i>narod</i> f. 26 ^r /11	vidē I ^s narodi
z. 39 Prēidi vīsēmī štī vū glavŋ 79, o(t) po(d) obrętyi dšŋ svoŋ	Treci a toți svinți in 79. <i>Cine</i> află sufle- tul seu f. 30 ^v /22—23	Prēidi vūsēmī štymī vū gla(v) 79. <i>Tog- da o(t)vęštaeti Pe- tri</i> obrętyi dšŋ svoŋ
z. 53 i bes pritęę ne <i>glaše</i> kū ni(m)	și fără pilda <i>nu grei</i> cātre ei f. 45 ^v /6—7	i bezi pritęę <i>ničūsoze</i> <i>glaaše</i> kū nimī
z. 56 učaše <i>narody na</i> sūnmištichī ichī	învața <i>narod</i> in să- borele lor f. 48 ^r /11—12	učaše ichī na sūn- mištichī ichī
z. 58 o(t)pusti narody da <i>šedșe vū vesi</i>	Iasā <i>narod</i> se margă <i>in sato</i> f. 50 ^r /12—13	o(t)pusti narody da <i>šedșe vū akrūstnye</i> <i>vesi</i>
z. 75 priide sñi člči(s) sŋ asti pogybșago	că vine fiul omesc se spășească periții f. 65 ^v /18—20	priide bo sñi člčiskyi vūzyskati i <i>sŋ asti pogybșago</i>
z. 86 azi ģi i ne ide	eu domne și nu merse f. 81 ^v /3—4	azi ģi ide i ne ide

Aceste exemple și altele care se mai pot da întăresc concluzia că traducerea românească urmează îndeaproape o versiune slavonă de tipul A.

După cum am arătat, la definitivarea versiunii românești din ediția sibiană (ES), E. Petrovici presupune că s-a întrebuintat și textul german

¹¹ Precizări în legătură cu traducerea *Tetraevanghelului lui Coresi*, p. 660.

al *Bibliei* lui Luther. Nu toate dovezile pe care se întemeiază această opinie au însă o valoare probatorie indiscutabilă¹². Astfel, o serie de traduceri românești, întemeiate după E. Petrovici pe consultarea textului german, se pot explica la fel de bine și prin folosirea de către traducător a textului slavon. De exemplu, *arbure* (45^r/18) și *pom* (16^r/1, 3, 5, 7, 8—9) corespund germ. *Baum*, dar totodată și v.sl. *drěvo* „lemn” și „copac”. Într-o situație similară se află și alte concordanțe pe care autorul le stabilește între textul român și textul german : *imple* (36^v/21) — germ. *erfüllet* (cf. v. sl. *subodet se* „se împlinește”); *audziți* (61^v/8—9) — germ. *hören* (cf. v. sl. *poslušajte* „auziți, ascultați”); *feciorii* (18^v/19—20) — germ. *Kinder* (cf. v. sl. *sňove* „fiii”); *fiiul lui Dumnezeu* (111^v. 12—13) — germ. *der Sohn Gottes* (cf. v. sl. *sāi božii* „fiul lui Dumnezeu”); *iaca ai al tău* (102^r/1) — germ. *siehe, da hast du das deine* (cf. v. sl. *se imašī tvoe* „iată, ai al tău”); *cel rău* (43^v/1) — germ. *der Arge* (cf. v. sl. *lokvayi* „cel înșelător”, dar și „cel rău”); *vrăjmaș om* (44^v/8—9) — *der Feind* (cf. v. sl. *vragi člki* „om vrăjmaș”); *bătrînii poporului* (80^v/4, 104^v. 14) — germ. *die ältesten im Volk* (cf. v. sl. *starci lyudstii* „bătrînii poporului”) etc.¹³.

În rîndul exemplurilor furnizate de E. Petrovici există o serie de alte traduceri care se depărtează de versiunea slavonă, apropiindu-se, în schimb, de versiunea germană a lui Luther. Astfel, pasajul din ediția sibiană (Mt., cap. 9, v. 22) *Întărește-te fata mea, credința ta agiutatu-ți-au* corespunde textului german „*sey getrost, meine Tochter; dein Glaube hat dir geholfen* „ai curaj, fiica mea, credința ți-a ajutat” (cf. *dŗzai dūšti vĕra tvoa sp(š)te* „Îndrăznește, fiică, credința ta te-a mintuit”¹⁴ În Mt., cap. 6, v. 23, ediția sibiană prezintă traducerea *cît de mare va fi întuneric de eluși*, care se abate de la textul slavon (*to tūma kolmi* „atunci întunericul cu cît mai mult”), apropiindu-se de textul german *wie gross wird denn die Finsterniss selber sein* „cu cît va fi deci mai mare însuși întunericul”¹⁵. La Mt., cap. 9, v. 16, în ediția sibiană avem traducerea *cu petecul nov*, căreia textul german îi corespunde *mit einem Lappen von neuem Tuch* „cu un petec de postav nou” (cf. *plata nebĕlena* „pînză nealbită”)¹⁶. Dintre concordanțele stabilite de E. Petrovici între traducerea românească și cea germană mai pot fi reținute următoarele : Mt., cap. 12, v. 5 : *frîng — brechen*¹⁷ „frîng, rup” (cf. *skvŕneti* „profanează”); Mt., cap. 12, v. 43 : *uscate — dŕrre* „uscate” (cf. *bezī vodnaa* „fără apă”); Mt., cap. 15, v. 30 : *agiută-mi — hilf mir* „ajută-mă” (cf. *spasi mę* „mîntu-

¹² Cf. Ion Gheție, în SCL, XXIII, 1972, nr. 6, p. 667—668.

¹³ Pentru toate aceste concordanțe, vezi Petrovici, ES, p. 12—13.

¹⁴ Petrovici, ES, p. 10—11.

¹⁵ *Ibidem*, p. 12.

¹⁶ *Ibidem*, p. 11.

¹⁷ Cf. Petrovici, ES, p. 13 : *biechen* (formă greșit reprodușă).

iește-mă“) ; Mt., cap. 17, v. 11 : *toate în dereptate aduse* — *alles zurechte bringen* „toate în ordine aduse“ (cf. *ustroiti vŭsě* „va orîndui pe toate“) ; Mt., cap. 22, v. 24 : *să deștepte* — *erwecken* „să deștepte“ (cf. *vŭskr(s)iti* „să învie“) ¹⁸. Aceste coincidențe de traducere nu sînt întîmpătoare, iar numărul lor poate fi sporit și prin alte exemple pe care ni le-a prilejuit examinarea comparativă a versiunilor.

	<i>Versiunea românească (ES)</i>	<i>Versiunea germană (Luther) ¹⁹</i>	<i>Versiunea slavonă (ES)</i>
Mt., cap. 4, v. 23	țara Galileiului	galiläischen Lande	Galilco
cap. 5, v. 1	deal	Berg „deal“, „munte“	goro „munte“
cap. 5, v. 23	bătrînilor	Allten „bătrîni“	drev[n]imi „celor de demult“
cap. 13, v. 13	cu ochii vede- roș	mit sehenden Augen „cu ochii care văd“	vidęște „văzînd“
cap. 19, v. 28	în a doua naș- teră	in der Wiederge- burt „în naște- rea din nou (în renaștere)“	vŭ paky bytie „în facerea din nou (a lumii)“
cap. 21, v. 5	mîndz [...] ce poartă povară	Füllen der last- baren Eselin „mînzul asinei împovărate“	ždrěbę sŭa jaremniča „mînz, fiul celei înjugate“
cap. 21, v. 32	și vă învătă cale dereapta	und lehrte euch den rechten Weg „și v-a în- vățat cale dreaptă“	poțemĭ pravedni(m) „cu cale dreaptă“
cap. 21, v. 42	piatra carele lepădară lucrătorii	Stein, den die Bauleute verworfen haben „piatra, pe care au arun- cat-o construc- torii“	kamenĭ egože ne vŭ rodu sŭtvorișę dziđđęștei „piatra pe care nu au fă- cut-o (cum tre- buie ?) zidarii“
cap. 22, v. 4	boi mii	meine Ochsen „boii mei“	junci moi „juncii mei“

¹⁸ Pentru toate aceste exemple, vezi Petrovici, ES, p. 12—13. Exemplele din versiunea slavonă sînt adăugate de noi.

¹⁹ Pentru care am folosit *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des Alten u Neuen Testaments nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luthers*, Stuttgart, 1941.

cap. 22. v. 9	pasaț iară pre drumuri	Darum gehet hin auf die Strassen „mergeți de aceea pe dru- muri“	ședșe ubo na ischo- dišta pōtii „mer- geți deci pe rāspin- țiile drumurilor“
cap. 22. v. 16	și nu întrebii de nimenile	und du fragst nach niemand „și nu întrebii de nimeni“	i ne radiși ni o ko(m)že „și nu faci pentru nimeni“
cap. 23 v. 6	mai sus	obenan „sus de tot“	prēzde „mai înainte“
cap. 25, v. 15, 16	cinci maje	fünf Zentner „cinci unități de măsură“ ²⁰	peți talanti „cinci talanti“

Numărul destul de mare al acestor concordanțe ar putea pune sub semnul întrebării ipoteza traducerii textului după o versiune slavonă. În raport cu alte texte, cum ar fi *Apostolul* și *Psaltirea*, pentru care pot fi aduse nenumărate dovezi că au fost traduse din slavonă, versiunea de față prezintă puține particularități care ne fac să presupunem o asemenea posibilitate. Unele slavonisme²¹, forma numelor proprii²², folosirea în câteva situații a construcției cu dativul²³ și o greșeală de traducere²⁴ constituie singurele indicii care ne îndreaptă atenția spre o traducere efectuată din slavonă. Prezența acestor particularități în versiunea sibiană poate fi însă explicată și admitând ipoteza opusă, a traducerii textului din germană și a colationării lui, în vederea tipăririi, cu o versiune slavonă de tip A. A decide în favoarea uneia sau alteia dintre ipoteze este destul de greu, în primul rând, pentru că versiunea sibiană prezintă numeroase fapte de limbă neromânești. Aparțin aceste particularități traducătorului, împrejurare în care am fi înclinați să admitem efectuarea traducerii din germană, sau, dimpotrivă, celor care au definitivat versiunea în vederea tipăririi (eventual chiar tipografului), ipoteză în care traducerea efectuată din slavonă ar fi putut fi confruntată cu textul german al *Bibliei* lui Luther? Ținând seama de numeroasele indicii ale folosirii textului german, precum și de existența unor dezacorduri și forme gramaticale greșite, primei alternative i s-ar putea acorda mai mult credit. Trecînd peste rostirile străine, fără acoperire reală în limba românească a epocii (*foră, dupo, ghîndiț, muncat, buin, dz-voi* „ț-voi“ *pare-s-ca* „pare-ț-ca“), care ar fi putut fi introduse și cu prilejul unei revi-

²⁰ Zentner = 50 kg (în Germania) și 100 kg (în Austria).

²¹ *Lāste* (104v/18) pentru v. sl. *lūstīq*; *vor prealāsti* (94r/4) pentru v. sl. *prēlūstōti*; *preobrazui-se* (61r/10) pentru v. sl. *prēobrazi se*; *proročāstvo* (42v/16) pentru v. sl. *přročūstvo*.

²² *Ioni* (39v/14) pentru *Iony*; *Zahariā* (92v/11) pentru *Zahariq*; *Vithaniā* (79v/5—6) pentru *Vithaniq* etc.

²³ *Ponoșluia lui* (116v/17—18) pentru *ponoșastva emu* „îi imputa“; *ceteaște luni* (14v/22) pentru [*čūt*]i *ponedēlniku* „citește pentru luni“.

²⁴ *Mai luminoș* (13r/7—8) și *mai luminos* (36r/21) pentru v. sl. *lučšy(ch)*, respectiv *lučši* „mai buni“ se explică prin interpretarea comparativului slavon *lučši* drept un adjectiv derivat de la *luča, luči*, „rază, lumină“ (cf. Petrovici, ES, p. 14).

zii sau la tipar, versiunea sibiană prezintă unele forme și dezacorduri nefirești pentru un român : în *dereapta falca* (8^v/4), *toș ceia ce aud cuvîntul miu și o fac* (în loc de *și le fac* ; 16^v/19—22), *vulpîi* (în loc de *vulpile*) *viedzuine au* (19^v/16—17) ; *și de va fi casa destoinica, veni-va pace voastră spre el* (în loc de *spre ea* ; 27^v/19—21), *și piiarđu cei ucisorii* (în loc de *ucigători* ; 84^f.22—23), *merseră nainte mirei* (în loc de *mirelui* ; 99^f/18—19) etc. Asemenea exemple ar putea aparține mai curînd traducătorului decît unui revizor sau tipograf de origine străină, care, intervenind asupra unei traduceri mai vechi efectuate de un român, ar fi înlocuit forme ca *vulpile*, *mirelui* prin *vulpîi*, respectiv *mirei*, lipsite de acoperire în planul limbii române. Nu este, așadar, exclus ca traducătorul să fi fost un sas. care, judecînd prin prisma particularităților lingvistice cele mai caracteristice ale textului, putea proveni din părțile Hunedoarei²⁵. În această ipoteză, el s-a putut servi de un text german, traducerea sa putînd fi confruntată în preajma tipăririi cu o versiune slavonă de tip A ; la fel de bine însă traducătorul ar fi putut lucra folosindu-se atît de textul german, cît și de cel slavon.. Deși acordăm mai mult credit acestei ipoteze, trebuie să recunoaștem că ipoteza opusă, a traducerii textului din slavonă și a confruntării sale ulterioare cu o versiune germană, nu poate fi definitiv înlăturată. În sfîrșit, avînd în vedere dimensiunile mari ale textului, se poate admite și posibilitatea ca traducerea să fi fost o operă de colaborare a două sau a mai multor persoane, dintre care una putea fi un sas. O asemenea ipoteză ar explica, pe de o parte, recurgerea la cele două izvoare străine amintite, iar pe de altă parte, existența celor două straturi de limbă identificate, fără a mai fi necesar să invocăm o fază suplimentară de definitivare a traducerii. Desigur însă că aceste considerații nu pot depăși stadiul unor simple ipoteze. Ele ne permit totuși să întrezărim modalitățile în care versiunile germană și slavonă a celor patru evanghelii au putut fi puse la contribuție la alcătuirea versiunii sibiene.

Publicînd în paralel ambele texte —slavon și românesc — editorii sibieni au urmărit să ofere destinatarilor ediției garanția efectuării traducerii din slavonă, singura limbă de cult admisă în mediul ortodox din Transilvania, Moldova și Țara Românească. Necesitatea de a ascunde apelurile prea dese la textul german explică, probabil, preluarea din versiunea slavonă a unor cuvinte ca *liste*, *prealăsti*, *prorocăstvo*²⁶ etc., precum și a unor nume proprii în formele flexionare ale textului străin alăturat : *Ioni* în loc de *Iona*, *Zahariă* în loc de *Zaharia* etc. (cf. în versiunea slavonă *Iony*, *Zahario*)²⁷. Totuși uneori sub această formă slavonă a numelor proprii se mai poate întrezări cîte o influență a textului german : *Salomon* (40^r 15) ne îndreaptă atenția spre fonetismul cu *a* (*Salomo*) din versiunea lui Luther (cap. 12. v. 42) ; cf. în versiunea slavonă *Solomona*. Deși au urmărit să creeze impresia că traducerea s-a întemeiat pe textul slavon paralel, ceea ce explică și caracterul bilingv al ediției,

²⁵ Ion Gheție, *Considerații filologice asupra Evangheliarului din Petersburg*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 77.

²⁶ Vezi nota 21 de la p. 189.

²⁷ Vezi nota de la p. 189.

editorii nu s-au sfiit să strecoare în textul românesc unele atacuri la adresa ierarhiei bisericii, lesne de înțeles într-un mediu protestant. Astfel, *fariseii* sînt adeseori pomeniți în textul românesc prin termenul *duhovnici*, aluzie directă la preoții confesori²⁸, iar cei care îl condamnă pe Isus la moarte sînt *piscopul* și *mitropolitul*²⁹.

Reunind toate aceste considerații, putem reține în final următoarele concluzii :

1. Traducerea românească păstrată în ediția sibiană s-a realizat prin punerea la contribuție a două izvoare identificabile în versiunea germană a *Bibliei* sau a *Noului Testament* ale lui Luther și într-o versiune slavonă de tip A a celor patru evanghelii.

2. Modul în care s-au întrebuițat cele două surse străine la realizarea versiunii românești, în sensul punerii lor la contribuție simultan sau succesiv (traducerea din slavonă confruntată ulterior cu textul german sau, dimpotrivă, traducerea din germană colaționată apoi cu textul slavon) este mai greu de stabilit. Înclinînd spre posibilitatea ca traducătorul să fi fost un sas originar din părțile Hunedoarei, traducerea s-a putut efectua din germană (suferind ulterior o revizie după textul slavon) sau concomitent după ambele surse. Acordînd credit unei asemenea ipoteze, vechimea traducerii românești nu poate fi anterioară anului 1522 (data apariției *Noului Testament* a lui Luther). Dacă traducerea românească s-a efectuat din slavonă, vechimea ei poate coborî teoretic pînă în 1512 (data publicării *Tetraevanghelului* lui Macarie), iar definitivarea ei, prin consultarea versiunii germane se încadrează în intervalul 1522—1550.

3. Folosirea izvorului german la traducerea sau definitivarea versiunii românești ne îndreaptă atenția spre un mediu reformat. În același sens pledează și existența în versiunea sibiană a unor traduceri în spiritul Reformei.

4. Publicarea textului slavon alături de cel românesc constituie o diversivare a editorilor. interesați să creeze impresia că traducerea s-a efectuat integral din slavonă. Pentru preoții români convertiți sau pe cale de convertire la Reformă acest aspect avea o importanță deosebită. Limba slavonă constituia pentru ei principala garanție, în sens dogmatic, în favoarea purității textului. Recurgerea la tipul de ediție bilingvă urmarea, prin urmare, să înlăture orice rețineri sau neîncredere pe care aceștia ar fi putut-o avea cu privire la limba din care s-a efectuat traducerea.

B. Traducerea de pe un text slavon a *Tetraevanghelului* din 1561 este unanim acceptată în literatura de specialitate. Într-o etapă mai

²⁸ Vezi articolul nostru, *Observații cu privire la Evangheliarul din Petersburg*, p. 72.

²⁹ Demény, ES, p. 98. De remarcat că echivalarea v. sl. *arhieri* = *piscupi* ne întîmpină numai în pasajele referitoare la condamnarea la moarte a lui Isus; în celelalte pasaje ale versiunii sibiene, v. sl. *arhieri* a fost transpus, de regulă, prin *preuții cea mari*.

veche a cercetării, M. Gaster și P. V. Haneș indicaseră drept prototip al *Tetraevanghelului* coresian versiunea slavonă a *Tetraevanghelului* din 1562³⁰. Opinia nu se sprijinea pe argumente indiscutabile, fapt care a favorizat lansarea unei ipoteze noi, conform căreia la baza traducerii românești s-ar fi aflat versiunea *Tetraevanghelului* lui Macarie³¹. Ipoteza a fost îmbrățișată fără rezerve de majoritatea filologilor și istoricilor literaturii române, dintre care unii considerau versiunea slavonă tipărită în 1562 o simplă reeditare a celei imprimate cu o jumătate de veac mai devreme de Macarie³². În termeni foarte categorici a semnat această ipoteză P. P. Panaitescu : «s-a dovedit, credem, în chip definitiv, că traducerea „evangheliei“ în românește (versiunea coresiană — n.n. *Al. Mareș*) s-a executat după cea slavonă tipărită de ieromonahul Macarie în Țara Românească, din porunca lui Neagoe Basarab. în 1512, așezarea materiilor, trimerile la zilele de sărbători, calendarul liturgic în slavonește (în ediția românească) fiind identice»³³. În susținerea acestei ipoteze au prevalat însă argumente de importanță secundară, desprinse din comparația titlurilor evangheliilor și predosloviilor, a elementelor decorative (inițiale, frontispicii), a indicațiilor pentru citirea evangheliei etc. Nu s-au produs însă dovezi întemeiate pe comparația de text, singurele în măsură să ofere o bază reală de susținere acestei ipoteze. Limitarea cercetării numai la aspectul exterior al versiunilor a fost oarecum determinată și de convingerea încetățenită în rîndul unor cercetători că, după inventarea tiparului, textul slavon al celor patru evanghelii a fost fixat în mod definitiv, edițiile imprimate ne prezentînd diferențe în această privință³⁴. Cercetarea versiunilor slavone ale *Tetraevanghelului* infirmă însă o asemenea opinie. În mediul cultural românesc, traducerea slavonă a celor patru evanghelii a cunoscut în secolul al XVI-lea cel puțin două versiuni, fapt amintit mai sus, p. 185, și asupra căruia nu vom mai insista. Pentru problema în discuție, trebuie să reținem observația că ediția slavonă din 1562 nu este o retipărire a celei din 1512, față de care prezintă unele diferențe, sesizabile în traducere și în dispunerea indicațiilor tipiconale³⁵.

În cazul *Tetraevanghelului* din 1561, problema stabilirii izvodului slavon nu mai poate fi abordată în felul în care a fost pusă de cercetările mai vechi. Acestea au pornit cu toate de la premisa publicării de către Coresi și Tudor Diacul a unui text tradus integral după un singur izvod slavon. În consecință, cercetările au fost îndreptate în direcția depistării unui izvod slavon al celor patru evanghelii care să explice în totalitatea

³⁰ Gaster, CR, I, p. XXVI—XXVIII; P. V. Haneș, *Evangheliarul românesc din 1561 în comparație cu cel slavonesc*, în „Convorbiri literare”, XLVII, 1913, p. 988—1007.

³¹ D. R. Mazilu, *Diaconul Coresi*, Ploiești, 1933, p. 44—45.

³² N. Drăganu, *Morfemele românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor*, București, 1943, p. 34—35; Șt. Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, 1947, p. 166; Dimitrescu, CT, p. 24.

³³ *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 119.

³⁴ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 165.

³⁵ Vezi articolul nostru, *Precizări în legătură cu traducerea Tetraevanghelului lui Coresi*, p. 660—662.

ei versiunea românească tipărită în 1561. Într-o mai veche cercetare, am avut prilejul să arătăm că versiunea coresiană este rezultatul unei elaborări mai complexe, constînd din confruntarea versiunii românești imprimate la Sibiu (ES) cu o versiune slavonă de tipul celei tipărite la Brașov în 1562 (tipul B). Totodată nu am exclus posibilitatea ca cel de al doilea izvor să fi fost pus la contribuție sub forma unei versiuni românești³⁶. Ulterior, revenind asupra chestiunii, am atras atenția asupra prezenței în textul *Tetraevanghelului* din 1561 a unei forme cu rotacism (*adin sere* „întru sine”), care ar putea fi explicată prin folosirea, pe lângă izvoarele indicate, și a unei traduceri rotacizante³⁷. Așadar, versiunea coresiană, departe de a fi transpunerea unui unic izvor slavon, se întemeiază pe o prelucrare a două sau mai multe surse, dintre care se detașează mai pregnant versiunea românească tipărită la Sibiu (ES) și o versiune slavonă de tip B. În funcție de sursele invocate pînă în prezent, prelucrarea aflată la baza versiunii coresiene s-a putut realiza :

I. din confruntarea versiunii românești (ES) cu o versiune slavonă de tip B ;

II. din confruntarea versiunii românești (ES) cu o traducere românească (rotacizantă) întemeiată pe o versiune slavonă de tip B ;

III. din confruntarea versiunii românești (ES) cu o traducere românească (rotacizantă), întemeiată pe un izvod slavon necunoscut, și cu o versiune slavonă de tip B.

Deși contravine explicațiilor de sub II și III, care converg prin a introduce în rîndul surselor și o a doua traducere românească a textului, prima explicație, după cum vom vedea în continuare, nu poate fi definitiv înlăturată. Ipoteza existenței unei versiuni rotacizante independente de versiunea sibiană se sprijină, cum am arătat, pe unicul, dar prețiosul exemplu pe care îl constituie grafia **АДНН СЕРЕ**. Semnalînd prezența rotacismului, am afirmat că notarea lui singulară în textul brașovean se explică, foarte probabil, prin raportare la o altă traducere, efectuată, de asemenea, din slavonă, care, prin intermediul unei copii rotacizante, a ajuns în posesia alcătuitoarelor versiunii coresiene. Faptul că exemplul cu rotacism provenea din Evanghelia lui Matei ne-a determinat să fim rezervați în ceea ce privește stabilirea extensiunii acestei traduceri, care ar fi putut să nu cuprindă și textul celorlalte trei evanghelii. Cu același prilej, observăm că acestei traduceri ar putea să-i aparțină și unele maghiarisme ca *alcelui* (Mt., z. 56) și *să gilăluești* (*giluești*), acesta din urmă corupt în *să jăluești* (Mt., z. 15)³⁸. Acceptînd această interpretare, Ion Gheție a semnalat prezența în versiunea coresiană a cîtorva particularități lingvistice, potrivit cărora versiunea rotacizantă ar putea fi locali-

³⁶ Vezi articolul nostru, *Precizări în legătură cu traducerea Tetraevanghelului lui Coresi*, p. 662.

³⁷ Vezi articolul nostru, *O versiune rotacizantă a celor patru evanghelii (Un izvor necunoscut al Tetraevanghelului din 1561)*, în LR. XXIII, 1974, nr. 3, p. 217—222.

³⁸ Pentru toate acestea, vezi articolul nostru, *O versiune rotacizantă a celor patru evanghelii*, p. 218—221.

zată în Moldova³⁹. În rîndul acestor particularități se numără și termenul *pistreală*, întîlnit în Evanghelia lui Luca, z. 113, care, admitînd că are aceeași sursă, constituie un prețios indiciu că traducerea a cuprins cel puțin evangheliile sinoptice (Mt., Mr., și L). Faptele prezentate se sprijină între ele și pledează în favoarea existenței unei a doua traduceri românești puse la contribuție la alcătuirea versiunii cortsiene. Totuși, avînd în vedere unele date noi pe care ni le-a prilejuit cercetarea fragmentelor evanghelice din manuscrisul popii Bratul, existența acestei traduceri nu este sigură. Intrat de puțin timp în circuitul științific, acest manuscris cuprinde, printre alte texte, și cîteva fragmente din Evanghelia lui Matei (z. 18—26, 108), precum și cîteva mici frînturi de text din Evanghelia lui Ioan (z. 44 și 45)⁴⁰. Comparînd textul acestor fragmente evanghelice, îndeosebi pe cel din zaceala 18 a primei evanghelii, cu textul corespunzător din *Tetraevanghelul* din 1561, G. Mihăilă constată apartenența lor la o traducere anterioară, care a circulat în copii bilingve. Versiunea coresiană ar reprezenta, așadar, un text ușor revizuit al unei asemenea copii manuscrise⁴¹. Examinînd la rîndul nostru fragmentele evanghelice din manuscrisul popii Bratul, am ajuns la unele rezultate nu întru totul identice cu cele înfățișate de G. Mihăilă. Prima observație se referă la faptul că textul acestor fragmente nu aparține unei singure versiuni. Astfel, textul din Matei, z. 18—26, reproduce o versiune foarte apropiată de aceea tipărită în 1561. Textul din Matei (z. 108) nu este altceva decît o copie foarte puțin modificată a pasajului respectiv din versiunea sibiană (ES)⁴². În sfîrșit, frînturile de versete din Ioan (zacealele 44 și 45 ; cf. cap. 13, v. 5—6, 14) aparțin unei versiuni care se deosebește de aceea a *Tetraevanghelului* din 1561⁴³. Pentru noi mai mult interes prezintă însă textul din Matei, z. 18—26, care aparține, în mod indiscutabil, unei versiuni din care descinde și textul coresian. Ceea ce tre-

³⁹ În legătură cu versiunile moldovenești din 1532 ale *Evangheliei* și *Apostolului*, în LR, XXVI, 1977, nr. 2, p. 191—192.

⁴⁰ Vezi G. Mihăilă, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559—1560)*, în SLLF, II, 1972, p. 309, unde se indică textul acestor fragmente cu trimitere la capitolul și versetul respectiv.

⁴¹ *Ibidem*, p. 329.

⁴² Reproducem spre exemplificare pasajele în discuție :

ES

...gubavului. Apropie-se către el o muiere, în sticlă de ipsos mir aut-av de mult preț și varsă pre capul lui, el ședea.

...căt-re piscupii. Dzise lor : „Ce vreți se daț mie, iară eu voo da-l-voi ?” Iară ei puseră lui treizzeci de arginture. Și de atunce caltară vreama cu prilej cum se-l vindză. Obîrși-se miercure mare. „Unde veri se gătîm ție se mîni<n>ci paștile ?” Iară el zise : „Mergeț în cetate către cela...”
...ședzu cu doispredzece...

MB

...gubavu. Apropie-se cătră el muiere în sticla de ipsos mir avut-av de multu prețu și vîrsă spre capul lui, el ședea. ...căt-re piscupii. Zise lor : „Ce vreti să dați mie, iară eu voao da-l-voi ?” Iară ei puseră lui treizeci de arginture. Și de atunce căutat-au cu prileju vreama cum se-l vînză. Obîrșit-au miercure mare. „Unde veri se gătîrn ție se mînfinci paști ?” Iară elu dzise lo<r> : „Meargeți în cetate cătră cela...”
...șiez-u cu doisprezece...

⁴³ Comparația cu versiunea sibiană nu este posibilă ; nu ar fi însă exclus ca aceste fragmente să reproducă tocmă această versiune.

buie subliniat în legătură cu textul acestor zaceale din manuscrisul popii Bratul este faptul că, pe alocuri, prezintă unele divergențe față de versiunea coresiană, explicabile, parțial, prin raportare la versiunea sibiană. Citeva exemple ne vor edifica ușor asupra acestei relații :

ES : nu se-au îmbracat ca una de ceste
MB : nu se-au îmbracatu ca una de aceastea
CT : învești ca unul de acealea

Mt., z. 18

ES : cu ce giudecata vreți giudeca, giudeca-vor pre voi
MB : cu ce judecată judeca-vreți, judeca-să-va voao
CT : că în județ ce veți judeca, judeca-se-va voao

Mt., z. 20

ES : și cu ce măsură masuraț, masura-se-va voo
MB : și cu ce măsură măsura-vreți, măsura-se-va voao
CT : și în cumpănă ce veți cumpăni, cumpăni-se-va voao

Mt., z. 20

ES : și atunci veri vedea a luva nodișor
MB : și atunci veri vedea a lua gunoiul
CT : și atunci caută și ia ștercul

Mt., z. 20

ES : cine bate deschide-i-se-va
MB : cine bate deschide-i-se
CT : bătătorilor deschide-lă-se

Mt., z. 20

ES : se veri poți me curăți
MB : de veri vrea poți mă curăți
CT : să veri poți să mă curățești

Mt., z. 24

ES : pasă, arată-te preotului
MB : ce pasă de arată-te popiloru ⁴⁴
CT : ce te du de spune preoților

Mt., z. 24

ES : însă numai dzi un cuvînt
MB : ce numai ce dzi cu cuvîntul
CT : ce trecînd, zi cu cuvîntul

Mt., z. 25

ES : Audzi Isus, miră-se și dzise celora ce mergea dupo el
MB : Audzi Isus, miră-să și zise celora ce veniia după elu
CT : Auzi Isus și se miră și zise mîrgătorilor după el

Mt., z. 25

⁴⁴ Scris : *popiluru*.

ES : Derept spun voo
MB : Derept grăiescu voao
CT : De-adevăr grăiesc voao

Mt., z. 25

ES : nece în israili
MB : nice în israili
CT : nece în creștini

Mt., z. 25

ES : și vor șede cu Avraam
MB : și șede-voru cu Avraam
CT : și vor răposa cu Avraam

Mt., z. 25

ES : Feciorii împărăției scoș vor fi în tunerec osebi
MB : Feciorii împărăției⁴⁵ goniți fi-voru întru întunearecul usebitu
CT : E fiii împărăției goniți vor fi în tunerecul de afară

Mt., z. 25

Deși se întemeiază pe aceeași versiune prelucrată pe care o regăsim și în *Tetraevanghelul* din 1561, în textul popii Bratul (z. 18—26) urmele versiunii sibiene sînt mai evidente decît în cel coresian. Textul manuscris reflectă în mai mare măsură decît cel tipărit versiunea inițială care a rezultat din prelucrarea versiunii sibiene cu o versiune slavonă de tip B. Unele greșeli de traducere pe care MB le conține în comun cu CT provin din această versiune inițială⁴⁶. După cum indică textul slavon alăturat unor pasaje românești din manuscrisul popii Bratul, prelucrarea s-a efectuat cu o versiune slavonă de tip B :

Versiunea A

Matei, ES : a drugago *nebrēžeti*
z. 18
ES : pre altul va parasi

Versiunea B

MB : a drudzēmī ne radi(t)
načne(t)
MB : de altul a nu socoti
înceape-va
CT : iară altul a nu-l socoti va
înceape

Matei, ES : i prosterī rōkō kos-
z. 24 nō sē emu /š glē

MB : i prosterī rō(k) /š kosno
se emu glē

⁴⁵ Scris : *împărățieiei*.

⁴⁶ Astfel, în Matei, z. 18, v.sl. *selny(ch)* „cimpilor“ a fost confundat cu *sely(ch)* „satelor“, ceea ce explică lecțiunile *satului* (MB) și *satelor* (CT) din acest pasaj. În Matei, z. 26, v.sl. *pozdě* „seară“ a fost analizat în *po* „după“ și *zde* (<*side* „aici“), de unde a rezultat, probabil, traducerea *după acia*, modificată într-o copie ulterioară, în *după aceea* (CT); cf. *după acea* (MB). Sub influența sintagmei *cărturarii și fariseii*, des citată în textul celor patru evanghelii, cei care a efectuat prelucrarea adaugă, după cuvîntul *cartularii* (Matei, z. 24), și *fariseii*, într-un context în care nu era vorba decît despre cei dintîi (cap. 7, v. 29). În locul citat, adaosul apare în ambele versiuni (MB și CT).

ES : și tinse mîna, atinse
pre el, *Isus* grăi

MB : și tinse mîna *Isus*, atin-
se-se de el, grăi

CT : și tinse mîna *Isus*, pipăi
el. grăi

Matei,
z. 26 ES : priide Iŝ vŭ domi
Petrovî i vidē tŭštŭ ego
ES : Vine *Isus* în casa lui
Pătru și wădzu socra sa

MB : prišedî Iŝ vŭ domi
Petrovî, vidē tištŭ ego
MB : veni *Isus* în casa lu
Pătru, văzu soacra lui
CT : vine *Isus* în casa lu
Pătru, văzu soacra lui

Prezența acestei versiuni slavone (tipul B) alături de textul românesc în manuscrisul popii Bratul vine să confirme cele stabilite de noi anterior în legătură cu izvorul slavon folosit la efectuarea prelucrării. Prin mărturia pe care o aduce textul acestui manuscris, se poate admite că prelucrarea s-a cristalizat într-o versiune bilingvă. Dacă la elaborarea acestei versiuni s-a recurs și la o a doua tralucere românească este mai greu de răspuns. Nu trebuie însă eliminată în mod definitiv din discuție posibilitatea ca particularitățile lingvistice pe care se întemeiază această ipoteză (vezi explicațiile de sub II și III, p. 193) să se datoreze faptului că prelucrarea s-a efectuat într-un punct al ariei rotacizante. Nu ar fi apoi exclus ca particularitățile nordice relevante pînă în prezent să aparțină unuia dintre cei care au participat la efectuarea noii versiuni. Dealtfel, faptul că la această acțiune au colaborat mai multe persoane este confirmat de prefața *Catehismului* coresian, unde traducerea *Tetraevangelului* este atribuită unor „creștini buni”. În mod cert izvodul copiat de popa Bratul are o apartenență nordică, evidențiată de unele particularități de limbă⁴⁷ ceea ce ar putea constitui un indiciu, e drept nu indiscutabil, pentru localizarea elaborării noii versiuni⁴⁸. În concluzie, explicația constituirii acestei versiuni numai prin confruntarea versiunii sibiene (ES) cu o versiune slavonă de tip B (explicația de sub I) trebuie reținută în continuare. Rămînînd în cadrul acestei ipoteze s-ar explica mai bine unele omisiuni comune edițiilor sibiene (ES) și brașovene (CT), care probează că atenția celor care au elaborat noua versiune era îndreptată, în primul rînd, asupra versiunii sibiene, și nu asupra unei a doua traduceri românești⁴⁹.

Pentru această elaborare, consultarea versiunii slavone de tip B nu s-a făcut în mod consecvent, în destule locuri ale textului celor patru

⁴⁷ Vezi de exemplu, notarea lui *dz* (*audzi*, 437/4, *dzace*, 436/14; *dzăcîndu*, 438/21—439/1 etc.) sau fonetisme ca *lontru* (433/2), *dzua* (433/18), *pine* (432/4) și, în special notarea lui *r* lung sub forma σ (*rrău*, 433/8; *rrîturele*, 434/20; *rruga*, 436/11).

⁴⁸ Cf. forma *tîrăru* în ps. CLI, v. 1, din același manuscris (p. 442), care dovedește că izvodul *Psaltirii* din care a fost copiat acest psalm era rotacizant.

⁴⁹ Vezi articolul nostru, *Precizări în legătură cu traducerea Tetraevangelului lui Coresi*, p. 663—665. La exemplele de omisiuni în comun relevante în acest articol mai adăugăm încă unul existent în Matei, cap. 27, v. 35, unde ambele ediții omit pasajul ca să se împlinească ceea ce s-a zis de proroc: „împărțit-au hainele mele loruși, iar pentru cămașa mea au aruncat sorți.”

evangheliu păstrindu-se încă particularitățile ale versiunii slavone de tip A, pătrunse prin intermediul ediției sibiene :

	Versiunea slavonă A	<i>Tetraevanghelul din 1561</i>	Versiunea slovană B
Marcu z. 3	ostavlišę mręžę svoę po nemĭ idosta	lăsară mreaja lor, după el mearseră	ostavlišę mręžę svoę i po nemĭ idosta
Marcu z. 4	bę vŭ sŭnmišti judeistvēmĭ člki vŭ dusę nečistę	era în gloatele lor om cu duh necurat	člki nękyi bę vŭ sŭnmišti judeis- tvēmĭ vŭ duše nečistę
Ioan, z. 27	jako proroki o(t) Galileę ne vŭstaeti	că proroc den Galilei nu se va scula	jako pŕroki o(t) Galileę ne pŕchoditi
Ioan, z. 28	učitelju się obrę- tocho(m)	învățătoare, aceasta am afla	učitelju sia žena ęta je(s) „învă- țătorule, această femeie este prinsă“

Înainte de a fi pusă sub tipar, versiunea nou elaborată a suferit o ușoară prelucrare. Cu acest prilej, au fost îndepărtate unele dintre traduceri proprii versiunii sibiene, care, conform mărturiei pe care o aduce copia popii Bratul, intraseră în forma inițială a noii versiuni. Acum sau într-o copie intermediară s-au produs unele greșeli a căror existență nu poate fi presupusă în versiunea originală. Astfel, pentru v. sl. *didrachma* (gr. *didrachmos* „monedă de 2 drahme“), versiunea coresiană prezintă traducerea *den (din) drahmu* (ambele variante în același pasaj din Matei, z. 73). Introdus sub această formă și în noua versiune constituită, termenul *didrachma* a fost segmentat ulterior în *di* și *drahma*, iar *di* a fost interpretat drept prepoziție (variantă a lui *de* „din“) și înlocuit, o dată, prin *den*, altă dată, prin *din* : *apropiāră-se ceia ce era den drahmu cătră Pătru și ziseră* : „învățătorul vostru nu va da din drahmu“⁵⁰. Necunoașterea semnificației cuvântului *didrachma* este evidentă în cazul celui care a creat lecțiunile *den (din) drahmu* ; în acest fel, în versiunea coresiană, cei care luau două drahme (adică care strungeau dajdia pentru templu) devin originari din *Drahmu*⁵¹.

⁵⁰ Cf. în versiunea slavonă : *pristopișę priemlęștei didrachma kŭ Petrovi i ręșę učitelĭ vași ne da(s) li didrachma* „s-au apropiat cei ce luau două drahme către Petru și au zis : oare învățătorul vostru nu dă două drahme ?“

⁵¹ Prezența glosei *ce zice-se posadă* în partea finală a pasajului reprodus (*învățătorul vostru nu va da din drahmu, ce zice-se posadă*) dovedește că cel care a introdus-o cunoștea semnificația cuvântului *didrachma*. de vreme ce a încercat explicarea lui printr-un termen apropiat ca înțeles (cf. *posadă* „dajdie pentru întreținerea cetății“). După toate probabilitățile, glosarea figura și în versiunea originală, însoțind însă termenul *didrachma* ; ea nu a putut fi introdusă de cel care a dat naștere lecțiunilor *den (din) drahmu*.

Desigur că pe baza cercetării textului coresian și a fragmentelor din manuscrisul popii Bratul nu ne putem forma o idee suficient de clară despre schimbările suferite de această nouă versiune a evangheliilor din momentul constituirii ei și pînă în acela al tipăririi. Revizia la care a fost supusă această versiune, sub raportul transpunerii ei în grai muntenesc, nu a dus la ștergerea tuturor urmelor versiunii sibiene, din care mai pot fi identificate unele particularități lingvistice ca *bețiți* (Matei, z. 103). *cioplitoriul* (Marcu, z. 22), *secioiri* (Marcu, z. 59); poate că în rindul acestora ar putea fi trecut și *fănină* (Luca, z. 72), fonetism specific versiunii sibiene (cf. însă în CT, Matei, z. 52; *făină*). Scăpări la revizie ne întîmpină în destule locuri ale textului, cele mai multe recrutîndu-se din primele două evangheliile și, cu precădere, din Matei: trecerea lui *ă* la *a* (*îmbracat*, Marcu, z. 1), *e* păstrat în *beutoriu* (Matei, z. 41)⁵², *e* (+*n*)>*i* în *din*, *dintru* (exemplele în număr de șapte numai în Matei), trecerea lui *-e* la *-i* în *lesni* (Matei, z. 29), *ń* păstrat în *despunetoriu* (Matei, z. 57). *ń*>*i* în pluralul lui *an* (*ai*, Matei, z. 4), gerunziul *aibînd* (Matei, z. 2, 24)⁵³, adverbul *iuo* (*io*), atestat de 11 ori în Matei și o dată în Marcu⁵⁴. Dubletele lexicale *alcelui* (Matei, z. 56) — *cioplitoriul* (Marcu, z. 22), *creștin* (8 atestări în Matei) — *izrail* (3 atestări în Matei, iar restul de 17 în celelalte trei evangheliile), *la* (Matei, z. 17) — *spăla* (în toate evangheliile), *pită* atestat în Marcu, Luca și Ioan) — *piine* (atestat în toate evangheliile) dovedesc aceeași lipsă de consecvență din partea revizorilor. Nu este însă exclus ca o parte dintre aceste alternanțe, care opun, în general, primele două evangheliile următoarelor două, să se explice prin apartenența regională diferită a persoanelor care au colaborat la elaborarea noii versiuni. Aceștia puteau, de asemenea, să adopte soluții de traducere deosebite pentru cuvinte sau contexte identice din cuprînsul celor patru evangheliile⁵⁵. Oricare ar fi explicația reală a acestor alternanțe, cei care au efectuat ultima revizie înaintea tipăririi nu au reușit să definitiveze un text uniform sub aspectul limbii. Totodată, ei nu s-au arătat preocupați să verifice fidelitatea noii versiuni față de originalul slavon.

În încheiere, vom reaminti rezultatele pe care le impune cercetarea noastră. *Tetraevanghelul* coresian descinde dintr-o versiune elaborată, în mod sigur, pe baza a două surse: versiunea sibiană din 1551—1553 și o versiune slavonă de tip B. Folosirea la această elaborare și a unei a doua traduceri românești a evangheliilor, opinie pe care am avansat-o într-o mai veche cercetare, este ipotetică. Versiunea nou elaborată s-a cristalizat, foarte probabil, într-un text bilingv, păstrat fragmentar în copia popii Bratul din anul 1559 sau 1560. La elaborarea acestei versiuni, consultarea versiunii slavone de tip B nu s-a făcut în mod consecvent, ceea

⁵² Cf. *băutoriu* (Luca, z. 32).

⁵³ Cf. *avînd* în celelalte evangheliile (de asemenea și în Matei; vezi Dimitrescu, CT, p. 311).

⁵⁴ Cf. *unde*, atestat de 2 ori în Matei și frecvent în celelalte evangheliile; vezi Dimitrescu, CT, p. 413.

⁵⁵ Acesta poate fi, de exemplu, cazul cu traducerea v.sl. *tektionovi* prin *alcelui* „teslarului, dulgherului” (Matei, z. 56), cuvînt care provine dintr-un țînut unde influența maghiară era puternică. În Marcu, z. 22. v.sl. *tektioniști* a fost echivalat prin *cioplitoriul*, recurgîndu-se, așadar, la soluția de traducere adoptată de versiunea sibiană în Matei, z. 56: *cioplitorului*.

ce explică prezența în diverse locuri ale textului coresian a unor particularități proprii versiunii slavone de tip A. Prelucrarea celor două surse s-a soldat cu o versiune inferioară celei editate la Sibiu, care, sub raportul fidelității traducerii, îi este indiscutabil superioară. Înainte de a fi încredințată tiparului, această versiune a fost revizuită înlăturându-se unele trăsături proprii versiunii sibiene, existente, în schimb, în copia popii Bratul, și transpunându-se textul în grai muntean. Revizia nu a reușit să înlăture numeroasele greșeli de traducere existente și nici să șteargă toate particularitățile lingvistice ale izvodului folosit. Din acest punct de vedere, scăpările la revizie sînt mai numeroase în primele două evanghelii, în special în Matei.

III

Nu greșim cînd afirmăm că problema stabilirii originalului străin aflat la baza primei traduceri românești a *Psaltirii* a fost puțin cercetată. Spunînd că traducerea s-a efectuat din slavonă, am consemnat și singurul rezultat pozitiv al acestor cercetări. În rest, considerațiile emise cu privire la versiunea sau redacția căreia i-ar fi putut aparține acest original sînt contradictorii și păcătuiesc deopotrivă prin lipsa unui suport factic. Stabilind că versiunile românești din secolul al XVI-lea (cu excepția *Psaltirii Hurmuzaki*) aparțin unei traduceri unice, I.-A. Candrea considera că la baza ei s-a aflat o versiune slavonă foarte apropiată de a *Psaltirii* sîrbești a lui Branko Mladenović (1346)⁵⁶. Fără a produce probe în favoarea acestei ipoteze, autorul și-a propus să revină asupra chestiunii, dar, după cum este cunoscut, acestei dorințe nu i-a mai dat curs niciodată. Opinia lui I.-A. Candrea a fost respinsă de Șt. Ciobanu, care, orientîndu-se după situația consemnată de *Psaltirea Scheiană*, considera că traducerea originală a *Psaltirii* conținea și pe aceea a Crezului atanasian (cu „filioque“), ceea ce ar constitui un indiciu că transpunerea s-a efectuat după o versiune ruteană din Maramureș sau Rusia subcarpatică, regiuni unde influența catolică a fost mai puternică⁵⁷. Argumentul nu are însă nici o valoare, întrucît simbolul credinței nu însoțea traducerea românească primitivă a *Psaltirii*⁵⁸. La un prototip slavon de redacție răsăriteană al *Psaltirii* s-a gîndit și P. Olteanu⁵⁹, dar argumentele produse nu sînt concludente⁶⁰.

În lumina unei observații a lui G. Mihăilă, problema de față pare a căpăta o rezolvare neașteptat de simplă. Combătînd o afirmație a lui

⁵⁶ Candrea, PS, I, p. CXII.

⁵⁷ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 150.

⁵⁸ P. P. Panaitescu, *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, p. 94; Ion Gheție, *Simbolul atanasian în Psaltirea Scheiană*, în LR, XXII, 1973, nr. 3, p. 243.

⁵⁹ *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești*, în LL, VI, 1962, p. 74.

⁶⁰ Vezi articolul nostru, *Teoria elementelor slave nord-carpaticice din vechile texte românești*, în SLLF, III, p. 266—267.

C. Gălușcă, potrivit căreia în *Psaltirea Voronețeană*⁶¹ versiunea românească nu coincide cu aceea slavonă alăturată, autorul constată o concordanță deplină între cele două versiuni, pe care o explică în modul următor : „De altfel, chiar practic, ar fi foarte greu să se copieze un fragment de propoziție (uneori chiar un cuvânt) în slavonă dintr-un izvor și apoi fragmentul (sau cuvântul) respectiv în română dintr-un alt izvor. Acest lucru este posibil, cel mult la tipăriturile pe două coloane”⁶². Asemenea lui Șt. Ciobanu⁶³, G. Mihăilă consideră că traducerea românească a *Psaltirii* s-a concretizat într-o versiune bilingvă, multiplicată ulterior prin copii manuscrise, din care descind și versiunile unilingve⁶⁴. Dacă acest raționament corespunde realității, atunci versiunile slavone din *Psaltirea Voronețeană*, ms. rom. 3465 și din cele două ediții bilingve (1577 și cca 1589) sînt identice, constituind, fiecare în parte, o copie mai mult sau mai puțin fidelă a originalului traducerii. O cercetare comparativă a textelor slavone din versiunile bilingve (PV, PM, CP₁ și CP₂), cu a celor românești din versiunile bilingve și unilingve (CP și PS) infirmă însă o asemenea ipoteză. Iată cîteva exemple care dovedesc că traducerea nu s-a putut întemeia pe o versiune slavonă de tipul celor existente în *Psaltirea Voronețeană* sau în ediția tipărită în 1577 :

La ps. XLVII, v. 3, în *faptele* lui (CP, CP₁, PS) nu poate fi explicat prin corespondentul din versiunea slavonă *vŭ tazestechi* „în greutățile lui” (CP₁). Cum în alte versiuni slavone, în acest loc, ne împiedică lecțiunea corectă *vŭ varechŭ* ego „în palatele lui” (BAR ; ms. sl. 205), reiese fără dificultate că traducerea românească s-a întemeiat pe o versiune în care v. sl. *varechŭ* a fost confundat cu *tvarechŭ* „fapte”.

La ps. XC, v. 6, versiunile românești (CP, CP₁, PS, PV) omit traducerea conjuncției *i* „și” ; cf. *o(t) strěšo i běsa poludnanao* (CP₁) ; *o(t) srešto i běsa poludnanao* (PV). Nu este vorba de o omisiune întâmplătoare, întrucît ea este consemnată și în versiunea lui Branko Mladenović : *o(t) srešte* <...> *běsa poludnanao* (ms. sl. 205).

La ps. CXVIII, v. 147, *ainte-apucaiu* (CP, CP₁, PS, PV) nu corespunde lui *vari(ch)* „apucaii” din CP₁ și PV, ci lui *prě(d)vari(ch)* notat în ms. sl. 87 și 215 (BAR). Lecțiunea lacunară *vari(ch)* (CP₁ și PV), din acest pasaj, caracterizează o ramură importantă a versiunilor slavone (BAR ; ms. sl. 3, 173, 218, 221, 513), dintre care cea mai veche versiune provine, după cunoștințele noastre, din 1346 (ms. sl. 205).

La ps. CXXXIV, v. 12, traducerea *și deade țările lor în ocine* (CP, CP₁, PS) nu corespunde perfect textului slavon din CP₁ : *i dastŭ zemle ichi dostoanie* „și dădu țara lor moștenire”. Traducerea *în ocine* corespunde în mod fidel lui *vi dostojanije* (ms. sl. 205) ; restul versiunilor sla-

⁶¹ *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, a.d.S., 1913, p. 18 ; opinia lui C. Gălușcă a fost împărtășită și de Rosetti, ILR, p. 649.

⁶² *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 243 (continuarea notei de pe p. 242).

⁶³ Ciobanu, IS, p. 45.

⁶⁴ *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, p. 244 (continuarea notei de pe p. 243) ; același *Observații asupra manuscrisului popii Bratul (1559—1560)*, p. 330.

vone consultate (ms. sl. 3, 87, 173, 215, 218, 221, 500, 513 etc.) nu au în acest pasaj prepoziția *vũ*. De remarcat că în PV traducerea românească a fost readaptată după aceea a textului slavon alăturat : *și deade țările lor ocină — i da(š)zemle i(ch) do(š)anie*.

Aceste exemple și altele care mai pot fi aduse nu confirmă, prin urmare, ipoteza unei concordanțe depline între textele intercalate (slavon și românesc) din versiunile bilingve. Deși divergențele nu sînt prea numeroase, ele nu lasă nici un dubiu în ceea ce privește efectuarea traducerii după o versiune slavonă de alt tip decît cel reprezentat în CP₁, PV și PM. Constatarea de față poate constitui un important indiciu că traducerea primitivă a *Psaltirii* nu s-a constituit într-o versiune bilingvă. Ceea ce putem afirma cu siguranță, contrar opiniei lui Șt. Ciobanu și G. Mihăilă, este că versiunile bilingve existente (CP₁, PV și PM) s-au format prin cuplarea a două texte, care pînă în momentul conectării lor, avuseră o „existență“ independentă unul de celălalt.

I.-A. Candrea, cum am văzut, considera că originalul slavon al traducerii românești conserva o versiune foarte apropiată de aceea *Psaltirii* lui Branko Mladenović. În unele privințe, traducerea românească, așa cum poate fi ea cunoscută din copiile existente, se identifică, într-adevăr, cu această versiune, fapt care a reieșit și din exemplele prezentate mai sus. Versiunile românești păstrează însă numeroase particularități convergente, a căror existență poate fi deci presupusă și pentru traducerea originală, care nu sînt proprii versiunii slavone din 1346 (ms. sl. 205) : ps. LXVIII, v. 10 : *și nu putu* (PS, CP, CP₁), *i iznemožē* (CP₁) — *iznemože* (ms. sl. 205) ; ps. LXX, v. 3 : *și în loc virtos* (PS, CP, CP₁), *i vũ mēsto tvrũdo* (CP₁) — *vũ mēsto tvrũdo* (ms. sl. 205) ; ps. CVII, v. 8 : *ajutoriu* (CP, CP₁, PS, PV), *zastoplenie* (CP₁, PV) — *krēpostī* „țârie“ (ms. sl. 205) ; ps. CXVIII, v. 127 : *paziia* (CP, CP₁, PS, PV), *pazia* „topaz“ (CP₁) — *timpanzija* „idem“ (ms. sl. 205) ; ps. CXVIII, v. 169 : *să se apropie rugăciunea* (CP, CP₁, PS, PV), *da približit sę ml̃tva* (CP₁, PV) — *da ṽnidetī prošenije* „să între cererea“ (ms. sl. 205) etc. Așadar, ms. sl. 205 reprezintă un tip de versiune care nu poate explica toate particularitățile convergente ale versiunilor românești. Trebuie însă să menționăm că particularitățile redacționale pe care traducerea românească le conține în comun cu ms. sl. 205 nu se regăsesc în manuscrisele și tipăriturile slavone ale *Psaltirii* cercetate de noi pe baza bogatului fond al Bibliotecii Academiei R.S. România. Faptul necesită o explicație care nu este ușor de dat. După cum se știe, la sfîrșitul secolului al XIII-lea sau al XIV-lea, vechea traducere slavonă a *Psaltirii* a suferit o revizie, sesizabilă în tendința de a urma literal textul grecesc, pe care o atestă atît manuscrisele bulgare și sirbești, cît și primele tipărituri⁶⁵. Printre cele mai vechi texte care aparțin noii redacții, specialiștii includ și manuscrisul lui Branko Mladenović⁶⁶. Or, după cum dovedesc tipări-

⁶⁵ V. Jagić, *Zwei illustrierte serbische Psalter*, în „Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft. Philosophisch-historische Klasse“, B. 52, 1906 (apud I. Bujuklev, *La nouvelle rédaction de traduction slave du Psautier et son rapport avec le fond grec*, în *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, III, Histoire, Sofia, 1969, p. 382.

⁶⁶ I. Bujuklev, *op. cit.*, p. 383—384.

turile sirbești și brașovene ⁶⁷, precum și manuscrisele din secolul al XVI-lea cercetate de noi, noua redacție (dacă e să o privim prin prisma ms. sl. 205) a suferit în continuare unele mici prefaceri, probabil tot în urma confruntării cu textul grecesc. Traducerea românească pare, după toate probabilitățile, a se întemeia pe o versiune a noii redacții (ms. sl. 205) în care au pătruns, totodată, și cele mai multe din particularitățile caracteristice versiunilor din secolul al XVI-lea. Originalul traducerii ar fi, în această ipoteză, o versiune intermediară între tipul de versiune reprezentat de ms. sl. 205 și versiunile ulterioare care prelucrează în unele locuri noua redacție. Explicația de față nu este însă singura care poate fi formulată în legătură cu originalul slavon al traducerii. Versiunile românești ale *Psaltirii* sînt (cu excepția celor din PS, CP și CM) versiuni bilingve. Urmărind raportul dintre versiunile existente din secolul al XVI-lea, am constatat că *Psaltirea Scheiană* și ediția coresiană din 1570 derivă indirect dintr-un intermediar comun, care pare a fi fost bilingv. La rîndul ei, versiunea din *Molitvenicul rumânesc* (CM) prezintă unele greșeli datorate confruntării textului românesc cu cel slavon într-o versiune mai veche, greșeli care nu pot fi atribuite traducerii originale ⁶⁸. Credem că nu greșim cînd afirmăm că toate versiunile erstente din secolul al XVI-lea descind indirect dintr-o versiune bilingvă, constituită, la o dată care nu poate fi precizată, pe baza cuplării unei copii a vechii traduceri românești cu o versiune slavonă de tipul celei existente în *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea slavo-română* din 1577 și ms. rom. 3465 (versiune de largă audiență în secolul al XVI-lea). Alcătuitorul versiunii bilingve nu s-a rezumat, probabil, numai să conecteze cele două texte, segmentîndu-le și intercalîndu-le, ci trebuie să fi urmărit și punerea de acord, sub aspectul traducerii, a textului românesc cu cel slavon alăturat. Procedînd în acest fel, el ar fi putut îndepărta numeroase trăsături redacționale caracteristice originalului slavon al traducerii (în această ipoteză un manuscris conservînd o versiune de tipul celei din ms. sl. 205), introducînd, în schimb, altele proprii textului slavon alăturat. Dacă acceptăm o asemenea ipoteză s-ar explica cu ușurință prezența în versiunile românești a unor particularități redacționale care nu pot fi explicate prin raportare la un singur tip de versiune slavonă. Faptul că pînă în prezent nu a putut fi identificată o versiune slavonă a *Psaltirii* care să reunească toate aceste particularități constituie un argument, care nu poate fi neglijat, în favoarea acestei ipoteze.

În sîrșit, cîteva cuvinte pot fi spuse în legătură cu originalul versiunii păstrate în *Psaltirea Hurmuzaki*. Considerată a conserva autograful unei alte traduceri românești a *Psaltirii*, *Psaltirea Hurmuzaki* este, în realitate, o prelucrare destul de liberă a vechii întorsuri, efectuată pe baza consultării unei versiuni slavone diferite, probabil, de aceea care a servit traducătorului ⁶⁹. Indicînd modul în care presupunem că s-a

⁶⁷ Este vorba de edițiile imprimate la Veneția (1546), mănăstirea Mileșeva (1544 și 1556) și Brașov (CRV 16A, 18A, și 34 cu date de apariție incerte : 1572—1573 1576 și 1583—1588).

⁶⁸ Pentru toate acestea, vezi articolul nostru din acest volum, *Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, p. 252—253.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 221—223.

efectuat prelucrarea, am atras atenția asupra unor diferențe redacționale între *Psaltirea Hurmuzaki*, pe de o parte, și restul versiunilor românești, pe de altă parte, diferențe explicabile prin raportare la versiuni slavone deosebite⁷⁰. Particularitățile distincte ale versiunii PH, care pot primi o asemenea explicație, nu se regăsesc în totalitatea lor într-o singură versiune slavonă : unele le aflăm în același ms. sl. 205, altele ne îndreaptă atenția spre două manuscrise din secolul al XIV-lea despre care nu știm dacă aparțin noii redacții (Pr., Par.), în fine, un număr mai mic îl regăsim numai în cele mai vechi manuscrise ale vechii redacții (Sin., Bon). În temeiul acestei distribuții a particularităților, se pare că avem a face cu o versiune slavonă foarte veche, înmănunchind, deopotrivă, trăsături ale vechii și noii redacții. Este singura concluzie pe care o putem consemna cu privire la versiunea slavonă aflată la baza prelucrării din *Psaltirea Hurmuzaki*.

Recapitulând toate aceste rezultate, putem afirma cu suficientă siguranță că traducerea românească conservată în versiunile românești ale *Psaltirii* s-a întemeiat pe o versiune slavonă diferită de aceea existentă în versiunile bilingve. Din analiza faptelor care ne-au stat la dispoziție, rezultă că originalul slavon al traducerii conserva o versiune care reunea atît trăsături ale noii redacții neprelucrate a *Psaltirii* (ms. sl. 205), cît și trăsături ale aceleiași redacții prelucrate (versiunile slavone din secolul la XVI-lea). Am avea, așadar, a face cu o versiune slavonă intermediară între cele două tipuri amintite. La fel de bine însă s-ar putea ca originalul să fi fost reprezentat de o versiune slavonă de tipul ms. sl. 205, iar trăsăturile mai noi să se datoreze schimbărilor suferite de vechea traducere românească cu ocazia constituirii versiunilor bilingve. În ambele ipoteze, particularitățile care unesc versiunile românești cu ms. sl. 205 constituie un element de care trebuie să se țină seama în încercările de stabilire a vechimii traducerii românești. Spre aceeași concluzie ne îndreaptă și datele de care dispunem cu privire la versiunea slavonă aflată la baza prelucrării din *Psaltirea Hurmuzaki*. Prin trăsăturile caracteristice atît vechii, cît și noii redacții a *Psaltirii* slavone, această versiune pare a avea o vechime și mai mare.

IV

Chiar dacă nu pot fi considerate, în toate privințele, definitive, rezultatele cercetării de față ne permit să înțelegem mai bine cîteva aspecte legate de alcătuirea primelor traduceri românești ale unora dintre cele mai importante cărți ale Sfintei Scripturi. După cum a reieșit din cursul expunerii, operația de identificare a originalelor este îngreunată de împrejurarea că versiunile românești existente ale *Tetraevanghelului* și *Psaltirii* sînt prelucrări întemeiate, după caz, pe originale în limbi străine ((ES) sau pe versiuni românești și străine (CT. toate psaltirile). Tre-

⁷⁰ La exemplele prezentate mai pot fi adăugate și altele, cum ar fi omisiunea conjuncției și în PH la ps. LXVII; v. 7, 10 (cf. omisiunea conjuncției « în ms. sl. 205), prezența în PH a prepoziției *întru* la ps. CVII, v. 1 (*întru mărirea*; cf. *vû slavě*, ms. sl. 87, Vd.), traducerea în PH cu *scutul* la ps. XC, v. 4 (cf. *štitom*, Vd.), acolo unde celelalte versiuni românești traduc cu *arme* (cf. *oružijemî*, ms. sl. 3, 87, 173, 205, 215, 513 etc.). Numărul exemplorilor poate fi oricînd mărît.

buie subliniat faptul că orientarea traducătorilor spre un anumit tip de versiune străină nu este întâmplătoare, ci răspunde momentului și mediului cultural în care s-a inițiat traducerea sau prelucrarea respectivă. În acest sens, versiunea sibiană a *Tetraevanghelului* este edificatoare pentru mediul reformat în care s-a constituit, după cum traducerea *Psaltirii* după o versiune slavonă ieșită din uz în secolul al XVI-lea ar putea aparține unei epoci mai vechi.

O etapă importantă în „viața“ celor două traduceri românești este aceea a acomodării lor la textele slavone în cadrul versiunii bilingve de tipul „texte intercalate“ (tipul „două coloane“ nu îl putem privi decât ca pe o încercare de diversiune a editorilor sibieni). Și în cazul *Tetraevanghelului*, cât și în acela al *Psaltirii*, alcătuirii versiunilor bilingve au apelat la tipul de versiune slavonă care se bucura de cea mai largă notorietate în mediul ecleziastic ortodox din secolul al XVI-lea. Faptul este normal, întrucât preoții români atrași la Reformă cunoșteau aceste versiuni și era firesc să se adreseze lor în întreprinderile de definitivare a noilor versiuni. În această orientare, trebuie să vedem, totodată, și o măsură de prevedere, întrucât libertățile de traducere, de felul celor existente în ediția sibiană a *Tetraevanghelului*, stârniseră, desigur, destule suspiciuni în rândul preoților români atrași la „dreapta credință“. Versiunile bilingve de tipul „texte intercalate“ înlesneau posibilitatea unui control riguros, cuvânt de cuvânt, între cele două versiuni, în spiritul recomandării proorocului Isaia, citată în prefața *Noului Testament* de la Bălgrad : „...să nu adăugați către cuvântul ce poruncesc eu voao, nece să luați ceva dintr-însul“. Scopul urmărit prin crearea versiunilor „cu izvod“ a fost, așadar, acela de a favoriza definitivarea unor traduceri românești întru totul fidele versiunilor slavone la care s-a apelat. O dată textul definitivat, el putea fi desprins din cadrul versiunii bilingve și întrebuințat în scopurile pentru care fusese destinat. Desigur, că aceste versiuni „cu otveat“ au putut servi ulterior și unor necesități didactice, așa cum pare a ne încredința însuși Coresi, cînd, printre beneficiarii ediției slavo-române a *Psaltirii* din 1577, îi desemnează și pe *grămătici*, în care putem vedea fie pe scriitorii de cancelarie, cărora însușirea slavonei le era indispensabilă, fie mai curînd pe tinerii care învățau carte pe lîngă dascălii bisericilor sau în mănăstiri.

În sfîrșit, felul în care s-au alcătuit și definitivat aceste traduceri, prin permanenta consultare a versiunilor slavone (într-un caz și prin recurgerea la textul german al lui Luther), dovedește din partea traducătorilor și revizorilor unele exigențe de lucru, dictate, în primul rînd, de rațiuni teologice. Chiar dacă rezultatele prestației lor nu sînt întotdeauna la înălțimea acestor exigențe, activitatea primilor traducători nu trebuie văzută exclusiv prin oglinda deformantă pe care o reprezintă tipăriturile coresiene. Oricît ar părea de curios, versiunile încredințate tiparului lui Coresi, atît în cazul *Tetraevanghelului*, cât și în acela al *Psaltirii*, sînt mai puțin reușite decît versiunile similare mai vechi. Din acest punct de vedere, Coresi sau cei din anturajul lui, prin intervențiile făcute, au stricat adeseori din claritatea și precizia traducerilor inițiale.

FILIAȚIA PSALTIRILOR ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

de ALEXANDRU MAREȘ

I. Studiul actual al cercetării

Între traduceri românești care au cunoscut cea mai largă difuzare în secolul al XVI-lea, aceea a *Psaltirii* deține, în mod indiscutabil, primul loc. Cunoscută nouă prin patru ediții tipărite (1570, 1577, cca 1589 și una nedată) și tot prin atâtea copii manuscrise (*Hurmuzaki, Scheiană, Voronețeană* și copia din ms. rom. 3465), *Psaltirea* este, totodată, textul care a stat cel mai mult în atenția lingviștilor, filologilor și istoricilor literari. La baza acestui interes s-au aflat, în primul rând, versiunile rotacizante, care din momentul descoperirii lor, au fost considerate, alături de *Codicele Voronețean*, drept cele mai vechi monumente literare românești. Aduse în mod constant în discuție în legătură cu mult dezbătută problemă a originilor scrisului românesc, versiunile rotacizante ale *Psaltirii* au fost cercetate din dorința mai mult sau mai puțin expresă de a desprinde din examinarea lor unele date referitoare la data și locul traducerii, precum și la curentul literar care a inițiat această acțiune culturală. Diversitatea opiniilor emise cu privire la aceste probleme, ca și faptul că nici una dintre ele nu a întrunit adeziunea tuturor specialiștilor își află explicația în slăbiciunile de ordin metodologic pe care le evidențiază cele mai multe dintre cercetările întreprinse. S-a conturat, astfel, necesitatea reluării acestor probleme de pe o bază de cercetare nouă, care presupune totodată o reconsiderare a metodelor de investigație¹.

Dintre chestiunile asupra cărora s-a oprit cercetarea versiunilor românești ale *Psaltirii*, aceea a filiației deține, aparent, un loc secundar. Desigur, dacă ne raportăm la obiectivele amintite (localizarea și datarea traducerii, stabilirea curentului literar), atunci o problemă ca aceea a cercetării raporturilor dintre versiunile *Psaltirii* pare, la prima vedere, de o importanță minoră. Am comite însă o gravă greșeală dacă ne-am însuși un asemenea punct de vedere. Nu putem avansa în cunoașterea istoriei

¹ Ion Ghheție, *Textele rotacizante și originile scrisului literar românesc — Chestiuni de metodă*, în SLLF, I, p. 238—241.

unui text, fără a încerca să aflăm, pe baza versiunilor existente, legăturile care se stabilesc între ele și, în mod implicit, clarificările pe care le aduc aceste versiuni în privința originalului traducerii și a principalelor remanieri la care a fost supus acesta. Cu aplicație la versiunile românești ale *Psaltirii* sînt cunoscute cîteva cercetări consacrate special unor probleme de filiație. Puncte de vedere pe această temă s-au exprimat și în mod ocazional în lucrări care urmăresc alte obiective. Rezultatele la care au ajuns și unele și altele dintre aceste cercetări le vom prezenta în continuare, încercînd, totodată, o sistematizare a lor în funcție de principalele probleme de filiație abordate pînă în prezent :

a) *Dependența versiunilor*. De la bun început, cercetătorii au evidențiat legătura care există între *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană* și psaltirile coresiene, ceea ce a condus la concluzia derivării lor dintr-o traducere comună. Probелé furnizate, în primul rînd de I.-A. Candrea, sînt concludente și exclud orice dubiu în această privință ².

Singurul text care ar conține o versiune independentă de versiunile amintite ar fi, după opinia avansată de I.-A. Candrea și acceptată de cei mai mulți cercetători, cel al *Psaltirii Hurmuzaki*. Acesta ar fi, de altfel, și singurul manuscris care conservă autograful traducătorului ³, opinie, de asemenea, larg încetățenită, deși împotriva ei s-au ridicat unele obiecții ⁴. Într-o cercetare de dată mai recentă, Ion Gheție a produs un ansamblu de probe care evidențiază caracterul de copie al textului ⁵. Același cercetător a atras atenția asupra unei posibile legături de filiație între *Psaltirea Hurmuzaki* și celelalte psaltiri ⁶.

b) *Raportul dintre versiunile rotacizante și versiunile coresiene*. Opinii diferite s-au exprimat și în privința raportului dintre versiunile rotacizante și cele tipărite. M. Gaster, care nu a avut cunoștință dintre versiunile manuscrise decît de aceea a *Psaltirii Scheiene*, considera că aceasta este o copie ardelenescă după versiunea tipărită de Coresi în 1577 ⁷. Acest punct de vedere a fost infirmat de I.-A. Candrea, care aducînd în cîmpul cercetării *Psaltirea Voronețeană* și psaltirile tipărite (1570 și cca 1589), a dovedit că versiunile rotacizante nu sînt copiate direct după cele tipărite, după cum nici versiunile brașovene nu descind, în mod nemijlocit, din versiunile manuscrise ⁸. Raportul dintre aceste versiuni nu este, prin urmare, unul direct. În pofida acestei constatări, s-a accep-

² *Monumentele cele mai vechi de limbă românească*, în „Noua revistă română”. 1901, nr. 37, p. 14—22; Candrea, PS, I, p. LXIX—LXXXI; cf. însă Al. Procopovici, *Adecă (Studiu de istoria limbii și de istoria traducerii noastre vechi)*, extras din *Omagiu lui Ion I. Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 5—6; M. Șesan, *Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi*, Cernăuți, 1939, p. 130.

³ Candrea, PS, I, p. XLVII, L—LIV.

⁴ C. Gălușcă, *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, a.d.S., 1913, p. 27; Pascu, ILLR, I, p. 64—65; Al. Pocopovici, în DR, IV, 1924—1926, partea a II-a, p. 1165—1168; Densușianu, HLR, II, p. 115; Avram, C., p. 30—31, 60, 111—112.

⁵ *Psaltirea Hurmuzachi — copie sau original?*, în SLLF, III, p. 241—259.

⁶ Ion Gheție, *Cea mai veche atestare a cuvîntului săpun și raportul dintre psaltirile românești din secolul al XVI-lea*, în LR, XIX, 1970, nr. 3, p. 247—251; același, *Agonisi „a detesta, a urî; a se scîrbi“*, în C. Lingv., XXII, 1977, nr. 2, p. 170.

⁷ Gaster, CR, I, p. XX, C—CII.

⁸ Candrea, PS, I, p. LXIX—LXXXI.

tat ipoteza, devenită loc comun în filologia românească, a descinderii versiunilor coresiene, în mod direct sau indirect, dintr-o versiune rotacizantă. Excepție face N. Drăganu, pentru care atât manuscrisele rotacizante, cât și versiunile coresiene își au temeiul într-o traducere sudică⁹. Fapt cert este că problema filiației acestor texte este deosebit de complicată. Este suficient să amintim cercetările Iřinei Smrčkova, care ajunge la concluzia că legătura de proximitate între *Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea slavo-română* din 1577, deci dintre un text rotacizant și altul nerotacizant, este mai strânsă decât aceea dintre *Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea Voronețeană*, ambele texte rotacizante¹⁰.

c) *Raportul dintre versiunile tipărite*. Pe baza cercetărilor întreprinse de I.-A. Candrea, se admite că versiunea tipărită în 1577 reproduce cu mici modificări (îndreptări de greșeli, înlocuirea unui cuvânt prin altul, omisiuni etc.) versiunea din 1570, în timp ce versiunea din circa 1589 este o retipărire modificată a aceleia din 1577¹¹. Raportul dintre aceste versiuni ar putea să fie, într-o oarecare măsură, altul, dacă avem în vedere că nu cunoaștem numărul real al edițiilor *Psaltirii* din secolul al XVI-lea. Într-o mai veche cercetare, am probat, pe baza unui fragment de filă, existența unei versiuni slavo-române a *Psaltirii*, tipărită, foarte probabil, tot de Coresi, și diferită, sub aspectul formatului, de cele din 1577 și circa 1589¹². Cercetarea versiunii din ms. rom. 3465, apropiată, în mare parte de aceea a *Psaltirii* slavo-române din 1577, dar, pe alocuri, și de *Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea* tipărită în 1570, ne-a determinat să avansăm ipoteza descinderii ei dintr-o versiune tipărită de proveniență sudică, păstrată, probabil, într-o ediție bilingvă¹³. În această privință, lucrurile se complică și datorită faptului că nu știm dacă exemplarul *Psaltirii* aflate la baza glosarului lui G. Săulescu a aparținut, într-adevăr, unei ediții coresiene, tipărite în 1568¹⁴. În ceea ce privește ediția din circa 1589, cercetările recente ale lui Ion Gheție au dovedit că la defintivarea textului s-a consultat, pe lângă ediția coresiană din 1577, și o versiune moldovenească înrudită cu aceea a *Psaltirii Hurmuzaki*¹⁵. În tot cazul, raporturile dintre versiunile coresiene nu sînt chiar atât de simple cum și le-a imaginat

⁹ *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938, p. 37.

¹⁰ *À propos de la valeur linguistique des premières traductions roumaines*, în „Acta Universitatis Carolinae” — Philologica nr. 2, Romanistica Pragensia, II, 1961, p. 123—129; aceeași, *À propos des rapports reciproques entre les plus anciennes traductions roumaines, manuscrites et imprimées, des textes bibliques*, în „Acta Universitatis Carolinae” — Philologica nr. 4, Romanistica Pragensia, IV, 1966, p. 81—97; aceeași, *Au sujet de la méthode de recherches de l'influence slave sur le roumain*, în „Philologica Pragensia”, IX, 1966, nr. 2, p. 139—147.

¹¹ Candrea, PS, I, p. LIX—LXIII.

¹² *O psaltire slavo-română necunoscută din secolul al XVI-lea*, în L.R. XV, 1966, nr. 4, p. 371—378.

¹³ *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, în SLLF, II, p. 294—295.

¹⁴ *Glosariul Psaltirei lui Coresi din 7076 (1568)*, elaborat de George Săulescu, în „Buclumul român”, I, 1875, p. 16, 49—64, 97—112, 145—160, 193—208, 241—250, 289—304.

¹⁵ *Psaltirea Hurmuzachi și filiația psaltirilor românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR, XXVII, 1978, nr. 1, p. 51—57.

I.-A. Candrea, iar stabilirea filiației lor nu se poate dispensa de cercetarea versiunilor manuscrise. Nu vor trebui să fie neglijați, de asemenea, nici psalmii din *Molitevnicul românesc* (cca 1567—1568) și din *Liturghierul coresian* (1570), care prezintă versiuni apropiate de cele ale psaltirilor tipărite și manuscrise ¹⁶.

d) *Raportul dintre versiunile existente și originalul traducerii*. Faptul că între originalul traducerii și versiunile existente trebuie să admitem un mare număr de copii intermediare a fost subliniat de I.-A. Candrea ¹⁷. Aceeași concluzie se degajă indirect și din constatarea Iřinei Smrčkova, potrivit căreia diferențele dintre *Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea Voronețeană* pot dovedi că traducerea românească datează dintr-o epocă anterioară pătrunderii Reformei în Transilvania ¹⁸. Axându-și, în general, cercetarea pe examinarea comparativă a trei texte (*Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană* și *Psaltirea tipărită* în 1577), I.-A. Candrea și-a exprimat scepticismul în ceea ce privește posibilitatea stabilirii filiației versiunilor existente ¹⁹. Observațiile desprinse din cercetarea comparativă a acestor trei texte i s-au părut, desigur, insuficiente pentru a îndrăzni să alcătuiască o stemă în care să-și afle locul fiecare text, în parte, împreună cu principalele verigi intermediare ce îl despart de originalul traducerii ²⁰. Cu toate acestea, meritele lui I.-A. Candrea nu pot fi negate. Lui îi datorăm unele observații utile referitoare la copierea *Psaltirii Scheiene* după un izvor rotacizant, precum și semnalarea unor greșeli comune *Psaltirii Scheiene* și versiunilor tipărite (1570 și 1577), petrecute într-o copie intermediară ²¹. În acest sens, merită să amintim și unele observații interesante aparținând lui Ion Gheție, care, întemeindu-se pe înlocuirea în ps. L, v. 9 a lui *issopom* prin *sopon* (*săpun*), stabilește două tipuri de versiuni: A (reprezentată de *Molitevnicul românesc*) și B (reprezentată de *Psaltirea Scheiană* și psaltirile tipărite), dintre care a doua este mai depărtată de original decât prima ²². În general, asemenea constatări, fiind întemeiate pe unul sau două exemple, nu ne pot oferi date suficient de sigure asupra filiației versiunilor existente.

¹⁶ Vladimir Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tilcului evangheliilor“ și „Molitevnicului“ diaconului Coresi*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor“, IV, 1955, p. 546—548; Mares, CL, p. 28—31.

¹⁷ Candrea, PS, I, p. LXXXI.

¹⁸ I. Smrčkova, *Au sujet de la méthode de recherches de l'influence slave sur le roumain*, p. 147.

¹⁹ Candrea, PS, I, p. LXXXI.

²⁰ Cf. C. Gălușcă, *op. cit.*, p. 27, căruia îi datorăm prima stemă de filiație întemeiată numai pe baza a cinci texte (psaltirile *Hurmuzaki*, *Scheiană*, *Voronețeană* și cele coresiene din anii 1570 și 1577). Textele amintite provin dintr-o versiune comună (X), *Psaltirea Hurmuzaki* în mod direct, iar restul versiunilor prin mijlocirea a două intermediare: X₁ (*Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea coresiană* din 1577), și X₂ (*Psaltirea Voronețeană* și *Psaltirea coresiană* din 1570).

²¹ Candrea, PS, I, p. XLI și LXXXI, nota 1; Ion Gheție, *Presupusul original rotacizant al Psaltirii Scheiene*, în SCL, XXVII, 1976, nr. 4, p. 427.

²² *Cea mai veche atestare a cuvântului săpun și raportul dintre psaltirile românești din secolul al XVI-lea*, p. 250—251.

e) *Date despre originalul traducerii*²³. General admisă este opinia efectuării traducerii românești din slavonă. Examinarea greșelilor de traducere l-a determinat pe I.-A. Candrea să conchidă că traducătorul nu era un bun cunoscător al slavonei²⁴. Același cercetător presupunea că traducătorul s-a folosit de o versiune slavonă foarte apropiată de aceea existentă în *Psaltirea* de redacție sirbească (1346) a lui Branko Mladenović²⁵. În problema sursei pe care s-a întemeiat traducerea românească este cunoscută și o a doua ipoteză, aceea a unui prototip slav de redacție răsăriteană²⁶, dar dovezile aduse în sprijinul ei nu sînt concludente²⁷.

S-a afirmat, de asemenea, că traducerea s-a cristalizat într-o versiune bilingvă, avînd textul slavon și românesc împărțit în segmente (segmentul slavon urmat de cel corespunzător românesc), versiune care urma să răspundă unor scopuri didactice²⁸. Ipoteza a fost combătută de Al. Rosetti²⁹ cu unele argumente produse de C. Gălușcă, potrivit căruia versiunea românească din *Psaltirea Voronețeană* nu corespunde întru totul cu aceea slavonă alăturată³⁰. G. Mihăilă s-a raliat punctului de vedere exprimat de Șt. Ciobanu, arătînd că, în exemplele furnizate de C. Gălușcă, cele două versiuni coincid. Mai mult decît atît, autorul este de părere că psaltirile rotacizante și psaltirile tipărite provin dintr-un prolograf bilingv³¹.

Tot din examinarea raporturilor dintre versiuni, I. Smrčkova a ajuns să plaseze traducerea *Psaltirii* înainte de pătrunderea Reformei în Transilvania, deci într-o perioadă al cărei termen *ad quem* este cca. 1530³².

În sfîrșit, în legătură cu cîntările scriptuare anexate textului *Psaltirii*, care se regăsesc în toate versiunile, cu excepția *Psaltirii Hurmuzaki*, s-a emis ipoteza că traducerea lor este mai recentă decît aceea a psalmilor³³.

S-a putut observa din această succintă prezentare că problemele de filiație pe care le ridică cercetarea versiunilor românești din secolul al XVI-lea sînt multiple. A reieșit, de asemenea, faptul că nu s-a ajuns la

²³ Am consemnat aici numai acele date pe care le pun în lumină cercetările de filiație. Pentru opiniile referitoare la datarea și localizarea traducerii *Psaltirii*, vezi Ion Gheție, *Textele rotacizante și originile scrisului literar românesc*, p. 194—224.

²⁴ Candrea, PS, I, p. CX-CXII.

²⁵ *Ibidem*, p. CXII; M. Șesan, care admitea opinia lui I.-A. Candrea, întrevădea posibilitatea ca la efectuarea acestei traduceri, a cărei dată o fixa fără nici un temei serios între anii 1402 și 1418, să fi fost utilizate și unele traduceri românești fragmentare ale *Psaltirii*, avînd o vechime mult mai mare (*Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi*, p. 115).

²⁶ Pandelescu Olteanu, *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești*, în LL, VI, p. 74.

²⁷ Vezi articolul nostru, *Teoria elementelor slave nord-carpătice din vechile texte românești*, în SLIF, III, p. 266—267.

²⁸ Ciobanu, IS, p. 57.

²⁹ Rosetti, ILR, p. 649.

³⁰ *Op. cit.*, p. 18.

³¹ G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Bucu-rești, 1972, p. 242, nota 2, care continuă pe p. 243—244.

³² I. Smrčkova, *An sujet de la méthode de recherches de l'influence slave sur le roumain*, p. 147.

³³ P. Olteanu, *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești*, p. 92; Ion Gheție, *Simbolul atanasian din Psaltirea Scheiană*, în LR, XXII, 1973, nr. 3, p. 243.

un acord unanim în cele mai multe dintre problemele enunțate. Singurul rezultat mai presus de orice îndoială este acela al dependenței versiunilor din manuscrisele *Scheian*, *Voronețean*, 3465 și din psaltirile tipărite (1570, 1577 și cca. 1589). Nu știm însă prea multe lucruri cu privire la natura acestor legături, la prefacerile care s-au efectuat în anumite momente ale difuzării traducerii. Un semn de întrebare ridică și *Psaltirea Hurmuzaki*, care, contrar părerii unanime, pare, prin prisma unor particularități de traducere, a avea totuși o anumită legătură cu celelalte versiuni amintite. Nu cunoaștem apoi suficient de bine raportul care există între versiunile tipărite, al căror număr, pe baza ultimelor cercetări, pare a fi fost mai mare decât cel pe care îl atestă exemplarele ajunse pînă la noi. Cît privește datele despre originalul traducerii, pe care ni le-au furnizat cercetările de filiație întreprinse pînă în prezent, acestea sînt puține și, totodată, nesigure. Nu cunoaștem versiunea slavonă care s-a aflat la baza traducerii, unde și cînd s-a efectuat aceasta, după cum nu știm dacă versiunea originală a fost unilingvă sau bilingvă sau dacă a cuprins numai transpunerea românească a psalmilor ori și pe aceea a cîntărilor scriptuare. Într-un cuvînt, problemele de filiație asupra cărora s-au oprit cercetările de pînă acum sînt numeroase, iar rezolvarea lor extrem de dificilă. Abordîndu-le în cercetarea de față, nu avem pretenția că le vom soluționa pe toate și încă în mod definitiv. Nutrim totuși speranța că rezultatele pe care le vom obține vor pune într-o lumină mai clară relațiile dintre aceste mult comentate versiuni.

Cercetarea noastră are în vedere textul *Psaltirii*, așa cum ne este el înfățișat de versiunile românești din secolul al XVI-lea, cuprinzînd 151 de psalmi (împărțiți conform uzului din biserica ortodoxă în 20 de cantiche) și cele 10 cîntări scriptuare.

În ordinea alfabetică a siglelor, textele asupra cărora ne vom opri în cercetarea de față sînt :

a) *texte manuscrise* :

(PH) *Psaltirea Hurmuzaki* (BAR, ms. rom. 3077) ; text nedat ; versiune unilingvă.

(PM) *Psaltirea moldovenească* (BAR, ms. rom. 3465) ; 1573—1585³⁴ ; versiune bilingvă.

(PS) *Psaltirea Scheiană* (BAR, ms. rom. 449) ; 1573—1574³⁵ ; versiune unilingvă.

(PV) *Psaltirea Voronețeană* (BAR, ms. rom. 693) ; text nedat ; versiune bilingvă lacunară : ps. LXXVII, v. 37 — C. X, v. 71 (și în această porțiune se găsesc numeroase lacune : ps. LXXVIII, v. 10 — LXXXI, v. 3 ; LXXXII, v. 13 — LXXXIII, v. 10 ; LXXXV, v. 14 — LXXXIX, v. 6 ; XCI, v. 13 — XCIV, v. 11 ; CI, v. 23 — CIII, v. 1 ; CIII, v. 18 — CVI, v. 7 ; CVIII, v. 4 — CX, v. 1 ; CXVII, v. 12 — CXVIII, v. 122 ; CXXIII, v. 2 — CXXV, v. 2 ; CXXVII, v. 3 — CXXIX, v. 5).

³⁴ Pentru date, vezi articolul nostru, *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, p. 263—268.

³⁵ Pentru date, vezi G. Blücher, *Filigranele brașovene și tipăriturile chiri-lice din secolul al XVI-lea*, în „Revista bibliotecilor”, XX, 1967, nr. 7, p. 425.

(MB) *Manuscris Bratul* (Muzeul Dosoftei — Iași); 1559—1560; conține, printre alte texte, și psalmul necanonic CLI în versiune unilingvă³⁶.

b) *texte tipărite* :

(CP) Coresi, *Psaltirea românească*; Brașov, 1570; versiune unilingvă.

(CP₁) Coresi, *Psaltirea slavo-română*; *Brașov, 1577; versiune bilingvă.

(CP₂) Șerban Coresi?, *Psaltirea slavo-română*; *Brașov, cca 1589; versiune bilingvă.

(PI) *Psaltirea Iorga*; *Brașov, <1576—1577?>; versiune bilingvă din care se păstrează numai câteva zeci de cuvinte, în parte disperate, din C. VII, v. 12—14, 16—19³⁷.

În afara acestor ediții, ne-am mai raportat în cursul cercetării și la psalmii existenți în următoarele tipăriri coresiene :

(CL) Coresi, *Liturghierul*; *Brașov, <1570>; conține integral ps. L și pasaje din ps. XXXIII, XCII, XCIV, CII, CXLV.

(CM) Coresi, *Molitvenicul rumânesc*; <1567—1568>; conține integral ps. I, II, III, VI, CIII, CXVI, CXXIX, CXLI (*Slujba vecerniei*) și ps. XVI, XXIV, L, LIII (*Slujba utreniei*)³⁸.

De asemenea, am notat prin PSă exemplarul *Psaltirii românești* pe baza căruia G. Săulescu și-a întocmit cunoscutul glosar.

În întreprinderea noastră am pornit de la convingerea că cercetarea problemelor de filiație nu poate atinge rezultate satisfăcătoare fără o colacionare integrală a textelor, care să permită stabilirea diferențelor dintre versiuni, precum și depistarea greșelilor de traducere conținute de acestea. Un alt considerent pe care l-am avut în vedere l-a constituit, pentru versiunile bilingve, confruntarea permanentă a textului slavon cu cel românesc. Pentru a putea aborda problemele legate de stabilirea originalului traducerii și a prefacerilor operate în unele versiuni românești, am consultat versiunile slavone ale *Psaltirii* din secolele al XV-lea și al XVI-lea, păstrate în copii manuscrise și în tipăriri. În sfârșit, pentru lămurirea sensului unor pasaje, dar și din necesitatea de a verifica dacă la alcătuirea traducerii sau la modificarea unor pasaje nu s-a folosit o versiune latină a *Psaltirii*, ne-am raportat uneori și la textul *Vulgatei*.

³⁶ Vezi G. Mihăilă, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559—1560)*, în SLLF, II, p. 331—333.

³⁷ Pentru identificarea, localizarea și datarea ediției, vezi articolul nostru, *O psaltire slavo-română necunoscută din secolul al XVI-lea*, p. 371—378.

³⁸ Cu excepția ps. L, v. 7—11, 18—20. LIII, v. 1—2, CXVI, v. 1—2, CXXIX, v. 5—8 și CXLI, v. 4—7, păstrați pe câteva fragmente de filă recent descoperite (vezi Al. Mareș și Titus Furdul, *Un fragment inedit din Molitvenicul tipărit de Coresi*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 1, p. 57—58; P. Binder, *Un fragment necunoscut al Molitvenicului coresian*, în LR, XXII, 1973, nr. 4, p. 301—304; L. Onu, *Precizări în legătură cu câteva fragmente găsite recent din Molitvenicul lui Coresi*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 452—466), restul psalmilor ne sînt cunoscuți numai din copia manuscrisă a diaconului Ioan din Pocioveștiște; vezi Vl. Drimba, *O copie din secolul al XVI-lea a „Tilcului evangheliilor” și „Molitvenicului” diaconului Coresi*, p. 565—570.

Principalele obiective pe care ni le-am propus în cercetarea de față sînt :

— să răspundem la întrebarea referitoare la numărul traducerilor românești existente în secolul al XVI-lea, ceea ce presupune cercetarea versiunii *Psaltirii Hurmuzaki* în strînsă legătură cu celelalte versiuni ;

— să încercăm să precizăm principalele prefaceri pe care le-a suferit traducerea pe parcursul difuzării ei și, în funcție de acestea, să vedem în ce măsură putem să stabilim raportul dintre versiuni, grupîndu-le în anumite tipuri, neignorînd, totodată, posibilitatea contaminării textelor prin contopirea sau prelucrarea a două versiuni aparținînd unor tipuri diferite ; desigur că în urmărirea acestei probleme ne vom referi și la raportul dintre versiunile rotacizante și cele tipărite, precum și la relațiile dintre versiunile tipărite ;

— să vedem în ce măsură rezultatele dobîndite în urma cercetării filiației versiunilor ne pot ajuta la lămurirea unor probleme privind originalul traducerii³⁹.

II. *Psaltirea Hurmuzaki* — alcătuirea versiunii și raportul ei cu celelalte versiuni ale *Psaltirii* din secolul al XVI-lea

S-a dovedit cu argumente de necontestat că PH este o copie, ceea ce ne-a determinat să nu mai zăbovim asupra acestei probleme. Ținem însă să precizăm că dovezile nu au fost epuizate și chiar în cursul expunerii noastre vom aduce noi probe, încercînd să lămurim felul în care s-a alcătuit această versiune.

În centrul atenției noastre va sta însă o altă chestiune, anume aceea a stabilirii caracterului independent sau, dimpotrivă, dependent al versiunii PH, în raport cu versiunile existente în PS, PV și tipăriturile coresiene. Am amintit deja faptul că, pe baza a două concordanțe de traducere (ps. V, v. 6 : *gunoseaște* PH — *gunosiia-se* PS ; ps. L, v. 9 : *cu sopen* PH — *cu săpun* PS, CP, CP₁) s-a avansat opinia existenței unei dependențe între PH, pe de o parte, și PS, CP și CP₁, pe de altă parte⁴⁰. Desigur că, limitîndu-ne la două exemple, nu ne putem pronunța asupra naturii acestei legături de filiație. În egală măsură, ele pot da naștere la două explicații la fel de plauzibile : a. PH este o prelucrare a traducerii din care descind și celelalte psaltiri cunoscute din secolul al XVI-lea ; b. PH are la bază o altă „întorsură“ care, în etapele difuzării, eventual chiar a copierii ei în ms. rom. 3077, a suferit unele modificări prin punerea la contribuție a traducerii din care descind PS, PV și psaltirile coresiene. Într-o interpretare mai sceptică, s-ar putea chiar contesta valoarea dovezilor furnizate de Ion Gheție, obiectîndu-se că echivalările *issopomî* — *cu săpun (sopen)* și *gnșiti* — *gunoseaște (gunosiia-se)* pot

³⁹ Ținem să precizăm că în cercetarea de față numerotarea versetelor urmează pe aceea adoptată în ultima ediție a *Bibliei*, publicată în 1968.

⁴⁰ Vezi Ion Gheție, *Cea mai veche atestare a cuvîntului săpun și raportul dintre psaltirile românești din secolul al XVI-lea*, p. 250—251 ; același, *Agonisi*, „a detesta, a urî, a se scribi“, p. 169—170.

constitui simple coincidențe de traducere, care nu ne îndreaptă neapărat atenția spre o legătură de filiație între PH și celelalte psaltiri românești.

Soluționarea problemei de față este posibilă, cu condiția întreprinderii unei cercetări minuțioase a versiunii PH în strinsă legătură cu versiunile *Psaltirii* din secolul al XVI-lea. Acceptând această premisă, am cercetat comparativ versiunea PH cu versiunile PS, PV, CP și CP₁. Nu ne-am raportat în această comparație și la versiunea CP₂, întrucât aceasta este alcătuită din două versiuni destul de bine individualizate : CP₁ și o versiune de tip PH.

Cercetarea noastră evidențiază existența unor puncte de legătură între versiunea PH, pe de o parte, și PS, PV, CP și CP₁, pe de altă parte. Pentru o mai ușoară trecere în revistă a acestor apropieri, ele au fost grupate în mai multe categorii ⁴¹ :

1. Greșeli de traducere în comun, proprii tuturor versiunilor :

Ps. IX, v. 29 : *laeti* „pindește“ este tradus în PH prin *latră*, întrucât *lajati* înseamnă atât „a pindi“, cât și „a lătra“. Aceeași echivalare se întâlnește și în PS, CP și CP₁.

Ps. XLVII, v. 3 : *vũ tazestechi ego* „în greutățile lui“ este tradus în PH în *lucrul a lui*, iar în PS, CP și CP₁ în *faptele lui*. Pentru a explica ambele greșeli, trebuie să ne raportăm la o versiune slavă care prezenta în acest loc lecțiunea corectă *vũ varechĩ ego* „în palatele lui“ ⁴². Prin confundarea lui *varechũ* cu *tvarechĩ* „fapte“ s-a ajuns la echivalările de mai sus (*faptele, lucrul*).

Ps. LVII, v. 9 : *ramna* „păducel“ a fost echivalat în PH prin *umere-lor*, iar în PS, CP și CP₁ prin *umere*, ca urmare a confruntării lui *ramĩnũ* „păducel“ cu *ramę* „umăr“.

Ps. LXV, v. 7 : *i uslyšani sũtvorite gla(s) chvaly ego* „și auzit faceți glasul laudei lui“ este transpus în PH : *și ascultate faceți glasul laudelor lui*, iar în PS, CP și CP₁ : *și auzite faceți glasul laudei lui*. În toate versiunile este vizibil dezacordul în număr : *ascultate (auzite) faceți glasul* ⁴³.

Ps. LXVIII, v. 22 : *studĩ* „rușine“ este tradus *reacele* în PH, PS, CP și CP₁, întrucât cuvântul slav prezintă ambele sensuri („pudor“. „frigus“). Aceeași greșeală revine în toate versiunile și la ps. LXX, v. 14.

Ps. LXVIII, v. 27 : *sleci*, imperativul de la *sũlești* „a încovoia, a girbovi“, este tradus *doplecatã* (PH), prin confruntarea cu adj. *sũleki* „girbovit“ ; aceeași transpunere apare și în PS, CP și CP₁ (*duplecatã*).

Ps. LXXI, v. 14 : *o(t) li(ch)vy* „de camătă“ este tradus *den rreotate* (PH), respectiv *de rãu* (PS, CP, CP₁), prin confundarea lui *lichva* „camătă“ cu *lichota* „rãutate“.

⁴¹ Neindicarea exemplurilor în unele cazuri pentru PV se datorează faptului că această versiune este lacunară.

⁴² În ceea ce privește înlocuirea lui *vari* cu *težestĩ* în unele versiuni slave, aceasta s-a datorat confundării gr. *vãris* „grand édifice, tour, palais“ cu gr. *vãros* „pesanteur, poids“ ; vezi Candrea, PS, I, p. LXXII.

⁴³ Pentru explicația acestui dezacord, vezi p. 218.

Ps. LXXVII, v. 73 : kolěno „seminție“ este tradus *genruchiulu* (PH), *gerunchiul* (PV), *genunchile* (PS) și *genuchele* (CP, CP₁); cuvîntul slav, întrunind ambele sensuri („seminție“, „genunchi“), a favorizat această greșeală de traducere, comună tuturor versiunilor. Aceeași echivalare greșită a cuvîntului este proprie versiunilor și la ps. LXXVII, v. 74 și CIV, v. 36.

Ps. XC, v. 6 : o(t) strěštŏ „de întîmplare“ este tradus *de tîmpinratul* (PH), *de tîmpinare* (PS), *de tîmpinare* (CP, CP₁), respectiv *de tîmpinarea* (PV). Greșeala rezidă în dubla semnificație pe care o are v. sl. *sūrěšta* : „întîmplare“, „întîlnire“.

Ps. CV, v. 22 : *vũ mori črŭmněmũ* „în Marea Roșie“ este transpus în *Marea Neagră*, atît în PH, cît și în PS, CP și CP₁, ca urmare a confuziei dintre *črŭminũ* „roșu“ și *črŭnũ* „negru“; în același psalm v. 7 și 9, greșeala se întîlnește din nou în toate versiunile.

Ps. CV, v. 28 : numele propriu *Elfegorũ* a fost tradus în PH prin *Elfelui dealu*, confundîndu-se finalul *gorũ* cu *gora* „munte“. În PS, CP și CP₁, prin aceeași analiză a cuvîntului, *Elfegorũ* este tradus *Elfe codru*; pentru traducerea v. sl. *gora* „munte“ prin *codru* (PS, CP și CP₁), respectiv *deal* (PH), vezi ps. LXXIII, v. 2, CXX. v. 1, CXXIV, v. 1 și CXXXII, v. 3.

Ps. CVI, v. 37 ; *žitěnũ* „de griu“ este transpus atît în PH, cît și în PS, PV, CP și CP₁ prin *de viață*, considerîndu-se că adjectivul *žitĩnũ* (<*žito* „griu“) este format de la substantivul *žitũ* „viață“.

Ps. CVIII, v. 22 : lui *prŏžije* „lăcuste“ îi corespunde în PH *mlădițele*, iar în PS, CP și CP₁ *nuiialele*. La baza acestei greșeli de traducere se află confuzia dintre *prŏgũ* „lăcustă“ și *prŏtũ* „nuia, mlădiță“.

2. Omisiuni în comun proprii tuturor versiunilor :

PH :	de tîmpinratul	<...>	turbatul denr-amiadzădzi
CP, CP ₁ :	de tîmpinare	<...>	dracul de amiazăzi
PS :	de tîmpinare	<...>	drracul de amiadzădzi
PV :	de tîmpirarea	<...>	dracului de amiadzădzi

o(t) strěštŏ i běsa poludňanago „de întîmplare și de dracul cel de amiazăzi“

Ps. XC, v. 6

3. Traduceri particulare proprii tuturor versiunilor :

Ps. CV, v. 35 : *navikošę* „deprinseră“ este tradus *obicniră* în PH, PS și CP⁴⁴. De remarcat că, în afara acestor texte, verbul *obicni* cu sensul „a deprinde“ nu se mai întîlnește decît o singură dată (Dosoftei, *Viețile sfinților*)⁴⁵.

Ps. CVI, v. 18 : *vũzgnŏša se* „se scîrbea, îi repugna“ este tradus *gunosiră-se* (PH), *gunosi-se* (PS), *gunusliia-se* (CP, CP₁); cf. ps. LV, v. 5 : *gnŏsaachŏ se* „se scîrbiră“ tradus *gunosiră-se* (PH), *gunosia-se* (PS), *gunos-*

⁴⁴ *Ocniră* (CP₁) în loc de *obicniră* este evident o greșeală de tipar.

⁴⁵ DLR, tom. VII, partea 2-a, *Litera O*, s.v.

liia-se (CP, CP₁) și ps. V, v. 6 : *gnošaet se* „se scîrbește, îi repugnă“ tradus numai în PH prin *gunoseaște*⁴⁶. Cum, în afara acestor atestări, *gunosi*, cu sensul de mai sus, nu a mai fost întîlnit pînă în prezent, se poate presupune că este o creație a traducătorului, avîndu-și temeiul în corespondențul *gnositi* din versiunea slavonă. Forma *gunosli* (*gunusli*) din CP și CP₁ a rezultat probabil din apropierea lui *gunosi* de magh. *gonoszúlni*⁴⁷. Cuvîntul pare a fi rămas fără înțeles chiar pentru alcătuitoarii versiunii coresiene, dacă avem în vedere preschimbarea survenită în CP și CP₁ la ps. V, v. 6.

Ps. CVIII, v. 10 : *zaimodaveci* „creditor“ este tradus în PH prin *împrumut* — <dă>tătoriul. traducere pe care o regăsim și în PS, CP și CP₁ : *împrumut-dătătoriul*.

Ps. CXLVIII, v. 5 : *povelē* „porunci“ este transpus prin *poveli* în toate versiunile (PH, PS, PV, CP, CP₁). Aceeași traducere revine în PH, PS, CP și CP₁) și la ps. XXXII, v. 9. De remarcat că, deși verbul *povelēti* mai apare și în alte părți ale textului slavon, cărora în versiunile românești le corespund alte traduceri, numai în aceste două pasaje semnalate de noi, el a fost transpus prin *poveli* și, fapt notabil, toate versiunile coincid între ele în aceste locuri.

4. Traduceri particulare, greșeli de traducere. omisiuni, adaosuri existente în PH și încă în una sau două versiuni :

a. PS = PH

PH : și <nu> fură op

PS : și nu fură op

CP, CP₁ : și netrebnici fură

i neključami bișo „și fură inutili, nefolositori“

ps. XIII, v. 3 ; cf. și ps. LII, v. 4

PH : de rreu

PS : cu rreu

CP, CP₁ : fără-măsură

iz licha „peste măsură“

ps. XXX, v. 25

V. sl. *lichū* „abundență“ a fost confundat cu *lichota* „răutate“, de unde a rezultat transpunerea greșită a expresiei *iz licha* „peste măsură“ prin *de rreu*, respectiv *cu rreu*.

PH : în vreamē ce e opu

PS : în vreamē ce e opu

CP, CP₁ : în vreamē ce e de treabă

vū vrēmę potrēbno „în vremea oportună“

ps. XXXI, v. 7

⁴⁶ În CP și CP₁ : *nu agoniseaște* — lecțiune greșită, întemeiată pe neînțelegerea termenului *gunoseaște*; vezi Ion Gheție, *Agoniși* „a detesta, a urî ; a se scîrbi“, p. 169—170.

⁴⁷ Densușianu, HLR, II, p. 511.

PH : *Blagoslovite* limbile
PS : *Blagoslovite* limbi
CP, CP₁ : *Blagosloviți* limbile
Bl(*š*)vite *ęzyci* „*Blagosloviți* neamuri“
ps. LXV, v. 7

În traducerea originală, *blagoslovite* a rămas netradus, ceea ce a avut drept consecință, în toate versiunile, dezacordul produs în continuarea acestui pasaj: *bl(*š*)vite ęzyci... i uslyšanĭ sŭtvorite gla(s)* „*blagosloviți* neamuri... și auzit faceți glasul“); cf. PH : și *ascultate* faceți glasul ; CP, CP₁, PS : și *auzite* faceți glasul (vezi mai sus p, 215).

b. CP, CP₁ = PH

PH : Derept acea întoarce-se-vor omenii <...> încoace
CP, CP₁ : Derept aceeaa întorcu-se oamenii <...> încoace
PS : Derept acea întorrcu-se oamenii *miei* încoace
sego radi obratęt sę ljudie *moi* samo
ps. LXXII, v. 10

PH : fi-va *derept*
CP, CP₁ : fi-va *derept*
PV, PS : fi-va *dereptul*
będetĭ pravednikĭ „va fi *dreptul*“
ps. CXI, v. 6

c. PV = PH

PV, PH : *smochinele*
PS, CP, CP₁ : sicamenile
sikamenyi(ch) „*mure*“
ps. LXXVII, v. 52

Greșeala din PV și PH se explică prin confundarea lui *sikamenije* „*mure*“ cu *smokĭvine* „*smochine*“.

PH : <...> *scoase* ca o turmă
PV : și-i *scoase* ca o turmă
PS, CP, CP₁ : și-i sui ca turma
i vŭzvede ę jako stado „și ridică pe ei ca pe o turmă“
ps. LXXVII, v. 57

PH : *cunrus* simtu
PV : *curisul* simtu
PS, CP, CP₁ : *cu el sĭnt*
sŭ nimĭ esmi „cu el *sĭnt*“
ps. XC, v. 15

PH : duhu *vihorit*
PV : duh *ivoritu*
PS, CP, CP₁ : duhul bureei
duchĭ burenĭ „duhul furtunii“ :
ps. CVI, v. 25

PH : și în ieșitul apei
PV : și în ieșitele apelor
PS, CP, CP₁ : și ieșitele apelor
i ischodišta „vodnaa și ieșitele apelor“
ps. CVI, v. 33

PH : svîntu e și fricos
PV : sfintu e și fricosu
PS, CP, CP₁ : sfint și fricos
sto i strašno „sfint și înfricoșat“
ps. CX, v. 9

PH : începutul înțelepciunii frica Domnului e
PV : începutul înțelepciunii frica Domnului e
CP, CP₁ : începutul mândriei frica Domnului
PS : începutul mândroștii frica Domnului
začelo prēmōdroști strachī gñī „începutul înțelepciunii
este frica Domnului
ps. CX, v. 10

PH : și toți codrii
PV : și toți codrii
PS, CP, CP₁ : și toți chedrii
PV : i vūsi kedri „și toți cedrii“
ps. CXLVIII, v. 9

Greșeala din PH și PV se explică printr-o confuzie grafică : **кодрии** confundat cu **кодрии**.

Exemplele prezentate, care ar putea fi ușor sporite, în special la punctul 4, dovedesc în mod neîndoios că versiunea PH se află într-un raport de proximitate cu celelalte versiuni amintite ale *Psaltirii*. Natura acestui raport se clarifică dacă admitem că la baza acestei versiuni se află aceeași traducere pe care o reproduc și versiunile PS, CP și CP₁.

Deținem, dealtfel, destule dovezi care evidențiază faptul că PH este o prelucrare a traducerii pe care o regăsim și în versiunile PS, CP și CP₁:

La ps. LXVIII, v. 18, copistul scrie *nece înghiță* (cf. *ni požreți*) reproducând traducerea corectă pe care o regăsim în PS, CP și CP₁ (*nece să înghiță*), apoi modifică forma verbală în *înghiți-va* (⚡**ГНЦЪВА**), omițind însă să șteargă ierul mare.

La ps. LXXIII, v. 14, copistul scrie *capetele zmeilor* (cf. *glavy zūmī-emī*), adoptînd lecțiunea din PS, CP și PC₁, după care șterge începutul cuvîntului *zmeilor* (primele patru litere), adăugînd deasupra *șe* <r> pi:

ШЕПИ
ЗМЕИЛОРЪ; marginal notează, încă o dată, noua variantă de traducere adoptată : *șerpilor*.

La ps. LXXIX, v. 6, pentru *vū mēro* „întru măsură“, în PH ne întîm_pină o traducere la prima vedere inexplicabilă: *de rruginră*. Termenul *ru-gină* mai apare atît în PH, cît și în celelalte psaltiri la ps. LXXVII, v. 51, cu sensul „boală a grîului, mălură“ (v. sl. *eresevi*). Greșeala din PH își are punctul de plecare într-o lecțiune greșită : *în măsură* (lecțiunea corectă —

PS, CP, CP₁) a fost citit în *mălură* ; prin înlocuirea lui *mălură* cu sinonimul său *rugină*, a rezultat varianta de *rruginră*, atât de îndepărtată ca sens de corespondentul slavon *vũ měrŏ*.

La ps. LXXX, v. 5 *vũ koši* „în coș“ este echivalat surprinzător prin *in bešici*. Explicația acestei neconcordanțe de traducere este simplă. Întilnind în izvodul pe care îl prelucra traducerea *în coș* (PS, CP, CP₁), alcătuitorul versiunii PH a crezut că termenul *coș* are în pasajul respectiv sensul de „bubulițe, bășicuțe“ și, în consecință, l-a înlocuit prin *bešici*.

La ps. CI, v. 12, pasajul slavon *i azĩ jako sěno isũchochĩ* „și eu ca fiinul secai“ este tradus în PH : *și secaiu eu ca finrul și uscai-me*⁴⁸. Cuvintele și *uscai-me* constituie o a doua traducere a lui *isũchochĩ*, de această dată analizat *i sũchochĩ* (cf. *isũchnŏti* și *sũchnŏti* cu același sens). Așadar, după ce s-a transcris din izvod (*și secaiu eu ca finrul*), s-a retradus termenul *isũchochĩ* (analizat *i sũchochĩ*), uitându-se însă a se șterge cuvintele și *secaiu*. De semnalat că, în prima variantă, fără adaosul rezultat din retraducerea lui *isũchochĩ*, transpunerea este identică cu aceea pe care o urmează PS, PV, CP și CP₁: *și eu ca finul secaiu*.

La ps. CV, 45, copistul scrie *căi-se* (cf. *raskaa se*), adoptînd traducerea corectă pe care o întilnim și în celelalte versiuni (*căi-se* — PS, CP, CP₁), apoi o modifică nejustificat în *căiși-te*.

Alte cîteva exemple pun și mai bine în lumină maniera în care s-a executat această prelucrare :

La ps. LXXII, v. 1, expresia *pravymĩ sr(d)ce(m)* „celor drepți cu inima“ este tradus în PH : *celor cu înrimi derepți*. Nemulțumit de această traducere, copistul adaugă deasupra cuvintelor *cu înrimi*, termenul *derepților*, în intenția sa traducerea urmînd să sune : *derepților cu înrimi*, adică în forma pe care o întilnim și în PS, CP și CP₁ : *derepților cu inema*. El uită însă să șteargă cuvintele *celor și derepți*, devenite în noua formulare a pasajului de prisos.

La ps. XC, x. 2, contextului slavon *zastŏpnikĩ moi esi i pribězište moe ġĩ moi i upovaŏ na nĩ* „sprijinitorul meu ești și scăparea mea, Dumnezeuul meu, și voi nădăjdui spre dînsul“ îi corespunde în PH traducerea : *sprejeneratoriu mieu ești și amistuatoriu Dumnedzeul agiutoriu mieu și upovă-<e>scu pr-ins*. Termenul agiutoriu, intercalat între cuvintele *Dumnezeul și mieu*, constituie o apariție neobișnuită în cadrul contextului. Dacă ne raportăm la traducerea pe care o urmează celelalte versiuni, explicația acestui adaos este ușor de aflat : *agiutoriu mieu* este traducerea lui *zastŏpnikĩ moi* (începutul contextului slavon) din versiunile PS și PV, înlocuită în PH prin *sprejeneratoriu mieu*. Cuvîntul *mieu*, prezent în ambele sintagme (*Dumnedzeul mieu, agiutoriu mieu*), l-a indus, foarte probabil, în eroare pe copist ; acesta, după scrierea cuvîntului *Dumnedzeul* (aflat la jumătatea pasajului) a revenit cu privirea la începutul pasajului, copiind de această dată din izvod — *agiutoriu mieu*. Ca și în alte ocazii după comiterea inexactității, sesizează greșeala (dovadă că reia scrierea contextului de unde o părăsise anterior), dar uită să șteargă adaosul.

Un exemplu mai interesant ne întîmpină la ps. LXXIII, v. 16, unde contextului slavon *ty izsěče rěky Ethamskye* „tu secași riurile Etamului“

⁴⁸ Scris : *mę*.

ii corespund două traduceri, notate de noi, în continuare, prin cifre : 1 *tu⁴⁹ suciși apele riurele apătoase* ; 2 *tu secași riurile Ethamului*. Prima variantă este o încercare de traducere puțin izbutită a copistului, care îl confundă pe *izsěče*, scris poate *izsoče*, cu *soka* „suciși“ și îl traduce pe *rěky*, întâi prin *apele*, apoi prin *riurele*. Nesiguranta pe care o avea față de exactitatea acestei traduceri, l-a determinat să copieze din izvod a doua variantă *tu secași riurile Ethamului*. Varianta din urmă, corectă sub raportul integrității sensului, se regăsește și în versiunile PS, CP și CP₁ : *tu secași riurile Ethamului*.

După cum observăm, avem câteva indicii că izvodul pe care îl avea sub ochi copistul se apropia de traducerea păstrată în versiunile PS, PV, CP și CP₁. Deținem apoi destule fapte care dovedesc, pe de o parte, că acest izvod era bilingv (slavo-român), pe de altă parte, că versiunea PH s-a constituit în urma confruntării unui text românesc cu altul slavon. Așadar, faptul că această versiune nu se identifică cu celelalte versiuni românești ale *Psaltirii* este explicabil, dacă ținem seama că PH este rezultatul unei prelucrări.

Înainte de a urmări mai îndeaproape felul în care s-a realizat această prelucrare, vom face câteva observații asupra versiunii slavone cu care a fost confruntat textul-românesc. Trebuie să mărturisim că, abordând acest subiect, pășim pe un teren extrem de șubred, deoarece, cu puține excepții, nu întâlnim în PH urme directe ale acestei versiuni, care să ne permită totodată identificarea ei. Din acest motiv, ne-am axat cu predilecție cercetarea pe diferențele de traducere dintre PH și restul versiunilor românești, încercând să depistăm în versiunile slavone examinate suportul acestor transpuneri diferite. La capătul acestei cercetări, putem afirma că versiunea slavonă pe care s-a întemeiat prelucrarea era diferită de versiunea similară aflată la baza celorlalte versiuni românești ale *Psaltirii*. Iată câteva din exemplele cele mai concludente care îndrituiesc această părere :

ps. XXI, v. 23	PH : den rrostul leului ot' us'tū l'va (Par., Pr.)	PS, CP, CP ₁ : de rostul leilor otū ustū lūvovū (Sin.) o(t) ustū lūvovū (CP ₁)
ps. XXI, v. 28	PH : nece au întors ni otvratil' est (Vd). ne o(t)vratil že estī (CP ₁)	PS, CP, CP ₁ : nece intoarse ne otvratī (Pr., Par.)
ps. XLIII, v. 13	PH : in mîncarea v snedenie (Pr.) v snēdenie (Par.)	PS, CP, CP ₁ : mîncare sūnēdi (Sin., Vd.) sūnēdi (CP ₁)

⁴⁹ După *tu* scrie *i* din *izsěče*, pe care apoi îl șterge. Asupra introducerii în versiunea românească a unor cuvinte sau fragmente de cuvinte aparținând versiunii slavone, vezi mai jos p. 223—227.

ps. LIV, v. 20 PH : fură	PS, CP, CP ₁ : era
běahq̄ (Sin.)	bě (Pr., Par.)
běachq̄ (CP ₁)	
ps. LXI, v. 3 PH : zace-veți ⁵⁰	PS, CP, CP ₁ : cădeți
naležite (Sin., Vd.)	napadaete (Pr., Par.)
naležite (CP ₁)	
ps. CVII, v. 1 PH : intru mărirea mea	PS, CP, CP ₁ : slaveei meale
v(a) sl(a)vě	slava moei (CP ₁)
moei (Vd.)	
ps. CXXXI, v. 6 PH : în cîmpii	PS, CP, CP ₁ : în cîmpul
vũ polihũ	v poli (Pr., Par.)
(Sin., Vd.)	
vũ poli(ch)	
CP ₁)	
ps. CXXXIII, v. 1 PH : în curtea	PS, CP, CP ₁ : în curțile
vũ dvorě (Sin., Vd.)	v dvorěhī (Pr., Par.)
	vũ dvorěchī (CP ₁)

Tot printr-o versiune slavă, diferită de aceea care a servit la traducerea păstrată în PS, PV, CP și CP₁, se explică și unele diferențe din titlul câtorva psalmi. Astfel, la ps. CX, intitulat în versiunile românești *Alliluia* (cf. versiunile slave: *Alliluia*), PH prezintă titlul *Lăudăm Domnulu cel viu*, explicabil printr-o versiune slavonă în care interjecția corespunzătoare grec. *allēlouia* era însoțită de explicația ei; a se vedea în acest sens versiunea Vd., care în titlul ps. CIV indică: *Alliluiē se tl'kuet se ubo hv(a)la živomu b(og)u* „Alliluia, adică se traduce Laudă Domnului viu“. Aceeași explicație stă și la baza titlului ps. CXII din PH: *Slava. Lăudămu Domnulu viu*, 112: cf. PS, CP și CP₁: *Slava. Alliluia*, 112; PV: *Slava. Psalom 112*, iar în versiunile slave: *Slava, Alliluia*, 127.

Alte două exemple pe care le vom examina în continuare întăresc aceeași concluzie. La ps. CVII, v. 8, PS, CP și CP₁ prezintă traducerea *Efrem ajutoriu capului mieu* (cf. PV: *Efrem în ajutoriu capului mieu*), corespunzătoare textului slavon *Efremī zastōplenie glavy moeō*. În acest loc în PH ne întîmpină următorul text: *Efrem krepo tăria capului mieu*. Se observă că în locul lui *ajutoriu*, PH prezintă termenul *tăria*, precedat, totodată, de forma lacunară a corespondentului din versiunea slavonă: *krēpo* <stū>. Această particularitate (*krēpostū* în loc de *zastōplenie*) este proprie și altor versiuni slave ale *Psalterii*: *Efremū krēpost gl(a)vi moee* (Vd.). În ps. LXXIII, v. 16 am relevat deja existența unui pasaj reprodus

⁵⁰ Traducere rezultată prin confundarea lui *naležati* „a năvăli, a atirna“ cu *ležati* „a sta culcat, a zăcea“.

în două variante de traducere, prima aparținând copistului, iar a doua izvorului românesc pus la contribuție. Ceea ce trebuie remarcat este faptul că prima variantă de traducere se întemeiază pe o versiune slavonă diferită de aceea care stă la baza celei de a doua variante de traducere. Astfel, în prima variantă *riurele apătoase traduce pe rěky navodnemye* „riuri abundente“ din unele manuscrise slave (Sin., Bon.); alte manuscrise slave păstrează în acest loc sintagma *rěky Ethamskye* „riurile Ethamului“, care explică traducerea din a doua variantă (*riurile Ethamului*), preluată cum am mai arătat din izvodul românesc.

Exemplele de mai sus evidențiază suficient de bine caracterul diferit al versiunii slave pe care se întemeiază prelucrarea din PH, în raport cu versiunea similară aflată la baza traducerii românești din care descind PS, PV, CP₁. Nu vom încerca să prezentăm aici trăsăturile distinctive ale acestei versiuni slave și nici să fixăm locul ei în rindul celorlalte versiuni similare⁵¹. Ceea ce trebuie însă să reținem este faptul că o serie din trăsăturile care diferențiază PH de restul versiunilor românești își are temeiul într-o versiune slavă bine individualizată și, totodată, deosebită de aceea care a servit la traducerea păstrată în manuscrisele și tipăriturile din secolul al XVI-lea. În concluzie, recapitulând rezultatele de până acum ale cercetării, putem afirma că în versiunea PH se întvede, pe de o parte, folosirea aceleiași traduceri pe care o regăsim și în celelalte versiuni românești cunoscute, iar pe de altă parte, punerea la contribuție a unei versiuni slave de un anumit tip.

Felul și momentul⁵² în care s-au confruntat cele două surse amintite sînt mai greu de precizat, atîta timp cît nu ne este cunoscută alcătuirea izvodului întrebuițat de PH. Totuși și în această direcție putem face unii pași înainte. Prezența în versiunea PH a unor cuvinte slave constituie un indiciu că izvodul a fost bilingv⁵³. Încurcat de apariția destul de frecventă a cuvintelor slave la mijlocul unor versete, I.-A. Candrea a considerat că PH conservă autograful traducătorului; după acesta, „actul copierii“ s-ar fi putut admite numai dacă cuvintele slave s-ar fi regăsit la începutul versetelor⁵⁴. Obiecția adusă ipotezei lui I.-A. Candrea de Al. Procopovici, conform căruia segmentele din textele bilingve cu versiuni intercalate nu au dimensiunile unui verset, este întemeiată⁵⁵, dar lasă, la rîndul ei, neexplicată apariția cuvintelor slave în versiunea PH. După cum am mai afirmat⁵⁶, întinderea segmentelor din textele literare românești (unilingve sau bilingve) coincide cu întinderea segmentelor respective din textele slavone corespunzătoare. Faptul este cit se poate de normal, întrucît segmentarea și a unora și altora dintre texte se înte-

⁵¹ Pentru această problemă, vezi articolul nostru din volumul de față, *Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii*, p. 203—204.

⁵² Prelucrarea se putea produce într-o etapă anterioară copierii sau, dimpotrivă, putea fi realizată de copistul versiunii PH. În sfîrșit, nu este exclusă nici ipoteza unor prelucrări succesive datorate unui revizor anterior și copistului versiunii PH.

⁵³ Vezi în acest sens Al. Procopovici, în DR, IV, 1924—1926, partea a II-a, p. 1166 și Ion Gheție, *Psaltirea Hurmuzachi — copie sau original?*, p. 257.

⁵⁴ Candrea, PS, I, p. LIV.

⁵⁵ DR, IV, 1924—1926, partea a II-a, p. 1166.

⁵⁶ Vezi recenzia noastră la ediția *Psaltirii slavo-române (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589* (editor Stela Toma) în LR, XXVII, 1978, nr. 2, p. 209.

meiază pe un principiu unitar, cel al punctuației. Or, punctuația în vechile traduceri românești urmează pas cu pas punctuația originalelor slavone, după cum acestea din urmă o preiau pe aceea a textelor grecești care le-au servit drept izvoare. În consecință, șansele de a afla în rîndul versiunilor slave ale *Psaltirii* o versiune care să prezinte o punctuație a textului dispusă de așa manieră încît începutul segmentelor sale să coincidă, în toate situațiile, cu poziția cuvîntului slavon din versiunea PH, sînt practic nule⁵⁷.

Examinînd cu atenție toate pozițiile cuvintelor și frînturile de cuvinte slave în textul românesc am ajuns la concluzia că explicația apariției lor rezidă, în ultimă instanță, în felul în care urmează să ne imaginăm dispunerea celor două texte (românesc și slavon) în izvodul folosit de copist. Este binecunoscut faptul că vechile texte bilingve (slavo-române) pot avea cele două versiuni intercalate, cazul cel mai uzitat, sau dispuse pe două coloane. Nici una dintre aceste modalități nu ne ajută să aflăm mecanismul care a putut favoriza producerea imixtiunilor slavone în textul românesc. În schimb, dacă ne vom raporta la un izvod fie slavon, fie românesc, avînd scris între rînduri textul românesc (respectiv slavon), adică la un izvod cu o dispunere a textelor mai puțin obișnuită⁵⁸, atunci toate aceste „infiltrații” slave în versiunea PH s-ar explica foarte ușor. Enunțînd această ipoteză ne întemeiem pe următoarele fapte :

a. cuvintele sau frînturile de cuvinte slave păstrează în textul românesc locul lor din contextul slavon :

PH : (.) carele viia în ceriu [po]⁵⁹ rridea-și de ei (.)

(.) živyi na n̄bsechĭ posmēet sę imĭ (.)

ps. II, v. 4

PH : (.) au dediu celor ce-mi deaderă [zlo]⁶⁰ rreu (.)

(.) aște vŭzdachĭ vŭzdaoštĭimĭ mi zlo (.)

ps. VII, v. 4

⁵⁷ Cu unele excepții, care, în cvasitotalitatea lor, se explică prin omiterea punctului dintre două segmente, sondajele pe care le-am efectuat asupra versiunilor slave ale *Psaltirii* confirmă integral afirmațiile noastre. Dealtfel, căutarea unei asemenea versiuni slave trebuie părăsită și din alte motive. În PH există destule exemple, cînd un cuvînt sau fragment de cuvînt slav apare în mijlocul sau spre sfîrșitul unui segment delimitat prin puncte, a cărui întindere coincide cu întinderea segmentului respectiv din alte versiuni românești sau slave. Ne susținem observația numai prin două exemple, deși numărul acestora este foarte mare :

PH : (·) cã acela izbăvite-va o(t) cursele vĭnrătorului (·)

PS, CP, CP₁ : (·) cã el izbăvite-va de mreșile vĭnătorului (·)

CP₁ : (·) jako tŭ izbavitŭ o(t) sęti lovčę (·)

ps. XC, v. 3

PH : (·) Dumnedzeu grăi v în sfinta sa (·)

PS, CP, CP₁ : (·) Zeul zise în sfintul său (·)

CP₁ : (·) Bĭ vŭzglā vŭ stēmĭ svoemĭ (·)

ps. CVII, v. 6.

⁵⁸ Un asemenea text a fost semnalat și cercetat de L. Onu, *Glose românești din secolul al XVII-lea gravate cu condei de os pe un manuscris slavon*, în SLLF II, p. 347—392.

⁵⁹ Scris *po* (din *posmēet sę*), apoi șters.

⁶⁰ Scris *zlo*, apoi șters.

PH : (.) pomeani-se-vor și [obrat] ⁶¹ întoarce-se-vor...
(.) pomēnōt sę i obratę sę...

ps. XXI, v. 31

PH : (.) cu bărbații strînbi [života] ⁶² viața mea (.)
(.) sū mōži krūvi života moego (.)

ps. XXV, v. 9

PH : (.) carii se bucură rreului *mieu* ⁶³ (.)
(.) vŭzra(d)uęștei zlo(m) moi(m) (.)

ps. XXXIV, v. 25

PH : (.) toată arsa <...> înrăltă [ti] ⁶⁴ ție (.)
(.) vŭse sŭzagaemaa moždana vŭznesę tebē (.)

ps. LXV, v. 14

PH : (.) și [věrovaš] ⁶⁵ credzură cuve <n>tele lui (.)
(.) i věrovašę slovesi ego (.)

ps. CV, v. 12

PH : (.) Ferice de [is] ⁶⁶ ce ispitescu mărturia lui (.)
(.) Blženi ispytašętei svěděnia ego (.)

ps. CXVIII, v. 2

b. Forma unor cuvinte românești este deformată în urma încrucișării cu cuvintele slavone care le corespund în versiunea străină ⁶⁷ :

PH : și *ne* se astupnut sę urmele lui
i ne zapnōt sę stopy ego

ps. XXXVI, v. 31

Scribul intenționa să scrie *nu se astupă*, traducere greșită pentru *ne zapnot sę* „nu se împiedică”. Scrie particula *ne* din versiunea slavonă în loc de *nu* (versiunea românească), apoi continuă din versiunea românească *se astup*; după scrierea ultimei litere, el coboară sau ridică privirea asupra corespondentului slavon, atras de prezența aceleiași litere *p*, și adaugă finalul *-nut sę* al formei verbale *zapnōt sę* (scris probabil *zapnut sę* cu reflexul *u* al insului mare).

PH : ținre nemînia și veždzi dereptățile
chrani nezlobę i viždi pravotę

ps. XXXVI, v. 37

⁶¹ Scris *obrat* (din *obratę sę*), apoi șters.

⁶² Scris *života*, apoi șters.

⁶³ Scris inițial *moi* (din *moi(m)*), modificat apoi în *mieu*.

⁶⁴ Scris inițial *t* (din *tebē*), modificat apoi în *fi*, după care s-a adăugat *ție*.

⁶⁵ Scris *věrovaš* (din *věrovašę*), apoi șters.

⁶⁶ Scris *is* (din *ispytašętei*).

⁶⁷ Din motive tehnice, exemplele nu au putut fi reproduse cu caractere chirilice, ceea ce ar fi înlesnit o mai bună înțelegere a modului în care s-au produs aceste greșeli.

Asemănarea formală dintre *viždi* și *vedzi*, dar mai ales disponerea lor $\frac{\textit{vedzi}}{\textit{viždi}}$ (sau $\frac{\textit{viždi}}{\textit{vedzi}}$), a înlesnit producerea erorii.

PH : că *puloživ* se în Egiptu semnul său
jakože položi vŭ Egiptě znamenie svoa

ps. LXXVII, v. 48

Scribul intenționa să transcrie *puse*, dar, după scrierea primei silabe a cuvîntului (*pu*), continuă din versiunea slavonă : *loži* (finalul lui *položi*) și *v* (din *vŭ*). Sesizînd greșeala, barează slovele *loživ* și adaugă *se*, restabilind astfel forma corectă *puse*. Eroarea a fost determinată de începutul asemănător al celor două cuvinte (*положи, поусе*.)

PH : și ucis au fust pămîntul lor *cvm* singe
i ubiena by(š) zemlě ichi krŭvmi

ps. CV, v. 38

Într-o dispunere etajată a versiunilor ($\frac{\textit{krŭvmi}}{\textit{cu singe}}$ sau $\frac{\textit{cu singe}}{\textit{krŭvmi}}$) eroarea este explicabilă : după scrierea prepoziției *cu*, privirea scribului a alunecat asupra slovelor *vm* din *krŭvmi* ; a copiat aceste slove (*vm*) și, dîndu-și seama de greșeală, a transcris în continuare din versiunea românească termenul *singe*.

PH : se spovéděla egoscă lucrul lui
da povéděti dĕla ego

ps. CVI, v. 22

Intenția scribului era să transcrie *spoveadească* și, ca atare, scrie începutul cuvîntului *spoveadea* ; datorită slovelor *ѦѦ* prezente și în cuvîntul *dĕla*, privirea îi alunecă asupra termenului din urmă, copiind în continuare din versiunea slavonă : *la* (din *dĕla*) și *ego*. Cînd își dă seama de greșeală, barează slovele introduse nemotivat și adaugă slovele *скѦ*, restabilind forma corectă : *spoveadească*.

PH : și giudo(ḃ) skaza i(m) giudeca<te>le sale nu arratā lor
i sḃdobī svoi(ch) ne skaza i(m)

ps. CXLVII, v. 9

Scribul începe să scrie cuvîntul *giudecatele*, coplînd *gtud* ; ultima slovă, prezentă și în *sḃdo(ḃ)*, face ca atenția lui să se deplaseze asupra termenului slav și copiază în consecință *o(ḃ)* [din *sḃdo(ḃ)*] și *skaza i(m)*, sărînd cuvintele *svoi(ch) ne*⁶⁸. Sesizînd greșeala, barează o parte din pasajul aliterat [*giudo(ḃ) skaza*], mai puțin *i(m)*, și reia scrierea cuvîntului *giudeca<te>le*.

Exemplele care ilustrează cele două categorii de observații sînt mult mai numeroase decît cele prezentate de noi. Examinarea lor ne face să credem că izvorul bilingv al versiunii PH avea cele două texte dispuse unul

⁶⁸ Omisiunea se datorează unui bourdon : după ce scrie pe *s* [din *svoi(ch)*], privirea îi alunecă asupra lui *s* din *skaza*.

deasupra celui alt. Numai admitînd acest mod de așezare a celor două versiuni, putem explica, în mod satisfăcător, mulțimea cuvintelor slave care impestrează textul românesc și, în special, alterarea formei unor cuvinte românești. Pentru acestea din urmă este evident faptul că scribul se lăsa „furat“ de asemănările existente, din punctul de vedere al contextelor grafice, între cuvintele românești și slavone aflate în imediată vecinătate. În cazul exemplelor de sub punctul a, inserarea cuvintelor slave a fost facilitată, pe lângă dispunerea etajată a versiunilor, de încă un factor pe care trebuie să-l avem în vedere. Scribul versiunii PH nu a fost un copist obișnuit. Cînd afirmăm acest lucru, ne referim la două trăsături care îl individualizează: neatenția și ambiția de a preface versiunea românească din izvod. El confruntă destul de des cele două versiuni, copiind uneori, alteleori traducînd. Sînt evidente și unele situații cînd traduce un cuvînt sau un context mai larg, pentru ca apoi să renunțe la propria traducere, copiind transpunerea existentă în izvod, după cum se întîlnesc și situații opuse (transcrie din izvod, apoi introduce cuvîntul sau pasajul slavon a cărui transpunere românească o copiasse anterior). În această acțiune de prelucrare, privirea îi pendulează permanent de la o versiune la alta, pe măsură ce copiază textul românesc sau traduce textul slavon. Este normal ca în această triplă operație (confruntarea versiunilor, copiere și traducere) un scrib din cale afară de neatenț, cum este cel al versiunii noastre⁶⁹, să greșească pe alocuri, copiind cuvinte sau frînturi de cuvinte slavone, în special ca „etajarea“ celor două versiuni în izvod înlesnea ușor alunecarea privirii de la un cuvînt slavon la echivalentul românesc și invers.

Susținînd că versiunea PH este o prelucrare a vechii traduceri, trebuie să precizăm că nu putem distinge decît, în prea puține cazuri, care dintre prefacerile oglindite în versiunea PH aparțin scribului (vezi exemple la p. 219—221). Judecînd prin prisma numeroaselor greșeli de copiere și de traducere se pare că aportul său la această prelucrare nu este precumpănitor. Concluzii certe se pot desprinde numai cu referire la rezultatele acestei prelucrări. Într-o bună măsură, revizia vechii „întorsuri“ s-a soldat cu numeroase greșeli de traducere. La exemplele

⁶⁹ Spațiul restrîns nu ne permite să insistăm mai mult asupra acestei trăsături a scribului. Chiar și în momentele cînd își dă seama de o greșală și încearcă să o îndrepte, rescriind între rînduri sau marginal forma corespunzătoare celei corupte, noua sa intervenție nu este scutită de erori: Astfel, la ps. LXVIII, v. 14, scrie *de mnea* (cf. în versiunea slavă *o mně*) și apoi adaugă deasupra cuvîntului slavon slovele **Ѡ** și **Ѣ** restabilind cuvîntul românesc (**МѠѢ** = *menre*); marginal, pentru a înlătura orice dubii, rescrie cuvîntul românesc, dar și de această dată greșit: *mnrea*. La ps. LXXII, v. 5, scrie *înrimiale*, apoi adaugă deasupra rîndului

miei

silaba omisă *miei* (*înrimiale* = *înrimiei mele*); marginal rescrie contextul alterat și greșește din nou: *înriei*. La ps. CI, v. 16, omite să scrie corespondentul românesc pentru *uboot se*, sesizează omisiunea și adaugă între rînduri cuvîntul lipsă: *teme-se-vor*; pentru mai multă siguranță, rescrie marginal forma verbală omisă inițial, comițînd iarăși o greșală: *teame-vor*. Confuzia scribului atinge uneori trepte neașteptate, în special cînd încearcă să traducă. La ps. LXXIII, v. 6, citește, în loc de *znamenia* „semnele“, *na zemlia* și îl traduce ca atare *pre pă<mi>ntu*. La ps. LXXIII, v. 19, scrie *po imeni ego*, context pe care apoi îl barează și îl traduce marginal *după numele lui*; dar, în acest loc, *po imeni ego* constituie o lecțiune greșită a lui *pomēni sia* „pomenește aceasta“. Printr-o falsă analiză contextuală, *pomēni* a devenit *po imeni* și, bineînțeles, că această prefacere a înlesnit înlocuirea pronumelui demonstrativ *sia* prin cel anaforic *ego*.

enumerare de I.-A. Candrea, adăugăm și noi câteva care întăresc această observație : la ps. V, v. 6, *strîmb*, confundîndu-se *krŭvī* „sanguis“ cu *krivī* „obliquus“ ; la ps. LXXIII, v. 6, *lăcuiră*, confundîndu-se *prēviše* „supra“ cu *prēbiti* „manere“ ; la ps. LXXIII, v. 16, *arde-va ca focul*, ca urmare a confundării lui *razdražati* „iritare“ cu *raždzizati* „incendare“ ; la ps. CI, v. 4, *smintiră-se, prin confuzia* dintre *sūsūchoše sę* „se usca“ cu *sūmotiše sę* „se sminti“ ; la ps. CI, v. 7, *afundătoare*, confundîndu-se *niriște* „turn“ cu un presupus postverbal de la *nyrjati* „a se afunda“⁷⁰ ; la ps. CIII, v. 12, *insetază*, traducere rezultată din confundarea lui *židati* „expectare“ cu *žedati* „sitire“ ; la ps. CXLVI, v. 8, *ce nourează*, confundîndu-se *oblagati* „circumdare“ cu *oblačati* „obnubilare“ etc.

Nu în toate situațiile, prelucrarea s-a încheiat cu asemenea rezultate. Pot fi aduse numeroase exemple, în care versiunea PH înregistrează traduceri corecte, acolo unde celelalte versiuni prezintă transpuneri greșite. Oferim câteva exemple, grăitoare în această privință : *vorreaște* (PH) pentru *zavrėti* „claudere“ (ps. XXXIV, v. 3) — *apucă* (PS, CP, CP₁), traducerea din urmă prin confundarea cu *variti* „antevertere“, echivalat, în general, în versiunile din urmă prin *ainte apuca* sau *apuca* ; *picioarele* (PH) pentru *noga* (ps. XXXV, v. 11) — *multă* (PS, CP, CP₁), prin confundarea cu *mnoga* ; *înde va muri* (PH) pentru *ide umiraŝ* „cînd va muri“ (ps. XLVIII, v. 18) — *mearge de moare* (PS, CP, CP₁), prin confundarea adverbului *ide* cu forma de indicativ prezent a lui *idetī* „a merge“ ; *număra* (PH) pentru *izčisti* „enumerare“ (ps. LXXXIX, v. 13) — *cură* (PS, PV, CP, CP₁), prin confundarea cu *izčistiti* „purgare“ ; *neiasiteei* (PH) adaptare a v. sl. *nešyti* „pelican“ (ps. CI, v. 7) — *nesăturatul* (PS, PV, CP și CP₁), prin confundare cu *nesyti* „insatiabilis“ ; *grindinre* (PH) pentru *gradī* „grindină“ (ps. CIV, v. 31) — *cetățile* (PS, CP, CP₁), prin confundare cu *gradī* „cetate“ etc.

Încheiem aici observațiile referitoare la modul în care s-a alcătuit această versiune și la raportul ei cu vechea traducere a *Psaltirii*, identificabilă în PS, PV, CP și CP₁. Despre versiunea PH vom mai avea însă prilejul să discutăm în cuprinsul acestei lucrări.

III. Psaltirea Săulescu și raporturile ei cu edițiile coresiene tipărite în 1570 și 1577

Am amintit deja că sub denumirea *Psaltirea Săulescu* este desemnat un exemplar dintr-o ediție românească a *Psaltirii* care i-a servit lui G. Săulescu la alcătuirea unui glosar publicat în 1875⁷¹. După indicația din titlul glosarului, exemplarul respectiv ar fi fost tipărit de Coresi în anul 1568. Faptul că această psaltire nu a fost găsită după moartea lui G. Săulescu a stîrnit îndoielile unora asupra veridicității datelor cuprinse în titlul glosarului. N. Iorga, de pildă, a respins posibilitatea ca G. Său-

⁷⁰ G. Mihăilă, în SCL, XX, 1969, nr. 3, p. 340.

⁷¹ *Glosariul Psaltirei lui Coresi din 1576 (1568) elaborat de George Săulescu* : glosarul se păstrează în două manuscrise (BAR — ms. rom. 1641 și 1648), dintre care primul conservă autograful lui G. Săulescu.

lescu să fi avut un exemplar tipărit în 1568 ; dacă o asemenea ediție ar fi existat la acea dată, tipărirea ediției din 1570 nu ar fi avut nici o rațiune. Concluzia i s-a părut istoricului român cu atât mai evidentă, cu cât materialul lexical din respectivul glosar s-ar regăsi, exceptând partea falsificată de G. Săulescu, în *Psaltirea* din 1570⁷². Deși I. Bianu și N. Hodoș au înregistrat-o în *Bibliografia românească veche*, ei au atras, **totodată**, atenția asupra faptului că textul glosarului publicat de Th. Codrescu după manuscrisul filologului ieșean este „evident latinizat și deci falsificat”⁷³.

Datele pe care le cunoaștem în legătură cu acest exemplar se reduc la informația cuprinsă în titlul glosarului. Problema existenței acestei ediții necunoscute se complică și prin faptul că exemplarul lui G. Săulescu a fost menționat în diverse ocazii sub date diferite. Astfel, în 1857, referindu-se la acest exemplar, filologul ieșean susținea, într-un rînd, că datează din 1568, iar în alt rînd, aducea precizarea că s-a tipărit cu 67 de ani după *Cronica lui Huru* (1495), adică în 1562⁷⁴. Aducînd în discuție *Psaltirea Săulescu*, T. Cipariu afirma în 1858 că unii o citează sub data 1560, alții sub data 1562⁷⁵, iar A. Cihac se referea, probabil, tot la acest exemplar cînd nota pe lista izvoarelor dicționarului său *Coresi Diaconul, Psaltire Brașov, 1560*⁷⁶. Data 1560 a fost preluată de A. Cihac probabil, de la T. Cipariu ; nu știm însă unde a aflat filologul blăjean semnalat exemplarul lui G. Săulescu sub această dată. Nesiguranța manifestată în reproducerea datei acestui exemplar l-a indus în eroare și pe Th. Codrescu. Publicînd în 1875 amintitul glosar, el menționa că este al „psaltirii diaconului Coresi. însă nu al psaltirii cu data din 1577..., nu al psaltirei din 1560 (s.n. — Al. Mares), din care domnul A. I. Cihac a spicuit cuvinte pentru Dictionariul d’etimologie Daco-Român..., ci al unei alte psaltiri — o alta cu totul, care poartă data din 1568”⁷⁷.

Pentru a întregi imaginea pe care ne-a creat-o parcurgerea celor cîteva referințe bibliografice, trebuie să mai amintim că nu cunoaștem sursa de unde și-a procurat G. Săulescu exemplarul și nici împrejurările în care acest exemplar a dispărut. Fapt cert este că în 1840 el era deja în posesia lui, deoarece în „*Albina Românească*”, nr. 2 din acest an, aflăm la rubrica *Lexicografie* o scurtă introducere redactată, după toate probabilitățile, de G. Asachi, după care, sub titlul „Cuvinte scoase din cea mai veche psaltire pe românie adusă de diaconul Coresi și tipărită la Brașov la anul 1568”, sînt prezentate cuvinte din acest text însoțite

⁷² *Istoria literaturii românești*, vol. I, București, 1925, p. 190 și nota 1 de pe aceeași pagină.

⁷³ BRV, I, p. 52—53, nr. 14.

⁷⁴ Spat. *Georgie Săulescul, Glosariul limbei daco-romane*, Iași, 1857, p. 53.

⁷⁵ *Crestomatia sau analecte literare*, Blaj, 1858, p. XIX, sub B.

⁷⁶ *Dictionnaire d’etymologie daco-romane. Elements latins comparés avec les autres langues romanes*, Frankfurt, 1870, p. 329 ; cf. D. Iarcu care susține că în 1548 Coresi ar fi avut pregătite pentru tipar *Psaltirea* și un *Glosar* (*Bibliografia cronologică română sau catalog general de cărțile române imprimare de la adoptarea imprimeriei jumătate secolu XVI și pînă astăzi. 1550—1873*, ed. a II-a, București, 1873, p. 1, nota 2).

⁷⁷ *Glosariul Psaltirei lui Coresi din 1570 (1568) elaborat de George Săulescu*, p. 250.

de explicațiile respective. Redactată foarte probabil de G. Asachi și G. Săulescu, această rubrică, prezentînd material lexical din *Psaltire*, se înfiltează și în nr. 10, 36, 57/1840, 20, 21, 39—48/1844⁷⁸.

Interesul pe care îl purta G. Săulescu *Psaltirii* era determinat de intenția sa de a alcătui un glosar al „limbei daco-romane”, care urma să cuprindă, pe lângă materialul de limbă al acestui text, și material asemănător din *Cronica lui Huru și Codicele Vasilian* al lui Eustratie Logofătul. Aceste date ne sînt cunoscute din prospectul glosarului publicat de G. Săulescu în 1857⁷⁹. După toate probabilitățile, glosarul era deja gata în 1855, cînd filologul ieșean făcea demersuri la Departamentul școlilor pentru a primi sprijin material în vederea publicării⁸⁰. După cum se știe, părți din acest glosar, mai precis glosele *Psaltirii* și *Tetraevanghelului* lui Coresi, au fost publicate abia în 1875. La scurt timp după moartea lui G. Săulescu (6 septembrie 1864), G. Asachi a încercat, fără succes, să intre în posesia exemplarului *Psaltirii*. Sub data de 16 [noiembrie 1864], G. Asachi notează în jurnalul său : „Psaltirea lui Corisi nu s-a găsit între cărțile lui Săulescu”⁸¹. Necunoscînd acest amănunt. Al. Odobescu credea în 1887 că exemplarul *Psaltirii* a „pierit într-un foc. la răposatul profesor Săulescu”⁸².

Textul glosarului *Psaltirii* și puținele date pe care le deținem în legătură cu acest enigmatic exemplar ridică o serie de întrebări, care, în linii mari, pot fi formulate astfel :

— este *Psaltirea Săulescu* un text autentic sau contrafăcut ?

— în măsura în care avem de-a face cu un text autentic, exemplarul deținut de Săulescu a aparținut într-adevăr unei ediții coresiene necunoscute a *Psaltirii* ?

— care este data acestei ediții ?

Vom încerca în cele ce urmează să răspundem la aceste întrebări. În mod firesc, în funcție de răspunsul la prima întrebare, vom ști dacă mai este necesar să căutăm răspunsurile și pentru celelalte întrebări. Am văzut că autorii *Bibliografiei românești vechi* au atras atenția asupra faptului că textul *Psaltirii*, așa cum se prezintă reprodus în glosarul alcătuit de G. Săulescu, este latinizat. Știm, pe de altă parte, că filologul ieșean a procedat la latinizarea masivă a diverselor texte pe care le-a strîns pentru întocmirea glosarului⁸³, fapt care l-a și determinat pe referenții manuscriselor sale să le declare lipsite de orice valoare⁸⁴. Nu putem, trece apoi atît de ușor peste faptul că G. Săulescu a fost implicat

⁷⁸ N. C. Enescu, *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, București, 1970, p. 77—78.

⁷⁹ *Glosariul limbei daco-romane*, p. 3.

⁸⁰ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 79.

⁸¹ G. Asachi, *Insemnările zilnice*, BAR, ms. rom. 4021, p. 88v.

⁸² *Opere*, vol. II, București, 1967, p. 559.

⁸³ El recunoaște, dealtfel, în prospectul publicat în 1857 că „slavonismii omiși sînt implicați prin cuvinte române ale epoei aceleia” (*Glosariul limbei daco-romane*, p. 4).

⁸⁴ *Mănunchiu din manuscrisele lui G. Săulescu (Raporturi despre ele, de domnii Fl. Marian, N. Ionescu, T. Maioreșcu și Iacob Negruzzi*, extras din „Analele Academiei Române”, seria II, Tom. VII, Secț. II, Memorii și notițe, 1883, p. 1—60.

de unii cercetători în falsificarea *Cronicii lui Huru*, scriere contrafăcută integral din rațiuni politice și personale. Cunoscînd toate aceste amănunte, ne putem întreba în ce măsură materialul publicat în glosarul *Psaltirii* nu este la rîndul său falsificat și, în consecință, dacă toate insistențele noastre de a ne raporta la el pentru elucidarea problemei enigmaticului exemplar nu sînt zadarnice.

După cum ne-am putut convinge în urma unei cercetări minuțioase, latinizarea materialului din acest glosar este parțială, fapt pe care, de altfel, l-a observat și N. Iorga. Înainte de a urmări acest aspect, găsim util să-l avertizăm pe cititor că, în glosarul publicat de Th. Codrescu, cuvintele înregistrate sînt însoțite de contextele în care se găsesc, notîndu-se totodată și numărul psalmului sau al cîntecului respectiv. În unele cazuri trimiterea lipsește (vezi, de exemplu, p. 102 pentru ps. LXXIII, v. 4 ; p. 149 pentru ps. XXXIV, v. 23—24 ; p. 150 pentru ps. XXXIV, v. 13 etc.) sau este greșită (la p. 100 se indică ps. XLVIII în loc de XLIX, v. 6 ; la p. 109 se indică ps. XXXI în loc de ps. XXXIII, v. 6 ; la p. 149 se indică C.VI în loc de C.V, v. 20 etc.).

Singura metodă eficientă pentru cercetarea problemei de față o constituie compararea contextelor care ilustrează cuvintele-titlu din glosar cu pasajele corespunzătoare din psaltirile manuscrise și, îndeosebi, tipărite din secolul al XVI-lea. O primă observație desprinsă în urma acestui examen comparativ este aceea a prelucrării în spirit latinist de către G. Săulescu a majorității contextelor consemnate în dreptul cuvintelor-titlu. Prelucrarea s-a efectuat cu destulă inconsecvență, ceea ce și explică faptul că unul și același context apare citat în diverse locuri ale glosarului sub forme diferite :

a ps. XLVIII, v. 18

căce elū merge de móre [...] lasă tóte (p. 53)
[...] Merge de móre (nu) lasă tóte (p. 53)

b ps. XVI, v. 12

Prinseră-mă ca leulu pānatu spre vānatu și ca scumenulu cæ este de se logesce în comora sa
(p. 99)

Prinseră-ma ca leulu gata spre vānatu și ca sci-menulū ci este de colocă în comora sa (p. 99)

c ps. CI, v. 24—25

Scāderea-zilelorū miele spune mie, nu redica mine în premiezarea đileloru miele (p. 244)

Scāderea đilelorū miele [...] nu rădica mine în premiezarea đilelorū miele (p. 244)

d ps. LIV, v. 27

lorū (p. 244)

pre barbații strimbī și doloși nu înpremiezeze đilele [...] barbații-strānbī și întorși (vicieni) nu înpremiezează đilile sale (p. 244)

Trecînd peste număratele exemple de fluctuație ortografică, remarcăm alterarea contextelor prin omisiuni (**a**, **c**), adaosuri nejustificate (**a** *căce elū* ; **d** *pre*) sau substituiri de termeni (**b** *pănatu* — *gata*, *se logesce* — *colocă* ; **d** *doloși* — *întorși* ; *lorū* — *sale*). Ultimul aspect este mai bine pus în evidență dacă comparăm pasajele reproduse sub **b** (ps. XVI, v. 12) și **d** (ps. LIV, v. 27) cu cele corespunzătoare din ediția tipărită în 1577 :

Prinseră-mă ca leul gata spre vînat și ca schimenul ce iaste de sălășuiaște în comoara sa

(ps. XVI, v. 12)

Bărbați strimbi și hitleani nu înpremiezază zilele sale

(ps. LIV, v. 27)

Din această comparație, rezultă că Săulescu a înlocuit în ps. XVI, v. 12, pe *gata* prin *pănatu*, termen creat prin consultarea textului latin (*paratus*) și pe *sălășuiaște* prin *se logesce* (prima dată), respectiv, *colocă* (a doua oară). În ps. LIV, v. 27, cuvîntului de origine maghiară *hitleani* îi corespunde în contextele preluate din glosar, o dată, *doloși*, altă dată, *întorși* (glosat *vicleni*) ; de asemenea, *sale* este înlocuit în unul din cele două citate reproduse de Săulescu prin *lorū*.

Parcurgerea glosarului ne-a permis să identificăm înlocuirile operate de filologul ieșean, care, așa cum am mai spus, nu au un caracter unitar. Termenii înlocuiți sînt, în cea mai mare parte, de origine slavă, iar printre termenii introduși de Săulescu unii sînt creați ad-hoc. Oferim în continuare cîteva exemple care ilustrează maniera în care a remaniat Săulescu textul *Psaltirii* din exemplarul său : *blagosloviu* înlocuit prin *binedzișu*, *blagosloviți* prin *binețiți*, *bogații* prin *dobânzii*, *duhul* prin *spiritulū*, *gotovit-ai* prin *parat-ai*, *gonitorii* prin *mîna tare*, *greșim* prin *păcățimū*, *hitleanii* prin *amăgeii*, *ispovedesc* prin *discopărū*, *ispovedire* prin *confesiune*, *înșelăciune* prin *înfălăciune*, *jeluiia* prin *dori*, *munci* prin *fatigă*, *nevinovați* prin *nenocinte*, *pecetluiră-se* prin *sugelară-se*, *pomeana* prin *memoria*, *porincitele* prin *măndatele*, *primeaște* prin *acceptă*, *răsădi* prin *resplîntă*, *războiure* prin *resbelure*, *riivni* prin *zeluzi*, *rudă* prin *genū*, *sîlnici* prin *forți*, *spata* prin *spada*, *spăseaste* prin *salvă*, *veac* prin *evu*, *eternū*, *vrăjmașii* prin *nemicii* etc. Unele dintre substituiri s-au operat sub influența directă a textului latin al *Psaltirii* ; de altfel, în cîteva locuri ale glosarului, contextele românești sînt însoțite de contextele respective din textul latin [vezi de exemplu, p. 99, ps. XVI, v. 22, s.v. *comora* ; p. 100, ps. IX, v. 5, s.v. *conținut-ai* ; p. 101, ps. CV, v. 28—29, s.v. *se cumunicară* ; p. 105, ps. CIII, v. 25, s.v. *Că (quam) cătu* ; p. 294, ps. CXVIII, v. 122, s.v. *Asceaptă* etc.]. Astfel, la ps. CXVIII, v. 122 (p. 294), *să nu clevetească* a fost înlocuit cu *să nu calumniie* (în textul latin *non calumnientur*), iar la ps. CIII, v. 25 (p. 105) *mîndrie* a fost înlocuit prin *săpință* (în textul latin *sapientia*). Paralel cu textul latin, Săulescu a folosit și un text grecesc. La p. 303, explicînd traducerea *pămîntulū născuși* (ps. XLVIII, v. 2), Săulescu ne oferă corespondentul din textul grecesc (*gēgenais*), iar la p. 101 glosează cuvîntul *învii* (ps. XLIII, v. 25) prin gr. *anaota*.

În urma examinării comparative a contextelor din glosarul publicat de Th. Codrescu cu textele corespunzătoare din celelalte psaltiri manuscrise sau tipărite din secolul al XVI-lea, ne-am convins că, excluzând intervențiile lui G. Săulescu, restul textului *Psaltirii* sale se regăsește în formă aproape identică în edițiile coresiene din 1570 și 1577. Această constatare dovedește, în chip neîndoielnic, că la alcătuirea glosarului filologul ieșean a avut la dispoziția sa un exemplar tipărit al *Psaltirii*, din care și-a selectat cuvintele și contextele ilustrative. Reproducând aceste contexte, G. Săulescu și-a permis uneori să intervină în text, înlocuind, de regulă, cuvintele de origine slavă, iar în cazuri mai puțin numeroase operînd chiar unele modificări (adăugiri, omisiuni) pentru a face textul mai inteligibil. Așa cum se prezintă în corpul glosarului, textul este evident falsificat, dar, ceea ce trebuie să subliniem, contrafacerea lui G. Săulescu este parțială, neatingînd decît unele cuvinte în cadrul contextelor, intervențiile sale putînd fi, de regulă, ușor depistate.

Intrucît am stabilit că G. Săulescu a avut un exemplar tipărit al *Psaltirii*, urmează să vedem, în continuare, dacă acesta a aparținut uneia dintre cele două ediții coresiene cunoscute (1570, 1577) sau unei alte ediții tipărite, necunoscute pînă în prezent. Păreră lui N. Iorga, conform căreia exemplarul lui G. Săulescu a aparținut ediției din 1570, pare a se confirma la prima vedere. Astfel, examenul comparativ pe care l-am întreprins evidențiază multe situații în care PSă prezintă particularități ale versiunii din 1570, care nu caracterizează, în schimb, versiunea din 1577⁸⁵:

PSă : curatulu cu inema, ce nu primi în deșertu *sufletulu* seū (110)

CP : curatul cu inema, ce nu priimi în deșert *sufletul* său

CP₁ : curatul cu inema, ce nu priimi în deșert *sufletu* său

(ps. XXIII, v. 4)

PSă : Eu dzișū în *destulū* mieu (53)

CP : Eu ziș în *destul* mieu

CP₁ : Eu ziș în *destulul* mieu

(ps. XXIX, v. 6)

PSă : Nu e vindecare pelițeei mele de multă *mănia ta* (150)

CP : Nu e vindecare pelițeei mele de multă *minia ta*

CP₁ : Nu e vindecare pelițeei mele de multă *minie a ta*

(ps. XXXVII, v. 3)

PSă : Ei văḍură așea mirară-se⁸⁶, *tulburară-se*⁸⁷ (107)

CP : Ei văzură așa, mirară-se, *turburară-se*

CP₁ : Ei văzură așa, mirară-se, *turbară-se*

(ps. XLVII, v. 5)

⁸⁵ În exemplele care urmează, fiecare context din PSă este urmat de indicația paginii din glosar.

⁸⁶ Scris : *mirarăse*.

⁸⁷ Scris : *tulburarăse*.

PSă : și [...] strămută *dodeirii*⁸⁸ noștri (55)

CP : și el strămută *dodeirii*⁸⁸ noștri

CP₁ : și el strămută *dodeitorii* noștri

(ps. LIX, v. 13)

PSă : ca lu Avimū în riulū lu Chisū (107)

CP : ca lu Avim în izvorul lu Chis

CP₁ : ca lu Avim <...> izvorul lu Chis

(ps. LXXXII, v. 9)

PSă : Că mișelū și *meseru-su*⁸⁹ eu... ; salvă șerbulu tău Domne (109)

CP : că mișel și *measeru-s* eu... ; spăsește șerbul tău, Doamne.

CP₁ : că mișel și *measerul* eu... ; spăsește șărbul tău, Doamne.

(ps. LXXXV, v. 1—2)

PSă : că în manule lui cumplitele pământului (103)

CP : că în mîinile lui cumplitele pământului

CP₁ : că <...> mîinile lui cumplitele pământului

(ps. XCIV, v. 4)

PSă : cuvêntu ce ȕise în *mîi* de genunche (107)

CP : cuvînt ce zise în *mii* de neamure

CP₁ : cuvînt ce zise în *mie* de neamure

(ps. CIV, v. 8)

PSă : Și se cuminicară în Elfecodru și mîncară *comândările*
mortîloru (101)

CP : Și se cuminecară în Elfecodru și mîncară *comîndările* mortîlor

CP₁ : Și se cuminecară în Elfecodru și mîncară *cumîndarile* mortîlor

(ps. CV, v. 28)

PSă : cumpliră-se ochi miei în cuvântulū tău ce ȕise : Cîndu
mîngăe-me-veri⁹⁰ (102)

CP : cumpliră-se ochii miei în cuvîntul tău ce zise : Cînd
mîngîia-me-veri

CP₁ : cumpliră-se ochii miei în cuvîntul tău ce zise : Cînd
mîngîia-mă-veri

(ps. CXVIII, v. 82)

PSă : Nece îmblaiū cu *inalȕii*, nece cu mai minunaȕii de mine (51)

CP : Nece îmblaiu cu *inalȕii*, nece cu mai minunaȕii de mine

CP₁ : Nece îmblaiu cu *nalȕii*, nece cu mai minunaȕii de mine

(ps. CXXX, v. 1)

⁸⁸ Formă greșită ; forma corectă este *dodeitorii* (CP₁) ; cf. textul slav : *stožaoštoq*.

⁸⁹ Scris : *meserusu*.

⁹⁰ Scris : *mîngăemeveri*.

PSă : că aciea întrebară-ne ⁹¹ prădătorii-ne ⁹² *cuvinte* de cântări (147)

CP : că acia întrebară-ne prădătorii-ne *cuvinte* de cîntări

CP₁ : că acia întrebară-ne prădătorii-ne *cuvintele* de cîntări

(ps. CXXXVI, v. 3)

PSă : desertati, desertati stricati-lu ⁹³ până la *urzitorile* (147)

CP : deșertati, deșertati pină la *urzitorile*

CP₁ : desertati, desertati pină la *urziturile*

(ps. CXXXVI, v. 7)

PSă : și ține-mă ⁹⁴ *dereapta* ta (97)

CP : și ține-mă *dereapta* ta

CP₁ : și ține-mă *derepta* ta

(ps. CXXXVIII, v. 10)

PSă : *Insă* ⁹⁵ trimesă ingerulū seū (198)

CP : *Ins* tremease ingerul său

CP₁ : *Insuși* tremease ingerul său

(ps. CLI, v. 4)

PSă : și ⁹⁶ luvăi inputarea (198)

CP : și ⁹⁶ luaiu inputare

CP₁ : <...> luaiu inputare

(ps. CLI, v. 7)

PSă : Deres-ai cu dereapta ta oaminiī tăi *ceștie* ce mintuiși (52)

CP : Deres-ai cu dereapta ta oamenii tăi *ceștea* ce izbăviși

CP₁ : Deres-ai cu dereapta ta oamenii tăi <...> ce izbăviși

(C. I, v. 13)

PSă : face ținerea (tăria) ⁹⁷ *brațilorū* sale (202)

CP : feace țineare *braților* sale

CP₁ : feace țineare *brațelor* sale

(C. IX. v. 51)

Concordanțele între versiunea Săulescu și *Psaltirea* din 1570, mult mai numeroase în realitate decît exemplele prezentate, nu întăresc totuși opinia lui N. Iorga. Căci, după cum vom vedea în continuare, versiunea Săulescu prezintă, pe de altă parte, unele trăsături, e drept mai puțin numeroase, care o apropie de *Psaltirea* tipărită în 1577. Iată citeva dintre aceste similitudini :

PSă : tuturoru dracilor seī *vinge-va* (16)

CP : tuturor dracilor săi *invince-va*

CP₁ : tuturor dracilor săi *vinge-va*

(ps. IX. v. 25)

⁹¹ Scris : *întrebarâne*.

⁹² Scris : *prădlătoriine*.

⁹³ Glosă pentru *deșertati* introdusă de G. Săulescu.

⁹⁴ Scris : *ținemă*.

⁹⁵ Lecțiunea greșită, probabil, pentru *ins*, pe care îl regăsim în același loc în CP.

⁹⁶ Conjuncția nu se justifică prin raportare la versiunea slavă : *o(t)ęchi ponoșenie*.

⁹⁷ Glosă pentru *ținerea* introdusă de G. Săulescu.

PSă : Den ⁹⁸ mațele mumăniei mele D-đeulū *mieū* ești tu (146)
CP : Den mațele mumăniei mele Dumnezeu *miu* ești tu
CP₁ : Den mațele mumăniei mele Dumnezeu *mieu* ești tu
(ps. XXI, v. 10)

PSă : A Domnului este pământulu și plinele ei (150)
CP : *Al* Domnului iaste pământul și plinele ei
CP₁ : *A* Domnului iaste pământul și plinele ei
(ps. XXIII, v. 1)

PSă : Adunați lui, cuvioși lui de ȃșeră ȃșisa lui de *comîndare* (100)
CP : Adunați lui preapodobnicii lui de ziseră zisa lui de *cumîndari*
CP₁ : Adunați lui preapodobnicii lui de ziseră zisa lui de *cumîndare*
(ps. XLIX, v. 6)

PSă : Brazdei ei *adapași* și înmulțiși grîurele ei (50)
CP : Brazdei ei *adăpași* și înmulțiși grîurele ei
CP₁ : Brazdei ei *adapași* și înmulțiși grîurele ei
(ps. LXIV, v. 11)

PSă : e noi ominii lui și oi *păscuite* lui (58)
CP : E noi oamenii lui și oi *păscute* lui
CP₁ : E noi oamenii lui și oi *păscuite* lui
(ps. XCIX, v. 3)

PSă : nu redica mine *în* premiezarea ȃșilelorū miele (244)
CP : Nu rădica mine *im* premiezare zilelor mele
CP₁ : Nu rădica mine *în* premiezare zilelor mele
(ps. CI, v. 25)

PSă : în confesiune și în mare formulege *investi-te* ⁹⁹ (242)
CP : În ispovedire și în mare frîmseate *investiși-te*
CP₁ : În ispovedire și în mare frîmseate *investi-te*
(ps. CIII, v. 2)

PSă : ce comăndară idolilorū *lu* Hanaanū (103)
CP : ce cumîndară idolilor *lu a* Hanaanu
CP₁ : ce cumîndară idolilor *lu* Hanaanu
(ps. CV, v. 38)

PSă : *Derep* ce nu aminti și facă meserere (147)
CP : *Derept* ce nu pomeni să facă milă
CP₁ : *Derep* ce nu pomeni să facă milă
(ps. CVIII, v. 14)

PSă : Bucură-mă eū de cuvintele tale, că aflaiū *barnee* multă (294)
CP : Bucuru-mă eu de cuvintele tale, că aflaiū *barnee* multă
CP₁ : Bucuru-mă eu de cuvintele tale, că aflaiū *barnee* multă
(ps. CXVIII, v. 162)

⁹⁸ Scris : *De'n*.

⁹⁹ Scris : *investite*.

PSă : Cărarea mea și calcata (funiea) ¹⁰⁰ mea tu ai aflatū (invântatū ¹⁰¹
(105)

CP : Cărarea mea <...> călcata mea tu ai isledit

CP₁ : Cărarea mea și călcata mea tu ai isledit

(ps. CXXXVIII, v. 3)

PSă : mare Domnulū și lăudatū forte (103)

CP : Mare e Domnul și lăudat foarte

CP₁ : Mare Domnul și lăudat foarte

(ps. CXLIV, v. 3)

În câteva rînduri, unul și același context din PSă se apropie, prin unele particularități, de CP, iar, prin altele, de CP₁ :

PSă : Scăpași-mă de dracii miei forți și de pismitorii miei (150)

CP : Izbăviși-mă de dracii <...> silnici și de pizmitorii miei

CP₁ : Izbăviși-mă de dracii miei silnici și <...> pizmitorii miei

(ps. XVII, v. 20)

PSă : Tu, Domne, *înpinge* în puțiu de putredire. Barbații strănbi și întorși *nu înpremiezează* ȕilile sale ¹⁰² (244)

CP : tu, Doamne, *împenge* în puț de putredire. Bărbați strimbi și hitleani *nu premiezează* zilele sale

CP₁ : tu, Domne, *împenge-i* în puț de putredire. Bărbați strimbi și hitleani *nu împremiezează* zilele sale

(ps. LIV, v. 26—27)

Faptul că PSă conține o serie de particularități ce caracterizează, pe de o parte, versiunea din 1570, iar pe de altă parte versiunea din 1577 nu poate fi atribuit intervențiilor lui G. Săulescu. Desigur că acesta ar fi putut, întrucît consulta și o versiune latină, să restabilească unele omisiuni sau să îndrepte unele greșeli existente în textul exemplarului pe care l-a avut la dispoziție. Probabil, că în unele situații el a și procedat la o serie de îndreptări, dar a căuta să explicăm în acest fel prezența în PSă a tuturor particularităților amintite, care diferențiază ediția din 1570 de aceea din 1577, înseamnă a apela din capul locului la o soluție nesatisfăcătoare. Există unele fapte pe care PSă le conține în comun numai cu una dintre cele două versiuni tipărite (fie cu CP, fie cu CP₁), care nu pot fi trecute în seama lui G. Săulescu. Bunăoară, în ps. LIX, v. 13, pentru v.sl. *stȕaȕȕ-tȕe*, tradus *dodeitorii* în CP₁, PSă și CP prezintă forma greșită *dodeirii*, după cum la ps. CLI, v. 7 pentru v. sl. *sami*, tradus corect *însuș* (CP₁), în PSă și CP ne întîmpină forma *îns*. Pe de altă parte, forme greșite sau particulare apropie în alte situații PSă de CP₁ : la ps. XCIV, v. 3, pentru v. sl. *pažit*, tradus *păscute* (CP), PSă și CP₁ prezintă forma coruptă *păscuite* ; la ps. CIII, v. 2, pentru v.sl. *obliče șȕ*, tradus corect (*încești-te*) în

* ¹⁰⁰ Glosă pentru *calcata* introdusă de G. Săulescu.

¹⁰¹ Glosă pentru *ai aflatū* (termen prin care G. Săulescu a înlocuit pe *ai isledit*).

¹⁰² În prima variantă, publicată pe p. 244 a glosarului, versetul 27 are următoarea formă : *pre barbații strimbi și doloși nu înpremiezeze dille lorū*.

CP, în PSă și CP₁ întâlnim forma greșită (*investi-te*); la ps. CXVIII, v. 162, pentru v. sl. *koristi*, tradus printr-un termen de origine obscură (*barnie*) în CP, versiunile PSă și CP₁ prezintă aceeași traducere, dar cu un alt fonetism (*barnee*). Aceste particularități pe care PSă le conține în comun, cînd cu *Psaltirea* din 1570, cînd cu aceea din 1577, dovedesc, mai presus de orice îndoială, că G. Săulescu s-a servit pentru alcătuirea glosarului său de un exemplar aparținînd unei ediții necunoscute. Numai admitînd existența unei ediții care reunea o serie de trăsături caracteristice, pe de o parte, versiunii din 1570, pe de altă parte, versiunii din 1577, ne putem explica de ce versiunea Săulescu, atît cît poate fi aceasta cunoscută pe baza contextelor publicate în glosar, se apropie cînd de una cînd de cealaltă dintre cele două versiuni coresiene.

Trebuie să semnalăm că, în cîteva exemple, puține la număr, versiunea Săulescu se îndepărtează de ambele versiuni coresiene, apropiindu-se în schimb, de versiunea manuscrisă din *Psaltirea Scheiană*; pentru că aceste exemple necesită o discuție aparte, ele au fost grupate în trei categorii, după cum urmează :

1 termenii comuni ambelor versiuni (PSă și PS) :

PSă : E eu spre *mesererea* ta (56)

PS : E eu spre *meserearea* ta

CP, CP₁ : E eu spre *mila* ta

(ps. XII, v. 6)

PSă : E *mesererea* mea (56)

PS : e *mesereare* me

CP, CP₁ : E *milostea* mea

(ps. LXXXVIII, v. 33)

PSă : Nu lăsa mine Doamne *zeulu* meu (51)

PS : Nu lăsa mene Doamne *Dzeul* meu

CP, CP₁ : Nu lăsa mine Doamne, *Dumnezeul* meu

(ps. XXXVII, v. 21)

PSă : și bagă în rostului meu cîntece nouă cîntărea *zeului* nostru (51)

PS : Și băgă în rostul meu cîntece noao, cîntare *Dzeului* nostru

CP, CP₁ : Și băgă în rostul meu cîntece noao, cîntare *Dumnezeului* nostru

(ps. XXXIX, v. 4)

PSă : *Zeu* fôrte întoarce-te și caută (16)

PS : *Dzeu* silnic întoarce-te și caută

CP, CP₁ : *Dumnezeu* silnic întoarce-te și caută

(ps. LXXIX, v. 16)

PSă : Acesta *lucru*, ce vădia-mă către Domnul (16)

PS : Acesta ¹⁰³ *lucru*, ce vădia-me cătră Domnul

CP, CP₁ : Aceasta *deală*, ce vădia-mă cătră Domnul

(ps. CVIII, v. 19)

¹⁰³ Scris : *aceasta*.

2 cuvinte în plus față de CP și CP₁ :

PSă : Adecă delungaiu-mă *fugindu* și sălășuii (51)

PS : Adecă delungaiu-me *fugindu* și sintu

CP, CP₁ : Adecă delungaiu-mă <...> și sălășuii

(ps. LIV, v. 7)

3 omisiuni în comun :

PSă : Ca vlăturul coperi cuibulu <...> și spre puii sei dori (16)

PS : Ca vulturul coperi cuibul <...> și spre pui săi jelui

CP₁¹⁰⁴ : Ca vilturul coperi cuibul său și spre puii săi jeluiia

(C. II, v. 11)

Exemplele din prima categorie nu sînt concludente pentru problema raportului care s-ar putea stabili între versiunea Săulescu și *Psaltirea Scheiană*, întrucît nu știm dacă termenii respectivi au existat în realitate în versiunea exemplarului filologului Țeșean sau au fost introduși de acesta din rațiuni puriste. Cuvinte ca *mesereare* și *lucru* puteau fi introduse de G. Săulescu în locul termenilor de origine slavă *milă* și *miloste*, respectiv *deală*, cu atît mai mult cu cît ele se întîlnesc în textul celor două ediții coresiene în destule locuri (*mesereare* pentru v. sl. *milosti* ; ps. XXIII, v. 5, etc. ; *lucru* pentru v. sl. *dělo* : ps. VIII, v. 6, ps. XVI, v. 4, ps. XXVII, v. 5 etc.). Așadar, nu putem exclude posibilitatea ca, întîlnind în unele pasaje termeni ca *milă* sau *deală*, G. Săulescu să-i fi înlocuit prin *mesereare* și *lucru*, substituție care putea fi ușurată și de prezența termenilor din urmă în alte locuri ale versiunii sale. În același fel, s-ar putea explica și prezența în PSă a lui *zeu* în locul lui *Dumnezeu*, ambii termeni fiind folosiți alternativ în textele celor două ediții coresiene (*Zeu*, ps. XXX, v. 2, XLI, v. 2, 3, 17, ps. XLIV, v. 9 etc. ; *Dumnezeu*, ps. III, v. 2, 5, ps. V, v. 2, ps. VII, v. 1 etc.). În ceea ce privește exemplele de sub 2, interpretarea lor nu este mai puțin sigură decît a celor de sub 1. Cunoscînd faptul că G. Săulescu a consultat și un text latin al *Psaltirii*, ne putem întreba dacă el nu a completat omisiunea din ps. LIV, v. 7 (*fugindu*), omisiune care, prin prisma versiunilor din 1570 și 1577, nu este exclus să fi figurat și în versiunea exemplarului său. În schimb, omisiunea lui *său* (C. II, v. 11), pe care am semnalat-o și pentru *Psaltirea Scheiană*, pare a fi existat în realitate în exemplarul lui Săulescu, întrucît ea se constată și în versiunea din ms. rom. 3465 (PM). În concluzie, este greu de stabilit în ce măsură faptele discutate (cazurile 1, 2) sau numai o parte dintre ele aparțin versiunii PSă sau, dimpotrivă, trebuie atribuite intervențiilor lui G. Săulescu. Din acest motiv, fără a exclude posibilitatea ca aceste particularități să se fi regăsit într-adevăr în textul exemplarului lui G. Săulescu, considerăm că, pentru rigurozitatea demonstrației, existența acestei ediții trebuie să se sprijine, în primul rînd, pe

¹⁰⁴ Compararea cu CP nu se poate face, întrucît în exemplarele păstrate din această ediție lipsește porțiunea de text respectivă, mai precis fila care cuprinde pasajul în cauză.

acele fapte desprinse din comparația întreprinsă cu versiunile coresiene din 1570 și 1577 (vezi mai sus, p. 233—238).

Un pas hotărîtor în cunoașterea versiunii Săulescu îl putem realiza aducînd în discuție versiunea bilingvă din ms. rom. 3465 (PM). Am arătat cu alt prilej¹⁰⁵, că aceasta a fost copiată în Moldova în perioada 1573—1585, după un izvod bilingv de proveniență sudică. Unele trăsături comune pe care această versiune (PM) le are alături cu edițiile coresiene (CP, CP₁), cît și cu *Psaltirea Scheiană*, ne-au determinat să avansăm ipoteza existenței unei ediții tipărite la Brașov, diferențiate de edițiile cunoscute din 1570 și 1577; această nouă ediție a constituit, după opinia noastră, sursa directă sau indirectă a versiunii din ms. rom. 3465 (PM). Ipoteza noastră își găsește o confirmare integrală în urma examinării comparative a versiunii Săulescu cu aceea din ms. rom. 3465. În situațiile relevate mai sus (vezi p. 233—235), în care versiunea Săulescu coincide cu *Psaltirea* din 1570, versiunea din ms. rom. 3465 prezintă aceleași particularități¹⁰⁶: *dodeirii* (ps. LIX, v. 13), *în izvorul* (ps. LXXXII, v. 9), *measeru-s* (ps. LXXXV, v. 1), *în mîinile* (ps. XCIV, v. 4), *mii de neamure* (ps. CIV, v. 8), *mîngîia-mé-veri* (ps. CXVIII, v. 82), *înălții*¹⁰⁷ (ps. CXXX, v. 1), *cuvinte* (ps. CXXXVI, v. 3), *urdzitorile* (ps. CXXXVI, v. 7), *dereapta* (ps. CXXXVIII, v. 10), *și luaiu* (ps. CLI, v. 7). Atunci însă cînd versiunea Săulescu prezintă trăsături comune cu *Psaltirea* din 1577 (vezi p. 235-237), aceleași trăsături se regăsesc și în versiunea din ms. rom. 3465: *nu împremiedzază* (ps. LIV, v. 27), *adapași* (ps. LXIV, v. 11), *spămîntă-se* (ps. LXVI, v. 6), *păscuite* (ps. XCIX, v. 3), *idolilor lu Hanaanu* (ps. CV, v. 38), *derepce* (ps. CVIII, v. 14), *barnee* (ps. CXVIII, v. 162), *și călcata* (ps. CXXXVIII, v. 3), *Mare Domnul* (ps. CXLIV, v. 3). Numai în trei situații, versiunea din ms. rom. 3465 (PM) se opune versiunii Săulescu: *însuși* (ps. CLI, v. 4; PM, CP₁) — *îns* (PSă, CP); *cumîndari* (ps. XLIX, v. 6; PM, CP) — *comîndare* (PSă), *cumîndare* (CP₁); *îveștiși-te* (ps. CIII, v. 2; PM, CP) — *îvești-te* (PSă, CP₁). Aceste neconcordanțe se pot ușor explica dacă vom amînti faptul că versiunea din ms. rom. 3465 nu este o copie fidelă a versiunii care i-a servit de model, ci una ușor modificată în urma colaționării textului românesc cu textul slavon alăturat¹⁰⁸. Rezultatul acestei confruntări a dus la unele substituiri lexicale și chiar la înlăturarea unor greșeli de traducere, ceea ce a contribuit ca această versiune să fie pe alocuri îmbunătățită în raport cu sursa ei. În lumina acestei precizări, formele corupte *îns* pentru v. sl. *samī* și *îvești-te* pentru v. sl. *obliče se* au putut fi ușor corectate în *însuși*, respectiv *îveștiși-te*. Dealtfel, în ceea ce privește forma din urmă, trebuie să precizăm că ms. rom. 3465 prezintă grafia УН УВШНТБ , ceea ce poate constitui un indiciu că inițial

¹⁰⁵ Vezi articolul nostru *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, p. 294—295.

¹⁰⁶ Versiunea PM fiind lacunară, confruntarea nu s-a putut face decît pentru contextele comparabile din ps. XXVI, v. 2—9; ps. XLVIII, v. 8 — ps. LI, v. 3; ps. LII, v. 2 — ps. LXXVII, v. 54; ps. LXXVII, v. 65 — ps. CIV, v. 26; ps. CIV, v. 37 — ps. CVI, v. 9; ps. CVI, v. 19 — ps. CXLVI, v. 3; ps. CXLVIII, v. 2 — C. I v. 2; C. I, v. 16 — C. VI, v. 5.

¹⁰⁷ Scris: *înnălție*.

¹⁰⁸ Vezi articolul nostru *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, p. 283—284 și p. 295.

scribul copiasse ca în izvod *înveștite*, iar apoi, sesizând dezacordul gramatical, a intervenit suprascriind silaba *și*. În privința lui *cumîndari* (*cumîndare în PSă*), fonetismul pe care îl prezintă (*e* final > *i*) poate fi ușor atribuit copistului, care, și în alte locuri ale textului, scrie *întindi*, *mați*, *rădi-ci-se* etc.¹⁰⁹.

În concluzie, ipoteza ca *Psaltirea* Săulescu să reprezinte o ediție distinctă de cele tipărite în 1570 și 1577, a cărei versiune constituie sursa directă sau indirectă a ms. rom. 3465, ni se pare demnă de a fi luată în considerație. Avînd în vedere că ms. rom. 3465 păstrează o versiune slavonă cu traducere românească intercalată se poate presupune că exemplarul lui Săulescu cuprindea, la rîndul său, o versiune bilingvă, ceea ce este, de altfel, în acord cu încheierea noastră mai veche referitoare la sursa manuscrisului moldovenesc¹¹⁰. Nu ar fi, de altfel, exclus ca exemplarul lui Săulescu să fi aparținut ediției bilingve a *Psaltirii* (PI) din care N. Iorga a descoperit două fragmente dintr-o filă.

Dintre cele trei date sub care a fost semnalată *Psaltirea* lui Săulescu (1560, 1562 și 1568), cea din urmă trebuie să fie data reală a tipăririi ediției. Prima dată (1560), pe care unii au preluat-o după T. Cipariu, nu poate fi verificată, întrucît nu știm cine a pus-o în circulație. Cît privește cealaltă dată (1562), aceasta se datorează, foarte probabil, unei simple scăpări a lui G. Săulescu; în prospectul glosarului publicat în 1857, în care găsim exemplarul *Psaltirii* semnalat sub această dată, îl mai aflăm o dată semnalat și sub data 1568. În schimb, anul 1568 figurează atît în prima semnalare a exemplarului („Albina românească“ nr. 2/1840), cît și în titlul celor două glosare manuscrise (BAR, ms. rom. 1641 și 1648), dintre care primul scris chiar de mîna lui G. Săulescu. Dată fiind importanța textului, ar fi fost apoi de așteptat ca o ediție a *Psaltirii* tipărită în 1560 sau 1562 să fi fost pomenită de Coresi, alături de *Tetraevanghel* și *Apostol*, în postfața *Tilcului evangheliilor*. Pentru aceste motive, considerăm că, dintre cele trei date diferite care au însoțit referirile la exemplarul *Psaltirii* lui Săulescu, trebuie să reținem ca dată a imprimării sale anul 1568. În calea acceptării acestei concluzii se poate formula o obiecție legată de activitatea foarte bogată desfășurată de Coresi în perioada 1567—1569. După cum am mai arătat și cu alt prilej¹¹¹, în acest răstimp Coresi tipărește *Tilcul evangheliilor* și *Molitvenicul rumînesc* (circa 1567—1568) și cele două părți ale *Sbornicului slavon* (ultima tipărită între 12 VII — 6 XII

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 272.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 294. Un indiciu în acest sens l-ar putea constitui observația pe care o face G. Săulescu într-o notă a glosarului său. Comentînd sintagma *pămîntulū născuși* (ps. XLVIII, v. 2), el o raportează la gr. *gēgenais* și la sl. *zemiije* (*Glosariul Psaltirei lui Koreși*, p. 303—304). Versiunile slave și tipărite din secolul al XVI-lea prezintă, într-adevăr, în acest loc, termenul *zemiije*. În legătură cu prezența acestui termen în corpul glosarului se ridică desigur întrebarea referitoare la sursa slavă utilizată de G. Săulescu. A consultat acesta la întocmirea glosarului și o *Psaltire* slavonă (fapt posibil întrucît avem cunoștință că în 1850 era în posesia unui manuscris slavon al psalmilor, conservat în prezent la BAR, ms. sl. 1) sau pur și simplu s-a raportat în acest caz cu totul singular la versiunea slavonă care însoțea textul românesc din exemplarul său (în ipoteza că versiunea lui era bilingvă)? Un răspuns precis este, fără îndoială, imposibil de dat.

¹¹¹ Vezi articolul nostru *O ediție brașoveană din secolul al XVI-lea a unei cărți venețiene*, în LR, XIX, 1970, nr. 6, p. 530.

1569). Tot în acest interval, mai curînd în 1568, se tipărește la Brașov și un *Slujebnic* slavon, a cărui paternitate coresiană nu este însă sigură ¹¹². Ne putem, așadar, întreba dacă în cursul anului 1568, diaconul muntean a mai avut răgazul necesar pentru a imprima și o ediție bilingvă a *Psaltirii*. Admițînd că volumul acesteia ar fi fost aproximativ același cu al ediției din 1577, la rîndul ei bilingvă, deci de cca 79 de caiete (format în-quarto), și raportîndu-ne la un ritm maxim de tipărire de 0,75 coală/zi, imprimarea ei ar fi necesitat cam 3½ luni; intervalul tipăririi s-ar putea ridica totuși la 5 luni, dacă am admite un ritm minim de tipărire de 0,53 coală zi ¹¹³. Pentru a vedea dacă Coresi a avut răgazul necesar tipăririi acestei cărți (4—5 luni) în cursul anului 1568, trebuie în prealabil să mai aducem unele precizări. Prima privește *Sbornicul* slavon, partea I, ediție din care pînă nu de mult nu ne era cunoscut nici un exemplar. De curînd, un exemplar defectuos aparținînd acestei ediții s-a găsit în biblioteca Mitropoliei din Tîrnovo. Din datele pe care le-a furnizat descrierea exemplarului ¹¹⁴, putem estima dimensiunile lui la cca 252—256 file. Presupunînd pentru prima parte a *Sbornicului* același ritm de imprimare pe care îl probează raportul $\frac{\text{nr. colilor}}{\text{nr. zilelor}}$ în cazul *Sbornicului*, partea a II-a, se poate

conchide că durata tipăririi lui nu a depășit 6 luni. Conform acestor calcule, imprimarea *Sbornicului* slavon (partea I) s-a putut realiza foarte bine în prima parte a anului 1569 (tipărire a părții a II-a începe la 12.VII). Pe de altă parte, este posibil ca *Tilcul evangheliilor* și *Molitvenicul rumânesc* să fi ieșit de sub teascuri în cursul anului 1567 sau poate cel mai tîrziu la începutul anului 1568. Reunind toate aceste date, reiese, așadar, că în cursul anului 1568 Coresi ar fi avut timp suficient pentru a tipări o ediție bilingvă a *Psaltirii*, care în condițiile normale de lucru ale tipografiei brașovene nu necesita o durată mai mare de 4—5 luni. Această ipoteză poate fi validată, chiar dacă admitem că *Slujebnicul* slavon datează din 1568 și a fost imprimat de Coresi; dimensiunile sale reduse impuneau o activitate tipografică de cel mult 5 luni, care, printr-un ritm de lucru mai susținut, putea fi încheiată și într-un timp mai scurt (3—4 luni) ¹¹⁵.

Am insistat mai mult asupra datei pe care trebuie să o avem în vedere pentru ediția reprezentată de exemplarul lui Săulescu, deoarece clarificarea acestei chestiuni ne permite să stabilim mai ușor legăturile dintre edițiile coresiene ale *Psaltirii*. Cînd ne-am ocupat de versiunea din ms. rom. 3465 (PM), am reținut două ipoteze referitoare la raporturile pe care le prezintă sursa ei cu edițiile din 1570 și 1577 ¹¹⁶. Astăzi, cînd susținem că izvorul manuscrisului moldovenesc (PM) l-a constituit ediția

¹¹² *Ibidem*, p. 531.

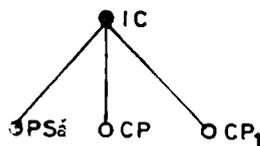
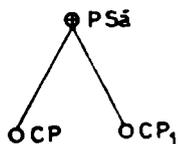
¹¹³ Concluziile noastre referitoare la aprecierea randamentului tipografic au fost expuse într-o comunicare (*Observații asupra tiparului coresian. Problema randamentului tipografic*) prezentată în 1970 în cadrul Sectorului de limbă literară și filologie al Institutului de lingvistică din București.

¹¹⁴ Petăr Atanasov, *Нови дани за славянското книгопечатане в Римъния през XVI век*, în „*Studia Balcanica*”, 1970, p. 138—139.

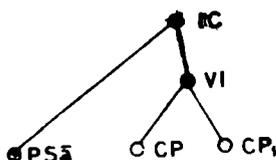
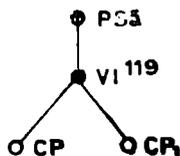
¹¹⁵ Vezi articolul *O ediție brașoveană din secolul al XVI-lea a unei cărți venețiene*, p. 530.

¹¹⁶ Vezi articolul nostru *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, p. 294.

căreia îi aparține și exemplarul lui Săulescu, legăturile de filiație pe care le-am indicat în trecut rămân, în mare, aceleași ¹¹⁷.

Numai prin una dintre aceste două steme putem explica, în mod satisfăcător, concordanțele pe care versiunea Săulescu le prezintă, în mod separat, când cu ediția din 1570, când cu aceea din 1577. Ca *Psaltirea Săulescu* să fi fost o versiune intermediară între cele două versiuni coresiene este imposibil de presupus, în primul rînd, datorită datei de imprimare (1568), care pînă la proba contrară nu poate fi pusă în discuție, în al doilea rînd, pentru că trăsăturile pe care le prezintă în comun cu *Psaltirea Scheiană* ¹¹⁸ nu se regăsesc în edițiile din 1570 și 1577. Tocmai acest din urmă aspect ne face să credem că în ambele steme trebuie să presupunem o prelucrare (a lui PSă sau a lui IC) din care descinde în mod separat alți ediția din 1570, cit și aceea din 1577. Dacă nu am admite existența acestei versiuni intermediare ar fi mai greu de explicat particularitățile pe care ediția din 1570 le prezintă în comun cu ediția din 1577, nu însă și cu *Psaltirea Săulescu* (respectiv cu PM). În mod independent, cele două ediții (CP și CP₁) nu puteau ajunge la o serie de greșeli comune și omisiuni. Pe de altă parte, nu putem crede nici în alternativa ca ediția din 1577, întemeindu-se pe ediția reprezentată de *Psaltirea Săulescu*, să fi fost confruntată cu ediția din 1570, din care a reținut omisiuni și forme greșite, inexistente, în schimb, în versiunea din 1568. Mult mai simplu rezolvăm aceste contradicții admitînd existența unei versiuni intermediare între ediția din 1568, respectiv IC, pe de o parte, și edițiile din 1570 și 1577, pe de altă parte. Încadrarea acestui nou element în cadrul celor două steme de filiație determină următoarele legături între texte :

¹¹⁷ În stemele de mai jos am folosit următoarele semne grafice : ⊕ = versiune presupusă, ○ = versiune existentă, ⊗ = versiune pierdută ; sigla IC = izvor comun.

¹¹⁸ În acest sens pledează particularitățile convergente dintre PM și PS (*O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, p. 290—292), precum și omisiunea existentă la C. II, v. 11 în PSă și PM (vezi mai sus, p. 239).

¹¹⁹ VI = versiune intermediară.

Ceea ce ar mai fi de spus pe marginea celor două steme privește indeosebi versiunea intermediară(VI). Prelucrările intervenite cu ocazia constituirii ei sînt foarte mici. De fapt, nici nu este potrivit să vorbim de o prelucrare propriu-zisă a textului ; mai curînd poate fi vorba de o transcriere a ediției din 1568 (PSă) sau a izvorului comun (IC), cu care prilej s-au strecurat unele forme greșite și omisiuni și prea puține substituiri fonetice sau lexicale ; de pildă, la ps. LXXIII, v. 7, forma *sfîntirea*, pe care o presupunem și pentru ediția din 1568, întrucît se regăsește și în ms. rom. 3465 și în *Psaltirea Scheiană*, a fost înlocuită în versiunea intermediară prin *sfînșirea*, atestată de edițiile coresiene (CP și CP₁). Cu prilejul tipăririi edițiilor din 1570 și 1577, o serie de particularități din ediția din 1568 sau din izvorul comun (IC), prezente, totodată, și în versiunea intermediară (VI), au fost reținute sau dimpotrivă înlocuite, în mod diferit, de edițiile imprimate în 1570 și 1577. De exemplu, forma greșită *dodeirii* (ps. LIX, v. 14) a trecut din ediția din 1568 (PSă) sau din izvorul comun (IC), prin mijlocirea versiunii intermediare (VI), numai în ediția din 1570. nu însă și în ediția din 1577 (*dodeitorii*). În schimb, *păscuite* (ps. XCIX, v. 3), o lecțiune greșită pentru *păscutei*, a intrat din versiunea intermediară (căci se regăsește și în PSă) numai în ediția din 1577 ; în ediția din 1570 *păscuite* a fost înlocuit prin *păscute*, prelungindu-se deci sub o altă formă greșeala inițială.

În final, trebuie să reținem faptul că versiunea *Psaltirii Săulescu* deține rolul cel mai important în lămurirea modului în care s-au constituit versiunile tipărite în 1570 și 1577. Ea ne permite să urmărim destul de bine o *porțiune a drumului* parcurs de o versiune românească, descinzînd din vechea traducere a psalmilor, de la un punct de referință pînă acum necunoscut (identificabil cu IC sau PSă) pînă la un punct de bifurcație (VI), iar de aici spre concretizările cunoscute — edițiile din 1570 și 1577 (CP și CP₁). Este vorba, probabil, de un drum scurt în timp, dar instructiv prin observațiile ce se degajă din examinarea rezultatelor spre care ne-a condus parcurgerea lui. Cîteva idei merită, astfel, să fie reținute, avînd și o valoare metodologică : a în cazul mai multor ediții succesive ale aceleiași cărți, ultima ediție nu derivă cu necesitate din cea care o precedă ; b în vederea retipăririi unui text, la tipar se încredința versiunea manuscrisă și nu versiunea tipărită anterior ; c versiunile coresiene cercetate prezintă de la o ediție la alta mici modificări, cele mai multe fortuite (omisiuni, forme greșit tipărite sau preluate din sursa comună), altele deliberate (încercări de îmbunătățire a textului); acestea din urmă au un caracter pur ocazional, iar uneori sînt lipsite de o motivație serioasă. Constatarea nu poate surprinde, de vreme ce revizia care se făcea tuturor textelor preluate de aiurea în vederea tipăririi lor de către Coresi se efectuase și pentru *Psaltire*, dar mult mai înainte, precedînd imprimarea ediției din 1568 (PSă). În edițiile din 1570 și 1577 avem, așadar, a face cu îndreptări „de mina a doua“, de prea mică importanță, pentru a mai schimba cu ceva din fizionomia unei versiuni definitivate anterior în scopul trimerii ei la tipar.

IV. *Locul Psaltirii Voronețene și al Psaltirii Scheiene între celelalte versiuni. Difuzarea și prefacerea vechii traduceri*

Ne vom ocupa în continuare de relațiile pe care le prezintă psaltirile *Voronețeană* și *Scheiană* cu celelalte versiuni, acordând totodată atenție prefacerilor suferite de vechea traducere pe parcursul difuzării ei. Abordarea subiectului este dificilă, întrucât, din rîndul versiunilor care au circulat, în special, pe cale manuscrisă în secolul al XVI-lea, nu avem cunoștință decît de un număr redus. Exceptînd *Psaltirea Hurmuzaki*, care prezintă o situație aparte, și copia din ms. rom. 3465, care derivă, probabil, din ediția tipărită în 1568, nu mai deținem din această perioadă decît două versiuni manuscrite, ambele copii rotacizante (PS, PV). Împărtășim totuși convingerea că examinarea acestora în corelație cu celelalte versiuni amintite ne poate ajuta să întrezărim unele din etapele mai importante parcurse de traducerea românească a *Psaltirii* prin intermediul copiștilor, iar mai tîrziu al tiparului. S-a spus în repetate rînduri că toate versiunile psalmilor din secolul al XVI-lea, mai puțin *Psaltirea Hurmuzaki*, derivă din aceeași traducere, după cum s-au mai scos în evidență o serie de trăsături care diferențiază aceste versiuni. Nu s-a încercat însă a se urmări, pe baza acestor divergențe, felul în care se grupează textele, eventual chiar subsumarea lor unor tipuri de versiuni, ceea ce ar fi contribuit la o mai bună cunoaștere a relațiilor dînte texte, precum și a prefacerilor survenite pe anumite filiere de transmitere a vechii traduceri.

Locul Psaltirii Voronețene între celelalte versiuni. Examinarea comparativă a construcțiilor prepoziționale din *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea Scheiană* și din *Psaltirea* tipărită în 1577 a scos la iveală o deosebire tranșantă între prima versiune și celelalte două¹²⁰. Deosebirile nu se limitează numai la atît și în destule locuri ale psalmilor, *Psaltirea Voronețeană* se diferențiază de *Psaltirea Scheiană* și edițiile coresiene din 1570 și 1577, prin traduceri diferite care se constată și la nivelul altor categorii gramaticale. Fapt notabil, o parte dîntre aceste divergențe apropie versiunea *Psaltirii Voronețene* de aceea a *Psaltirii Hurmuzaki*. La faptele semnalate mai sus (p. 218—219), vom mai adăuga cîteva :

- PV : brațul sfintu <a> lui
- PH : brațul sfintu a lui
- CP, CP₁ : suptsuoara sfinta lui
- PS : susioara sfinta lui
myșica staa ego

(ps. XCVII, v. 1)

¹²⁰ Jiřina Smrčkova, *Au sujet de la méthode des recherches de l'influence slave sur le roumain*, p. 139—147.

PV : *glasure cîntecelor*
PH : *glasurele cîntărilor*
PS, CP, CP₁ : *glasurile cîntărilor*
glasë psalo(m)stë
(ps. XCVII, v. 7)

PV : *se minie*
PH : *se minie*
PS, CP, CP₁ : *să se minie*
da gnëvlet se
(ps. XCVIII, v. 1)

PV : *că fricosu-i*
PH : *că fricos e*
CP, CP₁ : *că cu frică*
PS : *că <cu> frica*
jako strašno
(ps. XCVIII, v. 3)

PV : *e noi oamerii lui semu*
PH : *e noi sãm oamenii lui*
PS, CP, CP₁ : *e noi oamenii lui*
my že ljudie ego
(ps. XCIX, v. 3)

PV : *se nedejduiască*
PH : *se nedejdiască*
PS, CP, CP₁ : *să upovăiască*
da upovaetî
(ps. CXXX, v. 3)

PV : *că buru e*
PH : *că e bunru*
PS, CP, CP₁ : *că e bine*
jako dobro
(ps. CXXXIV, v. 3)

Mulțimea exemplorilor de acest fel nu se poate datora hazardului. Dealtfel, am semnalat deja (vezi p. 218) existența în *Psaltirea Voronețeană* și *Psaltirea Hurmuzaki* a unei greșeli de traducere identice : *smochinele* pentru *sykamenyi(ch)* „mure“ (ps. LXXVII, v. 52), precum și a unei lecțiuni greșite : *codrii* în loc de *chedrii* (ps. CXLVIII, v. 9). Ele nu constituie însă singurele dovezi de acest gen :

La ps. XCVII, v. 1, *sp(s)e ego* „spăsi el“ este tradus, în *Psaltirea Voronețeană*, *spășenia lui*, considerîndu-se că *sp(s)e* este abrevierea substantivului *sūpasenie*. Greșeala reapare în *Psaltirea Hurmuzaki* sub forma *scoaterea lui* ; cf. în acest text folosirea frecventă a termenilor *scoatere* și *scoate* în loc de *spășenie* și *spăsi*. *Psaltirea Scheiană* și edițiile coresiene (CP, CP₁) prezintă în acest loc traducerea corectă *spăsi el*.

La ps. XCVIII, v. 5, *podñožiju*, „scăunelului, reazemului“ este tradus în *Psaltirea Voronețeană sup talpele*, iar în *Psaltirea Hurmuzaki sup talpele*, traducătorul gândindu-se poate că *reazemul picioarelor* (cf. *podñožiju nogu*) se află întotdeauna *sub tălpi*; cf. PS, CP și CP₁: *sup podnojiia*, traducere ce pare a-și avea punctul de plecare în varianta din PV și PH (s-a substituit *talpe* prin *podnojiia*, menținându-se însă și prepoziția *sup*).

Din toate aceste exemple reiese suficient de clar că *Psaltirea Voronețeană* se diferențiază într-o serie de locuri ale versiunii de *Psaltirea Scheiană* și edițiile coresiene (CP și CP₁), reflectând, totodată, unele particularități existente în *Psaltirea Hurmuzaki*. Dacă nu în totalitatea lor (căci echivalări identice pot surveni câteodată și, în mod independent, la doi scribi care pe alocuri traduc), măcar într-o proporție ce pare a fi însemnată, aceste particularități au ajuns în *Psaltirea Voronețeană* și în *Psaltirea Hurmuzaki* printr-o filieră diferită de aceea din care descind *Psaltirea Scheiană* și versiunile coresiene. *Psaltirea Voronețeană* și *Psaltirea Hurmuzaki* nu derivă direct din originalul traducerii, ci cel puțin printr-un intermediar, numit de noi *intermediarul A*, încheiere spre care ne conduce lecțiunea greșită *codrii* în loc de *chedrii* (ps. CXLVIII, v. 9) a cărei explicație am dat-o mai sus (p. 219).

Lecțiunea *tărie* din *Psaltirea Voronețeană* (ps. XCV, v. 7), în loc de *tătîinii* (CP, CP₁), respectiv *tătîirii* (PS), dovedește că izvodul indirect al acestui manuscris a fost rotacizant. Greșeala nu a putut rezulta decât în urma unor coruperi succesive ale formei *tătîirii*: *tătîirii* > *tării* > *tărie*.

Locul Psaltirii Scheiene între celelalte versiuni. Prin prisma exemplor care opun *Psaltirea Voronețeană* față de *Psaltirea Scheiană* și edițiile coresiene (CP și CP₁), versiunile din urmă se află într-un strîns raport de proximitate. Examinarea îndeaproape a acestor versiuni ne oferă posibilitatea să stabilim că la baza lor se află o versiune, numită de noi *intermediarul B*, în care au pătruns o serie de greșeli ce nu pot fi atribuite vechii traduceri¹²¹.

Ps. LV, v. 6: pasajului din versiunile slavone *vūselēt se i sūkryeti* „locui-vor și se vor ascunde“ îi corespunde în cele trei versiuni (PS, CP, CP₁) traducerea *într-înși ascund*. Ea se explică printr-o copie intermediară în care traducerea corectă *întră și ascund* a fost transcrisă greșit *într-înși ascund*¹²²; cf. și în alte locuri ale celor trei versiuni, v. sl. *vūseliti* transpus prin *întra*.

La ps. LXVII, v. 19, *protivēštę se vūseliti* „cei ce se împotrivesc a locui“ este tradus în cele trei versiuni *ce se protivescu-se în tine* (în *tire* — PS). În *tine* (*tire*) este o lecțiune greșită a lui *între* petrecută într-o copie intermediară; în forma corectă pasajul respectiv suna astfel: *ce se protivescu se (= să) între*.

Ps. LXXVII, v. 60: pasajului din versiunile slavone *eže dēlo(m)mēr-no(m)* „cu funii de împărțire“ îi corespunde în *Psaltirea Scheiană* și în edi-

¹²¹ Cf. în acest sens Candrea, PS, I, p. LXXXI, nota 1; N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, p. 41; Ion Gheție, *Presupusul original rotacizant al Psaltirii Scheiene*, p. 427.

¹²² Candrea, PS, I, p. LXXXI, nota 1.

țiile coresiene (CP și CP₁) traducerea *cu fune deade-lă în măsură*. Pentru explicarea acestei echivalări greșite a v.sl. *děloměrínŭ* trebuie să presupunem că într-o versiune mai veche, poate chiar în originalul traducerii, pasajul avea următoarea înfățișare : *cu fune deală măsură ; dēlo(m)měrno(m)* a fost analizat în *dēlo(m)* și *měrno(m)* și tradus ca atare *deală-măsură*. Ulterior, într-o copie, *deală* a fost analizat în *dea*, verb, și *lă*, pronume, așa cum ne încredințează versiunea *Psaltirii Voronețene* : *cu funre da-lă măsură*. Prin modificările survenite într-o altă copie (*da* sau *dea* înlocuit prin *deade* și introducerea prepoziției *în*, pentru ca pasajul să capete totuși un sens) s-a cristalizat varianta de traducere pe care o atestă *Psaltirea Scheiană* și versiunile coresiene.

La ps. CXXXVIII, v. 3, pentru *nepotlačenoę* „necălcata“ cele trei versiuni prezintă forma coruptă *călcata* intrată printr-o filieră comună ; cf. *necălcata* (PH și PV).

La ps. CL, v. 2, *Psaltirea Scheiană* și edițiile coresiene (CP și CP₁) se diferențiază de celelalte versiuni prin prezența unui termen care nu aparține acestui verset : *lăudați elu după prea multă mărire silelor lui* — PS ; *lăudați el după prea multă mărirea sileei lui* — CP, CP₁ ; cf. *chvalite ego po přemnogomu veličŭstvŭju ego* „lăudați-l după mulțimea slavei lui“. Prezența termenului *sileei* constituie o inadvertență în acest pasaj, avându-și sursa într-un verset anterior :

- v. 1 Lăudați Zeul în sfinții lui,
lăudați el întru învîrtoșarea *sileei* lui.
- v. 2 Lăudați el în silele lui,
lăudați el după prea multă mărirea *sileei* lui.

Probabil că, după scrierea cuvîntului *mărirea*, scribul a continuat să scrie *sileei lui* din primul verset, atenția fiindu-i deplasată asupra acestei sintagme datorită asemănării dintre finalul cuvîntului *invîrtoșarea* și cel al cuvîntului *mărirea* ¹²³.

Unele greșeli și omisiuni pe care *Psaltirea Scheiană* le conține în comun numai cu una dintre cele două versiuni coresiene provin din același intermediar B. La ps. XII, v. 6, pentru v. sl. *vŭspoę* „cînt“, *Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea* tipărită în 1577 prezintă termenul *cînd*, rezultat dintr-o lecțiune greșită (cf. CP : *cînt*) ; la ps. LXXI, v. 15, pentru v. sl. *zlata* „aur“, atît *Psaltirea Scheiană*, cît și ediția din 1577 prezintă forma coruptă *arul* (cf. CP : *aurul*) ¹²⁴ ; la ps. XVII, v. 15, s-a omis în *Psaltirea Scheiană* și în ediția din 1577 conjuncția *și*, existentă, în schimb, în ediția coresiană din

¹²³ Greșeala se explică la fel de ușor, dacă admitem că ultima silabă a celor două cuvinte putea fi scrisă la capăt de rînd în izvodul pe care îl transcria copistul :

..... lău
dați el întru învîrtoș
rea sileei lui. Lăudați
el în silele lui. Lăudați
el după prea multă mări
rea lui.....

¹²⁴ Pentru prezența acestor două greșeli în PS și CP₁, vezi aceeași explicație și la N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, p. 41.

1570. La ps. LXX, v. 23, s-a omis. de această dată, numai în *Psaltirea Scheiană* și în ediția din 1570, pronumele *mie* (prezent însă în CP₁) etc.

O serie de particularități pe care atât *Psaltirea Scheiană*, cit și versiunile coresiene le prezintă în mod separat cu *Psaltirea Hurmuzaki* sau cu *Psaltirea Voronețeană* au pătruns tot prin intermediarul B. Examinarea versiunii *Psaltirii Scheiene* scoate la iveală câteva fapte care înlesnesc pentru acest text și o altă explicație. În primul rând, nu este exclus ca *Psaltirea Scheiană* să se fi întemeiat pe un izvod bilingv a cărui versiune românească a fost uneori confruntată cu versiunea slaxonă paralelă. O urmă directă a versiunii slavone ne întimpină la ps. LXVII, v. 28 (*Acie tu Veniamin giurelui*) unde *tu* este corespondentul slavon al lui *acie*: *tu Veniamini junoša* „acolo Veniamin cel tânăr“. Cum pasajul românesc prezintă în manuscris următoarea dispoziție pe rînduri :

. (.)acie
tu Veniamin giurelui

rezultă că, după copierea cuvîntului *acie*, scribul a transcris pe *tu*, aflat la început de segment în versiunea slavonă, indus poate în eroare de numele propriu *Veniamini*, care apărea, sub aceeași formă grafică, în ambele versiuni (slavonă și românească).

Poate tot cu acest prilej, a pătruns în *Psaltirea Scheiană* și greșeala pe care o constatăm la ps. XL, v. 3 : *in fsatul lui* ; cf. *vūse lože ego* „tot așternutul lui“ ; CP, CP₁ : *tot stratul lui* ; PH : *tot așternutul lui*. Ea se întemeiază pe o falsă analiză contextuală : *vūse lože ego* a fost citit *vū selo že ego*.

Întîlnim însă în *Psaltirea Scheiană* unele îndreptări de traducere, aparținînd scribului, care ne fac să credem că la alcătuirea acestei versiuni s-a consultat sporadic și o a doua versiune românească diferită de intermediarul B. La ps. LXXIX, v. 7, scribul copiază întîi *vrajmașii noștri*, adoptînd varianta de traducere existentă în *Psaltirea Hurmuzaki*, apoi înlocuiește *vrajmașii* cu *dracii*, adică cu termenul existent în edițiile coresiene (CP, CP₁). La ps. LXXXIII, v. 13, copistul scrie *îmblîndu* (cf. *chodești(ch)* „cei care îmblă“) recurgînd la transpunerea greșită existentă și în *Psaltirea Voronețeană*, după care modifică pe *îmblîndu* în *îmblătorul*, adoptînd deci varianta de traducere, la rîndul ei, inexactă din versiunile coresiene (CP, CP₁ : *îmblătoriul*). La ps. CXVIII, v. 128, *Psaltirea Scheiană* prezintă o traducere dublă : *toată calea rrea nedereaptă uriiu* (cf. *vūsekī pōtī nepravdō vūznenavidēchī* „toată calea nedreaptă am urit“); dubla echivalare a termenului *nepravdō* în versiunea de față ar înlesni o explicație asemănătoare. Ipoteza constituirii versiunii *Psaltirii Scheiene* prin consultarea unei a doua versiuni ar putea fi dedusă indirect și pe baza unei greșeli comune pe care o prezintă *Psaltirea Voronețeană* și edițiile coresiene din 1570 și 1577 (deci texte descinzînd din intermediare diferite). Astfel, la ps. XCI, v. 10, cele trei versiuni prezintă contextul și *bătrînețele mele intru gras* (cf. *i starostī moa vū elei mastitē* „și bătrînețele mele în untdelemn gras“), unde avem de-a face fie cu omisiunea termenului *untu*, fie cu lecțiunea greșită *intru* a sintagmei *in untu* (cf. PS : și *bătrînițele mele <in> untu gras*). Completarea lacunei în *Psaltirea*

Scheiană s-ar putea, aşadar, datora consultării unei a doua versiuni care aparţine unei copii premergătoare producerii acestei greşeli.

Dacă amîndouă versiunile consultate de copist erau rotacizante este mai greu de precizat. În tot cazul, intermediarul B trebuie să fi fost rotacizant. S-a produs, dealtfel, o probă incontestabilă că textul aflat în miinile copiştilor *Psaltirii Scheiene* cuprindea forme rotacizante. Este vorba de lecţiunea *şi ca aurul* în loc de *şi ca urul* (= unul), ps. LXXXI, v. 7¹²⁵. Un exemplu similar este cel deja semnalat la ps. LXVII, v. 19, unde verbul *între* a fost înlocuit prin *în tire* (vezi p. 247). Numai un scrib rotacizant putea comite o asemenea greşeală, considerîndu-l pe *între* o grafie lacunară a lui *în tire*. OŃ, cum greşeala reapare şi în versiunile coresiene (CP, CP₁ : *în tine*), este limpede că sursa ei nu putea fi decît intermediarul B. În cele două ediţii braşovene, exemplul se pare că nu este singular. La ps. LXIII, v. 6, în loc de *ispitire* din *Psaltirea Scheiană* (cf. v. sl. *ispytania* versiunile coresiene (CP, CP₁) prezintă lecţiunea *ispitine*, în care, dacă nu avem a face cu o simplă greşeală de tipar, trebuie să vedem o grafie hipercorectă¹²⁶.

V. Revizia intermediarului B şi versiunile coresiene

Examinarea versiunilor coresiene (PSă, CP şi CP₁) ne-a condus la concluzia descinderii lor dintr-o sursă comună. În funcţie de cele două steme de filiaţie propuse, am stabilit că această sursă poate fi, într-o primă explicaţie, o versiune (IC) din care derivă atît ediţia din 1568 (PSă), cît şi ediţiile din 1570 şi 1577 (acestea din urmă printr-un intermediar), iar, într-o a doua explicaţie, însăşi versiunea ediţiei din 1568 (PSă). Cum *Psaltirea Săulescu* a trebuit să se întemeieze la rîndul ei pe o versiune manuscrisă, pentru comoditatea expunerii vom denumi atît versiunea IC, cît şi versiunea aflată la baza ediţiei din 1568 *intermediarul C*. Pe de altă parte, ca un corolar al relaţiilor care se statornicesc între *Psaltirea Scheiană* şi versiunile coresiene trebuie să admitem că intermediarul B a constituit punctul de plecare şi pentru intermediarul C. Acest intermediar C constituie, după părerea noastră, versiunea care a fost pregătită pentru a fi înaintată la tipar. Ea s-a întemeiat pe o revizie a intermediarului B, care, ca şi în cazul altor texte coresiene, a dus la apariţia a numeroase greşeli. Vom oferi cîteva exemple care denotă caracterul superficial al reviziei din punctul de vedere al respectării integrităţii textului :

La ps. IX, v. 28, în ediţiile coresiene (CP, CP₁) ne întîmpină pasajul *Preşade în lăuntruri* (cf. *preşiditi vŃ laatelechi* „şade întru pînditori“). Lecţiunea *lăuntruri* este explicabilă printr-o versiune care prezenta în acest loc traducerea *lătrături* (cf. PS : *Preaşade în lătrături*), de asemenea, greşită. V. sl. *lajateli* „pînditor“, dar şi „lătrător“ a fost transpus, poate chiar în originalul traducerii, prin *lătrători*. Sub pana unui copist neatent,

¹²⁵ Candrea, PS, I, p. LXXXI, nota 1 ; Ion Gheţie, *Presupusul original rotacizant al Psaltirii Scheiene*, p. 426.

¹²⁶ Vezi recenzia noastră din LR, XXVII, 1978, nr. 2, p. 212.

lătrători a devenit *lătrături*, cum atestă versiunea *Psaltirii Scheiene*, iar acesta din urmă a fost confundat cu *lăuntruri* în edițiile coresiene¹²⁷.

La ps. LXVII, v. 28, versiunile coresiene prezintă pasajul *Acia Veniamin junel în tremure* (cf. tu *Veniamini junoșa vū užasē* „Acolo Veniamin cel tânăr în uimire“). Știind că în *Psaltirea Scheiană*, pasajul respectiv glăsuiește *Acie Veniamin giurelui în temoare*, ne putem explica motivul care a determinat greșeala din versiunile coresiene: *temoare*, poate sub forma *temore*, a fost considerat o formă lacunară a lui *tremure*¹²⁶. Greșeala a pătruns prin intermediarul C. întrucât prezența ei în ms. rom. 3465 (PM) dovedește, în mod indirect, că se afla și în *Psaltirea Săulescu*.

La ps. LXXIII, v. 5, versiunile coresiene traduc pe *nenavideștei* „cei ce urăsc“ prin *nu urînd*. Ca să explicăm această inadvertență de traducere trebuie să ne raportăm la o versiune care prezenta în acest loc transpunerea *nu năvidiră* (cf. PS : *nu năvidiră*). După cum se știe, *nenavideti* „a uri“ a fost tradus în psaltirile din secolul al XVI-lea prin *nenăvidi*; în unele locuri ale psalmilor, prefixul *ne* a fost detașat de restul cuvântului și înlocuit prin *nu*¹²⁹ : *ce nenăvidescu Sionul* > *ce nu năvidescu Sionul* (PS, CP, CP₁ — ps. CXXVIII, v. 5) etc. Întilnind la ps. LXXIII, v. 5, traducere *nu năvidiră* (cf. *nenavideștei*), cel care revizua această versiune a înlocuit-o prin *nu urînd*; el a tradus participul prezent activ *nenavideștei* printr-un gerunziu, și nu printr-o formă verbală personală, cum cerea contextul, dar l-a menținut totodată și pe *nu* din versiunea pe care o prelucra.

La ps. CXVIII, v. 27, în loc de *ciudesele* (v. sl. *čjudesechī*; PS : *ciudele*), ambele versiuni coresiene conțin termenul *judeașele*, rezultat desigur printr-o greșeală de lectură : *ciudesele* citit *giudeșele*. Prezența greșelii în *Psaltirea Săulescu* poate fi presupusă pe baza versiunii ms. rom. 3465 (PM) : *judeașele*.

Revizia a fost mai mult de suprafață, unele din greșelile existente în intermediarul B pătrunzînd și în intermediarul C. La ps. LXVIII, v. 15, nu s-a observat omiterea cuvîntului *vreme* (cf. în versiunea slavonă *vrēme*; aceeași omisiune și în PS); la ps. LXVIII, v. 4, nu s-a observat amplificarea versetului prin introducerea nejustificată a conjuncției *și* : *chemînd și tăcu* (PS, CP, CP₁; cf. *zovy izmlūce* „chemînd, amortii“); adaosul a rezultat dintr-o falsă analiză contextuală : *izmlūce*, a fost segmentat în *i și zmlūce* etc. În versiunea nou constituită s-a produs, probabil, cu prilejul transcrierii, și o serie de omisiuni, inexistente în intermediarul B : la ps. XXVI, v. 9, edițiile coresiene (CP, CP₁) omit traducerea pasajului *pokri me vū tainē ego* (cf. PS : *coperi-me în ascunsul coperitul lui*); la ps. CXXXIX, v. 8 s-a omis în versiunile coresiene traducerea pasajului *neostavi mene* (cf. PS : *nu lăsa mine*) etc. În general, atenția celui care a revizuit intermediarul B pare a fi fost mai mult îndreptată asupra schimbării unor termeni prin alții, dar motivele ce au determinat aceste substituiri lexicale nu reies cu claritate. Revizorul nu pare a fi fost animat

¹²⁷ Candrea, PS, I, p. LXXI.

¹²⁸ *Ibidem*, p. LXXII.

¹²⁹ Densușianu, HLR, II, p. 516.

de ideea respectării unui principiu unitar, indiferent care ar fi fost acesta: al preciziei traducerii, al accesibilității textului sau al trecerii versiunii într-o „haină“ muntenească. Într-o serie de exemple s-ar putea vorbi mai curînd despre tendința introducerii unor termeni românești apropiați de cei din versiunea slavonă. Așa pare a fi cazul cu *bezaconiile* (cf. *bezakonii*, ps. CXXIX, v. 8 — *fără legile*. PS, PV), *deală* [cf. *dělo(m)*, ps. LXXXV, v. 7 — *lucru*, PS, PV], *duhul* (cf. *dchĭ*, ps. CXLII, v. 7 — *sufletul*, PS, PV), *miloste* (cf. *milostĭ*, ps. XCVII, v. 3. CXXXV, v. 1, 2, 3 — *mesecare*. PS, PV) etc. Trebuie să precizăm că această preferință nu este vizibilă în toate punctele versiunilor coresiene; în alte locuri ea este chiar infirmată, ceea ce, în ultimă instanță, dovedește aceeași inconsecvență a reviziei despre care am mai amintit.

VI. Psalmii din Molitvenicul rumânesc (CM)

Această tipăritură coresiană păstrează doisprezece psalmi : ps. I, II, III, CIII, CXVI, CXXIX, CXL, CXLI (incluși în *Slujba vecernici*) și ps. XVI, XXIV, L și LIII (incluși în *Slujba Utreniei*). Cu excepția unor mici fragmente din ps. L, v. 7—11, 18—20, LIII, v. 1—2, CXVI, v. 1—2, CXXIX, v. 5—8 și CXLI, v. 4—7, păstrați în original ¹³⁰, restul psalmilor ne sînt cunoscuți dintr-o copie manuscrisă din prima jumătate a secolului al XVII-lea ¹³¹. Din examinarea comparativă a fragmentelor tipărite cu părțile corespunzătoare din copia diacului Ioan din Pociovelește reiese că singurele diferențe sînt de ordin grafic și fonetic. Pe de altă parte, avînd în vedere că, sub raportul morfologiei, lexicului și al sintaxei, copistul bihorean a intervenit foarte rar în textul ediției *Cazaniei și Molitvenicului rumânesc* ¹³², examinarea psalmilor păstrați în copia sa ne poate forma o idee suficient de clară despre versiunea celor tipăriți.

Comparația acestor psalmi cu cei similari din versiunile coresiene scoate la iveală un număr destul de mare de diferențe, care în totalitatea lor nu pot fi atribuite copistului. Aceste deosebiri reliefează o versiune alterată în unele privințe prin traduceri greșite (ps. XXIV, v. 21 : *să nu mă rușinedzi* în loc de *să nu mă rușinez*, CP, CP₁ — cf. *da ne postyždo se*; ps. XVI, v. 1 : *socotêște în urechi* ¹³³ *ruga mă* în loc de *socoteaște ruga mea*, CP, CP₁ — cf. *vĭnušĭ mlenie moe*; ps. XVI, v. 7 : *dereptăției tale* în loc de *dereapteei tale*, CP, CP₁ — cf. *desnici tvoei* etc.), omisiuni (ps. II, v. 10 : *învățați-vă <...> judecătorii* în loc de *învățați-vă toți judecătorii*, CP, CP₁; ps. XXIV, v. 17 : *că sângurū <...> și mēserū* în loc de *că singur neam și measer*, CP, CP₁ — cf. *jako edino ro(d) i ništĭ* etc.) sau amplificări nejustificate ale textului (ps. XVI, v. 3 : *cu foc înfierbântatu-m-ai* în loc de

¹³⁰ Titus Furdui și Alexandru Mareș, *op. cit.*, p. 57—58; L. Onu, *op. cit.*, p. 452—466.

¹³¹ Vl. Drimba, *op. cit.*, p. 565—570.

¹³² În general, substituirile lexicale operate de diacul Ioan în copia sa sînt puține; cf. Vl. Drimba, *op. cit.*, p. 554—555.

¹³³ V. sl. *vĭnušĭ*, tradus *socoteaște*, în CP₁ și CP₂, a fost segmentat în *vŭ* și *uŭĭ* și retradus ca atare : *în urechi*.

ințierbintatu-m-ai, CP, CP₁ — cf. *raždeglj mę esi*; ps. L, v. 15 : și *bucura-să-va* în loc de *bucură-se*, CP, CP₁ — cf. *vūra(d)uot se*; ps. CIII, v. 18 : *pa-sărilor ceriului* în loc de *pasărilor*. CP, CP₁ — cf. *pticę* — etc.). Alte diferențe evidențiază, în schimb, unele apropieri între versiunea psalmilor din *Molitvenic* și versiunile *Scheiană*, *Voronețeană* și *Hurmuzaki*. Iată, de exemplu, cum se prezintă aceste concordanțe pentru ps. CIII, CXVI, CXXIX, CXL și CXLI, adică pentru cei păstrați și, în *Psaltirea Voronețeană* :

	CM	PS	CP, CP ₁	PV	PII
ps. CIII, v. 4	<i>puseși</i>	puse	puse	puse	<i>puseși</i>
v. 13	<i>dau</i>	deade	deade	<i>dau</i>	da-vor
v. 14	<i>de rodul</i>	de plodul	de plodul	<i>de rodul</i>	de rroada
v. 21	<i>întru ia</i>	in ea	in ea	—	întru ea
v. 22	<i>puii lei-lor</i>	schim- m<e>ni	schimenii	—	<i>puii<...></i>
v. 23	<i>răsare</i>	luci	luci	—	<i>răsare</i>
v. 26	<i>largă</i>	tinsă	tinsă	—	<i>e largă</i>
v. 26	<i>număru</i>	măsură	măsură	—	<i>număru</i>
v. 27	<i>ačala</i>	cesta	cesta	—	<i>acela</i>
v. 29	<i>bunătate</i>	dulceață	dulceață	—	<i>bunrătatea</i>
v. 36	<i>să nu fie ei</i>	nefiind lor	nefiind lor	—	<i>ca se nu fie ei</i>
ps. CXVI, v. 2	<i>mila</i>	mesererea	milostea	meserearea	<i>mila</i>
ps. CXXIX, v. 5	<i>nedejdui</i>	upuvăi	upovăi	<i>nedejdui</i>	<i>nedejdui</i>
v. 6	<i>să nădăj-duiască</i>	<i>să upuvă-iască</i>	<i>să upovă-iască</i>	<i>se nedejdu-iască</i>	<i>se nedej-duiască</i>
v. 7	<i>meserere</i>	<i>meserearea</i>	miloste	<i>mesereare</i>	<i>mila</i>
v. 8	<i>fără-legile</i>	<i>fărălegile</i>	bezaco-niile	<i>fărălegile</i>	<i>fărălegile</i>
ps. CXL, v. 2	<i>înaintea ta</i>	intre tine	între tine	între tire	<i>înaintea ta</i>
v. 3	<i>ținere</i>	ferirea	hrănire	hrana	<i>ținreare</i>
ps. CXL, v. 4	<i><...> numă-ră-mă</i>	nu numă-ru me	nu numă-ru mă	<i><...> număru</i>	nu mă voi număra
v. 5	<i>iară</i>	er	e	e	<i>iară</i>
v. 8	<i>nedejdu-iiu</i>	upuvăiiu	upovăiiu	<i>nedejduiiu</i>	upovără
v. 9	<i>ce pusără</i>	ce ascun-seră	ce ascun-seră	ce ascun-seră	<i>ce puseră</i>
ps. CXLI, v. 2	<i>între elū</i>	într-înșu	într-îns	într-îns	<i>între el</i>
v. 2	<i>înnaintē lui</i>	într-înșu	într-îns	într-însu	<i>înraintea lui</i>
v. 3	<i>ce prensă imbla</i>	<i>ce prinsă imbla</i>	ce<...> imbla	<i>ce prensă imbla</i>	pre carea imblaiu
v. 4	<i>de la mine</i>	<i>de la mine</i>	de mine	de mere	<i>de la menre</i>
v. 5	<i>nădēja</i>	upuvăința	upovăința	<i>nedeajdea</i>	<i>nedeajdea</i>

De regulă, diferențele pe care psalmii din *Molitvenic* le prezintă față de versiunile coresiene se explică prin versiunile *Voronețcană* și *Hurmuzachi*. Dacă vom extinde comparația și asupra psalmilor care nu se păstrează în *Psaltirea Voronețcană*, o parte a acestor divergențe sînt explicabile printr-o versiune asemănătoare, în multe privințe, cu *Psaltirea Hurmuzaki*, mai rar și cu *Psaltirea Scheiană*.

		CM	PS	CP, CP ₁	PH
ps.	III, v.	1 <i>se scoulă pre mine</i>	sculară-se spre mene	se sculară spre mine	scoulă-se pre mere
ps.	XVI, v.	4 <i>feriu</i>	feria	păzii	voi ținrea
	v.	5 <i>urmele</i>	călcăturile	călcătu- rile	urmele
	v.	6 <i>graiuril <e></i>	cuvintele	cuvintele	graiurile
	v.	7 <i>meserêrê</i>	mesererea	mila	mila
	v.	7 <i>ceia ce nădăj- duiescū</i>	upovăindu	upovăind	carele nedej- di
	v.	8 <i>ferêște-mă</i>	fereaște-me	păzeaș- te-mă	ținre-me
	v.	9 <i>ce m-au chinuitū</i>	ce mi-au străstuit	ce m-au străstuit	ce me chinu- iră
	v.	13 <i>cu arma ta</i>	cu arma ta	cu armele tale	cu armele tale
ps.	XXIV, v.	2 <i>împarți ei pre tine nedejdūiū</i>	împarți-o în tire upu- văiiu	împarți-o în tine upovăii	împarți-i pre tinre nedejdiiu
	v.	5 <i>Dumnezeul</i>	Dzeul	Zeul	Dumnezeul
	v.	5 <i>în toată dzuōa</i>	în toată dzi	în toată zi	în totă dzuu
	v.	8 <i>după miloste</i>	că milostea	cu milos- tea	după milostea
	v.	12 <i>cură</i>	cură	curățează	curățeaste
	v.	12 <i>mult amu iaste</i>	multu e	multu e	multu e amu
	v.	15 <i>celora ce se temū</i>	înfricoș <a- ț>ilor	înfricoșă- ților	cei ce se tem
	v.	17 <i>mēserū santū eu</i>	measeru-s	measeru-s	measer simtu eu
	v.	18 <i>din nevoile mēle</i>	de nevoia mea	de nevoia mea	den nevoile meale
	v.	20 <i>vrăjmașii</i>	dracii	dracii	vrăjmașii
ps.	L, v.	13 <i>biruitoriu</i>	văldi- <ce>scu	vlădicescu	biruitoriu
	v.	14 <i>învăța-voiu</i>	învățu	învăț	învața-voiu
	v.	17 <i>jirtva</i>	cumîndare	cumînda- rea	jirtva
	v.	18 <i>nu urêște</i>	nu chinu- iaște	nu chinu- iaște	nu o urreaște
ps.	LIII, v.	5 <i>piiarde ei</i>	cumpli-i	potrebeaște ei	pierde-i-va

Din examinarea comparativă întreprinsă pe baza acestor cinci psalmi, observăm că versiunea din *Molitvenic* se apropie foarte mult de *Psaltirea Hurmuzaki* și numai în câteva exemple de *Psaltirea Scheiană*. Acest rezultat este normal, întrucât în comparația de față nu a putut fi adusă și versiunea *Psaltirii Voronețene*. Referitor la particularitățile pe care psalmii din *Molitvenic* le au în comun numai cu *Psaltirea Scheiană* (*mesereare, feri, cura* etc.) este de presupus că ele existau în porțiunea pierdută a versiunii *Psaltirii Voronețene*. În concluzie, versiunea care a stat la baza psalmilor din *Molitvenic* conține multe trăsături comune cu *Psaltirea Hurmuzaki* și *Psaltirea Voronețeană*, ceea ce ne face să credem că ea trebuie pusă în relație cu intermediarul A sau cu o copie care se plasează între originalul traducerii și acest intermediar¹³⁴. Din versiunea pe care s-a întemeiat *Molitvenicul* provin probabil psalmul L și fragmentele psalmilor XXXIII, XCII, XCIV, CII, CXLV din *Liturghierul* tipărit de Coresi în 1570¹³⁵.

VII. O versiune contaminată — *Psaltirea slavo-română din circa 1589*

Cercetările recente ale lui Ion Gheție au stabilit că la baza ediției atribuite lui Șerban Coresi a stat, pe lângă versiunea din 1577 (CP₁), și o versiune moldovenească prezentând o serie de particularități care se întilnesc în *Psaltirea Hurmuzaki* și în *Psaltirea* mitropolitului Dosoftei. După același autor, această versiune ar aparține unei traduceri a psalmilor diferite de aceea conținută în *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană* și edițiile coresiene din 1570 și 1577¹³⁶. Punctul nostru de vedere, exprimat în cuprinsul acestui articol, este că *Psaltirea Hurmuzaki* aparține aceleiași traduceri pe care o urmează și celelalte versiuni din secolul al XVI-lea. Admitem însă împreună cu Ion Gheție că, la elaborarea ediției din circa 1589, alcătuitoarii s-au întemeiat, pe lângă versiunea din 1577, care a servit drept text de bază¹³⁷, și pe o a doua versiune înrudită cu *Psaltirea Hurmuzaki*. Fapt neobservat pînă în prezent este că ediția din cca. 1589 prezintă unele trăsături comune cu *Psaltirea Voronețeană*. Numărul mic

¹³⁴ A doua alternativă ar avea în sprijinul ei prezența în versiunea din *Molitvenic* a traducerii cu *issopom* (ps. L, v. 9), existentă, după Ion Gheție, și în originalul traducerii (*Cea mai veche atestare a cuvîntului săpun*, p. 250—251).

¹³⁵ Cf. Mares, CL, p. 31.

¹³⁶ Ion Gheție, *Psaltirea Hurmuzaki și filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 55—57.

¹³⁷ În această privință stau mărturie numeroasele greșeli de tipar și omisiuni pe care ediția din cca. 1589 le prezintă în comun cu ediția din 1577; cf. și Candrea, PS, I, p. LXI—LXIII.

al acestor elemente convergente¹³⁸ poate fi trecut și în seama a doi copști, care, retraducând pe alocuri unele cuvinte slave, puteau ajunge la soluții identice, deși lucrau în mod independent unul de celălalt. Se prea poate însă ca aceste particularități să nu se datoreze hazardului, ceea ce ne-ar îndrepta atenția spre o versiune comună, din care derivă atât *Psaltirea Voronețeană*, cât și *Psaltirea Hurmuzaki*. Trebuie însă să recunoaștem că versiunea consultată de alcătuitoarii ediției din cca. 1589 conține un număr foarte mare de elemente care se regăsesc numai în *Psaltirea Hurmuzaki*, nu însă și în *Psaltirea Voronețeană* :

	CP ₂	PH	PV	CP ₁
ps. LXXVII, v. 50	muștele cünești	muște cînrești	muștele cîrilor	muștele cîinilor
ps. XC, v. 4	încungiura- te-va	cungiura- te-va	încungiu- ră-te	încungiu- ră-te
v. 16	și proslă- vi-l-voiu	și-l voiu proslăvi	și prea- slăvescu pre-nsu	și preaslă- vesc el
v. 16	și arăta- voiu	și voiu arrăta	și ivăsc	și ivesc
ps. XCI, v. 9	vărăjmașii	vărăjmași	dracii	dracii tăi
v. 10	tăi peri-vor inorogul	tăi peri-vor inorogul	tăi pieru unru <cornu>	pier un corn
v. 11	hitlenind	hiclenindu	hecleanii	hitleanii
ps. C, v. 4	călcare	călcare	treacere	treacere
ps. CI, v. 7	neiasitei	neiasitei	nesātu ratul	nesăturatul
v. 8	ce se use- beaște	ce se use- beaște	<ce> în- singură-se	ce însingur- ră-se
v. 18	și nu urî	și nu urri	și nu trecu	și nu trecu
ps. CVI, v. 22	de laudă	de lauda	laudă	laudă
v. 29	undele ei	undele ei	undele lui	undele lui
v. 30	vrieriei sale	vrearea sa	voia lor	voiei lui
v. 40	uriciune	urriciunri	ocărrîre	ocară
v. 42	vedea-vor	vedea-vor	vădzură	văzură
v. 42	veseli-se- vor	se vor vesell	veseliră-se	veseliră-se
ps. CVII, v. 7	înălța-mă- voiu	înralța-me- voiu	rrădicu- mă	rădicu-mă
ps. CXI, v. 10	peri-va	peri-va	piiare	piiare

	CP ₂	PV	PH	CP ₁
ps. LXXVII, v. 57	și-i-scoase	și-i scoase	scoase	și-i băgă
v. 59	și-i duse	și duse-i	și-i ducea	și-i sui
v. 64	istocanii	istucanii	—	bolovanii
v. 75	zidi ca u cornu	zidi ca o cornu	toemi ca inorogul	feace ca un cornu
ps. XC, v. 10	trupul	trupul	celița	pelița
ps. XCI, v. 2	toate nopți	toate nopți	toată noapte	toată noaptea
ps. CX, v. 10	ce o fac	ce o facu	cinre o va face	ce fac
ps. CXI, v. 1	va foarte	va foarte	iubi-va virtos	vru foarte

Ne oprim aici cu prezentarea elementelor convergente între ediția din cca. 1589 și *Psaltirea Hurmuzaki*, deși numărul lor poate fi ușor sporit. În sprijinul aceleiași idei stau mărturie și unele greșeli de traducere proprii numai acestor două versiuni :

La ps. XLI, v. 9, pentru *chlěby* „stăvilare“ întilnim în textul tipărit (CP₂) echivalarea *piinilor*, iar în *Psaltirea Hurmuzaki pînriei*; greșeala se datorează confundării lui *chlěbi* „stăvilare“ cu *chěbi* „piine“.

La ps. LXXVI, v. 17, lui *kolesi* „roată“ îi corespunde în textul tipărit (CP₂) traducerea *cară*, iar în *Psaltirea Hurmuzaki teleagă*; ambele echivalări se întemeiază pe faptul că v. sl. *kolo* are, pe lângă sensul inițial („roată“), și pe acela de „car“.

Spre o versiune înrudită cu *Psaltirea Hurmuzaki* ne îndreaptă atenția și unele traduceri particulare din ediția tipărită în cca. 1589, precum *ethiopeanii* (CP₂), *ethiopenii* (PH) în loc de *ethiopia* (PS, CP, CP₁ — ps. LXXI, v. 9); *în lin* (CP₂), *în linru* (PH) pentru *vū tišinŏ* „în liniște“ (ps. CVI, v. 29), *neiasitei* (CP₂), *neiasiteei* (PH) pentru *neșyiti* „pelican“ (ps. CI, v. 7).

La definitivarea textului tipărit (CP₂), consultarea celei de a doua versiuni s-a făcut cu destulă neglijență, o serie de greșeli de tipar și omisiuni din ediția tipărită în 1577 fiind preluate și de ediția atribuită lui Șerban Coresi. Modul defectuos în care s-a realizat uneori confruntarea celor două versiuni reiese din următoarele exemple :

La ps. LXVIII, v. 35, ediția din 1577 prezintă următorul pasaj : *și mai ogoditu-i va fi zeului decît vițelul tînăr*; cf. *i godě bŏdeti Bū pače telca juna* „și va plăcea lui Dumnezeu mai mult decît vițelul tînăr“. În ediția atribuită lui Șerban Coresi pasajul respectiv are următoarea înfățișare : *și mai cu ogoadă va fi zeului mai virtos decît vițelul tînăr*. După cum observăm, în noua redactare, introducerea lui *mai virtos* este redundantă, ideea comparației fiind deja exprimată prin adverbul *mai* care precedă expresia *cu ogoadă*. Se pare că la această reformulare a pasajului, întemeiată, în primul rînd, pe redacția tipărită în 1577, s-a folosit și o versiune prezentînd în acest loc o traducere de tipul : *și cu ogoadă va fi zeului mai virtos decît vițelul tînăr*.

La ps. LXX, v. 9, pentru *jako da vŭspoŏ* „ca să cînt“, în ediția din 1577 întilnim traducerea *de să cînt*, iar în *Psaltirea Hurmuzaki* : *că se cîntu*. Alcătuitorul versiunii tipărite în cca. 1589 cupleză cele două formulări, diferențiate numai prin felul în care îl echivalează pe *jako*, și ajunge la o formulare de-a dreptul imposibilă : *ca de să cînt*¹³⁹.

La ps. LXXI, v. 15, *o(t) zlata* „din aurul“ a fost echivalat în ediția din 1577 prin *aurul*, tipărit *arul*, iar în *Psaltirea Hurmuzaki* prin *de aurul*. Avînd sub ochi versiunea tipărită în 1577 și o a doua versiune în care traducerea trebuie să fi fost cea din *Psaltirea Hurmuzaki*, alcă-

¹³⁹ Un exemplu similar menționează și I.-A. Candrea la ps. XXII, v. 6, unde pentru *da vŭselę se* „să locuiască“, în CP₂ apare traducerea *să se veselească intru*; cf. verbul respectiv tradus *să intru* în CP₁, și probabil *să se veselească*, prin confundarea cu v. sl. *veseliti*, în a doua versiune (Candrea, PS, I, p. LXII).

tutorul versiunii tipărite în cca. 1589 le cupleză, fără a consulta și versiunea slavă, ajungând la o lecțiune greșită : *darul*. Nu este însă exclus ca el să fi introdus prepoziția *de* înaintea formei corupte *arul*, iar la tipar *de arul*, care nu avea nici un înțeles, să fi fost modificat în *darul*.

Merită să mai fie reținut faptul că la definitivarea versiunii tipărite în cca. 1589, consultarea celei de a doua versiuni s-a efectuat numai pentru cei 151 de psalmi. Pentru cîntările scriptuare, ediția atribuită lui Șerban Coresi s-a întemeiat integral pe versiunea ediției din 1577, pe care o reproduce cu mici deosebiri grafice sau fonetice¹⁴⁰. Am putea avea aici un indiciu că versiunea moldovenească a *Psaltirii* consultată de alcătuitoarea ediției din cca. 1589 nu conținea decît traducerea psalmilor. Prin această particularitate, versiunea moldovenească se leagă și mai bine de aceea a *Psaltirii Hurmuzaki*, care conține numai primii 150 de psalmi, iar din psalmul necanonice (ps. CLI) nu are transcris decît titlul. Nu este, așadar, exclus ca lipsa cîntărilor scriptuare să fi caracterizat un izvod mai vechi aflat la baza versiunii moldovenești și a versiunii *Psaltirii Hurmuzaki*.

VIII. Centralizarea rezultatelor

Rezultatele la care a ajuns cercetarea de față sînt departe de a ne oferi o imagine de ansamblu întru totul exactă asupra relațiilor existente între versiunile din secolul al XVI-lea ale *Psaltirii*. Imposibilitatea realizării unui asemenea deziderat ține, cum am mai spus-o, de numărul redus al versiunilor care ne-au parvenit din această epocă. A restabili drumul, etapă cu etapă, de la vechea traducere spre versiunile care au supraviețuit, adică de la un element necunoscut spre cîteva verigi disparate ale unui lanț cu un număr de derivații, de asemenea, necunoscut, este un lucru, practic, irealizabil. Din acest motiv, este greu să stabilim cu exactitate raporturile dintre textele păstrate, precum și locul pe care fiecare dintre ele îl ocupă într-o stemă considerată ca absolută. În pofida acestor constatări restrictive, cercetarea de față a reușit, sperăm, să avanseze puțin cunoștințele noastre referitoare la modul în care trebuie să ne imaginăm raporturile dintre texte și felul în care se grupează ele în funcție de anumite tipuri de versiuni.

Din examinarea tuturor versiunilor a reieșit că traducerea primitivă a *Psaltirii* a suferit, prin mijlocirea copiștilor și a tiparului, numeroase

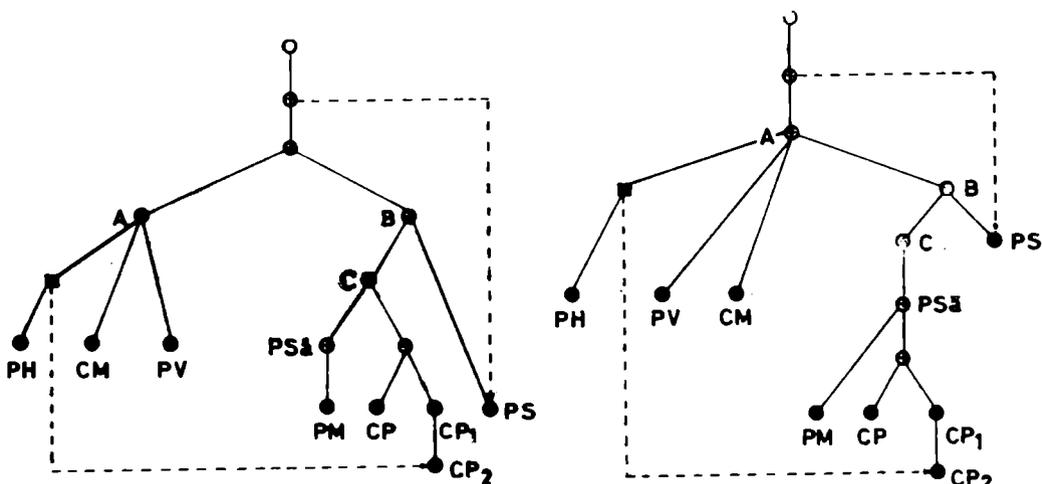
¹⁴⁰ Numai în două locuri, între cele două ediții, se constată deosebiri lexicale. la C. IV, v. 4, *mînile* (CP₁) a fost înlocuit prin *mini*<*i*>*le* (CP₂; cf. *gněvĕ*), iar la C. VI, v. 8 s-a îndreptat o greșeală de tipar existentă în CP₁: *mine* (cf. *tebě*) a fost înlocuit prin *tine* (CP₂).

modificări. Pe măsura difuzării ei, numărul greșelilor a sporit, în special, datorită lecturilor grăbite, neatente ale copiștilor. Chiar în situațiile când s-a mai aruncat câte o privire și asupra textului slavon sau s-a consultat și un al doilea izvod românesc (cazul posibil pentru versiunile *Psaltirii Scheiene* și *Psaltirii slavo-române* din cca. 1589), rezultatele nu au fost, întotdeauna, pe măsura acestor eforturi. Etapa cea mai importantă din „viața” acestei traduceri o reflectă *Psaltirea Hurmuzaki*. Versiunea ei este o prelucrare masivă și destul de liberă a vechii traduceri, efectuată cu ajutorul unei versiuni slavone care nu se identifică în toate privințele cu originalul slavon aflat la baza primei „întorsuri”. Prin rezultatele la care a dus această prelucrare, *Psaltirea Hurmuzaki* poate constitui, în ultimă analiză, o nouă traducere a psalmilor canonici.

Versiunile din secolul al XVI-lea se grupează în funcție de două tipuri principale, denumite de noi intermediari A și intermediar B. Din primul derivă atât *Psaltirea Voronețeană*, cât și versiunea aflată la baza prelucrării conservate în *Psaltirea Hurmuzaki*. Din al doilea intermediar descind *Psaltirea Scheiană* și, indirect (prin intermediarul C), psaltirile coresiene din 1568, 1570 și 1577. Mai greu de precizat este raportul care se instituie între aceste două intermediare. Altfel spus, descind acestea, în mod separat, din aceeași sursă, eventual chiar din originalul traducerii, sau se găesc unul față de celălalt într-un raport de dependență, în sensul că intermediarul B derivă din intermediarul A (cazul opus este exclus)? Pe temeiul unei greșeli relevate la ps. XCI, v. 10 (*întru* în loc de *untu*) sînt posibile, în egală măsură, ambele explicații. Tot ceea ce putem afirma pe baza acestei lecțiuni greșite este existența cel puțin a unei verigi între originalul traducerii și sursa celor două intermediare (prima explicație) sau între acest original și intermediarul A (a doua explicație). În vederea definitivării unei versiuni destinate tiparului coresian s-a recurs la o revizie a intermediarului B, concretizată într-o copie manuscrisă (intermediarul C). După toate probabilitățile, versiunea *Psaltirii Săulescu* descinde direct din intermediarul C, o copie a ei cu unele modificări constituind-o *Psaltirea* din ms. rom. 3465 (PM); în ceea ce privește edițiile din 1570 și 1577, acestea se întemeiază, fiecare în parte, pe o copie (în care au intervenit mici modificări) fie a ediției din 1568 (P Să), fie a intermediarului C. Pentru versiunea tipărită în circa 1589 s-a apelat la textul ediției din 1577, revizuiuindu-se unele traduceri prin consultarea unei versiuni înrudite cu *Psaltirea Hurmuzaki*. În sfîrșit, psalmii din *Molitvenicul rumânesc* (CM) au fost preluați dintr-o versiune care se află în ascendență sau descendență imediată față de intermediarul A. Constatarea din urmă dovedește că cei care au pregătit versiunea tipărită în 1568 au lucrat în mod independent de traducătorii *Tilcului evangheliilor* și *Molitvenicului rumânesc*.¹⁴¹

¹⁴¹ Psalmul necanonic din manuscrisul popii Bratul (1559—1560) reproduce o versiune rotacizantă, aparținînd, probabil, intermediarului B. Datorită întinderii reduse a textului, nu putem însă stabili legătura care se instituie între versiunea aflată la baza textului copiat de Bratul și intermediarul B.

Pentru ca rezultatele la care ne-a condus cercetarea filiației acestor versiuni să poată fi mai ușor urmărite, am imaginat stemele de mai jos. Ele sînt pur orientative și susceptibile oricînd de a fi îmbunătățite prin descoperirea unor noi texte :¹⁴²

În final, este firesc să ne întrebăm ce lumină aruncă rezultatele înfățișate asupra originalului traducerii ? Cercetarea noastră, oricît ar părea de surprinzătoare afirmația, nu a reușit să soluționeze nici una dintre problemele pe care le ridică vechea traducere românească a *Psaltirii*. Referitor la originalul slavon al traducerii, tot ceea ce putem afirma în momentul de față se reduce la constatarea că acesta nu se identifică cu nici una dintre versiunile slavone inserate în textele bilingve (PV, CP₁, CP₂, PM). Numeroasele greșeli, omisiuni, precum și unele traduceri aparte existente în versiunile din urmă dovedesc că, într-un anumit moment al difuzării, textul românesc a fost cuplat cu un text slavon, avînd alte particularități decît cel care a servit la alcătuirea traducerii.¹⁴³ În lumina acestei constatări nu ar fi exclus ca originalul traducerii să fi fost unilingv.

Nu putem răspunde în mod satisfăcător nici la întrebarea legată de prezența cîntărilor scriptuare în componența vechii traduceri. Judecînd însă prin prisma existenței cîntărilor scriptuare în cele două intermediare (A și B), pare mai plauzibilă ipoteza traducerii lor împreună cu a psalmilor.

¹⁴² În stemele de mai jos am întrebuițat următoarele semne convenționale. O = originalul traducerii ; ⊕ = versiune presupusă ; ● = versiune păstrată ; ☒ = versiune prelucrată substanțial ; linia punctată reprezintă consultarea unei a doua versiuni.

¹⁴³ În acest sens, vezi articolul nostru din acest volum, *Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii*.

Cercetarea filiației nu este în măsură să stabilească nici dacă originalul traducerii a fost sau nu rotacizant. După cum am mai spus, intermediarul B a fost, în mod sigur, rotacizant. Pentru intermediarul A, prezența acestei particularități lingvistice poate fi presupusă, dar nu și demonstrată ; faptul că *Psaltirea Hurmuzaki* și *Psaltirea Voronețeană* sînt texte rotacizante, ultimul întemeindu-se chiar pe un izvod indirect caracterizat prin prezența acestui fenomen, nu constituie un argument peremptoriu în această privință. În sfîrșit, chiar dacă am admite că, la rîndul său, intermediarul A era caracterizat prin prezența rotacismului, nu vedem cum am putea dovedi că originalul traducerii a fost rotacizant. Nu putem însă neglija faptul că, în aria rotacizantă, traducerea românească a *Psaltirii* a cunoscut o circulație intensă și a suferit unele pre-faceri, dintre care cea mai importantă o atestă versiunea *Psaltirii Hurmuzaki*. De asemenea, într-o copie rotacizantă a textului și-a avut punctul de plecare versiunea, care, în urma unor ușoare prelucrări, a ajuns să fie tipărită la Brașov de către diaconul Coresi. Putem, prin urmare, conchide că, indiferent de locul unde a fost tradusă, prima traducere românească a *Psaltirii* s-a bucurat în secolul al XVI-lea de o atenție deosebită, în primul rînd, în unele puncte ale ariei rotacizante.

CEA MAI VECHE VERSIUNE ROMÂNEASCĂ A FLORII DARURILOR. FILIAȚIE ȘI LOCALIZARE

de ALEXANDRA ROMAN-MORARU

Probleme de filiație

1. *Obiectul cercetării. Istoricul problemei*

Operă de tranziție între scrierile cu caracter apocrif și romanul popular, cartea *Florii Darurilor*, de origine italiană, a cunoscut o largă difuzare printre români, fapt confirmat nu numai de numărul mare de texte prin care ni s-a transmis (scrise în decursul secolelor al XVI-lea al XIX-lea), ci și de urmele evidente pe care le-a lăsat în folclor. Până astăzi se cunoaște, după știința noastră, un număr de 36 de manuscrise românești (unele bilingve, cu text românesc și slav), provenind din Moldova, Țara Românească și Transilvania. Acestea li se pot adăuga tirajele a 5 ediții (începînd cu aceea tipărită la Snagov, în 1700, de Antim Ivireanul; celelalte sînt reeditări din 1807, 1808, 1814 și 1864)¹. Numărul mare de manuscrise păstrate și proveniența lor din diferite zone dialectale impune stabilirea unui raport de filiație între texte, cu atît mai mult cu cît concepția structural unitară a capitolelor și ordinea în care se succedă acestea permit identificarea, prin colaționare, a diferențelor existente între redacțiile care reproduc un arhetip și furnizează, indirect, informații privind raporturile cronologice dintre texte. Această operație presupune o muncă de mare minuție și nu lipsită de dificultăți, avînd în vedere modificările continue (datorate recopierii, prescurtării sau prelucrării unor modele), lacunele sau starea deteriorată în care se află unele manuscrise, dar și faptului că atît autograful primei traduceri în limba română, cît și izvoarele străine puse la contribuție s-au pierdut sau nu au fost identificate.

Cele mai vechi versiuni românești ale *Florii Darurilor* se conservă în 5 miscelane: manuscrisele 4620, 3821, 1436 și 559 păstrate la Biblioteca Academiei din București și ms. 101 aflat în colecția filialei Bibliotecii

¹ Vezi M. Moraru, C. Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, vol. I, *Cărțile populare laice*, partea a II-a, București, 1978, p. 265—306.

Academiei din Cluj-Napoca. Trei dintre ele conțin un text bilingv (românesc și slav) : în ms. 4620 textul bilingv este intercalat, versiunea slavă o precedă pe aceea românească, în timp ce în ms. 559 și 101 textul este dispus pe două coloane. Manuscrisele 3821 și 1436 reproduc numai versiunea în limba română, cu excepția titlurilor cărții și ale capitolelor (slave). Cronologic, primul loc îl ocupă textul din miscelaneul 4620, care conservă cea mai veche copie românească a cărții populare, nedată de scrib dar databilă în intervalul 1592—1604², aflată între filele 457^r—627^r ale manuscrisului. Ms. 4620 este un codex scris probabil la m-rea Putna din Bucovina, al cărui autor, ieromonahul Ioan, ne rămâne necunoscut. Nu vom relua aici problemele, deja discutate de alți cercetători³, ale descrierii și datării miscelaneului ; cei interesați vor putea recurge la recentul studiu întreprins de Al. Mareș. Obiectul cercetării noastre îl va constitui însă localizarea textului (stabilirea zonei de proveniență a scribului, sau, mai exact, a zonei căreia îi aparținea uzul lingvistic al copistului) și raportul de filiație dintre această versiune a *Florii Darurilor* și cele ulterioare scrise în secolul al XVII-lea : versiunea din ms. 3821, cunoscut sub numele de *Codex Neogoeanus*, copie din anul 1620 aparținând lui Ion din Simpetru (f. 78^r—125^r)⁴, aceea din ms. 1436, copiată de Costea dascălul din Șcheii Brașovului în 1693 (f. 13^r—44^v)⁵ și, în fine, textul, identificat și descris de M. Moraru și C. Velculescu (*op. cit.*, p. 272—273), din ms. 101 de la Cluj-Napoca (f. 61^r—92^v)⁶. Acestor texte li se adaugă alte două versiuni mai tîrzii ale cărții populare, aflate în ms. 559 (f. 77^r—84^r ; 84^r—86^r) scrise mai degrabă la începutul secolului al XVIII-lea⁷ și care au o situație oarecum aparte în raport cu celelalte (vezi mai jos, p. 283—285).

Preocupările de a stabili raportul de filiație a celor mai vechi copii ale *Florii Darurilor* sînt mai vechi în filologia românească. Încă din 1927,

² Vezi Al. Mareș, *Cele mai vechi versiuni românești ale Florii Darurilor* (articol în curs de apariție).

³ Vezi N. N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească din secolul al XV-lea a cărții Floarea Darurilor*, în BOR, LXXX, 1962, nr. 7—8, p. 712—741 ; N. Smochină, *Cine a tradus în secolul XV Floarea Darurilor în românește*, în „Magazin istoric”, II, 1968, nr. 7—8, p. 49—51 ; P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 110—111 ; Al. Mareș, *art. cit.*

⁴ Pentru descriere, vezi I. Bianu, *Codex Neogoeanus, Cărți populare române scrise de popa Ion din Simpetru*, în „Columna lui Traian”, 1883, p. 322 ; N. Cartoian, *Alexandria în literatura românească*, București, 1910, p. 12.

⁵ Vezi descrierea la N. Cartoian, *Flora de Virtă în literatura românească*, în AAR, Mem. sect. lit., seria III, tom IV, București, 1928, p. 100—101.

⁶ Ms. 101, de pe la jumătatea secolului al XVII-lea, nedatat și nelocalizat cu precizie, cuprinde primele 11 capitole ale *Florii Darurilor* ; textul, românesc și slav, pe două coloane, este pe alocuri lacunar. Vezi descrierea generală a m-sului la T. Cipariu, *Principia de limbă și scriptură*, ed. a II-a, Blaj, 1866, p. 115 ; N. Comșa, *Manuscrisele românești de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 112—113 ; Al. Mareș, *art. cit.*

⁷ Vezi descrierea la I. Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, tom I, Sibiu, 1889, p. 1—23 ; I. Bianu și R. Caracas, *Catalogul manuscrisurilor românești*, tom II, București, 1909, p. 310. Cartea a fost plasată greșit de N. Smochină în secolul al XVI-lea (1571—1575), deoarece filigranele pe baza cărora se întemeiază demonstrația sa nu sînt variante identice cu cele din catalogul lui M. Briquet. Vezi N. N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească...*, p. 732 ; cf. M. Moraru, C. Velculescu, *op. cit.*, p. 269—270. Dealtfel, o însemnare autografă a copistului indică faptul că textul era mult mai recent (vezi ms. 559, f. 86^v).

într-o comunicare ținută la Academia Română, N. Cartoian ⁸ s-a ocupat de versiunile păstrate în *Codex Neogoeanus*, în codicele copiat de Costea dascălul și în ms. 559. El a urmărit nu numai raportul dintre aceste texte, dar și legăturile cu tipăritura din 1700 a lui Antim Ivireanul și cu unele texte grecești, sîrbești și rusești. N. Cartoian demonstra că *Codex Neogoeanus* și copia lui Costea reproduc o traducere românească unică : ambele derivă dintr-un arhetip pe care ms. 1436 îl conservă mai bine. Versiunile din ms. 559 ar fi independente, după opinia istoricului, atît una față de cealaltă, cît și în raport cu arhetipul pe care-l reprezintă m-sele 3821 și 1436. Tot cu acel prilej, N. Cartoian a abordat și problema localizării textului din ms. 3821 (a copiei, dar și a traducerii originale, vezi mai jos, capitolul de *Localizare*), ca și aceea a izvorului străin al cărții, slav după părerea sa ⁹.

După descoperirea redacției slavo-române din ms. 4620, N. Smochină și P. Olteanu ¹⁰ s-au referit, tangențial, la raportul de filiație a textelor românești ale *Florii Darurilor*. De fapt, în preocupările acestor doi cercetători au intrat aspecte legate de izvorul străin al cărții populare. Subliniem însă că acest subiect nu putea fi abordat fără riscuri atîta vreme cît raportul de filiație dintre textul din ms. 4620 și celelalte versiuni vechi ale *Florii Darurilor* nu făcuseră încă obiectul unei cercetări în filologia românească. Or, în preocupările lui N. Smochină și P. Olteanu nu a intrat această problemă.

N. Smochină credea, desigur, că traducerea pe care o reflectă miscelaneul 4620 e independentă de arhetipurile românești preluate de copiile din m-sele 3821, 1436 și 559. Această presupunere nu avea însă o bază reală, atîta vreme cît nu fuseseră continuate investigațiile începute de Cartoian (cărui ms. 4620 îi fusese necunoscut). De altfel, întreaga teorie construită de N. Smochină pornește de la ideea, preconcepută, că cea mai veche copie a *Florii Darurilor*, din ms. 4620, preia o veche traducere românească, efectuată în secolul al XV-lea (1478—1484), direct după un izvor italian ¹¹; plasarea unei surse italiene la baza arhetipului reflectat de ms. 4620 nu era străină nici de faptul că N. Smochină datase greșit acest codice, în 1523 (pe baza unei însemnări slavone a fazelor lunii care pleacă

⁸ Vezi N. Cartoian, *Fiore di Virtù* . . . , p. 85 sq.

⁹ În legătură cu izvorul străin al celor mai vechi versiuni ale *Florii Darurilor*, ne vom pronunța într-un studiu aflat în curs de apariție.

¹⁰ Vezi, N. N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească* . . . , p. 712—741; N. Smochină, *Cine a tradus* . . . , p. 49—51; P. Olteanu, *Fiore din Virtù dans les versions slaves traduites du roumain*, în „Romanoslavica“, XVI, 1968, p. 273—304; *idem*, *Sur les éléments italiens et roumains dans les versions slaves de l'oeuvre Fiore di Virtù*, în „Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică“, II, 1971, p. 1115—1119.

¹¹ N. Smochină adoptase un punct de vedere avansat de cercetătorul rus I. A. Sliapkin; vezi *Sveti Dmitri Rostorskiij i ego vremja*, Petersburg, 1891, p. 76—77. Acesta susținea existența unei traduceri rusești a *Florii Darurilor* din românește, în 1492, efectuate de ieromonahul rus Veniamin; modelul românesc fusese tradus direct după un izvor italian, de un Gherman Valahul. Informația referitoare la traducerea din italiană în limba română și apoi în rusă era furnizată de titlul unei copii rusești tîrzii din secolul al XVII-lea, păstrate azi la Biblioteca V. I. Lenin din Moscova, sub cota 2748. Data tălmăcirii în limba rusă indicată de copie era însă nu 1492, ci 1592.

de la acest an. aflată în carte). Desigur că era dificil de explicat proveniența (originea) modelului străin al unei cărți traduse în limba română la finele secolului al XV-lea, păstrate într-o copie din 1523, cu atât mai mult cu cât izvoarele grecești și slave cunoscute sînt mai tîrzii¹². Datarea ms. 4620 făcută de Smochină, pusă la îndoială de P. P. Panaitescu, a fost însă contestată de Al. Mareș¹³, ale cărui argumente temeinice indică copierea cărții în intervalul 1592—1604. Studiul lui Smochină pune însă în evidență o serie de neconcordanțe dintre versiunea slavă și aceea românească din cea mai veche copie, care exclud posibilitatea ca izvorul slav din ms. 4620 să fie originalul străin al textului românesc intercalat.

P. Olteanu, preocupat de asemenea de problema originalului străin italian al arhetipului *Florii Darurilor* din ms. 4620, s-a referit și el la raporturile de filiație dintre primele manuscrise românești ale cărții populare. Adoptînd punctul de vedere al lui N. Smochină, d-sa crede că m-sele 3821, 1436 și 559 cuprind versiuni independente de aceea din ms. 4620. Mai mult, contrar concluziilor incontestabile ale lui N. Cartoian privind descendența copiilor lui Ion Romănul și Costea dascălul dintr-o traducere unică, P. Olteanu afirmă că versiunea din ms. 1436 ar reda o traducere independentă, deoarece „se apropie, ca conținut, de acela al incunabilelor italiene“, împărțite într-un număr de capitole mai mare de 35¹⁴. Mai complicat se prezintă lucrurile în concepția lui P. Olteanu, în ceea ce privește versiunea românească din textul bilingv al ms. 4620. Deși inițial, afirmă că acesta are la bază o carte slavă (care provine, „în parte dintr-un izvor grec¹⁵), d-sa încearcă să demonstreze, ca și N. Smochină, că textul românesc descinde din vechea traducere care a pus la contribuție un text italian. P. Olteanu explică, de asemenea, diferențele dintre textul românesc și cel slav din ms. 4620 și „românismele“ (erori gramaticale) din textul slav, prin aceea că arhetipul românesc provenea, în mod nemijlocit, dintr-un izvor italian. Este evident însă că singura concluzie permisă de o astfel de demonstrație este aceea că textul slav de redacție sîrbă din ms. 4620 nu stă la baza celui românesc și că persoana care l-a alcătuit pe cel dintîi nu cunoștea suficient de bine limba slavă. Textul slav din ms. 4620 este tradus, după P. Olteanu, după cel în limba română.

¹² Prima tipăritură datează din 1529; vezi C. Frati, *Ricerche sul Fiore di Virtù*, în „Studj di filologia romanza“, Roma, 1893, p. 283—284, 313. Nu avem cunoștință de existența unor manuscrise anterioare acestei tipărituri. Cel mai vechi manuscris slav este așa-numitul „ms. Kukuljević“ din 1520, în limba sîrbă, care redă un arhetip mai vechi, pierdut. Copia din 1520 a fost editată: vezi Milan Rešetar, *Libro od mnozijek razloga — dubrovački knjiški zbornik od g. 1520*, în „Zbornik za istoriji, jezik i kniževnosti srpskog naroda“, XV, Belgrad, 1926.

¹³ *Art. cit.*

¹⁴ Eroarea sa pleacă de la faptul că include în textul *Florii Darurilor* din ms. 1436 (conceput, în realitate tot în 35 de capitole, deoarece cap. 1 și 2 nu sînt subîmpărțite la rîndul lor, cum se întîmplă în incunabilele italiene) o altă carte populară păstrată în copia lui Costea. Este vorba de o redacție a *Fiziologului* (f. 44^v—48^v) tradusă după un model slav; vezi N. Cartoian, *Fiore di Virtù...*, p. 101; M. Mociorniță, *Fiziologul Ms. 1436 din Biblioteca Academiei Române*, în „Cercetări literare“, I, București, 1914, p. 81—101; M. Moraru, C. Velculescu, *op. cit.*, p. 243.

¹⁵ Vezi P. Olteanu, *Fiore di Virtù...*, p. 278.

După cum se poate observa, cu excepția lui N. Cartoian, toți cercetătorii care au abordat problemele de filiație ale celei mai vechi copii ale *Florii Darurilor* s-au limitat aproape exclusiv la aspecte legate de izvorul străin al cărții. Mai mult, toți cei care s-au referit la ms. 4620 (necunoscut lui Cartoian) au plecat de la premisa că copia derivă dintr-o traducere avînd ca original un text italian. Nimeni nu a încercat însă să demonstreze, cum ar fi fost normal, în primul rînd dacă textul din miscelaneul 4620 reprezintă o versiune independentă, atît față de aceea din care descind copiile lui Ion Românul și Costea dascălul, cît și față de cele din ms. 559, ale căror surse sînt, cu certitudine, slave (preluate la rîndul lor după intermediare grecești), fapt dovedit de N. Cartoian. Numai odată demonstrat caracterul independent al arhetipului din ms. 4620, s-ar fi putut aborda problema originalului străin al acestuia.

Desigur că stabilirea unui raport de filiație între cea mai veche copie românească a *Florii Darurilor*, din ms. 4620, și celelalte se impune, cu atît mai mult cu cît concluziile unei astfel de întreprinderi ar putea contribui la luminarea unor aspecte încă neclare ale începutului scrisului în limba română. Ne interesează atît raportul dintre m-sele 4620, 3821, 1436, 559 și 101 (Cluj-Napoca), cît și filiera prin care ni s-a transmis cartea populară (rezultatele acestei cercetări vor fi publicate aparte); deși aparent, versiunea din ms. 4620 este „cu izvod“ (bilingvă), totuși argumentele furnizate de N. Smochină și P. Olteanu indică, pe bună dreptate, că textul slav nu e sursa celui românesc. Totodată însă afirmațiile acestor doi cercetători privind caracterul independent al arhetipului din ms. 4620 și traducerea lui din italiană ni se par discutabile: atît metoda de lucru, cît și demonstrațiile în sine nu ne-au convîns, cu atît mai mult cu cît textul românesc era abordat indirect (s-au avut în vedere textul slav, de redacție sîrbă, intercalat, și textele slave din două copii rusești ¹⁶).

2. Ms. 4620. Copie sau original ?

Toți cercetătorii care s-au referit la versiunea *Florii Darurilor* din ms. 4620 au admis, ca pe un lucru demonstrat *a priori*, că avem a face cu o copie, numai pe baza faptului că o derivau din arhetipul românesc alcătuit în secolul al XV-lea. Din motive de spațiu, nu vom prezenta aici decît un rezumat al cercetărilor noastre legate de acest aspect. Examenul filologic confirmă caracterul de copie al versiunii din ms. 4620. Avem în vedere nu numai frecvența mare a alternanțelor grafice și morfologice (notînd forme lingvistice care nu puteau coexista într-o aceeași arie lingvistică, în graiul unei singure persoane ¹⁷), ci și o serie de alte elemente, cum ar fi :

— omisiuni (lipsa unor litere, silabe, cuvinte, dar mai ales omiterea unor pasaje care se întîlnesc atît în textul slav corespunzător din ms. 4620,

¹⁶ Este vorba de ms. 2748 de la Moscova (cf. mai sus, nota 11) și de o copie anterioară a aceleiași traduceri (sîrbe, cu elemente ucrainiene), din secolul al XVII-lea, păstrate astăzi la Museum Regni Bohemiae din Praga, sub cota IX-H-23.

¹⁷ Vezi capitolul de *Localizare*.

cît și în alte copii românești mai tîrzii (ale aceluiași arhetip); aceste omisiuni nu figurau deci, în totalitate cel puțin, în traducerea originală în limba română (pentru exemple, vezi mai jos).

— pasaje obscure datorate unor lecțiuni greșite ¹⁸.

— spații libere, ușor de depistat datorită procedurii de *scriptio continua* (explicabile prin dificultatea scribului de a descifra un model pe alocuri neclar; în unele cazuri, scribul a revenit, introducînd cuvinte omise inițial, dar intervențiile sale sînt vizibile. Vezi, de exemplu, f. 497^v, 9, 15 din ms. 4620).

— glose (marginale de obicei. alteori introduse în text, „traduceri duble“; în general, scribul glosează cuvinte cu o circulație dialectală restrînsă, pe care probabil nu le avea în grai, opunîndu-le corespunzătoare pe care le folosea) ¹⁹.

Cele mai semnificative sînt însă, desigur, erorile care pot fi încadrate în prima categorie, greșelile tipice de copist. așa-numitele *bourdon-uri*, dintre care vom semnala cîteva:

— f. 614^v/9—13: *Și atunce văzu călugărița că nu o mai lasă să-i fie milă dînsa, că să nu-i spurce curăția, căce era plecată lu Dumnezeu. <> El nu mai vru să o lase. Atunce zise ea...; cf. în textul slav intercalat, un pasaj „în plus“: i umoli ego ostaviti e vū monastiri rabotati bu, „și-l imploră să o lase în mănăstire să lucreze lui D-zeu“. În realitate, este vorba de un *bourdon* în textul românesc din ms. 4620; eroarea nu figurează în alte redacții ale aceluiași arhetip. Cf. ms. BAR 6056, f. 122^v: și văzînd călugărița că nu o mai lasă să-i fie milă dînsa că să nu-i spurce curăția, căci era plecată lui Dumnezău și se rugă mult împăratului că să o lasă să lucreze lui Dumnezeu. Și el nu vru să o lasă. Atunce ea zisă... Pasajul cu aldine, omis în ms. 4620 (numai în versiunea românească) se explică astfel: ajungînd la cuvîntul *Dumnezeu*, scribul sare pasajul aflat pînă la acest cuvînt, repetat în context, și continuă cu textul scris mai jos.*

— f. 478^v/8—11: *Iară păzitorii și portarii se mira ră domnu-său (domnu-său barat de mîna scribului) și curseră de spu/seră domnu-său... Căpiind un model în care dispoziția rîndurilor era aproape aceeași, scribul a sărit la un moment dat un rînd, copiind după ultimele două slove ale cuvîntului *mirară* cuvîntul *domnu-său* aflat tot după un termen care se termina cu aceleași slove, scris cu un rînd mai jos. *spuseră*). Observînd imediat eroarea, copistul barează cuvîntul și continuă, corect.*

— f. 623^r/13—15: *Așa merge și cinstea pre urma măsuriei. <> el (?) iscodeaște slujba; cf. textul slav intercalat: tako poslĕdue(t) smĕre-*

¹⁸ De exemplu: *e lui se întoarce sprinșii* (f. 564^v, în loc de *elu se întoarce...*); eroarea are la bază o falsă analiză contextuală aparținînd unei persoane în al cărei grai nu erau formele cu *u* final și nici art. *lu*, ci *lui*.

¹⁹ Vezi de exemplu, la f. 602^r/6—8, pasajul: *A treia easte darul ce te dăruiaste, ce n-are har binele lui ce i-ai făcut să mulțemască* (cf. textul slav: *treoeze e(st) dari iže prĭme(t) o(t) nĕkogo i nevŭzdae(t) emu*, „a treia, e darul pe care-l primește de la cineva și nu-i întoarce binele (=nu-i mulțumește) aceluia care i l-a făcut“). Sintagma *să mulțemască* face întreg pasajul neclar. E vorba, probabil, de o traducere dublă, sau o glosă a expresiei regionale *are har* = „are recunoștință“ (plasată în model marginal sau interlinear) pe care scribul ms. 4620 a introdus-o, greșit, la sfîrșitul frazei. Pentru alte glose, vezi capitoul de *Localizare*, p. 297, 306.

niu *čstī vŭ vsěko dělo krasnoi čstno* ; o(t) *dělŭe směreniie ischodae(t)se služba*. Din versiunea românească lipsește pasajul „în toate faptele frumoase, de cinste. Din faptele *măsurii*” (în locul marcat prin < >). După ce scrisese substantivul în genitiv din sintagma *pre urma măsuriei*, scribul a sărit un pasaj, deoarece i-au căzut ochii pe textul aflat în model mai jos, *din faptele măsuriei*, unde se afla același cuvânt.

Din colaționarea textului românesc cu cel slav din ms. 4620 rezultă cu claritate două fapte și anume : 1) textul românesc este o copie și nu autograful traducerii ; 2) textul slav intercalat reprezintă la rîndul lui o transcriere : el nu a fost tradus după cel românesc din ms. 4620 (cum crede P. Olteanu) și nici după o versiune identică cu acesta, deoarece o serie de omisiuni sau erori ale textului românesc nu sînt reflectate în cel slav. Dealtfel, neconcordanța redacției slave cu aceea românească din ms. 4620 fusese semnalată, atît de N. Smochină, cit și de P. Olteanu.

3. Raportul dintre versiuni

Ne vom ocupa, în continuare, mai întîi de problema raportului în care se află ms. 4620 cu celelalte texte românești ale *Florii Darurilor* scrise în secolul al XVII-lea. Vom prezenta, deci, rezultatele la care am ajuns în privința filiației versiunilor păstrate în m-sele 4620, 3821, 1436 de la Biblioteca Academiei din București și în ms. 101 de la Cluj-Napoca. Deoarece cele trei manuscrise la care am raportat redacția din ms. 4620 cuprind lacune, am fost nevoiți să recurgem și la alte copii cu mult mai tîrzii ale *Florii Darurilor* (care reflectă același prototip ca și ms. 4620). A fost necesară, deopotrivă, raportarea la tipăritura de la Snagov din 1700 (pe care o vom cita cu sigla TS) și la unele redacții italiene și slave pe care le-am avut la îndemînă²⁰.

Operația de colaționare a textelor furnizează, așa cum era de așteptat, indicații prețioase privind caracterul *dependent* al copiilor efectuate în secolul al XVI-lea și în cel următor : concluzia la care am ajuns este aceea că m-sele 4620, 3821, 1436 și 101 nu conțin versiuni independente, ci o traducere *unică* în limba română a *Florii Darurilor*. Mai mult, acest arhetip românesc se regăsește într-un număr mare de manuscrise copiate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, provenind din diverse zone ale țării. Avem în vedere nu numai asemănarea, mergînd uneori pînă la identitate, dintre copiile aflate în m-sele 4620, 3821, 1436 și 101, dar și alte argumente (expuse în paginile următoare) care diferențiază această grupă de texte în raport nu numai cu tipăritura de la Snagov, ci și cu alte redacții străine ale *Florii Darurilor*. Niciuna dintre copiile românești din secolul al XVII-lea nu descinde însă din textul pe care ni-l înfăți-

²⁰ Este vorba de două redacții dialectale italiene : o copie toscană și alta bologneză, editate, parțial, de C. Frati, *op. cit.*, p. 247 sq. și G. Ulrich, *Fiore di Virtù nach der Handschrift Rediano 119*, în „Zeitschrift für romanische Philologie“, Halle, 1895, XIX, partea I, p. 235—253 ; 431—452. Pentru aceste versiuni italiene vom folosi siglele EF, respectiv EU. Singura versiune slavă pe care am putut-o consulta (în afara aceloră cuprinse în textele slavo-române) este redacția din ms. Kukuljević editată de M. Rešetar, *op. cit.* Textele copiilor rusești de la Moscova și Praga nu ne-au fost accesibile ; informațiile pe care le vom folosi ne sînt furnizate de studiile lui N. Smochină și P. Olteanu.

șează ms. 4620, ci toate reflectă o versiune care avea, inițial, o mai mare extindere ; acest din urmă fapt este pus în evidență de o serie de omisiuni care afectează copia de la Putna, dar nu și m-sele 3821, 1436 și 101 (în aceeași situație se găsesc și alte transcrieri, mai târzii, ale aceluiași arhetip). Totuși, din punctul de vedere al integrității textului, versiunea din ms. 4620 redă cel mai fidel (în raport cu celelalte) traducerea originală : toate cele 35 de capitole ale cărții populare apar în copia de la Putna, iar lacunele sînt puține la număr, așa cum rezultă la o comparație cu textele italiene sau cu tipăritura lui Antim. Cît privește filele, pierdute, de la sfîrșitul manuscrisului, e vorba de o pierdere minimă (una sau două file). Or, textul din ms. 101 nu depășește capitolul al 11-lea și chiar în părțile păstrate textul se prezintă, pe alocuri, lacunar ; este adevărat totuși că, în cîteva cazuri, unele lacune sau erori din m-sele 4620, 3821 și 1436 nu figurează în copia de la Cluj-Napoca (vezi mai jos). Celelalte două texte, din m-sele 3821 și 1436, derivă, fapt demonstrat de N. Cartoian, dintr-o versiune lacunară (lacune mari care angajează capitole întregi și nu se explică prin pierderea unor file ale copiilor făcute de Ion din Simpetru și Costea din Șchei)²¹.

Din cele cîteva pasaje pe care le reproducem în continuare, cititorul poate constata marea asemănare care există între textele *Florii Darurilor* copiate în secolele al XVI-lea — al XVII-lea.

4620, f. 463^r : *Derept aceea lume toată stă ca o masă mare cu un licinic*²² mic pre juru ea (scris : *juptu ea*).

3821, f. 82^r : *Derept aceia lume toată stă ca o masă mare și ca un leșnic împrejurul mesei*.

1436, f. 14^r : *Derept aceea lumea toată stă ca o masă mare și ca un leșnic pregiur masă*²³.

4620, f. 610^r : *Famănul easte să se ferească de curvie, cum zice și Tulie : Că easte un dar pre drept lăudat, cînd pui frîu păcatelor de curvie*.

3821, f. 122^r : *Pintru famenul spune : Famenul easte ce se ferescu (sic) de curvie. < > Că easte un dar pre dereptate cîndu pui frîul păcatelor de curvie*.

1436, f. 42^r : *Pentru famănul. Famănul easte să se ferească de curvie. < > Easte un dar prea drept cînd pui frîul păcatelor de curvie*²⁴.

În cele trei manuscrise, termenului „castitate” îi corespunde în titlul capitolului cuvîntul *famen* ; DA și nici alte dicționare nu înregistrează acest sens particular al cuvîntului, ci numai pe acela etimologic, „castrat”, „efeminat”.

²¹ Vezi N. Cartoian, *Fiore di Virtù...*, p. 151.

²² Termenul, de origine slavă, neînregistrat de DA, avea probabil o circulație restrînsă în limba română. Dealtminteri, el e glosat în ms. 4620, marginal, chiar de scrib, cu un cuvînt uzual, *năframă*.

²³ Cf. EU, f. 183^r : *Si che lo mundo e facto a modo de uno grande discho che sia coperto de una piczola toallia* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 236). În ms. 101, lacună.

²⁴ Lacună în ms. 101 ; cf. EU, f. 203^v : *De castitate. Castitate, secundo Tulie, e una virtute per la quale rasonbelemente si refrena lu vitio de la carne et de la luxuria* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 448).

4620, f. 482^r : *Și iarăș, dereptu jalea grăiescu, cîndu se prestăvi Alexandru, puseră-l boiarii lui într-o raclă de argintu, poleită...*

101, f. 72^r : < > *Cînd se prestăvi Alexander, pusur<ă>-l boierii lui într-o raclă de argintu și poleită...*²⁵

4620, f. 592^r : *Și altul zise : Abău. cu frumoase haine ești îmbrăcat. Și el răspunse : Omul nu se cunoaște pre haine, ce pre diale.*

3821, f. 111^r : *Altul zise : Abo, că cu²⁶ frumoase haine ești îmbrăcat. Candit zise : Omul bun nu să cunoaște pre haine, ce pre lucrure bunc.*

1436, f. 38^r : *Altul zise : < > cu ce haine < > ești îmbrăcat. El zise : Omul bun nu se cunoaște pre haine, ce pre fapte bune.*

În cele ce urmează ne vom opri asupra unor concordanțe textuale, comune (sau parțial comune) celor mai vechi copii ale *Florii Darurilor* scrise în secolul al XVI-lea și în următorul : ele indică descendența lor dintr-o versiune românească unică. Acest arhetip se deosebește de acela pus la contribuție în tipăritura de la Snagov din 1700 și de redacțiile străine accesibile nouă (vezi mai sus). Am grupat argumentele noastre în patru categorii : I. Soluții particulare de traducere și particularități de dispunere a materiei în cuprinsul unor capitole ; II. Omisiuni comune ; III. Greșeli de traducere ; IV. Concordanțe grafice.

I. Soluții particulare de traducere și particularități de dispunere a materiei în cadrul unor capitole.

1) 4620, f. 500^v—501^r : *Ce iarăș, mai multu e păcat de scumpeate, decît de multă bucurie* ; cf. 101, f. 84^r : *Ce iarăș, mai mult păcat de scumpeate, decît de multe (sic) bucurie.*

În aceste două pasaje, *bucurie* apare greșit, în loc de *risipă* (eroarea ar putea proveni fie din autograful traducerii, fie dintr-un intermediar comun²⁷).

2) 4620, f. 522^v : *Vinul și pîinea veselește inema omului, iară darul lu Dumnăzău easte învățătura omului* ; cf. 3821, f. 93^{r-v} : *Că vinul și pîne veselește inima omului, iar darul lu Dumnezău este învățatură omului* ; 1456, f. 26^v : *Că pîinea și vinul veselește inima omului, iară darul lui Dumnezău easte învățătura omului.*

În toate cele trei copii (ms. 101 conține aici o lacună) apare sintagma *darul lui Dumnezeu* : cf. TS, f. 35^v : *iar preste toate*. Tipăritura de la Snagov concordă, dealtfel, cu sursele italiene²⁸. Acest fapt este de natură să indice descendența manuscriselor 4620, 3821 și 1436 dintr-un același arhetip.

²⁵ Lacune în m-sele 3821 și 1436 ; cf. și ms BAR 5454, f. 64^v : *Pentru jele scrie, cînd s-au prestăvit Alexandru...* ; TS, f. 16^r : *muri* ; EU, f. 87^r : *quando lu re Alizandro fu morto...* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 242). Termenul *a se prestăvi*, de origine slavă, are o circulație mică în limba română.

²⁶ Scris : *cu co*. Neavînd textul din ms. 4620, N. Cartoian (vezi *Fiori di Virtù...*, p. 133—134) credea că grafia reproduce conjuncția slavă *abo kako*. Este adevărat că interjecția *abo (abău)*, rar întîlnită, avea o circulație regională, restrînsă, în textele românești ; vezi capitolul de *Localizare*, p. 305.

²⁷ M-sele 3821 și 1436 conțin lacune în aceste locuri ; cf. EU, f. 200^v : *ma pure maiore vitio e la avaritia che la prodegalitate* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 443).

²⁸ Cf. EU, f. 75^r : *il vino e il frumento allegra il cuore degli homini, ma sopra si e la sapienza* (vezi C. Frati, *op. cit.*, p. 316).

3) O altă concordanță constă în apariția unei sentințe nu în capitolul 35, *Despre măsură*, cum ar fi fost normal (ca în toate textele italiene și în tipăritura din 1700), ci în capitolul 31, *Despre abținerea*. Este vorba de următoarea frază:

4620, f. 605^v: *Cum pun friu calului ca să-l ție, așjderea se cade și omului să puie friu pohtelor lui, ale trupului, cu postul*; cf. 3821, f. 120^r: *Cum pune (sic) calului friul să-l ție în gură, așa să cade și limbii să-i pui friu și pohtelor trupului*; 1436, f. 40^v: *Cum pune (sic) calului friul să-l ție în gură, așa să cade și limbii să-i pui friu și pohtelor* (ms. 101 nu conservă acest capitol).

Folosirea unei versiuni unice se vede și dacă comparăm sentința, amplificată, din aceste manuscrise românești cu izvoarele italiene (inclusă, așa cum am arătat, în alt capitol, *De moderantia*): *Socrate dice : Siccome il cavallo si rifrena per lu freno, cosi si rifrenano tutti i vizi per la moderantia* (vezi C. Frati, *op. cit.*, p. 263, „cum calul se înfrinează cu friul, așa se înfrinează toate viciile cu măsura“) ²⁹.

4) O eroare comună m-selor 4620, 3821 și 1436 apare în capitolul 27, *Despre socotință*; ea se datorează fie traducătorului, fie unui intermediar unic:

4620, f. 592^v—593^r: *Cine va să grăiască rău și grozav, mai multu e darul limbiei decit al urechilor* (eroarea apare și în textul slav interliniar: *ize chošte(t) glati žlaa i nepodobnaia, množa e(st) darī iazyku neželi ušima*); cf. 3821, f. 112^r: *Că cine va să grăiască reu și grozav, mai multu e darul limbei decit al urechilor*; 1436, f. 38^v: *Că cine va să grăiască rău și grozav, mai mult este darul limbii decit al urechilor* (capitolul lipsește din ms. 101).

Pasajul trebuia să aibă, în mod normal, următorul conținut: „mai mare e darul urechilor decit al limbii“ (și nu „mai mare e darul limbii...“), cf. TS, f. 63^v—64^r: *Pentru că, la cuvîntul rău și grozav, mai mult lucrează darul urechilor decit al limbii*. În manuscrisele italiene și sirbești sentința corespunde tipăriturii din 1700 (sensul fiind „la insulte, mai important este să știi să taci decit să răspunzi“): cf. EF, f. 119: *Chi vuole dire le brutte parole, più fa operare la virtù dell'orechie che quella della lingua* (vezi C. Frati, *op. cit.*, p. 261); EU, f. 195^r: *Ca chi vole dicere le bructe parole più ce adoppia la vertute de la rechia (sic) che quella dela lengua* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 434). Textul sirbo-croat din 1520 are același conținut ³⁰ ca acela al tipăriturii lui Antim, diferențiindu-se de m-sele 4620, 3821 și 1436. În acestea din urmă avem a face cu o greșeală comună, care schimbă sensul sentinței; eroarea se întînește și în alte manuscrise care descind din același arhetip românesc unic ³¹.

²⁹ Cf. și EU, f. 205^v: *Como lu cavallo se refrena per lu freno, cosi se refrenano tucti li vitji et le virtute per la moderantia* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 451).

³⁰ Vezi M. Reșetar, *op. cit.*, p. 15: *zašto govori i-čini grube rieči ma veže-se ima činiti (ciniti)? krieposti od usiju negoli krieposti od jezika* („mai mare e puterea urechilor decit puterea limbii“).

³¹ Cf. ms. BAR 6056, f. 19^v: *Cine va să grăiască rău, mai mult darul limbii decit al urechilor*.

5) În același capitol, o altă eroare (preluată din originalul traducerii românești sau dintr-o versiune intermediară defectuoasă) diferențiază m-sele 4620, 3821 și 1436 de tipăritura din 1700, ca și de alte redacții (italiene, sîrbe). Este vorba de o replică care ar fi trebuit să aparțină înțeleptului Cantida, în disputa pe care o are cu blasfematorii săi (ca în textele italiene, grecești, sîrbe și în tipăritura de la Snagov). În ms. 4620 și, deopotrivă, în copiile lui Ion Românul și Costea din Șchei fraza este atribuită, în mod greșit, unuia dintre interlocutorii filozofului (unuia dintre măscăricii care-l pun la încercare pe Cantida) :

4620, f. 592^v : *Și altul zise : De te-ai teame de rușine, n-ai grăi așa ;* cf. 3821, f. 111^v : *Altul zise : De te-ai teme de rușine, n-ai grăi așa ;* 1436, f. 38^r : *De te-ai teame de rușine, n-ai grăi așa.* Vezi și TS, f. 63^v : *Iară el (=Candid) răspunse : De te-ai fi temut de rușine, n-ai fi grăit aceasta ;* EU, f. 195^r : *Dixit altro : Che, vile, non ti vergongi ? Et quillo (=Guarda), response : Se tu la temissi, non dissiri questo* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 434) ; la fel în versiunea sîrbă din 1520 : *vidiš-li ti, lupeka, kako govori i neboi-se srama. A onī (=Corado) odgovori: Da-se ti boišī, ne bi govorno takoi* (vezi M. Reșetar, *op. cit.*, p. 15) ³².

6) Semnalăm, în fine, și o greșeală comună m-selor 4620, 3821 și 1436 (preluată probabil dintr-o versiune intermediară) care nu apare însă în ms. 101 de la Cluj-Napoca. Redacția din ultima copie se situează, așadar, mai aproape de arhetipul românesc al traducerii, în timp ce celelalte trei copii au în stema lor de filiație o versiune conținând această eroare. În capitolul 10, *Despre zgîrcenie*, avariția este asemănată, în mod eronat, cu sobolul în m-sele 4620, 3821 și 1436. În toate textele italiene, grecești sau sîrbocroate, minciuna și nu zgîrcenia este asemănată cu acest animal : pentru zgîrcenie este folosită similitudinea cu crapul (*voto, vocto* în textele italiene, *voūza* în cele grecești vechi ³³). În ms. 101, în același context în care apare în celelalte copii românești vechi cuvîntul *sobol*, este folosit termenul *vuzan*, un grecism care apare și mai tîrziu, în tipăritura lui Antim : cf. TS, f. 29^v, *vuza* (cf. rom. *guz, guzan*, care indică filiera maghiară prin care a fost preluat la noi termenul grecesc). Reproducem pasajele respective :

4620, f. 508^v : *Și poate sã se închipuiască scumpeatea cu o gadinã ce se cheamã sobol* ³⁴, *ce lãcuiaște și trãiaște cu pãmîntu și de scumpã ce easte pururea e frãmîndã și nu va se mãmînce cãce i se teamã (sic) sã nu sfîrșeascã pãmîntul. Dereptu aceaeu easte tot nemoaște pãntu scumpã ce easte ;* cf. 3821, f. 87^v : *Scumpul se închipuiaște sobolul<ui>, ce lãcuiiaște în pãmîntu și mîncã pãmînt și nu sã saturã de pãmînt nece o datã, cã-i pare cã-l va firși și <e> tot flãmînd și nemoștin pintru scumpe te lui ;* 1436, f. 28^r : *Cã scumpul sã potriveaște sobolului, cã sobolul*

³² În textele italiene, numele filozofului este *Coarda* sau *Guarda* (vezi C. Frati, *op. cit.*, p. 261 ; G. Ulrich, *op. cit.*, p. 434), iar în vechea versiune sîrbo-croată, *Corado* (vezi M. Reșetar, *op. cit.*, p. 15). Numele *Cantida* (*Candit*) din toate copiile românești indică filiera greacă a cărții populare (în textele grecești : *Kantidos*, vezi N. Cartoian, *Fiore di Virtù...*, p. 167).

³³ Vezi N. Cartoian, *Fiore di Virtù...*, p. 171.

³⁴ În textul slav intercalat din ms. 4620 se află un spațiu liber în care copistul, sau altă persoană a adăugat, cu slove mai mici, *miši(k)ja*, în loc de *mišika* „sobol”.

*mănincă pământ și lăcuiaște în pământ și nu se satură de pământ, că-i pare că va svîrși pământul <> pîntru scumpeatea lui. Cf. și versiunea din ms. 101, f. 87^v: Și poate să <se> închipuiască scumpete unei gădină ce o cheamă vuzan³⁵, ce lăcuiaște și triiaște sup pământ și de scumpete ce este (sic), puriurea easte flomîndă și nu va să mănince căci ei teamă (sic) să nu sfîrșască pămîntu. Drăp acesta nemoștă este pîntru scump<eate>³⁶. Este limpede pentru noi (după efectuarea unei operații de coloționare integrale a redacției din ms. 101 cu aceea din ms. 4620) că copia de la Cluj-Napoca nu a folosit o altă traducere a *Florii Darurilor*. Probabil însă că greșeala din m-sele 4620, 3821 și 1436³⁷ se datorează unei copii intermediare³⁸, deoarece apariția cuvîntului *sobol* în acest capitol nu se justifică. Menționăm în același timp că în ms. 4620, f. 560^r (în capitolul 20 *Despre minciună*) unde trebuia, în mod normal, să se apeleze la asemănarea cu *sobolul* (în textele italiene apare corespondentul *talpa, taupinara*) întîlnim forma coruptă *pinara*, o deformare a lui *taupinara*, care presupune preluarea cărții populare printr-o filieră greacă (vezi, pe larg, articolul nostru privind izvorul străin, *cit. supra*): și poate să se închiuiască minciuna unei gadine ce se cheamă pre limba grecească *pinara* (4620, f. 560^r/13—16; în m-sele 101, 3821 și 1436, lacune).*

II. Omisiuni comune

1) O omisiune comună m-selor 4620, 3821 și 1436 apare în capitolul al 15-lea (ms. 101 nu a conservat filele care depășesc capitolul al 11-lea, de aceea comparația nu a fost posibilă):

4620, f. 534^r: *Și unele den albinii sînt tocmita să aducă <floarea pentru> miire*; cf. 3821, f. 96^r: *unele <> miere*; 1436, f. 29^r: *unele <> miere*³⁹.

2) Definiția adevărului lipsește în toate cele trei manuscrise, în capitolul al 19-lea:

4620, f. 544^r: *Adevărul easte, cum grăiaște și stii Augustin, <> .;* cf. 3821, f. 103^v: *Augustin zice: <>*; lacuna apare și în ms. 1436, f. 32^v.

3) În capitolul al 4-lea lipsește un fragment atît în copia de la Putna, cît și în ms. 101 (comparația cu m-sele 3821 și 1436 nu se poate face, datorită unor lacune mari): este vorba de a treia caracterizare a jalei, de o sentință atribuită lui Hippocrat și de obișnuita comparație a viciului cu un animal. În ambele manuscrise textul sare direct la istorioara moralizatoare. Lacuna nu se motivează prin pierderea unor file ale acest-

³⁵ În textul slav paralel, de asemenea, *vuzan*.

³⁶ Cf. EU, f. 202^r: *Et potese apropiare la avaritia allo vincto, c'a lo sollanczo che vive sempre de terra. Et per pagura che'lli non manche, may e ausante de tollierese de fame. Et pero tucti so crispî* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 446).

³⁷ Greșeala apare și în alte copii ale versiunii românești originare: cf. ms. BAR 1125, f. 88^r: *sobol*.

³⁸ Eroarea are la bază probabil o glosă greșită făcută de vreun copist care nu a înțeles cuvîntul *vuzan*.

³⁹ Cf. TS, f. 40^r: *Și cîteva albine sînt rînduite ca să meargă pentru florile mierii*; cf. EU, f. 149^r: *a certe ave et ordena ad andare per lo fiore de là melle* (vezi C. Frati, *op. cit.*, p. 258).

tor codice, ci trebuie pusă pe seama traducerii originare (sau a unui intermediar), cu atât mai mult cu cât figurează și în alte copii, mai târziu ⁴⁰ :

4620, f. 482^r : *A doua easte că omul cela înțeleptul nece odată nu stă fără lucru < >. Și iarăși, dreptu jalea grăiesc, cîndu se prestăvi Alexandru... ; cf. 101, f. 71^v : A doua este că omul cela înțelept nice odată nu este fără lucru < >. Și iareși drept jalea zice, cînd se prestăvi Alexandru... Pasajul omis în aceste manuscrise apare în TS, f. 14^r, care reflectă o traducere diferită : *A treia easte că pentru vreun păcat răsipeaste omul multe și aceasta easte păcatul inemii reale. Și iaste în mii de pricini, precum zice Ipocrat... etc.**

III. Greșeli de traducere comune

1) 4620, f. 471^{r-v} : *Cum nu poate omul trăpi fără de muiare, dereptu aceeaa cade-se să o cheame a cincea coastă a trupului ; 101, f. 65^v : Cum nu poate omul să rabdă färe (sic) muiere, derept aciia cade-se să o chiiame a cinceă stihie <a> trupului ; 1436, f. 15^v : Bărbatul nu să îndură de muiare, că easte a cincea parte din trupul bărbatului (lacună în ms. 3821).*

În exemplul de mai sus, *a cincea coastă a trupului (stihie a trupului* în ms. 101, *parte din trupul...* în ms. 1436) este o greșeală de traducere pe care nu o putem explica decît prin raportare la termenul slavon *piatostichitelina* „al 5-lea element“ (pe care-l întîlnim în textul slav intercalat din ms. 4620, cf. și *petostichitelina*, în acela din ms. 101). Sensul frazei, în toate sursele străine pe care le-am consultat este diferit. Și anume : „bărbatul nu poate dura fără 5 elemente : pămînt, aer, apă, foc și femeie, deci femeia e al 5-lea element indispensabil lui“. Cf. EU, f. 184^r : *cosi como lu mundo non porra durare senza li quatro olimenti, zo e terra, acqua, aire et socho, cosi non porra durare senza femine. Et imperzo le femine se pone per lo quinto olimento* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 238) ⁴¹. „Al 5-lea element“ este deci corect redat în versiunile slave din m-sele 4620 și 101, în timp ce greșeala din textele românești nu se explică decît admitînd că traducerea s-a realizat după un model slav, în care termenul *piatostichitelina* „al 5-lea element“ a fost confundat cu *piatoia stichinia* „a 5-a coastă“ ⁴². De remarcat și termenul regional, de origine slavă, *tîrpi*, ⁴³ păstrat în ms. 4620, dar pe care nu-l mai întîlnim în m-sele 101 și 1436, unde apar corespondente uzuale.

2) 4620, f. 471^v : *și mai bine e să stea (!) înaintea leilor și înaintea zmeilor, decît unii muieri mînioasă* (cf. textul slav intercalat : *eșteže bolëe*

⁴⁰ Vezi ms. BAR 5454, f. 64^v.

⁴¹ Cf. și Cod. Estense : *Sincome l'uomo senzia gli quatro elementi non potrebe durare al mondo, chosi non potrebe durare senca femina e pero si puo metere per quinto ellimento* (vezi C. Frati, *op. cit.*, p. 436).

⁴² Subliniem și faptul că în copiile rusești de la Moscova și Praga apare sintagma *piatoia stichinia telesnaia* „a 5-a coastă a trupului“, deci greșit, ca în textele în limba română din m-sele 4620, 101 și 1436. P. Olteanu credea că textul românesc din ms. 4620 este corect și că eroarea aparține textului slav din același manuscris, în timp ce copiile rusești redau, de asemenea, forma corectă ; vezi P. Olteanu, *Fiore di Virtù...*, p. 285.

⁴³ Cf. și ms. BAR 5454, f. 59^v : *omul nu poate trepi...* Vezi și *Localizarea*, p. 307.

d<a> stoi(t) prě(d) lŭvo(m) i prě(d) zmiemŭ⁴⁴); 101, f. 62^r: *Și mai bine să stea (!) nainte leilor și nainte zmielor (sic!), decât unii muieri reale minioase*; 1436, f. 16^r: *Și mai bine să stai înaintea leilor și a zmeilor, decât înaintea muierii reale*; 3821, f. 116^v: < > cu leul și cu zmeul < >.

În toate manuscrisele întîlnim o greșeală de traducere: pentru *șarpe* este folosit termenul *zmeu*. Ea se explică probabil prin raportare la un izvor slav, unde substantivul *zmīi* are ambele sensuri. „draco, serpens“⁴⁵. Greșeala nu apare în ms. 559 (fiind probabil observată la o colaționare a versiunii românești cu un alt text). Subliniem și faptul că în ms. 101 cuvîntul are o formă apropiată de etimon, *zmielor*, dar cu desinența românească (în textul slav paralel: *zmiemŭ*).

3) Probabil tot traducătorului i se datorează o altă eroare care s-a transmis atît în cea mai veche copie românească, cît și în manuscrisul păstrat la Cluj-Napoca.

4620, f. 481^{r-v}: *Ca să se bucure și sufletul întru pohtele ei, cum se cade* (în pasajul slav intercalat: *iako da radue(t)se i dša vŭ pohoti eo*, care ne furnizează explicația modului de producere a erorii); 101, f. 71^v: *Că să <se> bucure și sufletul întru pohtele ei, cum se cade*. În ambele manuscrise *ei* este întrebuițat greșit, în loc de *lui*, un dezacord aparent inexplicabil (în copiile lui Ion Românul și Costea, lacune). Eroarea se explică probabil prin aceea că, în limba slavonă (și în limbile slave) *ca* și în italiană, latină, greacă *duša*, respectiv *anima*, *psyhé* „suflet“ sînt de genul feminin.

4) O altă greșeală de traducere, de fapt un calc lexical, explicabilă prin izvorul care a fost pus la contribuție de traducător, întîlnim în capitolul al 12-lea. Prezența ei în cele mai vechi copii ale *Florii Darurilor* indică descendența lor dintr-o sursă românească unică:

4620, f. 519^r: *Platon dzise: Nu lua credința omului ce-ți mulțemeaște de ce nu e, că acela te va dăfăima după tine; și cine te mîngine cu limba, cu coada te împunge* (în pasajul slav intercalat: *Plato(n) reč: Ne vĕrui ělka iže blĝodarity o(d) iže nĕ(s)*); 3821, f. 92^r: *Nu lua așa credința omului să nu-ți (sic) mulțemește cu drag, că te va defăima. . . , și cine te mîngine cu limba, cu coada te va împunge*; 1436, f. 26^r: *Nu lua credința omului celuia ce-ț mulțameaște de ce nu easte, că acela te va defăima apoi și acela ce te mîngiie cu limba, cu coada te va împunge* (în ms. 101, pasajul lipsește). În toate cele trei copii apare sintagma *nu lua credința pontru* „nu crede“⁴⁶. Expresia reprezintă probabil un calc structural după slv. *vĕro iěti* „credere“. tradusă cuvînt cu cuvînt de persoana care a realizat versiunea românească (cf. *vĕra* „fides“ și *iěti* „prehendere, tenere“).

5) Tot printr-un calc structural se explică o altă greșeală pe care o întîlnim în capitolul 32 din m-sele 4620, 3821 și 1436 (ms. 101 nu conține acest capitol, datorită pierderii unor file):

⁴⁴ În textele italiene: *dello serpente*; cf. și ms. 559, f. 78^r: *nainte leului și șarpelui*. În TS, f. 9^v: *bălaurii*.

⁴⁵ V.sl. *zmīi*, srb. *zmīi*, *zmĕi*, „draco, serpens“. Eroarea e preluată și în copii mai tîrzii ale aceleiași redacții: cf. ms. 1154, f. 282^r, *zmeilor*, ms. 1234, f. 29^r, *zmeilor*.

⁴⁶ Cf. și ms. 1125, f. 91^r (aceeași traducere) *nu lua credința*; TS, f. 34^v: *nu creade omului care te cinsteaște mai mult...*

4620, f. 607^{r-v} : *Și poate să se închipuiască lăcomiia lupu i viltur* (sic!)⁴⁷ *ce-i suri, ce mănincă stîrv; ce atîta are pohtă spre lăcomie, că se duce și 100 de zile spre omul, stîrv lui să afle...; cf. 3821, f. 120^v : Și așa se închipuiește lăcomie lupului și vilturului, ce mănincă stîrv și a<ti>ta au pohtă spre lăcomie că să duce și 100 de zile pintru stîrvul ...; 1436, f. 41^v : Că omul lacom să închipuiaște lupului și vilturului ceia ce mănincă stîrv și atîta au pohtă pre lăcomie, că cită vilturul mearge și 100 de mile de loc după stîrv. În toate izvoarele italiene viciul neșafului este asemănat însă cu *avvoltojo* sau *auctore* „vultur cenușiu“ : cf. EU. f. 203^r : *Et potesse assimigliare lu vitio de la gula allo auctore, che e uno aucello de tancta cupiditate de mangiare che gerra cento miglia a rasso per trovare una carne fracidă ...* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 477 : „și se poate asemăna viciul lăcomiei cu vulturul cenușiu, care e o pasăre așa de lacomă la mîncare, încît merge 100 de mile să găsească carne putredă“). În versiunile grecești apare întotdeauna termenul corespunzător lui *avvoltojo*, *lykorneion* „vultur negru“⁴⁸, care a fost păstrat și în tipăritura lui Antim Ivireanul (*lincorn*, vezi TS, f. 72^r). În redacția croată din 1520 întîlnim, în același context, cuvîntul sîrb *orao* „vultur“ : *i može-se primieniti garlo k iedinoi ptici koia-se zove orao* (vezi M. Reșetar, *op. cit.*, p. 23)⁴⁹. În mod surprinzător însă, în copiile rusești găsim termenii *vlūkoorlu* (ms. de la Praga), respectiv *volkoorlū* (ms. de la Moscova)⁵⁰, deci „lup-vultur“. P. Olteanu credea că forma corectă este *lup-vultur*, care ar fi sinonim cu *avvoltojo*⁵¹. Avem a face însă în mod evident, cu o formă coruptă (prezentă atît în cele mai vechi manuscrise românești, cît și în cele două versiuni rusești ale *Florii Darurilor*) care indică receptarea, la noi, a cărții populare printr-un intermediar greco-slav și, totodată, descendența copiilor din m-sele 4620, 3821 și 1436 dintr-un arhetip unic românesc. Este vorba de o greșeală de traducere comună acestor texte, care se explică prin echivalarea lui *lykorneion*, la un moment dat (printr-un calc structural) cu *lup-vultur* (cf. *lykos* „lup“ și *ornis* „vultur“). De menționat că eroarea s-a produs nu în momentul traducerii (cînd *lykorneion* va fi fost redat corect prin *vultur-suri*, deoarece astfel nu ne-am putea explica prezența adjectivului în ms. 4620), ci mai degrabă la o coloționare ulterioară. Greșeala figura și într-o versiune slavă în care *lykorneion* a fost tradus greșit (tot printr-un calc structural) prin *vlūku-**

⁴⁷ Cf. textul slav intercalat : *veliku orlu* „vultur mare“, în loc de „lup și vultur“.

⁴⁸ Vezi N. Cartoian, *Fiore di virtù...*, p. 171.

⁴⁹ În prima tipăritură sîrbă, editată de Posilović : *chornini* „lykorneion“ vezi M. Reșetar, *op. cit.*, p. 23.

⁵⁰ Cf. ms. 2748 (Moscova), f. 184^v : *podobno est objadenie ptiče iže glagoletsju volkoorlu, sireči sempru* (apud P. Olteanu, *Fiore di virtù...*, p. 284).

⁵¹ Stabilind această echivalență, P. Olteanu folosea prezența lui *lup-vultur* din textele românești ca dublu argument, pentru a susține, pe de o parte, că textul slav din ms. 4620 (unde e scris *veliku orlu*) nu reprezintă izvorul celui în limba română, și pe de alta, că copiile de la Praga și Moscova au la bază un model românesc. Mai mult, aceasta ar furniza, după opinia sa, o dovadă a descendenței textului românesc direct dintr-un izvor în limba italiană (P. Olteanu, *op. cit.*, p. 284). În legătură cu această problemă, vezi articolul nostru privind izvorul străin al *Florii Darurilor* din ms. 4620.

—*orlū* (formă slavă meridională pe care o întâlnim în ms. de la Praga) sau *volkoorlū* (slavă răsăriteană, care figurează în ms. de la Moscova). Printr-o lecțiune greșită a unui model slav s-a ajuns, desigur, și la *veliku orlu* (pe care-l găsim în textul slav intercalat din ms. 4620).

În pasajele pe care le-am reprodus mai sus observăm o altă eroare comună numai versiunilor din m-sele 4620 și 3821, care *nu figurează* însă în copia dascălului Costea : cuvântul *zile* este scris greșit în primele două texte, în loc de *mile* (cf. ms. 1436 și textele italiene. „mile“, vezi mai sus). Probabil că în acest caz nu este vorba de o greșală de traducere, cum credea P. Olteanu⁵²; ci cu o eroare de copist preluată dintr-un intermediar.

6) În fine, semnalăm un dezacord, care apare nu numai în ms. 4620, ci și în pasajele corespunzătoare din copiile lui Ion din Simpetru și Costea din Schei, în capitolul 31 :

4620, f. 605^v : *Iarăși puse limba în gura omului cu trei zidure. Și întiiu păreatele easte falcile. Și a doua, dinții și a treile, buzele* ; cf. 3821, f. 119^v : *Și-i puse limba în gură cu 3 zidure. Și întiiu este păreatele falcile și a doua, dinții . . .* ; 1436, f. 40^v : *Și-i puse limba în gură cu trei ziduri. Și zidul cel dintii easte falcile, a doa, dinții, a treia, buzele.*

IV. O ultimă categorie de fapte, de natură să indice descendența celor mai vechi manuscrise ale *Florii Darurilor* dintr-o versiune românească unică, o constituie o serie de concordanțe grafice.

1) 4620, f. 481^{r-v} : *Derept răul pizmașului scrie în legea veache* (scris : *veachea*) *pentru căce vādzu Cain toate lucrurile frăține-său . . .* ; cf. 101, f. 71^r : *Drep răul zavistiei scrie în leage veache* (scris : *veachea*) *pāntru căci vāzu Cain lucrurele fraține-său . . .*

2) 4620, f. 514^v : *Caton dzise : De pedepsești* (scris : *pede<p>seaste*) *cineva și nu-ți va învățatura, de ți-e priiatnic, nu-l lāsa, ce pururea-l pedepseaste* ; cf. 101, f. 93^r : *Caton zise : De pedepsești* (scris : *pedepseaste*) *pe altul, pre cineși nu va învățaturā, de ți-e priiatnic, nu-l lāsa, ce-l pururea pedepseaste*. În textele slave din ambele manuscrise, verbul este la persoana a 2-a singular : *aște nakazueși „dacă înveși“* ; deci în pasajele românești, *e* este scris în loc de *i* la sfârșitul cuvintului *pedepsești*.

3) 4620, f. 530^v : *loveaste copaciul* (scris : *cobaciul*, cu *b*) ; cf. 3821, f. 96^r (în pasajul corespunzător) : *loveaste în copaci* (scris, de asemenea : *cobact*, cu *b*, după care scribul indreaptă eroarea pe care o regăsim în copia de la Putna).

După cum s-a putut observa, o serie de concordanțe dintre copiile *Florii Darurilor* din secolele al XVI-lea — al XVII-lea pot fi puse pe seama traducerii românești unice (se explică dacă o raportăm la un anumit izvor străin ; în această categorie intră cu certitudine cele câteva calcuri lexicale sau semantice, ca și unele „dezacorduri gramaticale“, menționate de noi în paginile de mai sus) ; altele nu provin însă cu certitudine din autograful traducerii în limba română (nu se datorează, așadar, traducătorului), ci se explică, mai degrabă, prin interpunerea între

⁵² Probă a traducerii primei versiuni românești direct din italiană vezi P. Olteanu; *Fiore di virtù...*, p. 274.

arhetipul traducerii și copiile din manuscrisele 4620, 3821, 1436 și 101 a uneia sau a mai multor copii intermediare care conțineau unele erori (vezi mai sus, exemplele de sub 6), p. 273 și 5), p. 278.

La capătul acestei cercetări filologice putem trage următoarele concluzii :

1) Ms. 101 (deși păstrat fragmentar) se apropie cel mai mult de arhetipul unic care stă la baza celor patru manuscrise din secolele al XVI-lea — al XVII-lea : avem în vedere, desigur, nu extensiunea actuală a textului (din acest punct de vedere ms. 4620, care conservă cea mai veche copie a *Florii Darurilor*, se situează pe locul întâi), ci prezența unor erori în m-sele 4620, 3821 și 1436 care nu figurează în redacția de la Cluj-Napoca (vezi exemplul de sub 6, p. 273).

2) Dintre cele patru copii, m-sele 4620 și 101 au cele mai mari afinități : textele sînt aproape identice (cu excepția unor aspecte de ordin grafic sau fonetic) în părțile pe care le conservă (facem abstracție de faptul că versiunea din ms. 101 nu este păstrată integral).

3) Manuscrisele 4620, 3821 și 1436 provin dintr-un intermediar care conținea o serie de erori (această redacție, piedută, va fi notată de noi prin A).

Schema filiației se prezintă, așadar, astfel pînă în acest moment :

Ajunși în această etapă, ne-am pus în mod firesc întrebarea dacă între cele trei manuscrise care derivă din redacția A există sau nu un raport direct de filiație. Răspunsul la care am ajuns a fost negativ, deoarece :

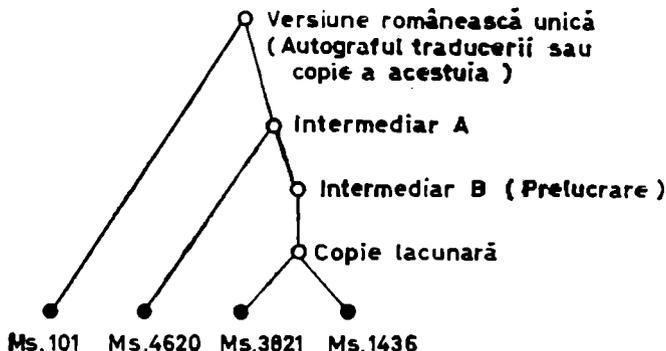
— pe de-o parte, trebuie să admitem, fapt demonstrat de N. Cartoian⁵³, că coincidența unor lacune numai în copiile lui Ion din Simpetru și Costea din Brașov implică existența altui intermediar lacunar.

— în același timp, comparația textuală furnizează alte dovezi că cele două copii din secolul al XVII-lea au folosit un text care conținea diferențe în raport cu modelul manuscrisului 4620 : după toate probabilitățile, originalul primelor era o prelucrare, deoarece unele concordante textuale (care nu se găsesc în m-sele 4620 și 101 și nici în alte redacții străine) pot fi întâlnite în m-sele 3821 și 1436 (ele apar, dealtfel, într-o grupă mai mare de copii manuscrise din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea⁵⁴, în care nu figurează însă în totalitate lacunele din textele copiate de Ion Românul și de dascălul Costea).

⁵³ Din motive de spațiu, nu ne vom mai opri asupra acestei probleme. Este vorba de omiterea unor capitole sau de trunchieri care nu pot fi simple coincidențe, pe care le reflectă ambele manuscrise ; vezi N. Cartoian, *Fiore di virtù...*, p. 113—116.

⁵⁴ În același timp, o altă grupă de manuscrise din aceeași perioadă redă, pînă la identitate uneori, redacțiile din m-sele 4620 și 101.

Schema de filiație a celor mai vechi copii românești ale *Florii Darurilor* devine, așadar, următoarea :

Desigur că această schemă imaginează într-un mod simplificat raportul de filiație dintre manuscrisele de care ne-am ocupat, între redacțiile păstrate putându-se interpune alte copii pierdute.

Vom însoți, în continuare, cu câteva exemple concluziile pe care le-am enunțat mai sus, pentru a pune în lumină faptul că copiile din *Codex Neogoeanus* și din manuscrisul brașovean al dascălului Costea au pus la contribuție o redacție prelucrată (cu erori sau diferențe textuale în raport cu celelalte două manuscrise).

1) În primul capitol, o frază capătă cu totul alt sens în m-sele 3821 și 1436, datorită unei omisiuni :

3821, f. 84^v : *Să știți că mai mare este pohta decit mintea* ; 1436, f. 15^r : *Să știți, frașilor, că mai mare easte pohta decit mintea* ; cf. 4620, f. 467^v, unde pasajul este corect : *Știți că e mai mare cu multu pohta de minte („pohta minții“) decit a trupului* (comparația cu ms. 101, unde începutul capitolului întâi lipsește, nu se poate face)⁵⁵.

2) În același capitol, o sentință are cu totul alt înțeles în m-sele 3821 și 1436, datorită intervenției unui copist intermediar :

3821, f. 83^r : *Pavel apostol zice : Veselie de pre ceastă lume, intru nem<i>ca easte* ; 1436, f. 14^v : *Pent<ru> acea și veseliiile aceștii lumi întru nemică sint* ; cf. textul din ms. 4620, f. 462^{r-v} : *Stii Pavel dzise : Invățătura lumiei aceștia, înaintea lui Dumnedzău, intru nemică easte*⁵⁶.

3) O altă greșeală apare în capitolul 10 (și pleacă tot de la o eroare a unui copist) :

3821, 87^v : *Scumpul nece odată nu să satură de bănat* (sic, pentru *bănet*) și nu se va îmbăta nece odată ; 1436, f. 23^r : *Scumpul nici odată nu să imbată, nici să imple de bani. Bănat* din copia lui Ion Românul e

⁵⁵ Cf. TS, f. 7^r : *Și iaste cu multu mai mare pohia minții decit a trupului. Vezi și C. Frati, op. cit., p. 434 : E si e tropo maggiore delectatione la intelletiva che lia corporale, ca în ms. 4620 și în TS.*

⁵⁶ Cf. TS, f. 4^r : *Inșeleptiia. Vezi și C. Frati, op. cit., p. 320 : Lo senno di questo mondo si è matezza appresso d'idio.*

o grafie greșită, în loc de *bănet*, iar *îmbăta* apare în m-sele 3821 și 1436 greșit, în loc de *îmbogăți*. Cf. ms. 4620, f. 509^v; *Scumpul nice odată nu se împle de bani, scumpul nu se va îmbogăți* ⁵⁷.

4) În același capitol, numele zgîrcitului din istorioara ilustrativă, Gherminon în ms. 4620, f. 512^r, ca și în ms. 101, f. 90^v (așa cum a fost preluat din redacțiile grecești) devine *Gherman* în m-sele 3821 (f. 88^v) și 1436 (f. 23^v) ⁵⁸.

5) O replică a lui David care apare în cea mai veche copie, din ms. 4620, și în tipărirea lui Antim Ivireanul în capitolul *Despre prevedere* (cap. 13) figurează, dintr-o eroare (probabil o inversiune a filelor într-un intermediar), în capitolul *Despre curvie* (cap. 34) în m-sele 3821 și 1436 ⁵⁹.

6) Nebunia este asemănată (în cap. 14) cu *inorogul*, greșit, în copia lui Ion Românul și în aceea a dascălului Costea; în ms. 4620, în tipărirea de la Snagov, ca și în textele italiene, grecești și croate, nebunia e asemănată cu *boul sălbatic* ⁶⁰, în timp ce inorogul exemplifică alt viciu, nesocotința (care e tratat în cap. 28). În același timp, în capitolul *Despre nesocotință*, m-sele 3821 și 1436 cuprind forme corupte ale cuvîntului *leucorn* (doublet etimologic al termenului *inorog* ⁶¹ care figurează în ms. 4620 și în alte texte mai târzii ale aceleiași redacții ⁶². Formele corupte din m-sele 3821 și 1436 sînt: *leoscroada* (ms. 3821, f. 113^r) și *leoscorca* (ms. 1436, f. 38^v).

7) Un alt pasaj diferențiază m-sele 3821 și 1436 de redacția din ms. 4620:

3821, f. 105^v: *Cine iubește mărețiile este rob cugetelor*; 1436, f. 34^v: *Cine iubește mărirea și trufiia este rob cugetelor*. *Cugetelor* este însă scris greșit, în loc de *jucătorilor* (formă corectă care apare în ms. 4620 ⁶³).

8) În capitolul 25 se spune, greșit în m-sele 3821 și 1436, că pasărea fenix trăiește 300 de ani (f. 106^v, respectiv 35^v); corectă este cifra din ms. 4620 (f. 580^r): 300 și 15 ai ⁶⁴.

⁵⁷ Cf. TS, f. 30^r: *Scumpul nu să satură nici odinioară de bani, scumpul nici odinioară nu va să fie bogat*.

⁵⁸ Cf. TS, f. 31^r: *Ghermin* (fără terminația grecească, dar ca în m-sele 4620 și 101), nu *Gherman*.

⁵⁹ Este vorba de fraza: *David dzise: Inceputul mîndriei <e> frica lui Dum-năzdu* (ms. 4620, f. 523^r/8), pe care o găsim, ca în TS, f. 35^v, în capitolul 13: *David au zis: Incepătura înțelepției este frica lui Dumnezău*.

⁶⁰ Cf. ms. 4620, f. 530^v: *boului sălbatec*; EU, f. 188^v: *il bove salvatico* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 244); *k volu diviem(u)* în textul croat din 1520 (vezi M. Reșetar, *op. cit.*, p. 2).

⁶¹ În manuscrisele italiene apar două variante ale cuvîntului „inorog”: *leucorno* și *unicorno* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 435), care au ca corespondente slave dubletele *leucornu* și *inorog*.

⁶² Cf. ms. 4620, f. 594^r: *leocorn*; TS, f. 64^v: *inorog*; ms. 6056, f. 19^v: *leocorn*.

⁶³ De fapt, *jucătorilor* din ms. 4620, f. 576^r/16—17 se datorează calchierii cuvîntului slavon *igratelî*, care are ambele sensuri, „jucător, înșelător” (termenul apare și în textul slav intercalat din ms. 4620). În textele italiene: *servo delli buffoni* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 432), iar în traducerea croată din 1520: *sluge od) klončara*, „rob jucătorilor” (vezi M. Reșetar, *op. cit.*, p. 10).

⁶⁴ Cf. EU, f. 194^v: *che viva CXV anni* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 432).

9) O altă concordanță a m-selor 3821 și 1436 se întâlnește în capitolul 27 : sintagmei *cine țe-au încrețit părul* din ms. 4620, f. 592^r (care concordă cu izvoarele italiene⁶⁵) îi corespund în *Codex Neagoeanus* și în copia lui Costea pasajele : *cine-ți <cre>scu acel părul* (ms. 3821, f. 111^r) și *cine țe-au crescut acel păr* (ms. 1436, f. 38^r).

10) În capitolul 31, în loc de *pustiia Vavilonului* apare scris în m-sele 3821 și 1436 *muntele Vavilonului*. Reproducem pasajele respective din cele trei manuscrise pentru a ilustra afinitățile dintre *Codex Neagoeanus* și textul lui Costea în raport cu ms. 4620 :

4620, f. 606^v : *Pântru văzdrăjanie scrie în cărțile Rimului că mergînd Alexandru pren pustiia Vavilonului, lipsiră bucate, că n-afla nimică să mănînce și muriia mulți de foame*⁶⁶ ; cf. 3821, f. 120^r : *Că spune în cărțile Rimului că merse Alixandru împărat în muntele Vavilonului și pesti acolo și li să firși pita și mure de foame* ; 1436, f. 41^v : *Că spune la Rim cum mearse Alixandru împărat în muntele Vavilonului și pesti acolo și li să svîrși pita și muriia de foame*.

11) Din capitolul 34 reproducem un alt pasaj care pune în evidență o greșeală comună copiilor 3821 și 1436, dar și identitatea unor elemente lingvistice prin care acestea se diferențiază de ms. 4620 :

4620, f. 617^v : *Persie zise : Cinci lucrure pierd bogăție : lăcomiia și jocurile și curvie și pizma și muierile* ; cf. 3821, f. 116^r : *Cinci lucrure simt carele pierd bucatele omului : lăcomie și hirjatele și curvie și pizma și muiere răsipitoare* ; 1436, f. 39^v : *De toate păcatele pre lume, 5 lucruri pierd bucatele omului : întii curviia și lăcomia și hirjeatele și pizma și muierile reale*⁶⁷.

12) În același capitol, o eroare comună diferențiază din nou copiile lui Ion din Simpetru și Costea din Șchei de copia mai veche din ms. 4620 :

4620, f. 612^r : *Stii Ironim zise : Virtos lucru easte omul să se mărească și să fie curată feție*. Pasajul este conform cu tipăritura de la Snagov și cu textele italiene⁶⁸ ; cf. însă 3821, f. 113^v : *Pintru aceia este să-și țină omul trupul smerit, curat* ; 1436, f. 39^v : *Mai virtos easte să-ș smerască omul trupul și să-l fie curat*. Avem a face cu o confuzie între *mări* și *smeri*, datorată unei lecțiuni greșite într-o copie intermediară din care descînd m-sele 3821 și 1436.

Identitatea unor termeni care apar în *Floarea Darurilor* din *Codex Neagoeanus* și din copia dascălului Costea din Brașov (care opun acestor manuscrise textele din m-sele 4620 și 101) indică faptul că primele două

⁶⁵ Cf. EU, f. 195^v : *Chi te arretondao...* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 437).

⁶⁶ Cf. EU, f. 202^v : *De la abstinentia se lege nelle instorie de Roma che cavalcando una fiata lu re Alixandro per lu deserto de Babilonia mancaoli lu cibo et non trovao niente da mangiare* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 447).

⁶⁷ Cf. ms. 6056, f. 23^r : *bogăția* ; TS, f. 76^v : *bogăția* ; EU, f. 204^v : *La gola, lu jocho, la luxuria et le guerre et le femene consumano le ricchieczy* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 449). Cuvîntul *bogăție* din ms. 4620 e întrebunțat corect. Se observă, de asemenea, că fonetismului *jocurile* din ms. 4620 îi corespunde în cele două copii termenul regional de mică circulație *hirjejate*.

⁶⁸ Cf. TS, f. 76^r : *Cu anevioie easte la bogăție a păzi curăția* ; EU, f. 204^r : *Sancto Jeronimo dixo che maleavolo cosa e che nelli ricchieze se serve castitate („de mirare să se îmbogățească omul și să fie cast“).*

au fost preluate dintr-o copie intermediară; ea furnizează totodată dovezi ale existenței unor diferențe de ordin lingvistic între versiunile din prima categorie în raport cu celelalte două:

1) 4620, f. 462^r: *razim și nădeajde*; 3821, f. 83^r: *agiutori*; 1436, f. 14^v: *agiutori*; în 101, lacună.

2) 4620, f. 462^r: *giucători și cintători*; 3821, f. 83^r: *cimpoile și resure*; 1436, f. 14^v: *cimpoile*; în 101, lacună.

3) 4620, f. 512^v: *nu mă vrea munci acmu*; 101, f. 91^r: *nu mă vrea munci acum*; 3821, f. 89^r: *Cîndai n-așu mearge la muncă*; 1436, f. 24^r: *Cîndai nu m-aș munci în muncă*.

4) 4620, f. 510^r: *florinții* (cf. *talanti* în textul slav intercalat); 101, f. 84^v: *florinții*; 3821, f. 88^r: *banilor*; 1436, f. 23^v: *banilor*.

5) 4620, f. 474^v: *idolilor*; 101, f. 66^r: *idolilor*; 1436, f. 16^v: *bodzilor*; în 3821, lacună.

6) 4620, f. 520^r: *auzi laude*; 3821, f. 92^v: *să văznesi*; 1436, f. 26^r: *să văznesi*; în 101, lacună.

7) 4620, f. 578^r: *nasul*; 3821, f. 166^r: *narile*; 1436, f. 34^v: *nările*; în 101, lacună.

8) 4620, f. 585^v: *ajunseră gonitorii*; 3821, f. 109^r: *agiunseră gonitorii*; 1436, f. 36^v: *agiunseră gonitorii*; în 101, lacună.

Numărul exemplor de acest tip poate fi mult sporit. Problema regiunii din care provine versiunea unică românească, a zonei în care s-a efectuat traducerea, precum și traseul parcurs de cele mai vechi copii ale Florii Darurilor va fi abordată însă numai după operația de localizare a ms. 4620. Numai atunci ne vom putea referi, în deplină cunoștință de cauză, la diferențele de ordin lingvistic dintre aceste patru manuscrise și la implicațiile acestora.

MS. 559 ȘI COPIILE FLORII DARURILOR DIN SECOLELE AL XVI-LEA — AL XVII-LEA

Cu toate că cele două versiuni ale *Florii Darurilor* din ms. slav B.A.R. 559 reprezintă copii mai târzii, efectuate, după probabilitățile, în secolul al XVIII-lea⁶⁹, ne vom referi în cele ce urmează la unele aspecte privind raportul lor cu redacțiile anterioare. Există anumite indicii că prima versiune a cărții populare aflate în ms. 559 între filele 77—84 este într-un raport de dependență față de vechea traducere din care descind m-sele 4620, 3821, 1436 și 101, deci că ea nu reprezintă (așa cum se crede pînă la ora actuală) o tălmăcire independentă⁷⁰. Este adevărat că, la o lectură superficială, textul din primul fragment al manuscrisu-

⁶⁹ Vezi M. Moraru, C. Velculescu, *op. cit.*, p. 269—270; Al. Mareș, *Cele mai vechi versiuni românești ale Florii Darurilor. Probleme de datare*, articol în curs de apariție.

⁷⁰ N. Cartoian ajunsese la această concluzie deoarece *Codex Neagoeanus* și copia lui Costea, singurele texte identificate la acea dată, conțineau versiuni unilingve (românești) lacunare, iar colatarea lor, dealtfel greu de realizat, punea în evidență deosebiri reale prin care ms. 559 se îndepărtează de arhetipul urmat de primele.

lui 559 pare a reda o altă versiune a *Florii Darurilor*, diferită de aceea din copiile scrise în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Totuși, la o colacionare atentă se poate observa că diferențele pleacă de la faptul că fragmentul respectiv din ms. 559 nu este altceva decât o versiune foarte trunchiată, în care cu greu se poate recunoaște structura cărții populare: în cele 6 file păstrate sînt „rezumate“ nu mai puțin de 16 capitole ale *Florii Darurilor*, reproducîndu-se, la întîmplare, fie o sentință, fie o definiție a unei virtuți sau a unui viciu, de multe ori cu greșeli⁷¹. Textul este o copie a unei versiuni bilingve (cu text slav interlinear): atît titlurile capitolelor, cit și o frază sînt redactate într-o limbă slavă care nu este cea slavonă bisericească, ci sîrbă. P. Olteanu afirmă că textul slav din acest fragment cuprins în ms. 559 este identic cu acela din copiile rusești de redacție sîrbă păstrate astăzi la Moscova și Praga. În scara cărții este cuprinsă și informația că traducerea *Florii Darurilor* s-a făcut după un izvor slav preluat la rîndul lui din limba greacă. Această precizare, preluată de copist din modelul pe care-l reproducea este prețioasă, dacă avem în vedere faptul că această versiune nu este independentă de cele din m-sele scrise în secolul al XVI-lea și în următorul, pe care le-am încadrat într-o stemă de filiație unică.

Din cele cîteva exemple pe care le vom prezenta în continuare se poate observa nu numai asemănarea textelor, ci și faptul că unele greșeli și traduceri sînt comune miscelaneului 4620 și primului fragment al *Florii Darurilor* din ms. 559, punînd prin aceasta sub semnul întrebării caracterul independent al acestuia din urmă :

1) 4620, f. 485^{r-v} : *Pacile easte, cum grăiaște stii Parnadon* (cf. *Pernadon*, corect, în textul slav intercalat), **bunătatea minteci, plecată înțelepciune inemiei, răpaos sufletului, soție omului sufletească** ; cf. 559, f. 80^r : *Pacile simt, cum grăiaște sfîntul Pernadon, easte bunătate minției, înțelepciune smerită inimiei, răpaos sufletului, soți<e> de suflet omului*. Pasajele nu concordă cu izvoarele italiene, unde, în afara altor diferențe textuale⁷² apare, invers, „repaosul minții“ și „bunătate (puritate) sufletului“, nu *bunătatea minți și răpaos sufletului*.

2) 4620, f. 481^v : *Bucuriia unde easte, un lucru de-al libovului easte și easte răpaos și veselie sufletului ca să se bucure și sufletul intru pohtele ei, cum se code* ; cf. 559, f. 79^v : *Bucurie easte lucru libovnic, odihnă și veselie sufletului, ca să se bucure sufletul în pohtele sale, cum să cadă*. Sintagma *și veselle* nu apare în izvoarele italiene, unde pasajul corespunzător este : „Bucuria, care e un lucru al dragostei după cum spune Priscian, e o odihnă a sufletului, ca să se bucure omul de fiecare delectare a sufletului, cînd se cade“⁷³.

⁷¹ De exemplu, în foarte multe cazuri, se citează numele unui filosof, dar se sare, prin frecvente *bourdon-uri*, la sentințe care trebuiau să se afle, în mod normal, în altă parte, și sînt atribuite altor persoane.

⁷² Cf. EU, f. 198^r : *Pace e, secundo Boetio, puritate de animo, semplicitate de core, repuso de mente, legame de amore, compungia de caritate* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 439).

⁷³ Cf. EU, f. 186^v : *Alegrecze ch'e facta de amore, secundo che lu Prisciano, e uno reposamente de animo, de alegrarese la persona de alcuna delectatione de animo, quando se convene* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 240).

3) 4620, f. 478^v : *Stii Grigorie dzise că nu easte mai mare păcat de pizma și unde easte ea niciodată nu e pace nici liubov și acesta-i ma<i> greu păcat în lumc. Sintagmei nu e pace nici liubov* care apare în ambele manuscrise îi corespunde însă în tipăritura de la Snagov și în textele italiene pasajul „nu e dragoste“⁷⁴, în loc de *păcat* (din m-sele 4620 și 559) ar fi trebuit să fie *muncă* „chin, zbucium“ (ca în cartea imprimată de Antim Ivireanul), pentru ca textul să fie conform cu izvoarele italiene. În plus, ultima parte a frazei, care se întâlnește în ambele copii, și *aceasta easte mai mare păcat pre lumc*, nu figurează în TS, dar nici în alte surse străine, ci numai în manuscrisele care derivă din vechiul arhetip românesc.

4) 4620, f. 596^r : *Pântru nesocotința scrie la otecinic că era o fată de o chema Aginta* (în textul slav intercalat : *imeș ei Așinta*) ; cf. 559, f. 84^v, unde numele personajului este *Adzinta*. Eroina care apare în istorioara moralizatoare din capitolul respectiv (cap. 28, *Despre nesocotință*) este însă *Iacentina*, sau *Iaczina* în izvoarele italiene, respectiv *Iatzentina* în cele grecești și *Iacinta* în traducerea sîrbo-croată din 1520⁷⁵. Variantele *Aginta* și *Adzinta* din m-sele 4620 și 559 indică o eroare preluată dintr-un intermediar comun. Acesta pusese la contribuție un izvor slav, în care pasajul *imě ei lașinta*, în *scriptio continua*, a fost transmis, printr-o lecțiune greșită (o falsă analiză contextuală), cu numele alterat : *imě ei (I)Așinta*. Greșeli de acest tip se întâlnesc și în alte cazuri similare în ms. 4620⁷⁶.

Aceste concordanțe textuale sînt de natură să indice legătura care există între redacția fragmentară de pe f. 77—84 ale ms. 559 și prototipul pe care-l utilizaseră și celelalte copii românești scrise anterior, de care ne-am ocupat în paginile de mai sus. Cu toate acestea, nu putem să încadrăm acest fragment în stema generală de filiație în care am inclus celelalte manuscrise : o comparație vizînd depistarea diferențelor textuale este imposibil de realizat, așa cum spuneam, datorită structurii trunchiate, particulare, a versiunii din ms. 559.

Cît privește cel de-al doilea fragment, aflat în același manuscris pe f. 84—86, el reflectă o redacție prescurtată bilingvă a *Florii Darurilor* (cu text slav și românesc pe două coloane), diferită atît în raport cu primul fragment, cît și cu celelalte manuscrise din secolele al XVI-lea — al XVII-lea⁷⁷.

Ajunși la capătul investigației noastre, vom încerca să rezumăm concluziile cercetării pe care am întreprins-o.

Cele mai vechi manuscrise în limba română ale *Florii Darurilor* datînd din secolul al XVI-lea și din cel următor probează existența unei versiuni românești unice, pierdute astăzi, pe care o reproduc *fără excepție*.

⁷⁴ Cf. TS, f. 12^v : *Sfintul Grigorie au zis : Nu easte mai mare muncă în lumc de pizma, pentru că unde easte pizma nu poate să fie nici dragoste* ; EU, f. 185^v : *Allo mundo no e tormiente che la invidia, ca lo corpo dove renga, non ce pote essere amore* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 167).

⁷⁵ Cf. EU, f. 196^r : *que avea nome Iaczina* (vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 435) ; M. Reșetar, *op. cit.*, p. 16 ; N. Cartoian, *Fiore di virtù...*, p. 167.

⁷⁶ Cf. ms. 4620, f. 626^r : *Stii Sidor*, în loc de *Stii Isidor*.

⁷⁷ Nu vom insista aici asupra acestei probleme, o comparație a acestei versiuni fragmentare și tirzii a *Florii Darurilor* a făcut obiectul altor cercetări efectuate de N. Cartoian, N. Smochină și P. Olteanu.

Deși această traducere nu s-a păstrat, ea ne-a fost transmisă printr-o serie de manuscrise, între care m-sele 4620 și 101, care o conservă în elementele ei esențiale. Dintre acestea, ms. 4620, cea mai veche copie conservată, redă, ca extensiune, o versiune aproape integrală a cărții populare (în vreme ce aceea din ms. 101 este lacunară). M-sele 3821 și 1436, deși sînt rezultatul unei prelucrări, derivă în ultimă instanță, cu certitudine, din același arhetip românesc.

Există cîteva situații, puține la număr, care îndepărtează textul din ms. 4620 de ms. 101 (și totodată de celelalte surse străine pe care acesta din urmă le urmează); cîteva inadvertențe (pe care le regăsim și în m-sele 3821 și 1436), datorate probabil alterării textului de către un copist intermediar, deosebesc cele două redacții. Acest fapt ne-a determinat să situăm ms. 101 mai aproape, în stema de filiație pe care am schițat-o mai sus, de versiunea originară.

Cu toate că m-sele 4620, 3821 și 1436 se întemeiau pe un intermediar comun, cercetarea noastră a reușit, credem, să pună în evidență o serie de diferențe specifice comune numai ultimelor două, care precizează caracterul mediat al relațiilor lor cu modelul care stă la baza manuscrisului 4620: *Codex Neogoeanus* și textul dacălului Costea au fost transcrise, la rîndul lor, după o redacție prelucrată a izvorului lor comun.

Arhetipul românesc al *Florii Darurilor*, a cărui structură se poate reconstitui prin compararea versiunilor din m-sele 4620, 3821, 1436 și 101, se deosebea atît față de alte redacții străine (italiene, grecești și sirbo-croate), cît și față de traducerea mai nouă (după un model grec) pusă sub tipar de Antim Ivireanul în anul 1700. Considerăm necesară, de aceea, elaborarea, pe baza celor mai vechi copii existente, a unei ediții critice a primei traduceri românești a *Florii Darurilor*, unul din cele mai reprezentative monumente ale limbii și literaturii noastre, insuficient cunoscut pînă în prezent. O astfel de lucrare ar fi de mare interes nu numai pentru cei interesați de cultura noastră veche, ci și pentru cei preocupați de problemele de genealogie și circulație a cărților populare și, în general, de reconstituire și reconsiderare a valorilor universale.

Problema prefacerilor pe care le-a suferit prima traducere în limba română în raport cu diferite texte străine și aceea a diferențelor față de tipăritura românească de la Snagov ies însă din cadrul cercetării noastre, datorită, în primul rînd, spațiului restrîns pe care l-am avut la dispoziție. O investigație de acest gen presupunea, de altminteri, confruntarea textelor românești cu manuscrise și incunabule italiene, grecești și slave împrăștiate în diferite colțuri ale Europei și care constituie rarități bibliografice. Lipsa unor ediții critice ale prototipului italian și ale redacțiilor grecești și slave, indispensabile pentru a stabili genealogia versiunii românești a *Florii Darurilor*, va constitui o serioasă dificultate.

Este însă neîndoielnic faptul că vechea traducere românească a cărții populare are la bază o sursă grecească preluată printr-un intermediar slav. Nu ne putem pronunța asupra datei la care a fost realizată, singura precizare pe care o deținem fiind termenul ei *ad quem* (intervalul 1592—1604) cînd se realiza cea mai veche copie cunoscută, din ms.. 4620. Originalul românesc, pierdut astăzi, a cunoscut o largă răspindire, fiind transmis printr-un mare număr de copii manuscrise efectuate în diferite regiuni

ale Dacoromaniei ; dintre acestea, deținem la ora actuală, nu numai transcrierile din m-sele 4620, 3821, 1436 și 101, datînd din perioada de început a scrisului românesc, ci și un număr de versiuni ulterioare. Acest fapt ne îndreptățește să credem că ar trebui emendată opinia lui N. Cartoian, după care vechea traducere a fost scoasă din circulație de noua „întorsură“ din grecește tipărită la Snagov în 1700 ⁷⁸.

În ceea ce privește locul în care a putut fi efectuată traducerea și itinerariul parcurs de ea, precizări vom putea aduce numai după cercetări privind localizarea celor mai vechi copii.

PROBLEME DE LOCALIZARE

Este cunoscut faptul că cele mai vechi versiuni ale *Florii Darurilor*, în limba română, din secolul al XVI-lea și din cel următor ne-au parvenit într-un număr de trei manuscrise datate sau databile în această perioadă. Este vorba de trei copii păstrate în miscelanee aflate astăzi la Biblioteca Academiei din București : ms. 4620 copiat, probabil, la Putna în intervalul 1592—1604, ms. 3821 (bine cunoscutul *Codex Neagoeanus*), scris de Ion Românul din Sîmpetru în 1620, și ms. 1436, scris de dascălul Costea din Scheii Brașovului în 1693. Dintre acestea, primul manuscris reprezintă o versiune aproape integrală a cărții populare, cu text intercalat românesc și slav, în timp ce copiile din secolul al XVII-lea reproduc o versiune unilingvă (românească, cu excepția titlurilor, slavone în ambele manuscrise) și lacunară. De curînd, o altă copie a cărții populare, datînd din secolul al XVII-lea, de proveniență transilvăneană, a fost identificată în colecția Bibliotecii Filialei Academiei din Cluj-Napoca (ms. 101). Textul, bilingv (slav și românesc, scris pe două coloane), nu conține însă informații referitoare la data alcătuirii și la zona de obîrșie a scribului. Nimeni nu s-a ocupat deocamdată de problemele de localizare a manuscrisului.

Toate aceste copii reprezintă, cum am văzut, o versiune românească unică (astăzi pierdută). Această concluzie oferă posibilitatea întreprinderii în condiții din cele mai bune a operației de localizare, în vederea stabilirii zonei de proveniență a traducerii românești și a circulației cărții populare în alte regiuni.

Pină în prezent, cei care au abordat problemele de localizare a *Florii Darurilor* (inclusiv aici deopotrivă I. localizarea diferitelor copii, adică stabilirea zonei de proveniență a scribilor și II. localizarea versiunii originale românești, astăzi pierdute) nu au apelat decît la informațiile pe care le puteau furniza copiile efectuate de Ion Românul și de dascălul Costea în secolul al XVII-lea. Cercetările nu au avut însă în vedere nici ansamblul fenomenelor și nici relațiile dintre manuscrise.

I.1. N. Iorga a fost primul care a încercat să localizeze textul scris de Ion Românul ⁷⁹, pornind de la numele așezării unde acesta și-a copiat

⁷⁸ Vezi *Fiore di Virtù...*, p. 175.

⁷⁹ Vezi N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. CLXVII, nota 1.

textul. Existența mai multor localități cu numele de Simpetru lăsa deschisă însă posibilitatea formulării unor concluzii diferite privind aria în care a fost copiat ms. 3821⁸⁰. Istoricul român și, după el, P. P. Panaitescu⁸¹ au optat, fără a-și argumenta afirmația, pentru satul Simpetru de lângă Brașov.

Pe baza unor particularități lingvistice, N. Cartoian a susținut însă că *Codex Neagoeanus* a fost copiat în Simpetrul Hunedoarei⁸². Recent, I. Gheție a întreprins o analiză a textului întemeindu-se pe o metodă riguroasă și luînd în discuție ansamblul fenomenelor lingvistice și extralingvistice din copia lui Ion Românul. Subliniem că analiza aceluiași particularități lingvistice care fuseseră luate în discuție de N. Cartoian, dar abordate, de astă dată, din perspectiva diacroniei lingvistice (și nu prin raportare la stadiul actual al limbii, cum procedase Cartoian) l-a condus la cu totul alte concluzii pe I. Gheție: Ion Românul scria în Simpetrul Brașovului, avînd în vedere că stratul lingvistic cu cea mai mare pondere este de tip muntenesc (sud-est ardelenesc)⁸³ și nu hunedorean, cum credea istoricul literar.

2. Cît privește manuscrisul lui Costea, nimeni nu a încercat o localizare a lui pe baza ansamblului particularităților lingvistice pe care le reflectă. Sînt însă de reținut referirile lui Ion Gheție cuprinse în monografia *Baza dialectală a românei literare*. Detectînd anumite elemente de tip nemuntenesc în ms. 1436, I. Gheție sublinia că faptul ne obligă să admitem că dascălul Costea din Brașov copia texte provenite dintr-o altă zonă lingvistică (Banat — Transilvania sau Oltenia, în cazul *Florii Darurilor*, respectiv Moldova, în cazul *Sindipei*)⁸⁴.

Trecînd peste demonstrația lui N. Cartoian care derivase ms. 1436 din aceeași versiune a *Florii Darurilor* ca și *Codex Neagoeanus*, P. Olteanu afirmă, fără temeii, că copia lui Costea „pare a fi o traducere independentă, făcută în Transilvania, în dialectul de nord”⁸⁵.

3. Dacă, așa cum s-a văzut, au existat preocupări de a stabili proveniența regională a unor copii din secolul al XVII-lea, bibliografia problemei este deosebit de săracă în privința ms-ului 4620. Acest lucru este cu atît mai regretabil, cu cît avem a face cu un text care trebuie inclus în numărul relativ mic de monumente literare aparținînd secolului al XVI-lea. În timp ce lucrările care se referă la unele probleme de filiație ridicate de ms. 4620 (și, în general, de cartea populară la români) sînt destul de numeroase⁸⁶, cercetătorii n-au abordat din perspectivă lingvistică problema localizării textului. Făceau excepție cîteva scurte referiri, neînsoțite de o argumentație (nicidecum de o demonstrație) lingvistică,

⁸⁰ Manuscrisul nu furnizează alte indicații care să permită o operație de localizare, de aceea numai un examen lingvistic ar fi putut aduce elemente menite să clarifice această problemă.

⁸¹ *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 173.

⁸² Vezi N. Cartoian, *Fiore di virtù...*, p. 53—59.

⁸³ Vezi I. Gheție, *Unde s-au tradus și unde s-au copiat textele din Codex Neagoeanus*, în LR, XXII, 1973, nr. 6, p. 545—559.

⁸⁴ Vezi Gheție, BD, p. 341.

⁸⁵ Vezi P. Olteanu, *Fiore di Virtù...*, p. 274.

⁸⁶ Vezi capitolul de *Filiație*.

ci bazate exclusiv pe indicii de natură extralingvistică privitoare la locul unde s-a copiat textul (Moldova, mănăstirea Putna)⁸⁷. N. Smochină și E. Virtosu au avut în vedere, astfel : a) indicațiile aparținând, după toate probabilitățile, copistului Ioan de la Putna care consemna transcrierea în această mănăstire a *Florii Darurilor* ; b) grafia manuscrisului (în maniera școlii putnene) ; c) circulația hîrtiei și a filigranului⁸⁸ ; d) regiunea în care a fost găsită cartea⁸⁹. În urmă cu puțin timp, Al. Mareș a întreprins o cercetare filologică specială referitoare la datarea celor mai vechi versiuni românești ale *Florii Darurilor*⁹⁰. Oprindu-se asupra manuscrisului 4620, d-sa se pronunța cu acel prilej și în legătură cu locul de proveniență a miscelaneului și ne furniza argumente filologice temeinice. Vom reveni mai jos asupra acestor probleme.

II. Întrucît s-a considerat că primele manuscrise românești ale *Florii Darurilor* ar conține două traduceri independente (m-sele 3821 și 1426, o traducere efectuată după un original slav, iar ms. 4620, o traducere diferită, mult anterioară, după o sursă italiană), opinia, adoptată de majoritatea cercetătorilor, s-a repercutat și asupra problemei localizării „celor două versiuni” ale traducerii. Iată acum, expuse pe scurt, afirmațiile făcute în legătură cu ariile lingvistice din care proveneau originalele românești.

1. Zona de proveniență a traducerii reflectate deopotrivă de m-sele 3821 și 1436 ar fi, după N. Cartoian, Transilvania de la nord de Mureș, sau, mai degrabă, Banatul — Hunedoara⁹¹. Opinia din urmă a fost adoptată de cei mai mulți cercetători⁹². Existența, în *Codex Neogoeanus*, a unui strat lingvistic aparținând acestui teritoriu a fost confirmată de Ion Gheție, care susține descendența copiei dintr-o versiune alcătuită (sau poate numai copiată) în Banat—Hunedoara⁹³. Fără a-și afirma cu claritate punctul de vedere, P. Olteanu se pronunță pentru un original scris în nordul Transilvaniei⁹⁴.

2. Dacă concluziile lui N. Cartoian și I. Gheție privind localizarea originalului pierdut se întemeiază, în primul rînd, pe examenul lingvistic al manuscriselor 3821 și 1436, nu la fel stau lucrurile în ceea ce privește afirmațiile puse în circulație de alți cercetători în legătură cu zona traducerii transmise prin copia din ms. 4620. Ele se bazează numai pe fapte de ordin extralingvistic. Pornind de la premisa existenței unei mai vechi traduceri românești din italiană, efectuate de un personaj de la curtea

⁸⁷ Vezi N. N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească...*, p. 722 ; E. Virtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968, p. 33 ; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 110—111 ; P. Olteanu, *Fiore di Virtù...*, p. 276.

⁸⁸ *Loc. cit. supra*, în nota 87.

⁸⁹ *Ibidem* ; cf. și P. Olteanu, *loc. cit.*

⁹⁰ Vezi Al. Mareș, *Cele mai vechi versiuni românești ale Florii Darurilor. Probleme de datare*, articol în curs de apariție.

⁹¹ Vezi N. Cartoian, *Fiore di Virtù...*, p. 74—75.

⁹² Singurul care avusese un alt punct de vedere fusese N. Iorga, după care ms. 1436 reprezintă „o tălmăcire moldovenească” ; vezi *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, București, 1969, p. 61.

⁹³ Vezi Ion Gheție, *Unde s-au tradus și unde s-au copiat textele din Codex Neogoeanus*. p. 545—559.

⁹⁴ *Op. cit.*, p. 274, 277.

lui Ștefan cel Mare, puse la contribuție (în exclusivitate sau nu) în versiunea din ms. 4620, toți cei care s-au ocupat pînă acum de această problemă au desemnat Moldova ca patrie a primei traduceri a *Florii Darurilor*⁹⁵.

După cum se poate observa, încercările de localizare a manuscrisului 4620 (a copiei și a originalului) s-au limitat la afirmații făcute exclusiv pe baza unor criterii extralingvistice. Nimeni nu a abordat însă pînă în prezent acest subiect într-o cercetare unitară și din perspectivă lingvistică. De aceea, concluziile formulate rămîn neconvingătoare. Ne-am propus, de aceea, să întreprindem o investigație în acest sens, întemeindu-ne pe ansamblul elementelor lingvistice și extralingvistice relevante pentru a delimita, pe de-o parte, aria în care a fost efectuată copia (sau, mai bine zis, aria lingvistică căreia îi aparținea graiul copistului) și, pe de altă parte, regiunea de proveniență a modelului (a traducerii sau a intermediarului)⁹⁶. Am făcut apel, pe cît posibil, în primul rînd, la particularitățile lingvistice care oferă o garanție suficientă pentru a le atribui unei anumite arii a teritoriului dacoromân, deci a căror circulație se poate reconstitui, în anumite limite, pentru secolul al XVI-lea și începutul celui următor. Numai acolo unde informațiile lipsesc sau sînt nesigure, am fost constrînși să ne adresăm faptelor de dialectologie actuală. Am făcut apel, în acest caz, la inovațiile aflate astăzi în expansiune; raportarea la fenomenele aflate în regres (arhaisme) s-a făcut, în general, în măsura în care prezența în text, deopotrivă, a formei inovatoare furnizează dovezi pentru delimitarea unor straturi lingvistice pe care le putem atribui originalului, respectiv copiei. Am evitat de obicei să tragem concluzii privind repartiția regională a unor fenomene pentru care nu cunoaștem *decît* atestări furnizate de texte nelocalizate cu precizie la ora actuală (în această categorie intră multe din textele aparținînd secolului al XVI-lea și al XVII-lea: este vorba nu numai de cunoscutele „texte rotacizante”, dar și de majoritatea tipăriturilor coresiene, în care pot fi detectate ușor o serie de elemente, infiltrate din originale, care nu pot fi raportate la graiul muntenesc — sud-est ardelenesc — vorbit de diacon). În cercetarea noastră nu puteam ignora, desigur, atestările vechi ale unor fenomene lingvistice și ale unor termeni regionali pe care ni le ofereau această categorie de texte (cu atît mai mult, cu cît intenția noastră este aceea de a prezenta o situație cît mai exactă a circulației în textele vechi a faptelor avute în vedere). De aceea, am inclus în comentariile noastre referitoare la circulația unui fenomen nu numai atestările vechi din texte localizate, ci și pe acelea din scrieri nelocalizate cu precizie. Menționăm însă că atunci cînd am formulat *concluziile* cu privire la repartiția regională a fenomenelor, am avut în vedere, așa cum era de așteptat, numai cea dintîi grupă de texte. Înainte de a aborda cercetarea propriu-zisă, atragem atenția asupra fap-

⁹⁵ Vezi N.N. Smochină și N. Smochină, *op. cit.*, p. 712; cf. P. Olteanu, *Flora di Virtu...*, p. 276, care propune „nordul Moldovei sau regiunea nord-estică a Transilvaniei”.

⁹⁶ În legătură cu problemele metodologice pe care le ridică localizarea scrierilor vechi românești (originale sau copii), vezi Gheție—Mareș, IFR, p. 108—125; aici se indică, de altfel, și o bogată bibliografie a problemei.

tului că, localizînd un mare număr de fenomene lingvistice, ne-am raportat adeseori la materialul furnizat de lucrările monografice *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, de Ion Gheție și Alexandru Mares, respectiv *Baza dialectală a românei literare*, de Ion Gheție. Motivul nostru rezidă nu numai în faptul că aici se stabilește (pe baza unui bogat material) o repartitie dialectală a unor fenomene lingvistice, ci și datorită ampleror informații bibliografice, care ne permit să nu încărcăm excesiv notele de subsol ale cercetării noastre.

Floarea Darurilor din ms. 4620 nu reflectă deprinderi ortografice unitare și nici o limbă omogenă, fapt care reiese cu claritate chiar și la o examinare superficială. Examenul filologic indică, de asemenea, că sistem în prezența unei copii. Pot fi delimitate, astfel, cu destulă ușurință, două mari arii dialectale pe care le reflectă ms. 4620 : una de tip nordic, cuprinzînd Moldova și Transilvania de nord, Banatul — Hunedoara (la care se adaugă, uneori, Oltenia nordică și vestică), cealaltă de tip sudic, cuprinzînd Țara Românească (mai puțin Oltenia, în unele situații) și regiunile sudice ale Transilvaniei.

1. Semnalăm, în continuare, o serie de particularități de limbă a căror extindere teritorială în secolul al XVI-lea (și la începutul celui următor) desemnează, în totalitate, o arie mai largă, care include Banatul — Hunedoara, nordul Transilvaniei și Moldova (deși ele nu exclud, uneori, și aria pe care o formează nordul și nord-vestul Olteniei).

Fonetică

Vocalism

1. **e medial aton** > **i** în *chizeaş* (476^r/14), *înșilăciune* (546^r/1—2), *neamiș* (624^v/3), *oamini* (500^r/3), *pohtiloru* (588^r/17), *tribuiaște* (535^r/5), *tribuitori* (500^r/5) etc.⁹⁷.

2. **e conservat**, de obicei, în cuvinte de tipul *nește* (585^r/18)⁹⁸.

3. **i „nediftongat“**, într-un singur exemplu : *mînilor* (457^v/11)⁹⁹.

4. **i > u** în *curund* (491^v/12, 500^v/2, 501^v/3, 595^r/14), *curundu* (489^v/6, 595^r/14)¹⁰⁰ ; alături de inovație, se întilnește, rar, și fonetismul mai vechi : *curînd* (491^v/6), *curîndu* (504^v/14).

5. **u netrecut la i** în *frumseate* (520^r/10, 576^r/12), *frumseateei* (484^v/9—10), *frumsetate* (572^v/18), *frumsețea* (520^r/18—520^v/1), *frumseți* (475^r/14)¹⁰¹.

6. **ca final** > **é(é)**. Fenomenul apare cu totul sporadic (avem în vedere sute de grafii cu *ea*) ; în multe cazuri, scribul revine asupra fonetismului nordic, corectînd cu *ea* finala cuvîntului : *ave* (modificat în *avea* 487^r/17),

⁹⁷ Vezi Gheție—Mares, GD, p. 89—94 ; Gheție, BD, p. 106.

⁹⁸ Vezi Gheție—Mares, GD, p. 94—95 ; Gheție, BD, p. 107, 108.

⁹⁹ Vezi Rosetti—Cazacu—Onu, ILRL, p. 65 ; Gheție—Mares, GD, p. 102—104 ; Gheție BD, p. 112—113.

¹⁰⁰ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 108—109 ; în legătură cu acest fenomen, vezi repartitia și bibliografia problemei la Gheție—Mares, GD, p. 106—107 ; Gheție, BD, p. 114. Vezi și DA s.v. *curînd*.

¹⁰¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 91, 92 ; Gheție—Mares, GD, p. 110 ; Gheție, BD, p. 116.

(*va*) *ave* (476^r/13), (*nu va*) *ave* (509^v/5), (*să*) *de* (modificat în *să dea* 476^r/13), *prinde* (impf., 483^v/3), *ține* (impf., modificat în *ținea* 568^v/7)¹⁰².

7. **iu păstrat**, în câteva situații, în *minciunoasă* (560^v/17—18), *minciunosului* (561^r/12—13)¹⁰³.

Consonantism

8. **labiale dure**: *famăn* (614^r/12), *famănul* (610^r/12), (*să*) *iubască* (460^r/10, 12), *mărg* (481^v/3), (*să*) *mulțemască* (602^r/8), *urmază* (510^r/10, 622^r/1) etc. Caracterul dur al labialelor este pus în evidență și de o serie de grafii asupra cărora scribul revine, notînd labiale moi: (*să*) *tocmască* (475^v/18—476^r/1), *zăbăvască* (525^r/11), unde *ea* este scris de aceeași mină peste un *a*¹⁰⁴.

9. **epenteza lui p** în *îndărăptul* (483^v/10); cf. însă *îndărăt* (599^r/17), *înderăt* (540^r/11) este o inovație a graiurilor de tip nordic, care circulă azi în Banat, nordul Transilvaniei, Moldova (și, izolat, în Oltenia)¹⁰⁵. Singurele atestări din secolul al XVI-lea provin din texte bănățene-hunedorene (*Palia de la Orăștie*) și nord-moldovenești (*Pravila ritorului Lucaci*).

10. **conservarea lui m** în *rumpe* (485^v/10)¹⁰⁶.

11. **păstrarea lui v**, în majoritatea situațiilor, în *svat(ul)* (521^v/2, 524^v/7, 525^r/2), *svatului* (524^v/5), (*se*) *svădesc* (534^r/5—6), *svătuite* (525^r/10), *svint* (585^r/2), *svirșitul* (592^r/2) etc., cf. și rostirile hipercorecte *răsvață* (519^r/3), *răsvățătură* (518^r/16)¹⁰⁷ (care ne determină să credem că, în unele situații cel puțin, scribul avea în model inovația sudică cu *f*).

12. **t dur** apare, rar, în *aștaptă* (464^v/18 marg., scris de aceeași mină, glosînd pe *adastă* din text), *blăstămat* (520^r/14)¹⁰⁸.

13. **propagarea lui n** în *genunchele* (463^r/17—18, scris inițial *genuchele*); cf. și *genuchele* (585^r/12, 585^v/6). Este posibil ca inovația să nu fi avut încă curs în secolul al XVI-lea în Banat — Hunedoara, Oltenia și sudul Moldovei¹⁰⁹.

14. **s și (dj) duri** în *dzisă* (468^v/5, 472^r/10), *dzua* (476^v/14). *Dumnădzău* (494^v/1), 461^r/11 etc.), *mearsă* (538^v/14), *sara* (505^v/3), *singur* (602^v/16). Deopotrivă apar rostirile hipercorecte *se* (conj., 490^v/7, 547^v/15 etc.), *seațiului* (609^r/8). De notat că *ț* nu apare durificat, în general, excepție făcînd-o subst. *țară*, *țărani*, răspîndite în toate graiurile; cf. însă rostirile hipercorecte de tipul *frăține-său* (481^v/1—2), *mulțemască* (602^r/8), *mulțemeaște* (519^r/10), *mulțemită* (490^r/9, 502^r/15)¹¹⁰.

¹⁰² Vezi Rosetti—Cazacu—Onu, ILRL, p. 65; Gheție—Mareș, GD, p. 117; Gheție, BD, p. 119—120; cf. Rosetti, ILR, p. 501—502.

¹⁰³ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 97, 98; Gheție, BD, p. 121.

¹⁰⁴ Pentru acest fenomen, vezi pe larg Gheție—Mareș, GD, p. 124—135; Gheție, BD, p. 124—129; cf. Rosetti, ILR, p. 484, 503.

¹⁰⁵ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 129; Gheție, BD, p. 130.

¹⁰⁶ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 125; Gheție, BD, p. 130.

¹⁰⁷ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 139; Gheție, BD, p. 130—131; cf. Rosetti, ILR, p. 445, 525.

¹⁰⁸ Vezi Gheție, BD, p. 133—134.

¹⁰⁹ *Ibdiem*, p. 136.

¹¹⁰ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 169; Gheție, BD, p. 137—140; cf. Rosetti, ILR, p. 482, 484, 489, 496, 503, 528.

15. **dz**, notat cu insistență (cu excepția părții finale a manuscrisului, începînd cu f. 593, unde predominantă este prezența lui *z*): (*să*) *ardză* (553^v/4), (*vor*) *audzi* (496^r/9), *audzul* (457^v/8), *curățeadză* (504^r/5), *dzi* (476^v/2), *grumadzi* (488^r/9) etc.¹¹¹.

16. **ḡ păstrat** în *agiută* (553^r/2), *batgiocura* (474^r/11), *gioc* (506^r/3—4), *gios* (517^v/16), *giudeca* (577^r/5) etc.¹¹²; deopotrivă apar însă notații cu *j* (ele sînt mai frecvente, constituind „norma” textului, în ultima parte a m-sului 4620, începînd cu f. 593).

17. **dz a evoluat la ḡ** în *gice* (523^v/18, 559^v/6, 579^v/1), (*să*) *gicem* (473^r/8); cf. și (*să*) *cicem* (626^v/18), modificat în (*să*) *gicem* cu *č* < *ḡ* (în textele vechi fonetismul cu *č*, datorat unei asimilări, apare în *Codicele Voronețean* și în *Codicele Todorescu*)¹¹³.

18. **r moale** (urmat de *e*) este consemnat o singură dată, în *reu* (607^v/17). Grafia a fost emendată de scrib, care revenind pe loc, modifică în *riu*, cu *r* dur, ca în celelalte exemple în cuvinte de acest tip. De asemenea, tot o dată e notat *r* moale urmat de *i* în *nu ocări* (507^r/12). O problemă specială o ridică grafia (*să*) *ridă* (559^v/10) pe care o întîlnim în ms. 4620 ca o „emendare” a fonetismului normal (*să*) *ridză* (scris inițial de scrib). Așa cum am arătat (vezi articolul nostru din LR, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 269), *r* urmat de *i* în această situație ar putea reflecta, în egală măsură, două fenomene: a) o grafie latinizantă (existența incontestabilă a unor grafii etimologizante în ms. 4620 sprijină această ipoteză) sau b) o rostire regională care ne îndreaptă cu precădere spre Banat-Hunedoara și nordul Transilvaniei (deși avea curs și în Moldova și Transilvania centrală)¹¹⁴.

Morfologie

19. **Articolul posesiv invariabil a** (460^r/10, 480^r/16, 511^r/12, 605^v/4) apare numai în câteva exemple¹¹⁵.

20. **Articolul hotărît proclitic lui** (487^v/10, 498^r/3 etc.) apare cu mare frecvență¹¹⁶.

21. **Pronumele negativ nemică** (462^v/5, 528^r/8 etc.)¹¹⁷.

22. **Pronumele negativ nime** (modificat în *nimeni*, 565^r/7)¹¹⁸; cuvîntul apare într-un singur exemplu: judecînd după grafie, în model era scris *nimeni*, deoarece scribul lasă inițial un spațiu mai mare după ce

¹¹¹ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 190; Gheție, BD, p. 146—148; cf. Rosetti, ILR, p. 512—513, 583.

¹¹² Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 200; Gheție, BD, p. 149; cf. Rosetti, ILR, p. 564, 583.

¹¹³ Vezi, pe larg, I. Gheție, *Localizarea textelor vechi după criteriile lingvistice*, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 400; Gheție—Mareș, GD, p. 187; Gheție, BD, p. 168, 224, 301; cf. Rosetti, ILR, p. 516.

¹¹⁴ Despre acest fenomen, vezi pe larg, I. Gheție, *Considerații asupra Evangheliarului din Petersburg*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 58—59; Gheție—Mareș, GD, p. 201—204; Gheție, BD, p. 150—153; cf. Rosetti, ILR, p. 453.

¹¹⁵ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 232—234; Gheție, BD, p. 161—162; cf. Rosetti, ILR, p. 538—539.

¹¹⁶ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 227—230, 339.

¹¹⁷ Vezi Gheție, BD, p. 164—165.

¹¹⁸ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 240; Gheție, BD, p. 163—164.

scrisesse *nime*, pe care-l avea în uz, și apoi adaugă, la sfîrșitul acestuia, cu o peniță mai subțire, *ni*).

23. Numeralesle ordinale în -le : *al treile* (464^v/7, 605^v/2)¹¹⁹.

24. Formele de prezent indicativ *ii* (3 sg., 560^v/1), *(i)su* (3 pl., 624^v/4) ale verbului *a fi*¹²⁰.

25. Forma (să) *adăpi* (495^v 1) a verbului *a adăpa* ; fonetismul circulă în nordul Transilvaniei și al Moldovei și în Banat-Hunedoara (izolat, poate fi întîlnit în Oltenia)¹²¹.

26. O atenție specială trebuie să acordăm grafiei *să ridă* (559^v/10 ; cf. și p. 293) care reprezintă o emendare pe care scribul o face formei „normale“, iotacizate *să ridză*, pe care o scrisesse inițial. După cum am arătat cu alt prilej (vezi articolul nostru *cit. supra*), grafia se pretează la două interpretări, în măsura în care considerăm că avem a face cu o intervenție „etimologizantă“ sau cu notarea unei forme existente în limba vorbită : în acest din urmă caz ne-am afla în prezența celei mai vechi atestări a unei forme verbale cu dentala *d refăcută*. După cum se știe, primele atestări ale acestui fenomen se întîlnesc în *Palia de la Orăștie* și în *Evangheliarul de la Sibiu* (texte, unul de proveniență bănățeană-hunedoreană, celălalt, de asemenea, prin izvoarele pe care le-a folosit) : aici apăruseră primele forme analogice pentru verbele cu radical în *n*¹²². În textele literare, fenomenul se întîlnea, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, în Banat—Hunedoara (la Gergely Sándor de Agyfalva și la Fogarasi), în timp ce în Moldova formele iotacizate sint, conform atestărilor, generale. În a doua jumătate a aceluiași secol, formele cu dentală refăcută apar, de asemenea, în texte bănățene (*Anonymus Caransebesiensis*, *Cartea de cîntece* a lui Viski, *Lexicon Marsilianum*), dar, mai rar, și la unii scriitori moldoveni (M. Costin, Dosoftei). Fenomenul este consemnat, de asemenea, în documente scrise în nordul Transilvaniei, începînd cu secolul al XVII-lea, căpătînd o oarecare frecvență aici abia spre sfîrșitul acestuia și în veacul următor. Grafia din ms. 4620, una din rarele atestări ale formei verbale analogice din secolul al XVI-lea, trebuie privită însă cu prudență, avînd în vedere că scribul operează o serie de emendări cu evident caracter etimologizant (intervențiile de acest gen, ca și grafia în discuție, sint făcute, cu cerneală de culoare neagră, peste textul românesc scris cu chinovar ; cerneala neagră este identică cu aceea cu care este scris textul slav intercalat al *Florii Darurilor*).

27. **Adverbul acmu** (173^v/6, 174^v/1 etc. ; niciodată *acum*)¹²³.

28. **Adverbul ainte** (540^v/17—18, 601^v/14). Cuvîntul avea curs, probabil, în subdialectul de tip nordic : îl întîlnim în *Palia* bănățeană, într-un document moldovenesc scris la Suceava în 1595, în *Noul Testament*

¹¹⁹ Vezi Gheție, BD, p. 165.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ Vezi Pușcariu, LR, II, p. 375 și harta 52 ; Gheție, BD, p. 168.

¹²² În legătură cu vechimea și repartitia formelor cu dentala refăcută vezi Densusianu, HLR, II, p. 211 ; Ivănescu, PC, p. 272—302 ; Rosetti—Cazacu—Onu, ILRL, p. 142, 283 ; I. Gheție, *Un fenomen morfologic „surprinzător“ și apariția formelor verbale cu dentala refăcută*, în SCL, XXII, 1971, nr. 6, p. 607—611 ; Gheție, BD, p. 167, 288, 344, 345.

¹²³ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 255 ; Gheție, BD, p. 174—175 ; cf. Rosetti, ILR, p. 553.

de la Bălgrad, în *Pravila moldovenească* a lui Vasile Lupu și în două texte nord-transilvănene (*Codicele Sturdzan și Todorescu*). Termenul apare și în câteva texte nelocalizate cu precizie¹²⁴; vezi pentru toate, DA s.v. *inainte*.

29. **Adverbul amină** (473^r/1), a fost notat în textele vechi românești aparținând subdialectului de tip nordic: Banat—Hunedoara (*Palia de la Orăștie*), Moldova (la Varlaam, Dosoftei, Ureche și Cantemir), Transilvania nordică (*Codicele Sturdzan și Todorescu*) și, izolat, prin Oltenia (la Moxa și mai târziu la Dionisie Eclesiarhul): înspre zilele noastre îl întâlnim la scriitorii transilvăneni. Vezi DA s.v. și, mai pe larg, HEM s.v.

30. **Adverbul camai** (619^r/12) este, de asemenea, de proveniență bănățeană sau nordică: îl întâlnim numai în câteva texte bănățene, nord—ardelenești și moldovenești (*Palia de la Orăștie, Codicele Todorescu, Pravila ritorului Lucaci și Pravila* lui Vasile Lupu și moldovenii Varlaam, N. Costin și Muste). Coresi, în *Tetraevanghel* și în *Cazania a II-a* îl preia, probabil, din modelele puse sub tipar. Mai târziu, termenul este atestat la Alecsandri, Barac, Creangă iar DA s.v. indică circulația sa actuală exclusiv în nordul Moldovei (Bucovina) și al Transilvaniei.

31. **Adverbul mainte** (457^r/17, 18, 492^v/4 etc.) este notat cu mare frecvență¹²⁵.

Lexic

32. **apestit** „răbdător, zăbavnic“ (491^v/13). Circulația termenului și a derivatelor lui *apesti* (și *pesti*) indică în totalitate zona în care avea curs subdialectul de tip nordic al dacoromânei: nordul Moldovei (Varlaam, M. Costin, Dosoftei, Cantemir), nordul Transilvaniei (*Codicele Sturdzan și Todorescu*), Banat—Hunedoara — sud-vestul Transilvaniei (*Palia de la Orăștie și Noul Testament* de la Bălgrad) și Oltenia, unele zone (il folosesc Mardarie Cozianul și Dionisie Eclesiarhul). Il întâlnim și în câteva texte coresiene nelocalizate cu precizie (*Apostolul, Tetraevanghelul și Cazania a II-a*) și în *Biblia de la București*, unde apare, probabil, ca o infiltrație din izvoarele moldovenești folosite¹²⁶. De notat faptul că, dacă ne limităm numai la scrierile a căror proveniență regională o cunoaștem, unica atestare a termenului în secolul al XVI-lea este bănățeană-hunedoreană, iar astăzi el s-a menținut mai ales în graiurile din Banat—Hunedoara; totuși cuvântul putea fi mai vechi și în alte zone ale teritoriului unde se vorbea un grai de tip nordic. Vezi TDRG; CADE; DA s.v. *apesti*; Tamas, EW, p. 75; DLR s.v. *pesti*; N. Drăganu, în DR IV, 1924—1926, p. 249—251.

33. **băsău** „invidie, pizmă“ (478^r/1, 15, 479^v/17, 574^v/14 etc.); termenul, de tip nordic, este atestat nu numai în Transilvania nordică și vestică, cu Banatul—Hunedoara (în *Palia* bănățeană, în *Sicriul de aur, Lexiconul de la Buda* și la Gergely Sándor de Agyagfalva și Fogorasi),

¹²⁴ În CV, PV și la Coresi (CP, CPr, CC¹ și CC²); vezi Densusianu, HLR, II, p. 162, 167, 233, 235, 298.

¹²⁵ Vezi *Lex. reg. I*, [București], 1960, p. 71; Gheție—Mareș, GD, p. 259—260; Gheție, BD, p. 176.

¹²⁶ Vezi Ion Gheție, *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 53—65.

dar și în Molodova (vezi DA s.v. ; Tamas, EW, p. 103) ; de altfel, cuvîntul se mai auzea, înspre zilele noastre, numai în Bucovina. În secolul al XVI-lea, atestările provin din Banat—Hunedoara (prezența lui în două documente emanînd din Țara Românească s-ar putea explica prin proveniența transilvăneană a scribului ¹²⁷.

34. a călca „a bătători“ (510^v/9). Cu acest sens, termenul apare numai în texte de proveniență moldovenească (la N. Costin) și la cițiva transilvăneni. Aria sa actuală de circulație nu diferă, probabil, de aceea de odinioară : astăzi se întrebuițează numai în Banat, Crișana, nordul Transilvaniei și Moldova (și, izolat, în vestul Olteniei) : vezi DA s.v. ; ALR SN III, h. 184/1449.

35. a dosădi (*dosădi* : 609^v/15 ; cf. în același context, ms. 3821, f. 121^r : *prilesti* ; ms. 1436, f. 41^v : *înșelă*). Cu sensul „a înșela“, verbul (și derivatele *dosadă*, *dosăditor* etc.) este atestat în texte de proveniență bănățeană hunedoreană (*Palia de la Orăștie* și *Anonymus Caransebesiensis*), sud-vest transilvănene (la popa Ioan din Vint), la scriitori moldoveni (Varlaam, N. Costin, Dosoftei) și prin Oltenia (la Moxa). Cu sensul „a ocări, a insulta“, verbul și derivatele sale circulau, conform atestărilor din DLR ms. s.v. în întreaga zonă în care se vorbea subdialectul de tip nordic al dacoromânei : Moldova nordică (Varlaam, N. Costin, Dosoftei, Cantemir), Banat—Hunedoara (*Palie* și *Anonymus Caransebesiensis*), mai rar și în nordul Transilvaniei (*Codicele Todorescu*) și Oltenia (*Moxa*). Termenul se întîlnește, de asemenea, în unele texte nelocalizate : *Codicele Voronețean* și la Coresi ¹²⁸, unde avem a face, probabil, cu un cuvînt preluat din originalele puse sub tipar de diacon. În zilele noastre cuvîntul, regional, circulă numai în Banatul de sud-vest (vezi A. Coca, în „Șezătoarea“, XIX, p. 82 ; ALR SN V, h. 1414) și Bihor (vezi „Revista critică“, IV, p. 143) ; pentru toate, vezi DLR ms. s.v., Densusianu, HLR. II, p. 508.

36. îndatorit (619^r/18). Variantele *datori*, *îndatori* (de conj. a IV-a) se întîlnesc, conform DA, la scriitori care vorbeau subdialectul de tip nordic, în timp ce *datora*, *îndatora* (și derivatele lor) sînt întrebuițate în cel de tip sudic. Cu totul excepțional l-am întîlnit pe *îndatora* în Moldova (la sfîrșitul secolului al XVIII-lea) ; vezi DA s.v. *dator*, *îndatora*.

37. a întina, tină (*să nu-și întine* : 624^v/9, 625^r/2, 4 ; *tină* : 624^v/18, 625^r/1 etc.). Termenul *tină* și derivatele circulau în secolul al XVI-lea, în exclusivitate, în aria în care se vorbea subdialectul de tip nordic. Conform atestărilor, cuvîntul nu a depășit granițele acestui teritoriu lingvistic ¹²⁹.

38. mertic „parte, porție“ (502^r/6, 7—8). Cuvîntul, cu etimologie multiplă (gr. *μερτιχου*, magh. *mérték*, srb. *mertik*) circulă astăzi în Moldova, Transilvania (nordică și vestică) și Oltenia : vezi ALR SN, I, h. 181, 182 ; ALRM SN I, h. 297 ; ALR I, 1603, 1604 ; Tamas, EW, p. 529—530 ; D. Marmeliuc, în LR, XII, 1963, nr. 1, p. 50—51. Cele mai vechi atestări, din secolul al XVI-lea, se recoltează din zone unde se vorbea un grai de

¹²⁷ Cf. Gheție—Mareș, GD, p. 268 ; Gheție, BD, p. 179, 225.

¹²⁸ Vezi CL, CT, CPr, CP², CC² ; vezi Densusianu, HLR, II, p. 508.

¹²⁹ Pentru repartiție vezi Gheție, BD, p. 187 ; DA s.v. *întina*, DLR ms. s.v. *tină*.

tip nordic : Moldova (M. Costin, N. Costin) și Oltenia (Moxa) ; deși nu deținem exemple, prezența sa în Banat—Hunedoara poate fi mai veche. Pentru toate, vezi DLR s.v.

39. **nari** „nas“ (*narilor* : 457^v/10). În veacul al XVI-lea și în cel următor termenul circula în Banat—Hunedoara (*Palia de la Orăștie*), sud-vestul Transilvaniei (*Psaltirea* de la Bălgrad din 1651), și în Moldova (Dosoftei). Astăzi, întrebuintarea cuvântului, cu acest sens, este mai restrinsă, limitându-se la o arie din vestul Transilvaniei (Crișana) și nord-vestul Transilvaniei ; vezi și DLR s.v.¹³⁰.

40. Subdialectului de tip nordic al dacoromânei îi aparține varianta *năframă* (<*maramă* ; glosă marginală a termenului *licinic*, f. 463^r). În zilele noastre, forma veche, *maramă*, se menține numai în Muntenia (și Oltenia) și sud-estul Transilvaniei : vezi DLR s.v. ; ALR I, 1876/122. În graiurile de tip nordic este cunoscută numai varianta *năframă*. Atestările mai vechi ale formei disimilate (cu *m—m>n—m*) sînt moldovenesti (N. Costin, Dosoftei, Gheorgachi), dar inovația putea fi mai veche și în Transilvania nordică și vestică (de unde nu deținem decît atestări tîrzii ale termenului și numai în varianta disimilată, *năframă*).

41. **opacină** „vislă“ (*opacinele*, 623^r/10—11). Cuvîntul apare la Dosoftei, în *Mineiul* lui Chezarie de la Rîmnic și la Mardarie Cozianul. El are curs astăzi nu numai în Moldova nordică și în sudul Olteniei, ci și în Rodna — Năsăud ; vezi CADE ; DLR s.v., ALR SN III, h. 841 ; *ibidem*, h. 842. Cuvinte înrudite (verbul *a opăci* și derivatele *opăcinaș*, *opăcitoriu* sînt atestate însă atît în Moldova de nord și Oltenia, cît și în Transilvania sud-vestică (*Noul Testament* de la Bălgrad). Deținem, de asemenea, cîteva atestări din *Cazaniile* coresiene (acestea au pus la contribuție, după toate probabilitățile, izvoare sud-vest ardelenesti)¹³¹.

42. **a pișca** „a ciupi“ (*nu pișcareți*, 532^v/7). Termenul *a pișca* (în opoziție cu *a ciupi*) caracterizează, de asemenea, graiurile de tip nordic¹³².

43. **rămas** „pariu“ (581^r/8). Deținem numai cîteva atestări ale cuvîntului : dintr-un text bănățean-hunedorean (*Anonymus Caransebestensis*), de la moldovenii Axinte Uricariul, Neculce și Negruzzi și din *Mineiul* olteanului Chezarie de la Rîmnic. Vezi DLR s.v.

44. **a stăji** „a grăbi“ (*stăji*, 522^r/5), **stăjit** „grăbit“ (509^v/18, 525^r/16). Verbul *a steji* (și derivatele sale) are astăzi o circulație restrînsă ; nord-vestul Transilvaniei și Moldova (Bihor, pe valea Crișului Negru, la Abrud-Alba și în cîteva puncte din județele Neamț și Iași¹³³). În secolul al XVI-lea și în cel următor, singurele atestări provin din texte vechi nelo-

¹³⁰ Vezi și DR. IV, 1924—1926, p. 510 ; Pușcariu, LR, II, h. 42 ; I. Gheție, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în SCL, XV, 1964 ; nr. 3, p. 334 ; ARLM, I.1, h. 37 ; ALR I.1, h. 18 ; *ibidem*, h. 20, *ibidem*, mat. necart. 19, 6937 ; mat. necart. 5, 6836 ; ALKM II/I, h. 15, 20.

¹³¹ Vezi și Densusianu, HLR, II, p. 317, 336 ; Zamfira Mihail, *Observații asupra scrierilor lui Samuil Micu*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară“, Iași, XVI, 1965, p. 127.

¹³² Vezi ALR I.1, h. 93 ; E. Petrovici, *Repartitia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic al României*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 6 (și harta) ; Gheție, BD, p. 184 ; cf. și Rosetti, ILR, p. 268.

¹³³ Vezi T. Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961, p. 57 ; „Șezătoarea“, VII, p. 183 ; Viciu, Gl., p. 137.

calizate cu precizie (psaltirile *Scheiană* și *Voronețeană*, *Codicele Voronețean*, la Coresi, în *Psaltirea* din 1570, *Apostol* și *Cazania* a II-a) și din Moldova (la Varlaam și Dosoftei). De remarcat că variantele cu *ă* după *t* rostit dur) se recoltează numai din *Cazania* a II-a, *Apostolul* și *Psaltirea* tipărite de Coresi (dintre acestea, unele au preluat izvoare mai vechi bănățene-hunedorene); vezi mai jos, p. 304. Toate celelalte atestări sînt ale variantei cu *e*. Pentru toate, a se vedea DLR ms. s.v.

45. **trufă** „dispreț” (604^r/16). Termenul apare la scriitorii care vorbeau un grai de tip nordic, după cum o indică DLR s.v.: în Banat—Hunedoara (*Palia de la Orăștie* și *Anonymus Caransebesiensis*), nordul Transilvaniei (*Codicele Todorescu* și *Sturdzan*) și la scriitorii moldoveni (Varlaam și N. Costin). Îl întîlnim și în cîteva tipărituri coresiene nelocalizate încă cu precizie¹³⁴, deși, după toate probabilitățile, cuvîntul nu circula în aria lingvistică căreia îi aparținea graiul vorbit de diacon.

Alte elemente, caracteristice, de asemenea, ariei lingvistice în care se vorbea subdialectul nordic ne pot ajuta să restrîngem zona de proveniență a manuscrisului 4620.

2. Ne vom opri, în primul rînd, la elementele localizabile deopotrivă în Banat—Hunedoara și Moldova, care au o pondere destul de mare în ms. 4620; în unele cazuri, prezența unora dintre faptele asupra cărora ne vom opri se poate explica și prin raportare la zona sud-vestică a Transilvaniei, sudul Crișanei sau vestul Olteniei, deci la regiunile limitrofe ale Banatului și Hunedoarei.

Fonetică

Vocalism

46. **ă proton > a**: *cautați* (592^v/3), *facură* (596^r/14—15), (*au*) *facut* (539^v/11), *înalțime* (601^r/13), *pacatul* (609^r/6) etc.; cf. și *căutați* (592^v/8), *cîntă* (462^r/10), *corăbiiarul* (623^r/2—3), *plăcu* (621^r/18), cuvinte în care *a* (<ă), scris inițial, a fost modificat de scrib în *ă*. Fenomenul caracteriza, înainte de toate, graiul vorbit în Moldova, deși se întîlnește și în Banat—Hunedoara și Oltenia (și, cu totul sporadic și numai începînd cu cel de-al doilea deceniu al secolului al XVII-lea, în centrul și nordul Transilvaniei)¹³⁵.

47. **-e > -i**: *facti* (3 sg., 477^v/10, 480^v/4, 521^r/5), (*să*) *juđeci* (3 sg., 533^r/10), *pedepsești* (3 sg., 498^v 6), *predădești* (3 sg., 548^v 13), *răsfațari* (sg., 516^v 18) etc.; cf. și *audi* (3 sg., 570^r/2), *fugi* (3 sg., 570^r/2). unde *e* a fost modificat de scrib în *i*. Fenomenul trecerii lui *e* final aton la *i* diferențiază, după cum se știe, subdialectul sudic și nordul Transilvaniei (care l-au păstrat pe *-e*) de Moldova și Banat—Hunedoara; el se întîlnește astăzi și în zona munților Apuseni și în vestul Olteniei¹³⁶.

¹³⁴ CP₂, CPr, CC²; vezi Densusianu, HLR, II, p. 501.

¹³⁵ Pentru acest fenomen, vezi, pe larg, I. Gheție, *Considerații asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 53—54; idem, *Note asupra trecerii lui ă proton la a în Maramureș*, în SCL, XXII, 1971, nr. 3, p. 199—202; Gheție—Mareș, GD, p. 75—76; Gheție, BD, p. 96—98; cf. Rosetti, ILR, p. 488; Rosetti—Cazacu—Onu, ILRL, p. 65.

¹³⁶ Vezi Rosetti, ILR, p. 497; Gheție—Mareș, GD, p. 99; Gheție, BD, p. 109—110, 222, 243, 264—265.

48. **Fonetismul nderăt** (540^v/11), cu *e* netrecut la *ă*, ne indică o pronunțare care avea curs în Banat—Hunedoara și Moldova; cf., mai frecvent în ms. 4620 : *îndărăptul* (483^v/10), *îndărăt* (599^r/17). Fonetismul cu *e* în *nderăt*, *inderătnic* apare, conform materialului furnizat de DA s.v., numai în câteva texte vechi : *Evangheliarul de la Sibiu* (al cărui original este, așa cum o indică cercetări recente, bănățean-hunedorean), *Palia de la Orăștie* (bănățeană) și *Pravila ritorului Lucaci* (nord-moldovenească). El se întâlnește și în texte nelocalizate cu precizie (psaltirile *Scheiană* și *Hurmuzachi* și *Apostolul coresian*)¹³⁷.

Morfologie

49. **neșchită** (527^v/4), **neșchite** (580^v/1). Singura atestare din secolul al XVI-lea care ne ajută să indicăm circulația regională a pronumelui nehotărît *neșchit* provine dintr-un text bănățean-hunedorean (*Palia de la Orăștie*). În secolul următor, cuvântul circula, conform atestărilor, în Banat—Hunedoara (*Anonymus Caransebesiensis*), sud-vestul Transilvaniei (*Noul Testament* de la Bălgrad) și în Moldova (il întâlnim la Varlaam și la Dosoftei). Deoarece avem a face cu un termen străvechi, nu greșim încadrându-l în două arii : una cuprinzând vestul Transilvaniei (cu Banatul—Hunedoara) și alta, Moldova¹³⁸. El poate fi întâlnit și în câteva texte vechi „mixte” (nelocalizate cu precizie) : vezi Densusianu, HLR, II, p. 107, 270.

Lexic

50. **apătos** (612^v/17). Cunoaștem atestări moldovenești și sud-vest ardelenesti ale cuvântului, care a fost semnalat, în textele vechi, numai în *Psaltirea Scheiană* (a cărei proveniență regională nu este pe deplin elucidată la ora actuală) și la Dosoftei. În sud-vestul Transilvaniei prima atestare provine din *Economia* tipărită la Buda în 1806. În zilele noastre, cuvântul are curs încă în unele zone din Banat—Hunedoara, așa cum reiese din materialul pe care ni-l pune la dispoziție DA s.v. De aceea, putem afirma că prezența sa în Banat—Hunedoara (sud-vestul Transilvaniei) este veche, cu atât mai mult cu cât cuvântul aparține categoriei termenilor străvechi ai limbii române (<lat. *aquatosus*). Putem stabili, așadar, repartitia sa regională pentru secolul al XVI-lea și cel următor, în aceste două arii lingvistice ale Dacoromaniei (Moldova și Banat—Hunedoara). Vezi și DA s.v.; ALR SN, III, h. 845/2539; cf. TDRG s.v.

51. **cășuță** „alveolă de fagure, firidă” (534^r/9). Întrebuintarea termenului *cășiță* (și a variantelor *cășiță*, *cășuță*) este circumscrisă astăzi de numai două arii : una în Moldova (în nord : Dolhești — Suceava) și cealaltă în Banat—Hunedoara (Tisa—Hunedoara; vezi DA s.v.¹³⁹; CADE s.v.

52. **hrăbornic** „îndrăzneț” (*hrăbornici*, 548^r/11). Termenul *hrăbor* și derivatele se întâlnesc în secolul al XVI-lea în texte bănățene-hunedo-

¹³⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 81.

¹³⁸ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 238; DLR s.v.

¹³⁹ Vezi S. Fl. Marian, *Insectele în limba și credințele românilor. Studiu folcloristic*, București, 1903, p. 222; „Șezătoarea”, VII, p. 185; Chestionarul lui Hasdeu, vol. XII; Densusianu, GH, p. 95; Viciu, GL, p. 85.

rene : *Palia de la Orăștie și Psaltirea* lui Pavel Tordasi. După 1600, atestările provin de la autori bănățeni (*Anonymus Caransebesiensis*), din Moldova (Dosofoței) și Oltenia (Moxa, Dionisie Eclesiarhul). Cîteva atestări vechi, de care nu am ținut seama în stabilirea repartiției regionale a termenului, se recoltează din tipărituri coresiene și din psaltirile rotacizante ¹⁴⁰. Se pare că termenul *hrăbor* și derivatele sale au avut cea mai mare circulație, începînd cu secolul al XVI-lea, în regiunea sud-vestică a țării, fapt confirmat, de altminteri, și de răspîndirea sa actuală, în Bihor, în timp ce în nord (Moldova) cuvîntul apare rar ¹⁴¹. Pentru toate vezi și DA s.v

53. **raclă** „coșciug” (482^v/18, 483^f/9). Termenul se întîlnește în texte bănățene-hunedorene (*Palia de la Orăștie și Anonymus Caransebesiensis*) și la scriitorii moldoveni (Varlaam, Dosofoței, Gheorgachi, Eminescu, Creangă). Cu alt sens, de „ladă”, circula, probabil, și în unele graiuri oltene (il găsim în *Mineitul* lui Chezarie de la Rîmnic); vezi DLR s. v. Astăzi circulația cuvîntului se reduce la o arie din nordul Moldovei (vezi ALR I/II, h. 297, 416; mat. necart., V, 14, 28 — Rădăuți).

54. **răsărită** „est” (483^f.8). Varianta lui *răsărit*, la genul feminin, circula nu numai în Moldova (Varlaam, Dosofoței, Ureche, Cantemir), așa cum o indică DLR s. v., ci și prin Banat-Hunedoara (deținem o atestare pe care ne-o furnizează *Palia de la Orăștie*); vezi și ALR, I, 1904. O întîlnim și în *Biblia de la București* (care a folosit un izvor moldovenesc, vezi mai sus, nota 126) și în unele texte a căror proveniență regională nu a fost încă pe deplin elucidată (*Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea și Cazania I* coresiene și *Paraclisul* din 1639); vezi Densusianu, HLR, II, p. 163; DLR s. v. *răsărit*.

3. Cîteva elemente, puține la număr, ne îndreaptă atenția spre Moldova și nordul Transilvaniei, regiune în care circulau în secolul al XVI-lea și în cel următor.

Fonetică

Vocalism

55. **r moale** în poziția *e* în *omoreaște* (494^v/4, 499^f/4); cf. și *amărăște* (494^v/3), unde avem a face, de asemenea, cu o rostire care caracterizează regiunile nordice ale Dacoromaniei (de notat că Banatul îl cunoștea pe *r* dur în această poziție, la fel ca sudul Dacoromaniei, vezi mai jos, p. 308). În (*să*) *arete* (538^v/7), scribul a intervenit, modificîndu-l pe *e* în *a* (fonetismul cu *a* nu trebuie însă raportat numai la graiurile de tip sudic, deoarece *arate* avea curs și în unele graiuri sud-moldovenești ¹⁴².

¹⁴⁰ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 315, 324, 334, 511.

¹⁴¹ Vezi I. Gheție. *Unde s-a tradus iniția Cazanie coresiană?*, în LR, XIX, 1970, nr. 2, p. 121—127; idem, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 153; Gheție, BD, p. 189; cf. P. Olteanu, *Adjectivul în Cazania I a diaconului Coresi și în versiunea slavă de Neagovo*, în SCL, XX, 1969, nr. 2, p. 193—194.

¹⁴² În legătură cu răspîndirea acestui fenomen în textele vechi, vezi I. Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 150—152; Gheție—Mareș, GD, p. 206; Gheție, BD, p. 153—154.

56. **ș, j moi în deșert** (500^v/13), *greșesc* (504^v/1), *inșel* (558^v/12), *inșelăciuni* (553^v/16—17), *jelaniia* (467^v/17), *jeratecului* (618^r/2), *jeluitoare* (484^v/11), *șfirșenie* (508^v/2)¹⁴³; *j moale în jeleaște* (482^v/2), alternând însă cu *j dur*: *jăleaște* (513^v/2).

Morfologie

57. **omorește** (494^r/4, 499^r/4), Forma „slabă” de indicativ prezent a verbului *a omori* este atestată în zilele noastre într-un punct din Bucovina (*omorâsc*, vezi ALRM I, vol. II, h. 397 și 407; ALR I, vol. II, h. 290) și în trei puncte din nordul Transilvaniei (Maramureșul vecin Bucovinei: *omorâsc*, vezi ALR I, 1681; ALR II, 6228; *omorăști*, vezi ALR I, vol. II, h. 289; *omorăști*, vezi ALR SN VII, h. 1968). Singurele atestări ale unor forme „slabe” provin din texte nelocalizate cu precizie: ele ne sînt furnizate de *Psaltirea Scheiană* și de unele tipărituri coresiene¹⁴⁴.

4. Puține la număr sînt elementele localizabile în Banat—Hunedoara (sud-vestul Transilvaniei) și nordul Transilvaniei.

Fonetică

Consonantism

58. **n dur în înțelepciună** (485^v/2), *mortăciună* (573^r/12). Un pasaj obscur, în care apare grafia *într-un mic* (462^v/5: unde *un* este scris cu ier mare în final), în loc de *întru nemică*, indică cu claritate o confuzie care avea la bază rostirea dură a lui *n* în *nămic(ă)*, provenită, desigur, din original. Așa se explică de ce scribul manuscrisului 4620 (sau alt copist intermediar) care avea alt uz al dentalei nazale (urmate de *e*) a segmentat greșit, făcînd contextul neclar. Rostirea dură a dentalei nazale caracterizează în zilele noastre unele arii din Banat—Hunedoara și sudul și centrul Crișanei. Atestări mai vechi ale inovației, care nu sînt anterioare secolului al XVII-lea, se recoltează din documentele nord-transilvănene¹⁴⁵.

Lexic

59. **bogăt** <atc> „îmbelșugare” (506^r/9—10; scribul scrie *bogăt* și modifică apoi în *bogăție*). Termenul *bogătate* este atestat în textele vechi bănățene—hunedorene (*Fragmentul Todorescu* și *Alexandria* din *Codex Neogoeanus* care a folosit un izvor bănățean); circulația sa actuală se limitează la două arii: una în nordul Transilvaniei (Maramureș) și cealaltă în părțile vestice ale Olteniei (Băilești-Dolj); vezi DA s.v.; ALRM, II, SN II/1139. Cu totul izolat, el este atestat prin nordul Moldovei (deținem două atestări tîrzii, una dintr-un text bucovinean, cealaltă de la I. Creangă).

¹⁴³ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 175—180; Gheție, BD, p. 140—141.

¹⁴⁴ Deținem următoarele atestări: *omorește* și *omorăști* PS CP, CLIV, 6; CPr. CC²; *omorâsc* CPr; *se omorească* PS XXXVI, 32, CVIII, 17; *să omorască* CP, CT, CPr, CC². Vezi Densusianu, HLR, II, p. 204, 210.

¹⁴⁵ Vezi Gheție—Mareș, p. 149—151; Gheție, BD, p. 134.

60. **inde** „acolo“ (516^v/8). După atestările pe care le deținem, adverbul circulă astăzi numai prin nordul și vestul Ardealului (unele puncte din Banat—Hunedoara, Crișana, Bihor și din părțile vestice ale Mureșului); vezi DA s. v.: ALR SN V, h. 1417, 1418; WJb. III, p. 315¹⁴⁶. Dintre atestările vechi ale cuvântului, le semnalăm pe acelea din *Codicele Voronețean* și *Psaltirea Hurmuzachi* (texte nelocalizate cu precizie pînă în prezent). Cuvîntul apare și într-un manuscris bihorean datînd din secolul al XVII-lea (ms. rom. BAR 4642) și în *Lexiconul de la Buda*. Aceeași circulație regională o are adverbul *ainde*¹⁴⁷ (cu variantele *aînde*, *aîndere(a)*, *aîndine(a)*): Banat—Hunedoara (Tisa—Hunedoara și în părțile Abrudului) și Crișana (Bihor, Sălaj). Atestările mai vechi provin din *Lexiconul de la Buda* și de la bănățeanul Diaconovici — Loga. Vezi și DA s. v.; HEM s. v.; WJb. VI, p. 42.

61. **a se mări** „a se făli“ (*să se mărească*, 616^r/13—14; *se mărește*, 589^r/7). Cu acest sens, termenul circulă numai în Banat—Hunedoara și părțile nordice și vestice ale Transilvaniei: vezi ALR SN V, h. 1255¹⁴⁸. Verbul și derivatele sale avînd sensurile „a se îngîmfa“, „trufie“ se întîlnesc în textele vechi scrise prin nordul Transilvaniei (*Codicele Sturdzan* și *Todorescu*); vezi DLR s. v. Nu am avut în vedere, pentru a stabili repartiția regională a termenului în secolul al XVI-lea și în cel următor, cele cîteva atestări care provin din scrieri nelocalizate cu precizie (este vorba de unele texte tipărite de Coresi¹⁴⁹ și de *Psaltirea Scheiană*).

5. Elementele moldovenești pe care le întîlnim în ms. 4620 sînt și acestea puține la număr.

Fonetică

Consonantism

62. **č > š** în și (pron. rel. „ce“, 530^v/11); cf. și grafia hipercorectă *ca ci* „ca și“ (466^v/2). Inovația este semnalată în secolul al XVI-lea în Moldova; tot aici se întîlnește și după 1600. În Banat, vechimea fenomenului nu este anterioară, după toate probabilitățile, celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, iar în Transilvania (nord-estică) cea mai veche probă care atestă inovația datează de la mijlocul veacului al XVII-lea¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 267; DA s.v.; Viciu, *Gl.*, p. 110.

¹⁴⁷ Din *a + inde*; cf. DA s.v., care indică, greșit, etimologia (din lat. *aliubi*).

¹⁴⁸ Vezi și R. Todoran, *Noi particularități bănățene într-un manuscris de la începutul secolului al XIX-lea*, în C. Lingv., XV, 1970, nr. 1, p. 57.

¹⁴⁹ CPr., CC¹ și CC²; vezi Densusianu, HLR, II, p. 454.

¹⁵⁰ Pentru vechimea fenomenului, repartiția regională și bibliografia problemei vezi I. Gheție, *Africatele č și ġ în textele bănățene scrise cu litere latine și ortografie maghiară*, în LR, XV, 1966, nr. 1, p. 38; I. Coteanu, *Cînd apar africatele moldovenești ș și ž*, în LR, XV, 1966, nr. 3, p. 306—309; I. Gheție, *Evoluția africatelor č și ġ la fricative în Transilvania după 1600*, în FD, VI, 1969, p. 43—48; idem, *Aspecte ale evoluției africatelor č și ġ la fricative în graiurile moldovenești*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 6, p. 708; Gheție, GD, p. 148; cf. R. Todoran, *Un problème de dialectologie historique : č > š et ġ > ž dans les parlers moldaves*, în RRL, X, 1965, nr. 4, p. 388 sq.

63. **m palatalizat**, în stadiul *n* într-un exemplu : *nielu* (551^r/14) ; subliniem că inițial cuvântul a fost scris *mielu* (cu cerneală roșie : textul românesc din ms. 4620 e scris cu chinovar, iar cel slav cu o cerneală neagră). Ulterior, scribul a modificat pe *m*, cu cerneală neagră, în *n*. Este, de altfel, singurul exemplu de alterare a labialelor pe care îl deținem din ms. 4620 (În toate celelalte cazuri, acestea sînt intacte). După cum se știe, primele atestări ale palatalizării lui *m* (în stadiul *mn* provin din Bucovina și datează din anul 1592 ¹⁵¹).

Morfologie

64. **cunusul**. Un moldovenism este, probabil, în ms. 4620, pronumele *cunusul* (*cununsa*, 467^r/1; *cunusa*, 474^v/6; *cunuse*, 611^v/11; *cunușii*, 557^v/5—6). În secolul al XVI-lea, forma *cunusul* a fost înregistrată numai în texte moldovenești. În cel următor, termenul avea curs în unele zone din nordul Moldovei (apare într-un document de la începutul secolului al XVII-lea și la Varlaam) și, izolat, în unele graiuri oltene (deținem o atestare din *Pravila de la Govora* și de la Moxa) ¹⁵². Termenul apare și în câteva texte nelocalizate cu precizie : *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Scheiană* și *Hurmuzachi* și la Coresi, în *Liturghier* și *Tetraevanghel*. Vezi și DLR s. v. *nus*.

Lexic

65. **cindai** „poate“ (653^r/7). Cu o singură excepție, deținem atestări exclusiv moldovenești ale adverbului (*Glosele Bogdan*, Varlaam, Dosoftei, Eustratie, Cantemir, *Șapte Taine* și *Pravila* lui Vasile Lupu) ; vezi DA s. v. De aceea, apariția sa într-un text coesian (*Cazania* a II-a) ni se pare a se datora unor modele folosite de diacon.

66. **măiestrie** „cursă“ (586^r.4 : cf. ms. 3821, f. 109^v : *cursa* ; ms. 1436, f. 37^r : *piiadeca*). Conform atestărilor, termenul circula cu acest sens în Moldova (apare la Dosoftei și în *Pravila* moldovenească a lui Vasile Lupu ; în versiunea muntenească a *Pravilei* lui Matei Basarab, în același context : *curse*). Tot la moldoveni îl întâlnim cu sensul de „mecanism ingenios, aparat“ (M. Costin, Dosoftei, N. Costin, Cantemir și în *Codul silvic* bucovinean al lui Iosif al II-lea de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea). Izolat, dar avînd sensul figurat de „tertip, lucru care denotă iscusință“, el avea curs și în unele graiuri oltene (apare în *Mineiul* lui Chezarie de la Rîmnic și la Moxa) ; vezi DLR s. v.

67. **vedeală** „vedere, simțul văzului“ (457^v.7—8). Termenul este un moldovenism după CADE, DLR ms. s. v. Atestările pe care le deținem provin de la scriitorii moldoveni (Neculce, Dosoftei). TDRG îl semnalează

¹⁵¹ Cf. Rosetti, ILR, p. 509—510 ; Al. Rosetti, *Pseudopalatalizarea lui m în secolul al XVI-lea*, în SCL, XXV, 1974, nr. 6, p. 617 ; idem, *Din nou despre palatalizarea lui m în secolul al XVI-lea*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 183 ; Gheție—Mareș, GD, p. 121—122 ; Gheție, BD, p. 122 ; I. Gheție, *Palatalizarea lui m în secolul al XVI-lea*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 1, p. 67 ; idem, *Din nou despre palatalizarea lui m în secolul al XVI-lea*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 3, p. 281—282 ; D. Strungaru, *Palatalizarea lui m și p, este atestată în secolul al XVI-lea ?*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 4, p. 447—451.

¹⁵² Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 235.

și în *Biblia de la București*, unde însă, după toate probabilitățile, este o infiltrație din izvoarele folosite. Astăzi termenul are curs numai în Moldova: vezi ALR I, 37, „Bull. ling.“, III, p. 35—36.

68. **vracevanie** „tămăduire“ (485^v/8; cf., mai frecvent, *vindecătură*, 538^r/18—539^v/1 etc.). Întîlnim cuvîntul exclusiv în texte datorate unor scriitori moldoveni (Dosoftei, *Pravila* lui Vasile Lupu, ms. BAR 6024, f. 17^v — text moldovenesc de pe la 1620—1640 cuprinzînd *Leastvița* atribuită lui Varlaam); vezi TDRG, SCRIBAN, DLR ms. s. v.

6. Elemente localizabile exclusiv în nordul Transilvaniei nu se întîlnesc în *Floarea Darurilor* din ms. 4620; textul reflectă însă cu claritate existența unui strat de limbă bănățean-hunedorean, destul de bine reprezentat. Este vorba de fenomene care nu aveau curs decît în Banat-Hunedoara, eventual și în zonele învecinate: sudul Crișanei, sud-vestul Transilvaniei și unele arii din Oltenia.

Fonetică

Vocalism

69. **a—e > c—e** în *pere* „pare“ (531^v/3—4). Nu deținem atestări vechi ale fenomenului; astăzi forma *pere* a verbului *a (se) părea*, datorată probabil unei asimilări vocalice are curs numai în Hunedoara: vezi ALR SN VII, h. 1916.

Consonantism

70. **t dur** în *stăji* (522^r/5), *stăjit* (509^v/18), *stăjitului* (525^r/16); vezi cele spuse mai sus, p. 297—298. Fonetismul ne îndreaptă, cu cea mai mare probabilitate, spre Banat-Hunedoara. Cf. și *alaltă* (f. pl., 520^r/7), *aceastu* (f. pl., 488^v/13, 593^r/1 etc.), *atita* (f. pl., 520^r/13, 593^r/11) și grafiile hipercorecte *pohtea* „pofta“ (467^v/6), *nu stea* „nu sta“ (535^v/2)¹⁵³.

71. **fonetismul broatăci** (516^r/8) indică de asemenea, o pronunțare bănățeană-hunedoreană, vezi ALRM SN II, h. 547; ALR SN II, h. 732. Conform DA s.v. *brotac* (care derivă cuvîntul din gr. — lat. *brotachus*), singura atestare cu metafonie și *ă* după dentală se recoltează din județul Caraș-Severin. De altfel, metafohia (notată în ms. 4620) reflectă pronunțarea cu accentuarea cuvîntului pe prima silabă, caracteristică subdialectului nordic, cu Banatul-Hunedoara (în subdialectul sudic: *brotác*, cu accentul pe silaba a doua). Atestările transilvănene și moldovenești prezintă însă, în toate cazurile, pe *e*, *i* după *t*, niciodată pe *ă* (care se aude numai în graiurile bănățene-hunedorene).

72. **consevarea lui n** în *întinia* (458^r/6), *mîngîine* (519^r/13), *să punie* (493^v/15), *pustinie* (540^r/14), *vini* (s. pl., 461^v/14), *să nu vinie* (569^r/15) își găsește cea mai plauzibilă explicație prin raportare la Banat-Hunedoara¹⁵⁴.

¹⁵³ Pentru repartiția fenomenului și bibliografia problemei vezi Gheție, BD, p. 134.

¹⁵⁴ În legătură cu repartiția acestui fenomen lingvistic în textele scrise în secolul al XVI-lea (și în următorul) și pentru bibliografia problemei, a se vedea Densusianu, HLR, II, p. 119—120; Gheție—Mareș, GD, p. 158—162; Gheție, BD, p. 136—137.

Morfologie

73. **pronumele cui** „cărora“ (557^v/14 : *unii oameni a cui trebuia asini*). Potrivit rezultatelor anchetei ALR, *cui* este folosit în locul pronumelui *cărora* numai prin sudul Banatului : vezi ALR SN VI, h. 1685 (chest. 3088 „oamenii cărora le faci bine“).

74. **mîncă** „mîncîcă“ (489^r/14). Singura zonă în care circula această formă în secolul al XVI-lea era Banatul, cu Hunedoara ¹⁵⁶, deși fenomenul, aflat în expansiune, se întîlnește astăzi într-o arie mai mare : vezi ALR I/I, h. 80 : ALRM II/L, h. 151 : ALR SN VII, h. 2192—2195.

75. **forma „tare“** de indicativ prezent *urmă* (510^r.8 ; cf. și *urmează*, 510^r.10) ¹⁵⁶.

76. **adverbul amu** (572^v 7) caracteriza același teritoriu lingvistic ¹⁵⁷.

Lexic

77. **abău** (592^r.6 ; cf. ms. 3821, f. 111^r : *abo* ; lacună în ms. 1436, f. 38^r). Singura atestare a interjecției se recoltează din *Anonymus Caransebesiensis* (*abó*), de proveniență bănățeană. Cuvîntul apare în Oltenia și Moldova însă numai în variantele *abá*, *haba* : vezi DA, HEM s.v. *aba*, *abo*. D. Marmeliuc îl derivă pe *abo* (*abă*) din germ. *aber wo*, menționînd că această ipoteză este sprijinită de prezența lui în Banat. După același autor, *abá*, *haba* au o etimologie și o circulație regională diferite ¹⁵⁸.

78. **apușit** „simțul mirosului“ (*apușitul*, 457^v 9 ; cf. ms. 3821, lacună ; ms. 1436, f. 13^r : *mirositul*). Termenul este atestat în secolul al XVII-lea într-un text bănățean-hunedorean (*Anonymus Caransebesiensis*) alături de derivatul *apușitură*. Din aceeași sursă deținem și prima atestare a verbului *a apuși* „a mirosi“. În zilele noastre termenii circulă exclusiv în Banat ¹⁵⁹ ; vezi DA s.v., HEM s.v. *aput*. Verbul și derivatele pot fi întîlnite în cîteva texte vechi românești nelocalizate cu precizie ¹⁶⁰.

79. **arsură** „căldură“ (572^r/14—15), *arsura* (580^v/5 : scris greșit *asupra*, cf., în același pasaj, m-sele 3821, f. 107^r și 1436, f. 35^v, *zăduh*). Folosit cu acest sens, termenul, de origine latină, este un bănățenism (conform DA, CADE s.v.) care apare prin Țara Hațegului, sudul Banatului și vestul Olteniei vecine : vezi ALRM I, h. 149, 182.

80. **babă** „doică“ (*babe*, 620^v 10—11). Sensul de „moașă, doică“ („sage-femme“) al cuvîntului este atestat în *Anonymus Caransebesiensis*, de proveniență bănățeană-hunedoreană, vezi HEM s.v. ; DA s.v. menționează că termenul (cu acest sens) are curs și astăzi în părțile Reșiței (vezi și

¹⁵⁵ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 245 ; Gheție, BD, p. 219, 314.

¹⁵⁶ Vezi R. Todoran, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1956, nr. 2, p. 48.

¹⁵⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 252 ; Gheție—Mareș, GD, p. 254—255 ; Gheție, BD, p. 174—175.

¹⁵⁸ Vezi D. Marmeliuc, *Etimologii*, în LR, XI, 1962, nr. 2, p. 154—155.

¹⁵⁹ Vezi și Pușcariu, LR, I, p. 198, care indică, dintr-o eroare, circulația termenului în zilele noastre nu numai în Banat, ci și în Bucovina ; cf. și Rosetti, ILR, p. 572.

¹⁶⁰ Este vorba de psaltirile rotacizante (PS, PV, PH) și de unele texte tîpărite de Coresi (CP, CC²) ; vezi Densusianu, HLR, II, p. 294, 350.

ALRM I, h. 293 ; ALRM II, 198) ¹⁶¹. De remarcat că în ms. 4620 cuvîntul apare glosat, atît în textul românesc, *cu babe și cu doice*, cit și în cel slav : *sū babami i sū eny* (termenii sud-slavi, *sinonomi*, sint la rîndul lor glosați marginal cu corespondente sinonime slave răsăritene-ucrainiene : *do(l)ni(ci) i ma(m)ki*, în timp ce în versiunile italiene întîlnim pasajul *con certe balie* „cu niște doici“, vezi G. Ulrich, *op. cit.*, p. 327). Specificăm, de asemenea, că astfel de glose (traduceri duble) în care cuvintele, în loc să fie juxtapuse sint coordonate (legindu-se prin conjuncții) sau chiar subordonate cu ajutorul prepozițiilor apar nu de puține ori în ms. 4620 (vezi, de exemplu, *a patra e pizma cu băsăul*, f. 544^v/15; cf. în textul slav intercalat : *četvŭ(r)taaže by(s) zavi(st)* „a patra fu invidia“ sau *băsăul și pizma iscodesc relele*, f. 522^r/6 ; în textul slav : *zavi(st) <is>chodatai e(st) zlu* „invidia generează răul“. Pentru astfel de glose vezi și capitolul de *Filiație*, p. 268).

81. **barbir** „bărbier“ (*barbiru*, 527^v/7). Singurele atestări vechi ale cuvîntului cu acest fonetism ne sint puse la dispoziție de două texte bănățene—hunedorene (*Anonymus Caransebesiensis* și *Lexicon Marsilianum*) și de *Floarea Darurilor* din *Codex Neogoeanus*, al cărei original a fost alcătuit, după cum se știe, în Banat—Hunedoara. Variantele *barbir*, *barbiri* circulă însă și astăzi într-o arie din Banat—Hunedoara și, izolat, în centrul Transilvaniei (unele zone limitrofe Banatului—Hunedoarei); vezi ALR SN II, h. 511. Cu excepția textelor bănățene din secolul al XVII-lea, DA înregistrează, în exclusivitate, variantele *bărbi(i)ar(iu)*, *bărbier* sau *berber*.

82. **gaură** „cuib, scorbură“ (624^r/7—8, 624^v/15 ; cf., în textul slav intercalat : *gněz(d)o* „nidus“, *město žilišta* „tabernaculum“). DA nu înregistrează acest sens al cuvîntului. O atestare a lui *gaură* „cuib“, dintr-un text scris în Hațeg, ne furnizează Ov. Densusianu ¹⁶². Îl întîlnim și astăzi în Banat—Hunedoara și sud-estul Transilvaniei ; vezi ALR SN III, h. 679.

83. **începenie** „început“ (551^v/18). Singurele atestări ale acestui derivat le întîlnim în texte bănățene—hunedorene și sud-vest transilvănene : *Lexicon Marsilianum* (de unde deținem și prima atestare, neînregistrată de DA), *Psaltirea bălgrădeană* din 1651 și ms. BAR 4216, f. 255^v/3—4 (un text bihorean din 1688, scris în satul Cuzap). În zilele noastre, el circulă prin Hunedoara și prin părțile vestice ale Ardealului; vezi DA s.v. ¹⁶³.

84. **a muta**, „a pritoci, a vîntura“ (*se mută*, 510^v/8). Termenul apare cu această accepțiune numai în părțile Hunedoarei ; vezi ALR SN I, h. 246.

85. **a pridădi** „a birui“ (*pridădești*, 548^r/3). Conform DLR, cu acest sens cuvîntul circulă numai prin Banat—Hunedoara ¹⁶⁴.

86. **nemoaște** „slabă“ (508^v/17), **nemoștescu** „slăbesc“ (478^r/4, 484^r/4). DLR s.v. *nemoșnic* specifică faptul că termenul (și varianta *nemoșnic*) circulă exclusiv în Banat și Oltenia vecină ¹⁶⁵.

¹⁶¹ Vezi și S. Fl. Marian, *Nașterea Ia Români. Studiu etnografic*, București, 1892, p. 420 ; „Șezătoarea“. IX, p. 157 ; V. Scurtu, *Contribuții la studiul terminologiei de înrudire în limba română*, în C. Lingv., VII, 1962, p. 286.

¹⁶² Vezi Densusianu, GH, p. 145.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 321.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 330.

¹⁶⁵ Vezi L. Costin, *Graiul bănățean. Studii și cercetări*, Timișoara, 1926, p. 145 ; cf. și CV, 1949, nr. 9, p. 33.

87. **priiatnic** (466^v 1, 552^r 1 etc.), *priiatniciia* (464^v 8). Termenii apar, în secolul al XVI-lea în *Palia de la Orăștie*, în *Evangheliarul de la Sibiu* (al cărui original e de proveniență bănățeană—hunedoreană)¹⁶⁶. Cuvîntul *priiatnic* și derivatele sale apar și în cîteva cărți coresiene (*Cazaniile* și *Molitvenicul*; în unele dintre acestea s-a semnalat prezența unui strat lingvistic bănățean—hunedorean). După 1600 atestările provin din aceeași zonă lingvistică (*Codex Neogoeanus*, care folosește un original din Banat—Hunedoara, *Cartea de cîntece* a lui Viski, *Catehismul* lui Fogarasi și cel al lui Gh. Buitul, *Anonymus Caransebesiensis*). Deținem o atestare dintr-o tipăritură apărută la Alba Iulia sau Govora (*Paraclisul* de pe la 1639). Cuvîntul avea curs probabil și în unele graiuri oltene (*prietnicie* se găsește și la Moxa). Prezența sa într-un text muntenesc din secolul al XVII-lea a fost explicată ca o posibilă infiltrație a graiurilor oltenești¹⁶⁷. La fel se explică, desigur, și apariția sa în *Letopisețul anonim* cantacuzinesc, și în *Varlaam* și *Iosaf* care prezintă, de altfel, oarecare abateri de la norma variantei literare munteneste¹⁶⁸; vezi și DA s.v.

88. **tîrpenie** „răbdare“, a **tîrpi** „a răbda“ (*tîrpeanie*, 566^v 6—7, 598^v 6; *tîrpeanie*, 564^r 1—2, 566^v 17; *să tîrpească*, 569^v 5). Termenul (bănățenism după CADE) circulă astăzi în puncte din Banat—Hunedoara și pe valea Sebeșului: izolat, el apare și într-un punct din nordul Moldovei, în varianta *terpi*. La scriitorii moldoveni se întîlnesc însă numai variantele *terpe(a)nie*, *terpi* (Dosofoței, în *Pravila* lui Vasile Lupu), în timp ce variantele *tîrpe(a)nie*, *tîrpi* caracterizează Banatul și Hunedoara; vezi DLR ms. s.v.¹⁶⁹.

7. Nu puține sînt însă fenomenele care precizează existența unui strat lingvistic de tip sudic în ms. 4620. Dată fiind prezența unor particularități bănățene în acest text și deoarece în privința unor fenomene Banatul și Hunedoara se alătură subdialectului sudic (nu celui nordic), am fost nevoiți să distingem de la bun început două categorii de elemente;

a) comune sudului (Țara Românească și sud-estul Transilvaniei) și Banatului—Hunedoarei.

b) specifice numai primei arii din categoria de sub a), deci Munteniei, Transilvaniei de sud-est (și, parțial, Olteniei).

a) Vom enumera în cele ce urmează fenomenele din prima categorie, comune subdialectului sudic și Banatului—Hunedoarei.

Fonetică

Vocalism

89. **ă > o** în *zăboveaște* (603^v 8); cf. și *zăbaveaște* (525^r 11), unde *a* a fost scris peste un *o*. După cum se știe, fonetismul cu *o* în *zăbovi* a fost atestat în secolul al XVI-lea numai într-un text bănățean—hunedorean

¹⁶⁶ Vezi Ion Gheție, *Considerații asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 47—79; idem, *În legătură cu localizarea Evangheliarului din Petersburg*, în LR, XVIII, 1969, nr. 3, p. 279—281.

¹⁶⁷ Vezi și I. Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 154; Gheție—Mareș, GD, p. 295.

¹⁶⁸ Vezi Gheție, BD, p. 333—334.

¹⁶⁹ Vezi și ALR I, 649/58; ALR II, 446/29; L. Sfirlea, *Aspecte ale lexicului graiului din valea Sebeșului*, în C. Lingv., VI, 1961, nr. 1, p. 124.

(*Palia de la Orăștie*); mai tirziu este consemnat într-un document muntenesc¹⁷⁰. Evoluția lui *ă* la *o* în cuvinte de tipul *folos*, *noroc*, *norod* este un fenomen care caracterizează în ansamblu graiurile de tip sudic, cu Banatul și Hunedoara (exceptând nordul acestor zone, unde *ă* s-a menținut pînă astăzi); vezi și cele spuse mai jos, p. 309.

90. *ii* în *striinii* (495^v/2—3). Forma cu *ii*, datorată unei asimilări, a fost atestată în secolul al XVI-lea numai în Banat—Hunedoara (*Palia de la Orăștie*), dar, imediat după 1600, și în Țara Românească (cu excepția Munteniei estice și nordice, unde *e* s-a menținut pînă în zilele noastre). Astăzi *striin* apare în sudul și vestul Munteniei, în cite un punct din Munții Apuseni, respectiv din județul Mureș (în aria lui *strein*)¹⁷¹.

91. conservarea hiatului *ă—u* (>*o*, *u*) în *înlău*<*n*>*tru* (580^v/2)¹⁷².

92. *iu* > *i* în *mencenoasă* (626^v/3), *mencinos* (561^r/9, 603^r/6), *mincinoasă* (501^r/5—6) *mincinoase* (473^v/6) etc., alături de formele cu *iu* (cf. mai sus, p. 292 și nota 103). După cum se știe, inovația sudică se întâlnește și într-un text bănățean (*Palia de la Orăștie*), deci avea curs, probabil, și în unele zone sud-vestice transilvănene.

Consonantism

93. *labiale moi* (cu o pondere sensibil mai mare în raport cu cele dure, pe parcursul întregului manuscris; cf. p. 292 și nota 104) : *iubesc* (505^v/11), (*să*) *merg* (615^r/12), (*să*) *meargă* (475^v/18) etc.

94. *îndărăt* (599^r/17), *înderăt* (540^r/10), alături de inovația nordică cu epenteza lui *p* (pentru bibliografia problemei, vezi p. 292 și nota 105). Fonetismul fără *p* se menținuse în graiurile de tip sudic (și în unele zone din Banat—Hunedoara, regiune unde avea curs însă și inovația).

95. *ș*, *j duri* în *fățîșă* (514^v/9), *grijă* (468^r/16), (*se*) *ingrașă* (478^r/2), *jăleaste* (513^v/2); cf. p. 301 și nota 143.

96. *ș*, *j duri* (în poziția *e*) sînt generali : *greșaste* (494^r/16, 496^v/5, 7, 616^v/5), (*să*) *înșale* (548^v/12, 551^r/11), *săvirșaste* (530^r/6) *sfirșaste* (530^r/10), *sapte* (544^v/7, 588^v/18 etc.), *șase* (603^v/3), (*a*) *șasea* (541^v/2)¹⁷³.

97. *r dur* (în poziția *e*) în *amăraște* (625^v/9), *piraște* (552^v/16, 562^v/16); cf. însă mai sus, p. 300 și nota 142.

Morfologie

98. pluralul în *i* al substantivului *mină* : *mîini* (509^v/16), *miinilor* (457^v/11)¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 81—82; Gheție, BD, p. 101.

¹⁷¹ Pentru bibliografie și repartitia fenomenului, vezi Densusianu, HLR, II, p. 108; Gheție—Mareș, GD, p. 86—88; Gheție, BD, p. 103—105; Ion Gheție, *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 175—182. Fonetismul *striin* a fost înregistrat, cu totul izolat și în nordul Moldovei (un punct din Bucovina), unde prezența sa este mai greu de explicat. Vezi pentru aceasta și ALRM II, h. 192.

¹⁷² Vezi Gheție, BD, p. 119.

¹⁷³ În legătură cu repartitia regională a fonetismelor cu *-ș-* și indicații bibliografice, vezi Gheție—Mareș, GD, p. 185—186; Gheție, BD, p. 142—145.

¹⁷⁴ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 246—247, 314; Gheție, BD, p. 158—159.

99. **articolul hotărît proclitic lu** (487^v/1, 522^v/11, 523^r/9, 539^v/12 etc.), alături de atestările ceva mai numeroase ale lui *lui*, cf. mai sus, p. 293 și nota 116.

100. **adverbul înainte** (484^v/13, 479^v/17, 522^r/1 etc.), alături de mai frecventul *mainte* (cf. mai sus, p. 293 și nota 125).

Lexic

101. **curm** „frînghie“ (*curmu*, 488^r/8). Termenul, inclus de Gh. Ivănescu între elementele vechi specifice Crișanei și Banatului¹⁷⁵, circulă astăzi (dar în varianta *curmei*) numai în Muntenia și Oltenia; în tot cazul, conform atestărilor, circulația sa se limitează la graiurile de tip sudic (cu Banatul și Hunedoara); vezi DA s.v., CADE s.v.

102. **doică** (*doice*, 620^v.11). În textele vechi termenul (de origine sud-slavă) avea o circulație restrînsă (sudul Dacoromaniei, cu Banat—Hunedoara); vezi TDRG, CADE s.v.¹⁷⁶. Circulația sa actuală nu diferă de aceea de odinioară (vezi ALR I/II, h. 222; ALRM I, h. 307).

103. **a sfărîmi** (*sfărîmeaște*, 608^r 13—14). Varianta de conjugarea a IV-a (*s*)*fărîmi* derivată din (*s*)*fărîmă* se întîlnește, conform atestărilor din DA s.v. *fărîmi* numai la scriitorii care vorbeau un grai de tip sudic (cu Banat—Hunedoara). În subdialectul nordic, atestările prezintă, fără excepție, variantele *fărma*, *sfărîma*, (*s*)*făr(i)mătură* etc. (de la verbul de conjugarea I și, de obicei, cu sincopa lui *i*)¹⁷⁷; vezi DA s.v. *fărîmi*, *fărîmică*, *fărîmice*, *fărîmitură* etc. (cf. *fărîma* și derivatele).

104. **sobol** „cîrțiță“ (508^v.12). Cu acest sens (neobișnuit în raport cu cel etimologic), cuvîntul avea o circulație limitată la sudul Dacoromaniei (cu Banat—Hunedoara), în timp ce în nord termenul are sensul etimologic de „sămur“ (<rus., srb. *sobolj* „samur“); vezi DLR ms. s.v., TDRG, s.v.¹⁷⁸.

b) O serie de elemente de tip sudic nu se explică însă în ms. 4620 prin raportare la graiul bănățean-hunedorean. Este vorba de fenomene lingvistice specifice Munteniei propriu-zise, uneori și Olteniei și sud-estului Transilvaniei, care scot însă din discuție Banatul și Hunedoara.

Fonetică

Vocalism

105. **ă > o** în *norocul* (583^r/3). În Banat—Hunedoara *ă* s-a menținut pînă astăzi; vezi ALR SN V, h. 1437¹⁷⁹. Cf. însă în ms. 4620 și *narocul* (523^v/8), formă modelată după etimonul slav sau cu *ă* proton > *a*.

106. **ii** în *ciini* (621^r/8), *pîinea* (509^v/16, 522^v.9), *mîinile* (509^v/16); cf. însă mai sus, p. 291 și nota 99.

¹⁷⁵ Vezi Gh. Ivănescu, *Variante regionale ale influenței slavei vechi asupra limbii române*, în „Romanoslavica“, XVI, 1968, p. 37.

¹⁷⁶ Vezi și Rosetti—Cazacu—Onu, ILRL, p. 237, 238.

¹⁷⁷ Vezi și S. Pop, *Din Atlasul lingvistic al României*, în DR, VII, 1932—1934, p. 74.

¹⁷⁸ Vezi și R. Todoran, *Noi particularități bănățene într-un manuscris de la începutul secolului al XIX-lea*, în C. Lingv., XV, 1970, nr. 1, p. 53.

¹⁷⁹ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 80; Gheție, BD, p. 101.

107. **d dur** în (*va*) *dăfăima* (519^r/11—12), *dănafară* (503^r/6), *dăunăzi* (592^r/15—16) : deținem numai aceste exemple, majoritare fiind, în ms. 4620, cele cu *d* moale. Inovația caracterizează graiurile din Țara Românească, de unde provin cele mai vechi atestări ale durificării dentalei. În Banat—Hunedoara, unde fenomenul are curs în zilele noastre, cele mai vechi exemple cu *d* dur nu sînt însă anterioare, se pare, secolului al XVII-lea, iar în sud-estul Transilvaniei, inovația este mai tîrzie ¹⁸⁰.

108. **r dur** în *cerul* (627^v/14), *curvaru* (608^v/4, 616^v 18), *magarului* (604^v/14) ¹⁸¹; am lăsat deoparte exemplele cu *r* suprascris sau *r*+*ier*. avînd în vedere posibilele interpretări : consoana lichidă putînd fi urmată de zero sau *î*.

Morfologie

109. Formele de indicativ prezent ale verbului *a vrea*, folosit cu valoare predicativă : (*cumu-i*) *va (inima)* (529^v/4). Cele mai vechi atestări ale inovației nu sînt anterioare secolului al XVII-lea ¹⁸²; de aceea, prezența ei în ms. 4620 indică vechimea mare a fenomenului, cel puțin în unele zone ale Dacoromaniei.

110. Forma de persoana a 3-a singular a verbelor folosită cu valoare de plural : (*ei*) *scoate* (517^r/5). Dacă nu este vorba de un accident, înseamnă că și această inovație (care caracterizează astăzi graiurile sudice, dar nu Banatul și Hunedoara, nu apare după 1700, cum se credea, ci cu mult mai devreme ¹⁸³.

Lexic

111. **a (se) certa** (*se ceartă*, 488^v 18). Termenii *a (se) certa*, *ceartă* „se quereller, querelle“ și derivatele circulau în Muntenia, Oltenia (parțial) și sud-estul Transilvaniei (la scriitorii nordici ei apar abia în secolul al XIX-lea, sub influența limbii literare), în timp ce *a se sfădi*, *sfadă* caracterizează graiurile de tip nordic. În nordul Dacoromaniei și în Banat—Hunedoara, *ceartă*, *a (se) certa* și derivatele aveau curs, desigur, din cele mai vechi timpuri, dar pînă tîrziu termenii se întîlnesc numai cu alte sensuri : „gălăgie, murmur“, „a murmura, a reproșa, a pedepsi“ (*Anonymus Caransebesiensis* : *csěrt* „arguo, increpo“, Dosoftei etc.) ; pentru atestări vezi DA s.v. *ceartă*, *certa* (și derivatele).

112. **a găti** (*să gătească*, 495^v 13, 522^r/6). Conform atestărilor din DA, în graiurile de tip nordic (cu Banatul și Hunedoara) avea curs, pînă la un moment dat, numai varianta *găta*, în timp ce *găti* se întîlnește numai în zona sudică a Dacoromaniei ; astăzi *găti* circulă în Muntenia, Oltenia și

¹⁸⁰ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 148—149 ; Gheție, BD, p. 132—133.

¹⁸¹ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 208—209 ; Gheție, BD, p. 154.

¹⁸² Vezi Gh. Ivănescu, în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. II, București, 1958, p. 64 ; Gheție, BD, p. 170.

¹⁸³ Vezi S. Pușcariu, în DR III, 1922—1923, p. 772—773 ; E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre naționale*, în LR IX, 1960, nr. 5, p. 67—68 ; Gheție, BD, p. 170.

Moldova (atestările vechi din această din urmă zonă nu sînt însă anterioare secolului al XVIII-lea), în timp ce *găta* circulă în Transilvania (cu Banat—Hunedoara); vezi DA s.v.; ALR SN VII, h. 2015¹⁸⁴.

113. a *înjura* (*înjură*, 506^v/3; *să înjure*, 600^v/3; vezi și faptul că grafiile reflectă fonetismul cu *j*). Termenul *a înjura* (cu derivatele) caracteriza subdialectul sudic (fără Banat—Hunedoara): Muntenia, sudul Transilvaniei și Dobrogea. Izolat, el se întâlnește la unii scriitori olteni, începînd cu Moxa¹⁸⁵.

114. *Scirbă* „dezgust“ (592^f/9). Cu acest sens, termenul avea curs numai în Muntenia și sud-estul Transilvaniei, în timp ce în textele aparținînd subdialectului de tip nordic (cu Banat—Hunedoara) termenii *a se scirbi*, *scirbă* cunosc doar sensul vechi „a se întrista“, „tristețe“; vezi DLR ms. s.v.; aria lui *scirbă* „tristețe“ este mult mai redusă astăzi (doar Moldova nordică; vezi ALR SN III, h. 1061; ALR SN V, h. 1245; *ibidem*, h. 1244).

Încercînd să integrăm într-o imagine de ansamblu observațiile de pînă acum, vom remarca faptul că din totalitatea elementelor pe care le-am avut în vedere, 114 la număr, ponderea o dețin acelea localizabile în aria unde se vorbea subdialectul de tip nordic: numai 10 fenomene pot fi atribuite sudului Dacoromaniei (fără Banat—Hunedoara), deci circa 8,77% din numărul total al elementelor discutat mai sus. Subliniem însă de la bun început că numai acest calcul statistic nu ne prezintă o imagine suficient de clară, atîta timp cît nu ne-am propus să întreprindem o analiză a *frecvenței* apariției fenomenelor. Deasupra oricărei îndoieli este însă faptul că textul reflectă două mari straturi lingvistice, unul localizabil în nord și celălalt în sud. De asemenea, ansamblul fenomenelor de tip nordic, în total 88 fenomene, care dețin o pondere de 77,19%, nu se poate explica în totalitate prin raportare la unul din cele trei graiuri vorbite în subdialectul de tip nordic. Dintre acestea, un număr mare de elemente, 45 la număr, aveau curs în întregul teritoriu în care se vorbea subdialectul de tip nordic: ele nu ne ajută deci, în mod special, în operația de localizare. Ponderea cea mai mare o dețin însă elementele bănățene-hunedorene (în număr de 20), urmate, în ordine, de cele care se pot explica, deopotrivă, prin graiurile vorbite în Banat—Hunedoara și Moldova (în număr de 9) și de moldovenisme (7). Un număr de 4 elemente aparțin deopotrivă Banatului—Hunedoarei și Transilvaniei nordice iar 3 aveau curs în Moldova și nordul Transilvaniei. Fenomene localizabile exclusiv în nordul Ardealului nu apar în text. Nu putem reține de aceea, fără riscuri, existența unui strat de limbă nord ardelenesc în ms. 4620. Faptul ne permite să socotim drept puțin probabilă efectuarea traducerii *Florii Darurilor* sau a unor copii intermediare în această zonă, iar în ceea ce-l privește pe scribul manuscrisului BAR 4620, el nu provenea, după toate probabilitățile, din Transilvania nordică.

Elementele de tip nordic nu oferă, așadar, o imagine unitară. Ele nu se pot explica prin graiul vorbit de o singură persoană, ci ne îndreaptă cu precădere spre două arii lingvistice: una din Moldova (de nord) și

¹⁸⁴ Vezi și Densusianu, GH, p. 48.

¹⁸⁵ Pentru repartitia dialectală și indicații bibliografice, vezi Gheție—Mareș, GD, p. 189.

cealaltă din Banat—Hunedoara. Elementelor moldovenești li s-ar putea adăuga deci cele 3 care aveau curs și în nordul Transilvaniei (comune nordului Moldovei și nordului Ardealului), în timp ce numărul bănățenismelor ar crește, de asemenea, cu 4 unități dacă atribuim acestui strat și fenomenele comune Banatului—Hunedoarei și Transilvaniei de nord.

În raport cu particularitățile de tip nordic, cele sudice ocupă, statistic, un loc mic : așa cum am afirmat, ele sînt în număr de 10, respectiv de 26 dacă avem în vedere și trăsăturile comune subdialectului sudic și Banatului—Hunedoarei (16 la număr). Cu toate acestea, frecvența apariției unor fenomene înclină uneori balanța în favoarea celor care aveau curs în subdialectul sudic. Ne gîndim, de exemplu, la frecvența apariției labialelor moi și a seriei variabile a articolului, sensibil mai mare în raport cu atestările aproape singulare ale labialelor dure, respectiv ale articolului invariabil. De asemenea, între frecvența apariției cuvintelor cu *dz* și *ĝ*, respectiv cu *z* și *j* se poate stabili un echilibru. De aceea, nu putem neglija existența unui strat de limbă localizabil în Muntenia (în Oltenia estică și sud-estică) sau, mai puțin probabil, în sud-estul Transilvaniei (datorită prezenței în ms. 4620 a unor fenomene care aveau curs exclusiv în Muntenia).

Reținem, în concluzie, faptul că textul reflectă graiurile vorbite în trei arii lingvistice : Banat—Hunedoara, Moldova și Muntenia.

Atribuind unul din straturi copistului și altul originalului, sîntem obligați să presupunem (simplificînd lucrurile) existența a cel puțin unei versiuni intermediare care s-a interpus între traducerea românească originală și copia din ms. 4620. Oricum, odată stabilită prezența a trei uzuri lingvistice, este necesar să distingem care din ele aparțin originalului și care trebuie atribuite copiștilor ; teoretic, graiul traducătorului (al copiștilor) poate fi plasat în oricare în zonele lingvistice delimitate, dacă ne rezumăm la argumente de localizare exclusiv lingvistice.

Nu putem însă ignora faptul că ms. 4620 conține o indicație prețioasă privind regiunea în care a fost scris (copiat) textul și că deținem, de asemenea, și alte elemente, între care circulația hîrtiei, locul în care a fost găsit miscelaneul și (ca un criteriu complementar, dar deloc neglijabil) raportul de filiație dintre cele mai vechi copii ale *Florii Darurilor*. Toate acestea ne pot ajuta să operăm distincția pe care nu o putem face bazîndu-ne doar pe localizarea prin limbă.

Autorul copieii manuscrisului 4620 este, așa cum rezultă din notița aflată pe f. 35^v a cărții, ieromonahul Ioan de la mănăstirea Putna. Cu o cerneală brună-deschis, spălăcită, scribul consemnează cu caractere semi-cursive, în limba slavonă, faptul că a copiat la Putna atît textul *Florii Darurilor*, cît și mineiul cu canon (*Antologhionul* slavon). Nu avem motive să punem la îndoială autenticitatea acestei însemnări¹⁸⁶ (în ciuda diferenței grafice dintre însemnarea, cu semi-cursive și cerneală brună și textul propriu-zis, cu caractere semi-unciale, scris cu chinovar și cerneală neagră). Chiar dacă ignorăm existența notiței de pe f. 35^v, nu putem trece peste alte indicii ale copierii textului în Moldova.

¹⁸⁶ În legătură cu această problemă vezi și articolul lui Al. Mareș (*cit. supra*) privind datarea manuscrisului 4620.

Ne referim, înainte de toate, la hîrtia sileziană, avînd drept filigran mistrețul, conținută în ms. 4620. Al. Mareș a demonstrat recent, cu argumente temeinice, că acest tip de hîrtie (produsă de fabrica Schweidenitz) nu a fost comercializată de români decît în Moldova, niciodată în afara acestei provincii ¹⁸⁷.

Deloc neglijabil este și amănuntul că această prețioasă carte românească veche provine din biblioteca bucovineanului Eugen Kozak (parafa sa marchează, dealtfel, unele file ale manuscrisului). Este foarte probabil ca acesta să fi achiziționat cartea chiar de la mănăstirea Putna, unde a întreprins o serie de investigații materializate într-o lucrare referitoare la inscripțiile păstrate aici ¹⁸⁸.

Un indiciu în plus, pe care-l avem în vedere cu toată rezerva, datorită procentului mare de arbitrar implicat de o astfel de analiză, îl constituie grafia textului. E. Virtosu a subliniat (vezi mai sus, p. 298, nota 87) asemănarea caracterelor grafice din acest codice și *Pravila ritorului Lucaci*, din 1581, scrisă tot la mănăstirea Putna. Aderăm fără rezerve la afirmația sa, mai ales că intervalul de timp care desparte cele două texte este foarte mic (10—15 ani). Este foarte plauzibil ca scribul manuscrisului 4620 să fi fost una și aceeași persoană cu acela care a copiat, parțial, textul din *Pravila* din 1581. Nu susținem prin aceasta paternitatea lui Lucaci (și nu o negăm pe aceea a lui Ioan de la Putna) asupra manuscrisului BAR 4620, ci, dimpotrivă, dăm credit însemnării aflate pe f. 35^v. Este însă cunoscut de altminteri, dar insistăm asupra faptului că *Pravila ritorului Lucaci* este un text copiat de mai multe mîini ¹⁸⁹, scribii aparținînd școlii caligrafice de la mănăstirea Putna : printre aceștia se număra și *taha* ieromonahul Ioan, cel care-și revendica copierea *Florii Darurilor*. Lucaci, căruia îi este atribuită scrierea *Pravilei* (pe baza unei notițe din care rezultă că lui i-a făcut comandată cartea) este, mai degrabă „revizorul”, remaniatorul sau corectorul manuscrisului, în calitatea sa de *ritor și scholastic* al acestei școli. Desigur că nu acestui cărturar, cu multă știință de carte ¹⁹⁰, ci învățăceilor săi se datorează operația în sine, migăloasă, de copiere a textelor ¹⁹¹. Ne întrebăm dacă nu cumva unei astfel de persoane, cu înaltă școală, ar trebui să-i atribuim însă intervențiile cu caracter etimologizant (latinist) pe care le-am semnalat cu alt prilej în ms. 4620.

Credem perfect posibil faptul ca Ioan de la Putna să nu fie străin de acțiunea de copiere a *Pravilei* din 1581 la care au participat mai mulți scribi ai mănăstirii.

¹⁸⁷ Vezi Al. Mareș, *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, în SLLF, II, p. 297—298 ; vezi și Al. Mareș, *Cele mai vechi versiuni românești ale Florii Darurilor. Probleme de datare*.

¹⁸⁸ Vezi E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Cernăuți, 1945.

¹⁸⁹ Vezi I. Rizescu, *Pravila ritorului Lucaci*, București, 1971, p. 30—31.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 14.

¹⁹¹ În plus, ms. 4620, cu text bilingv intercalat (slavo-român) și cu un conținut didactico-umanist, era ideal pentru a fi folosit în școli la învățarea limbii slavone și la deprinderea scrisului ; în legătură cu caracterul didactic al unor texte bilingve slavo-române, vezi pentru informații (și bibliografie) I. Gheție, *Inceputurile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 196—201.

Nu lipsit de importanță, în fine, în legătură cu locul în care a fost copiat ms. 4620, este și amănuntul că legăturile din piele, originale, ale ambelor cărți vechi (ms. 4620 și *Pravila ritorului Lucaci*) au *aceleași motive, geometrice și florale*, de aceleași dimensiuni. Iată, așadar, că copierea manuscrisului BAR 4620 la Putna apare, după opinia noastră, ca un fapt peremptoriu.

Nu deținem însă nici un fel de alte informații privind persoana ieromonahului Ioan de la Putna care-și revendică copierea *Florii Darurilor* din ms. 4620, iar însemnarea (care ar fi putut furniza indicații privind proveniența sa regională) este redactată în limba slavonă bisericească. De aceea, faptul că textul a fost copiat la Putna nu ne oferă certitudinea că nu am putea comite o eroare atribuind copistului stratul de limbă moldovenesc din manuscris. Este cunoscut faptul că, în general, ariile în care s-au scris textele vechi românești, respectiv regiunea de obirșie a scribilor (sau al cărei grai îl vorbeau) coincid; cu toate acestea, excepțiile de la această regulă nu lipsesc¹⁹². În absența indicațiilor privind locul în care s-a copiat textul și circulația exclusiv moldovenească a hîrtiei, am fi fost înclinați să atribuim copistului stratul de limbă bănățean-hunedorean, cel mai bine reprezentat în ms. 4620, atît în raport cu cel moldovenesc, cît și cu cel sudic. Deși Gh. Ivănescu a arătat că în cazul unor copii (după originale alcătuite în alte regiuni dialectale) stratul de limbă al copistului, al „ultimei mîini“ care a scris textul, este mai bine reprezentat, afirmația sa trebuie privită cu prudență, atîta timp cît se cunosc copişti care respectă limba originalului pe care-l transcriu.

Nu putem însă atribui scribului stratul de limbă muntenesc, deoarece o serie de intervenții grafice arată că în uzul său erau *dz* și *ġ* (și nu perechile *z* și *j*). Așa se explică faptul că *dz* și *ġ* sînt scriși peste *z* și *j* în unele situații, și acela că grafiile cu *z* și *j* sînt mai frecvente în ultima parte a manuscrisului 4620, cînd scribul, grăbit să sfîrșească operația de copiere, nu mai era foarte consecvent la transpunerea textului în graiul său.

Unele aspecte ale filiației celor mai vechi copii ale *Florii Darurilor* (care reproduc, așa cum s-a văzut, o traducere românească unică) ne pot ajuta să atribuim originalului, respectiv copiilor, straturile de limbă delimitate anterior. Vom observa, astfel, că prezența unui strat lingvistic bănățean-hunedorean se constată deopotrivă în manuscrisele BAR 3821, 1436 și 101 (Cluj-Napoca). Ponderele acestuia nu este însă aceeași în aceste trei texte, fapt ușor explicabil: în timp ce versiunile din ms. 3821 și 1436 au fost copiate în sud-estul Transilvaniei (Brașov) după originale bănățene, ms. 101 (provenit din fondul de la Blaj, de unde a intrat în posesia Bibliotecii Filialei Academiei din Cluj-Napoca) este o copie sud-vest transilvăneană din prima jumătate a secolului al XVII-lea (această problemă face obiectul unei cercetări aparte pe care urmează s-o publicăm cu alt prilej). Subliniem aici faptul că ms. 101 conține o copie a *Florii Darurilor* foarte apropiată de versiunea din ms. BAR 4620 (diferențele, mici, sînt de ordin grafic și fonetic); vezi și capitolul de *Filiație*.

¹⁹² Pentru această problemă și indicații bibliografice detaliate, vezi Rosetti, ILR, p. 498; I. Gheție, *Les particularités linguistiques, moyen de localisation des anciens textes roumains*, în RRL, XI, 1966, nr. 4, p. 325—326; Gheție—Mareș, IFR, p. 109.

Prezența unui strat de limbă bănățean — hunedorean bine conturat în ms. 4620 și în celelalte copii ale *Florii Darurilor* din secolul al XVII-lea ne determină să credem că versiunea originală a cărții (autograful traducerii sau numai o copie a acestuia) venea din sud-vestul Transilvaniei : Banat—Hunedoara. Existența unei copii intermediare între originalul bănățean și copia moldovenească a manuscrisului 4620 este certificată de stratul de limbă sudic muntenesc (mai puțin probabil, sud-est ardelenesc).

Dacă traseul parcurs de cartea *Floarea Darurilor* se prezintă oarecum linear în cazul textului reflectat de ms. 4620 (versiunea bănățeană-hunedoreană a fost copiată în Țara Românească și apoi a fost recopiată la mănăstirea Putna din nordul Moldovei¹⁹³), lucrurile se prezintă mai complicat în cazul copiilor din manuscrisele BAR 3821 și 1436. Unele particularități de limbă moldovenești care pot fi întâlnite în ambele copii brașovene ne obligă să includem în stema lor de filiație un intermediar moldovenesc¹⁹⁴. După cum am arătat în capitolul de *Filiație*, copiile lui Ion Românul și Costea din Brașov reproduc amîndouă o versiune prelucrată a traducerii unice românești, în raport cu aceea conservată în copiile din manuscrisele BAR 4620 și 101 (Cluj-Napoca). După toate probabilitățile, locul în care a fost alcătuită prelucrarea a fost Moldova. Așadar, din Banat—Hunedoara, *Floarea Darurilor* a ajuns (direct sau printr-o copie intermediară) în Moldova, unde a suferit o prelucrare, pentru ca apoi să coboare în sud-estul Transilvaniei (Brașov) spre a fi copiată de Ion din Simpetru, respectiv de dascălul Costea din Șchei.

Concluzii

Rîndurile de mai sus au arătat în mod convingător, credem, că nu dispunem nici de dovezi de ordin lingvistic (cu atît mai puțin de ordin filologic) care să confirme afirmația, acreditată de o serie de cercetători, după care ms. BAR 4620 ar reproduce o veche traducere moldovenească (efectuată de Gherman Valahul, în vremea lui Șefan cel Mare). Desigur că, teoretic, ar fi fost posibil ca un mai vechi izvor moldovenesc să se fi prelucrat ulterior în Banat-Hunedoara, pentru a fi apoi recopiat în diverse zone ale Dacoromaniei. Totuși, nici ms. 4620 și nici celelalte copii (din secolul al XVII-lea) ale aceleiași traduceri unice nu lasă să transpară niciun fel de indiciu al alcătuirii în nord a traducerii originale, după un text italian. Dimpotrivă, toate aceste copii (ca de altfel, un număr mai mare de manuscrise ulterioare acestei perioade) indică faptul că traducerea românească s-a efectuat după izvoare slave (care aveau la bază surse grecești) și că cea mai veche versiune (originalul traducerii sau nu) venea din părțile Banatului — Hunedoarei.

Nu este exclus însă ca versiunea românească a *Florii Darurilor* să fi fost confruntată la un moment dat cu un izvor *latinesc* al cărții populare.

¹⁹³ Este cunoscut faptul că și alte texte copiate în nord vin din sud : ca să ne referim tot la un text copiat la Putna vom aminti că și *Pravila ritorului Lucaci* se plasează în aceeași stemă de filiație cu *Pravila* atribuită lui Coresi ; vezi Gheție—Mareș, IFR, p. 37—38.

¹⁹⁴ Această problemă face obiectul unei cercetări aparte pe care o vom întreprinde în viitor.

Așa s-ar explica, poate, cele câteva intervenții etimologizante-latiniste pe care le-am semnalat în ms. 4620 (este semnificativ și faptul că, deși informația din titlul copiei rusești de la Moscova privea tălmăcirea după un original *italian* a versiunii românești a *Florii Darurilor*, titlul cărții era *Kniga Flores Darovaniam...*, sugerînd, mai degrabă, evident, o sursă în limba *latină*, nu italiană). Se știe că destul de timpuriu cartea populară circula și în limba latină.

În orice caz, faptul că pe la 1593—1604 se redactase deja, în Moldova, o copie a *Florii Darurilor* care presupune în stema ei de filiație (datorită unor indicii de natură filologică și lingvistică) existența a încă cel puțin două versiuni *anterioare* este de natură să confirme nu numai vechimea mare a cărții populare la români și largă ei circulație, ci, mai ales, vechimea scrisului literar românesc.

LOCALIZAREA TETRAEVANGHELULUI CORESIAN DIN 1561

de FLORENTINA ZGRAON

I. 1. Localizarea este una dintre cele mai complexe probleme de critică textuală pe care le ridică cercetarea vechilor manuscrise și tipări-turi românești. Complexitatea ei derivă din lipsa informațiilor și, mai ales, din varietatea aspectelor problemei.

Operațiile de localizare a textelor vechi s-au făcut, pînă nu demult, mai mult intuitiv, fără o bună metodă și o prealabilă bază de argumen-tare. În ultima vreme, Ion Gheție¹ a stabilit mai multe criterii după care urmează să fie localizate vechile texte românești, făcînd, totodată, critica încercărilor anterioare.

Intrucît *Tetraevanghelul* coresian nu a făcut niciodată obiectul unei cercetări exhaustive din acest punct de vedere, ne-am propus un studiu privind localizarea tipăriturii din anul 1561.

2. Vom expune pe scurt, în cele ce urmează, opiniile care au fost exprimate cu privire la obiectul cercetării noastre. Ca loc al imprimării *Tetraevanghelului* a fost propus orașul Brașov², chiar înainte de a se fi

¹ Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 391—406, *Les particularités linguistiques, moyen de localisation des anciens textes roumains*, în RRL, XI, 1966, nr. 4, p. 325—337. Note asupra localizării textelor vechi după criterii lingvistice, în LL, XVII, 1968, p. 191—199, *Textele rotacizante și originile scrisului literar românesc — Chestiuni de metodă*, în SLLF, I, p. 194—209, Gheție, IS, p. 44—64; vezi și Gheție—Mareș, IFR, p. 108—125.

² Menționăm aici contribuțiile anterioare publicării epilogului: T. Cipariu, *Crestomatia sau analecte literare din cărțile mai vechi și nouă românești tipărite și manuscrise, începînd de la secolul XVI pînă la al XIX, adunate și alese de...*, Blaj, 1858, p. 1; Dimitrie Iarcu, *Bibliografia cronologică română sau catalog general de cărțile române imprimate de la adoptarea imprimeriei, jumătate secol XVI și pînă astăzi, 1550—1873*, București, 1873, p. 1; Gr. Crețu, *Intitul praxiu sau apostol românesc tipărit pe la 1570*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, III, 1885, vol. V, p. 34—35; A. Densușlanu, *Istoria limbei și literaturii române*, Iași, 1885, p. 135; Al. Philippide, *Introducere în istoria limbei și literaturii române*, Iași, 1888, p. 59; cf. Gaster, CR, I, p. XXVIII.

descoperit un exemplar care conserva epilogul tipăriturii ³, din care reiese cu claritate că lucrarea a văzut lumina zilei „în luna lu ghenuarie, 3 zile, vû lëto 7 mie 69 [1561] în cetate în Braşov“ (249^r/24—25).

Unii cercetători (V. Mangra, A. D. Xenopol) au opinat că versiunea *Tetraevanghelului* coresiian a fost pregătită la Tîrgovişte ⁴ de către Coresi și diacul Tudor, care ar fi tradus-o ei înșiși de pe un text slavon ⁵ și, după C. Erbiceanu, ar fi folosit și alte manuscrise vechi românești ⁶. C. Erbiceanu a remarcat cel dintîi că „limba în genere din *Tetraevanghel* nu este oglinda numai a unei localități, ci cuprinde cuvinte, expresiuni și chiar fraze ce sunt și pînă acum în întrebuintare în diferite localități și provincii românești“ ⁷.

Cercetătorii ulteriori ⁸ ai problemei au admis, în general, ideea că tipăritura lui Coresi din 1561 s-a întemeiat (și) pe o mai veche traducere românească a evangheliei ⁹. Astfel, N. Iorga ¹⁰ și S. Pușcariu ¹¹ considerau că diaconul Coresi ar fi imprimat o veche evanghelie husită, venită din Ardealul de nord—Maramureș ¹². N. Drăganu ¹³ arăta, la rîndul său, că traducătorul versiunii românești a *Tetraevanghelului* era „din un ținut unde influența ungurească era puternică, ceea ce dovedește limba lui“, așadar,

³ Vezi C. Erbiceanu, *Tetraevanghelul diaconului Coresi*, în BOR, XII. 1888—1889, p. 380—382; vezi și prefața (semnată de C. Erbiceanu) la ediția alcătuită de Gherasim Timuș Piteșteanu, *Tetraevanghelul diaconului Coresi reimprimat după ediția primă din 1560—61 de ...*, București, 1889, p. XI.

⁴ Ipoteza este infirmată de faptul că, așa cum se știe, diaconul Coresi a fost ocupat la Braşov, înainte de 3 mai 1560, cu tipărirea *Catehismului*. S-ar putea ca lectura epilogului să fi prilejuit o asemenea interpretare: „... scris-am eu, diiacon Coresi ot Tîrgovişte și Tudor diiac“; de aici rezultă însă numai că diaconul Coresi era originar din Tîrgovişte.

⁵ Vezi V. Mangra, *Psaltirea românească a diaconului Coresi, publicată în 1579 în Braşov*, în „Tribuna“ (Sibiu), VII. 1890, nr. 268, p. 1071; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, V, Iași, 1896, p. 198.

⁶ C. Erbiceanu, *Precuvîntare la Tetraevanghelul lui Coresi*, în *Tetraevanghelul diaconului Coresi reimprimat după ediția primă din 1560—61*, de Gherasim Timuș Piteșteanu, București, 1889, p. IX.

⁷ *Ibidem*.

⁸ N. Drăganu, *Morfemele românești ate complementului în acuzativ și vechimea lor*, București, 1943, p. 34—35; Șt. Pașca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii și al filologiei române*, în C.Lingv., I. 1956, nr. 1—4, p. 113, nota 67; P. P. Panaitescu, *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 118—119; vezi și autorii citați sub notele 10—19.

⁹ Pentru modul în care a fost definitivată această versiune, vezi Al. Mares, *Precizări în legătură cu traducerea Tetraevanghelului lui Coresi*, în SCL, XVIII. 1967, nr. 6, p. 662—665.

¹⁰ *Istoria literaturii românești*, I, București, 1925, p. 107, 179, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, București, 1929, p. 176.

¹¹ *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, 1930, p. 71.

¹² Vezi și Al. Rosetti, în „Romania“, XLVII. 1921, nr. 185, p. 125. *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926, p. 11.

¹³ *Un pasaj din Evangheliarul de la 1560—61 al lui Coresi rău înțeles pînă acum*, în DR, I, 1920—1921, p. 349—350.

după autor, tot dintr-o parte a Ardealului. După opinia lui P. Olteanu¹⁴, textul imprimat de Coresi era o traducere efectuată în Maramureș sau în sudul Transilvaniei (la Șcheii Brașovului). P. P. Panaitescu¹⁵ aprecia că traducerea evangheliei s-a făcut în sudul Transilvaniei, neavînd, prin urmare, nimic comun cu traducerile maramureșene ale psaltirii și apostolului, și că nu este exclus ca această versiune sud-transilvăneană să fie identică cu cea moldovenească din 1532 (astăzi pierdută). Remarcînd unele concordanțe între *Catehismul coresian* (1559) și *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (1551—1553), Ion Gheție¹⁶ a arătat că acestea provin dintr-o versiune mai veche a *Tetraevanghelului*, întemeiată parțial pe cea a *Evangheliarului slavo-român de la Sibiu*. În cercetările sale privind filiația versiunilor românești din secolul al XVI-lea ale evangheliei, Al. Mareș a demonstrat că alcătuirii versiunii imprimate din 1561 au folosit în mod direct, dar prudent, textul românesc al *Evangheliarului slavo-român de la Sibiu*, paralel cu o versiune slavonă manuscrisă, tipărită ulterior de Coresi în 1562¹⁷. Cu alt prilej, pe baza unor fapte de limbă, Al. Mareș apreciază că a fost pusă la contribuție și o altă versiune românească rotacizantă a evangheliei¹⁸. Ion Gheție a afirmat recent că această versiune rotacizantă a evangheliei ar putea fi localizată în Moldova¹⁹.

Opiniile consemnate mai sus au avut ca punct de plecare fie concepția generală a autorilor referitoare la „patria” primelor traduceri românești (N. Iorga, S. Pușcariu), fie raportul de filiație cu alte texte (I. Gheție, Al. Mareș) sau elemente izolate de limbă (C. Erbiceanu, N. Drăganu, P. P. Panaitescu, Al. Mareș, I. Gheție). Ideea că studiul integral al limbii textului ar aduce elemente revelatoare în ceea ce privește localizarea *Tetraevanghelului* coresian a fost, relativ recent, exprimată²⁰.

3. Folosind indicele și facsimilele ediției alcătuite de Fl. Dimitrescu²¹, am extras un număr însemnat de fenomene lingvistice (fonetice, morfologice, lexicale). Menționăm că am reținut, în ultimă instanță, numai acele fenomene lingvistice a căror repartiție dialectală pe teritoriul Dacoromaniei a putut fi stabilită pe baza surselor existente. Pentru stabilirea repartiției dialectale a fenomenelor lingvistice reținute, am apelat,

¹⁴ *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești*, în LL, VI, 1962, p. 95—96; *Contribuții la problema începuturilor și promovării scrisului românesc (400 de ani de la apariția Tîlcului Evangheliilor (1564) al lui Coresi)*, în LL, VIII, 1964, p. 202—203.

¹⁵ *Inceputurile scrisului în limba română*, în SMIN, p. 172—173; *Les premiers textes écrits en langue roumaine*, în RRH, I, 1962, nr. 2, p. 446; *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 118—121.

¹⁶ *Cîteva precizări în legătură cu datarea Catehismului lui Coresi*, în SCI., XVII, 1966, nr. 5, p. 547—553.

¹⁷ Al. Mareș, *op. cit.*, p. 651—667.

¹⁸ *Idem*. *O versiune rotacizantă a celor patru evanghelii (Un izvor necunoscut al Tetraevanghelului din 1561)*, în LR, XXIII, 1974, nr. 3, p. 217—222.

¹⁹ Gheție, BD, p. 254; Ion Gheție, *În legătură cu versiunile moldovenești din 1532 ale Evangheliei și Apostolului*, în LR, XXVI, 1977, nr. 2, p. 187—192.

²⁰ Vezi Ion Gheție, *În legătură cu versiunile moldovenești din 1532 ale Evangheliei și Apostolului*, p. 192.

²¹ *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești, 1574*, București, 1963.

din motive asupra cărora nu este necesar să insistăm, în primul rînd la mărturia documentelor și în al doilea rînd la aceea a textelor literare. Acestea, la rîndul lor, au fost puse la contribuție în măsura în care localizarea lor ne este cunoscută. În consecință, textele rotacizante, nelocalizate în mod satisfăcător pînă în momentul de față, probează circulația fenomenului respectiv în Banat—Hunedoara, Transilvania și Moldova, teritoriile în care se vorbeau graiuri de tip nordic, iar cele coresiene sînt apreciate ca dovezi ale prezenței unui fapt de limbă în graiurile sudice numai în măsura în care indicațiile lor sînt sprijinite de mărturii ulterioare certe. În schema repartiției propuse pentru fiecare fapt lingvistic luat în considerație, cifrele I, II indică puterea probatoare a fenomenului respectiv, după cum localizarea lui a fost stabilită (I) pe baza unor atestări contemporane (din secolul al XVI-lea) și, eventual, ulterioare, sau (II) pe baza unor atestări din epocile următoare (inclusiv din zilele noastre). Precizăm că nu am reținut arhaismele în regres, pentru motivul că nu dispunem de mijloacele necesare spre a delimita aria lor de circulație din secolul al XVI-lea, care a putut fi cu mult mai largă decît azi.

În economia lucrării, după tratarea monografică a faptelor de limbă, urmează valorificarea acestora, în scopul stabilirii straturilor lingvistice pe care le conține limba textului. Nu am neglijat raportul de filiație directă între *Tetraevanghelul* lui Coresi și *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* și nici repartiția în text a atestărilor fenomenului respectiv. În ultima parte a studiului de față sînt expuse succint concluziile care se impun cu privire la problema localizării *Tetraevanghelului* coresian.

II. Fonetică

Vocalism

1. *ă* protonic > *a* : *îmbracat* (68^v/2).

Fenomenul trecerii lui *ă* protonic la *a* este atestat, pentru secolul al XVI-lea, în special în documente și texte literare provenind din Moldova. Sporadic, a fost notat în documente scrise în Oltenia (sau de olteni) și în texte literare localizate în Banat—Hunedoara și în Transilvania centrală²². Se pare că fonetismul este o inovație care a caracterizat, în primul rînd, *jumătatea de nord a Moldovei*²³.

Repartiție :

I Moldova (în special în nord), Transilvania centrală, Banat—Hunedoara, Oltenia (în nord).

²² Vezi Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 53—54; idem, *Raportul dintre Tetraevanghelul lui Coresi și Evangheliarul din Londra*, în SCL, XVIII, 1967, nr. 3, p. 317—318; Gheție—Mareș, GD, p. 70—76; Gheție, BD, p. 96—98, 215, 222, 233, 243, 248; Ion Gheție, *Moldova și textele rotacizante*, în LR, XXV, 1976, nr. 3, p. 261—262; cf. Rosetti, ILR, p. 488.

²³ Vezi Ion Gheție, *În legătură cu a protonic din cuvinte de tipul barbat, ca(d)zut*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 5, p. 545—549.

2. **ă — u** (în hiat) netrecut la **o (u)** în *înălăuntru* (94^v/19, 106^r/11, 233^r/18), *lăuntru* (25^v/19, 84^r/10, 151^r/2).

În textele coresiene, hiatul **ă — u** din (*în*)*lăuntru* a fost notat consecvent, în timp ce în cele rotacizante nu a fost întâlnit niciodată²⁴. **ă — u > o** (închis la *u*, mai tirziu, în unele zone) cuprindea, în secolul al XVI-lea, Banatul, Transilvania și Moldova²⁵. Astăzi, hiatul **ă — u** apare intact în graiurile din Țara Românească, iar în cele de tip nordic este redus la **o (u)**²⁶.

Repartiție :

I Țara Românească.

3. **e (ea)** în *dătoriu* (50^r/14, 19).

Documentele din secolul al XVI-lea atestă fonetismul etimologic în unele zone din Moldova ; conform atestărilor contemporane, el a circulat și în Transilvania de nord, Transilvania de sud-vest și în Banat—Hunedoara²⁷. **e** a fost notat și în texte literare provenind din zone în care aveau curs graiuri de tip nordic²⁸.

Repartiție :

I Moldova ; II Transilvania de nord și de sud-vest, Banat—Hunedoara.

4. **e final aton > i** : (*mai*) *lesni* (41^v/19)²⁹, (*pre*) *lesni* (16^r/12), *trebuiști* (3 sg. ; 216^r/22)³⁰ ; vezi și *laturi*³¹ (f. sg. ; 6^r/5³²).

Documentele din secolul al XVI-lea atestă fenomenul închiderii lui **e** final aton la **i** în Moldova, unde apare cu o mai mare frecvență (mai ales în nord), și, sporadic, în Oltenia³³. —**e > —i** este notat și în texte literare din aceeași perioadă, provenind din Moldova, și, mai rar, în cele din Banat—Hunedoara³⁴.

²⁴ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 72 ; Gheție, BD, p. 234, 249 (cf. și p. 216, 223, 230, 243, 423, 457, 477).

²⁵ Vezi Gheție, BD, p. 119.

²⁶ Vezi DA, s.v. *inăuntru* ; Gheție, BD, p. 119.

²⁷ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 82—83 ; Gheție, BD, p. 102—103.

²⁸ Vezi DA, s.v. *dator*, *datorie*, *datoriu* ; Densusianu, HLR, II, p. 111 ; Gheție, BD, p. 233, 300, 307, 312, 354, 361, 476, 539 ; cf. Rosetti, ILR, p. 485.

²⁹ Cf. Dimitrescu, CT, indice : ocurență înregistrată sub forma *lesne*.

³⁰ Cf. Dimitrescu, CT, indice : 2. *nă trebuiști* 216^r/12 în loc de 3. ~ 216^r/22.

³¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 84 ; Mareș, CL, p. 57—58 ; cf. DA, s.v. *lature* ; Gheție—Mareș, GD, p. 98.

³² Cf. Dimitrescu, CT, indice : atestare neinregistrată.

³³ Vezi Rosetti, ILR, p. 497 ; Gheție—Mareș, GD, p. 96—99 ; Gheție, BD, p. 109—110 ; Ion Gheție, *Moldova și textele rotacizante*, p. 262—263.

³⁴ Vezi Gheție, BD, p. 215, 222, 234, 243, 248, 311 ; Ion Gheție, *Moldova și textele rotacizante*, p. 262—263.

Repartiție :

I Moldova (în special în nord), Banat—Hunedoara, Oltenia (în vest).

5. -**ǣ** > **é** (**é**): *făce* (imp. 3 sg. ; 44^v/16)³⁵, *unge* (imp. 3 sg. ; 80^f/10)³⁶.

Mai puțin răspîndit în secolul al XVI-lea decît astăzi, fenomenul reducerii lui -**ǣ** la -**é**(**é**) a fost notat în documente din Oltenia, Moldova și Transilvania³⁷. Același fonetism a fost atestat și în texte literare din secolul al XVI-lea, provenind din Banat—Hunedoara, Transilvania și Moldova³⁸.

Repartiție :

I Moldova de nord, Transilvania de nord și centrală, Banat—Hunedoara, Oltenia (în nord-vest).

6. **i** epentetic în *cîinii* (33^f/13), *mîine* (11^v/22), *pîinea* (10^f/16, 30^v/19) ; cf. *mîni* (5^v/2), *mînile* (4^v/17, 234^v/24)³⁹.

Epenteza lui **i** în *cîine*, *mîine*, *pîine* a fost notată, pentru secolul al XVI-lea, în documente și texte literare redactate (copiate, tipărite) în Țara Românească (mai puțin Oltenia)⁴⁰.

Repartiție :

I Țara Românească (Muntenia).

7. **ju**>**i** în *mincinoasă* (32^v/16), *mincinoși* (53^f/4), *mincinoșii* (13^f/3).

Trecerea lui **ju** la **i** în *mincinos* este o inovație sudică, care s-a extins asupra nordului, restringînd aria fonetismului etimologic, menținut numai în unele zone din nordul Dacoromaniei⁴¹. În afara celor cîteva atestări provenind din textele literare ale secolului al XVI-lea⁴², fonetismul este înregistrat în surse tîrzii⁴³. Apariția singulară a fonetismului etimologic (*minciunos*, 203^v/22) ar putea fi reflexul unui grai nordic, dar

³⁵ Tipărit : *făce* ; cf. Dimitrescu, CT, indice : ind. prez. 3 sg. (*făce* !).

³⁶ Tipărit : *unge* ; cf. Dimitrescu, CT, indice : ind. prez. 3 sg. (*un'gê*, în „Îndreptări” : *un'gê*).

³⁷ Vezi Rosetti, ILR, p. 501—502 ; Gheție—Mareș, GD, p. 114—117 ; Gheție, BD, p. 119—120.

³⁸ Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, I, București, 1961, p. 191—192 ; Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 57 ; idem, *Not contribuții la problema trecerii lui ea la e : leage>lege*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 82—84 ; Gheție—Mareș, GD, p. 115—116 ; Gheție, BD, p. 216, 223, 230, 234, 243 ; cf. p. 249.

³⁹ Diftongarea lui **i** etimologic din pluralul substantivului *mînă* s-a generalizat mai tîrziu în graiul muntean ; vezi și Densusianu, HLR, II, p. 53, Gheție BD, p. 112, 249.

⁴⁰ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 53 ; Rosetti, ILR, p. 507—508, Gheție—Mareș, GD, p. 102—104 ; Gheție, BD, p. 111—113, 249 ; cf. p. 215, 222, 230, 234, 243.

⁴¹ Vezi Gheție, BD, p. 121.

⁴² Vezi Densusianu, HLR, II, p. 97 ; Rosetti, ILR, p. 505—506 ; Gheție, BD, p. 216, 223, 234, 249.

⁴³ Vezi DLR, s. v. *mincinos* ; Gheție, BD, p. 280, 284, 285, 291, 300, 303, 312, 315, 336, 347, 362, 367, 384, 401, 423, 444, 457, 461, 477, 526, 540, 557.

nu este exclus ca ea să reprezinte forma mai veche a cuvintului, neînlocuită total pînă la această dată nici chiar în graiul în care s-a produs inovația.

Repartiție :

II Țara Românească.

8. *î* etimologic păstrat în *curînd* (66^r/15, 217^v/2 etc.).

Fonetismul etimologic a fost notat, în secolul al XVI-lea, în documente provenind din Țara Românească⁴⁴ și în tipăriturile coresiene⁴⁵. Asimilarea *u-i* > *u-u* a fost înregistrată consecvent în textele literare provenind din zona nordică a Dacoromaniei⁴⁶. În *Palia de la Orăștie* sînt consemnate ambele fonetisme⁴⁷. Lipsa altor atestări bănățene-hunedorene ale inovației nu ne permite să precizăm dacă apariția formei etimologice (*curînd*) este reflexul unor graiuri locale sau se explică prin intervenția tipografilor munteni, eventual prin renunțarea autorilor la fonetismul considerat regional⁴⁸. Sursele de după 1600 atestă inovația numai pentru Transilvania și Moldova⁴⁹.

Repartiție :

I Țara Românească, Banat—Hunedoara (?).

9. *î* în *porinci* (36^r/20, 123^r/24 etc.), *porîncită* (48^v/17, 215^v/11 etc.); cf. și *înfrimșetară* (55^r/5), *înfrimșetat* (144^r/4—5) etc.⁵⁰.

Fonetismul *î* a fost atestat în secolul al XVI-lea în texte literare provenind din Muntenia și Banat—Hunedoara⁵¹. După 1600, este atestat atît în documente cît și în texte din Țara Românească și din sud-vestul Transilvaniei⁵². Astăzi circulă în Banat, Oltenia, Muntenia, sud-vestul Transilvaniei și Dobrogea⁵³.

Repartiție :

I Țara Românească, Banat—Hunedoara ; II Transilvania de sud.

Consonantism

10. labiale dure (în poziție „tare“):

margă (*să* ~ ; 14^r/23, 15^r/2, 20^v/21, 30^v/15, 35^r/17, 35^v/5, 47^r/13, 50^r/7, 78^v/24), *mărg* (12^v/21, 15^r/11, 45^v/23), *mărgătorilor* (14^v/2⁵⁴), *mărs-ați*

⁴⁴ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 107.

⁴⁵ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 108—109 ; Gheție, BD, p. 249.

⁴⁶ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 108—109 ; Rosetti, ILR, p. 497 ; Gheție, BD, p. 216, 234, 243.

⁴⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 108—109 ; Gheție—Mareș, GD, p. 107 ; Gheție, BD, p. 222.

⁴⁸ Cf. și Gheție, BD, p. 226—228.

⁴⁹ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 107 ; Gheție, BD, p. 114, 280 (cf. p. 283—284), 291, 300, 367, 368, 401, 423, 539.

⁵⁰ Vezi Gheție, BD, p. 116.

⁵¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 92 ; Gheție—Mareș, GD, p. 110 ; Gheție, BD, p. 223, 249 ; cf. p. 216, 230, 234, 243 ; cf. Rosetti, ILR, p. 497.

⁵² Vezi Gheție, BD, p. 116, 280, 355.

⁵³ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 110 ; Gheție, BD, p. 116.

⁵⁴ Cf. Dimitrescu, CT, indice : 14^r/2.

(21^v/9); *păscari* (6^r/14, 69^r/11, 122^v/10)⁵⁵; *avăm* (118^r/15, 203^v/5, 229^r/20, 229^v/22), *vășmint* (63^v/5, 106^r/15, 22, 124^v/22, 23, 175^r/8, 228^v/23, 229^r/7), *vășmintul* (9^r/7, 100^r/4, 127^r/1, 172^r/20).

Sintetizînd rezultatele cercetărilor anterioare cu privire la repartiția dialectală a acestor fonetisme, vom spune că în secolul al XVI-lea labialele în poziție „tare“ cunoșteau rostiri dure în Transilvania și Moldova, în timp ce în Banat—Hunedoara avea curs și rostirea „moale“⁵⁶.

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord, Banat—Hunedoara, Țara Românească (nordul Olteniei, nord-vestul Munteniei); II Transilvania de sud.

11. b moale (în poziție „tare“) în *beutoriu* (22^r/16—17).

Acest fonetism a fost notat, pentru secolul al XVI-lea, într-un document redactat în Gorj și în texte literare provenind din Banat — Hunedoara⁵⁷. După 1600, inclusiv în zilele noastre, fonetismul este atestat în texte care ne îndreaptă atenția spre Oltenia, Banat—Hunedoara, Transilvania de sud-vest și centrală⁵⁸.

Repartiție :

I Banat — Hunedoara, Oltenia (în special în nord și în vest); II Transilvania de sud-vest și centrală.

12. *mp* > *p* în *rupea* (77^r/7, 104^v/18, 122^v/24, 125^r/12, 234^r/21), *să nu rupeți* (28^r/6).

Căderea lui *m* din grupul consonantic *mp* în *rupe* este atestată, pentru secolul al XVI-lea, în *Fragmentul Todorescu* și în unele texte rotacizante și coresiene. Fenomenul este o inovație care a apărut în graiurile sudice și s-a extins ulterior spre nord. Astăzi *m* se menține în Transilvania de nord și, izolat, în Bucovina și Hațeg. În Moldova fonetismul etimologic s-a păstrat vreme îndelungată⁵⁹.

Repartiție :

I Banat (—Hunedoara); II Țara Românească.

13. *n* > *m* în *frîmse* (30^v/24, 33^v/21, 58^v/19, 102^v/6, 179^r/11), *frîmtul* (179^v/3), *frîmții* (120^v/23).

⁵⁵ Cf. și *pocerpală* (188^r/13), în care nu ar fi exclus însă să avem a face numai cu reflectarea fonetismului etimologic (< v. sl. *počrŭpalo*); vezi Densusianu, HLR, II, p. 522.

⁵⁶ Vezi Rosetti, ILR, p. 484, 503; Gheție—Mareș, GD, p. 124—134; Gheție, BD, p. 124—126, 264—266; cf. și p. 216, 223, 234, 243, 249.

⁵⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 79; Gheție—Mareș, GD, p. 128, 131; Gheție, BD, p. 216, 223, cf. și p. 234, 249.

⁵⁸ Vezi DA, s.v. *băut*, -ă, *băutură*, *bea*; TDRG, s.v. *bea*¹, *băutură*; Gaster, CR, I, p. 285; Gheție—Mareș, GD, p. 126, 133—134; Gheție, BD, p. 127—128, 277—278, 284, 298, 315, 318, 352, 410, 419—420, 465, 471, 473, 482.

⁵⁹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 125; Rosetti, ILR, p. 524; Gheție, BD, p. 130, 230, 232, 235, 249, 367—369, 457; ALRM II, h. 173; ALR SN, I, h. 104, VII, h. 1921.

Întilnit astăzi numai în puncte izolate din Hunedoara, Munții Apuseni și Maramureș⁶⁰, fonetismul trecerii lui *n* etimologic la *m* în forme ca cele menționate a fost atestat, în secolul al XVI-lea, în documente și texte literare provenind din Banat—Hunedoara, Transilvania și Moldova⁶¹.

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord-est, Banat—Hunedoara, Oltenia.

14. -n- > r : *sere* (= „sine“, în loc de „tine“ ; *pasă și oblicește el adin sere și acela singur*, 38^v.9).

Al. Mareș a arătat că grafia *adin sere*, interpretată anterior în diferite moduri de către cercetători⁶², acoperă un fonetism care atestă, în mod surprinzător, rotacismul. *Sere* este traducerea pronumelui reflexiv slavon se aflat în cazul instrumental (*soboŕ*), interpretat ca formă pentru persoana a III-a singular în loc de a II-a singular⁶³.

În secolul al XVI-lea, trecerea lui *n* intervocalic la *r* în elemente de origine latină avea curs în Transilvania și Moldova de nord⁶⁴.

Repartiție :

I Moldova de nord, Transilvania de nord.

15. *n̂* păstrat în *despunetoriu* (30^r/4) ; vezi și *despus* (13^v.24), în care s-ar părea că avem a face cu o „contaminare“ între *despus* și o formă cu fonetismul *n̂*, existentă, probabil, în unul din manuscrisele folosite.

n̂ (< *n* + iod) este atestat în documente și texte literare din secolul al XVI-lea, localizate în Banat—Hunedoara și zonele limitrofe. Astăzi fonetismul *n̂* a fost înregistrat în Banat—Hunedoara⁶⁵.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara, Oltenia (în nord-vest); II Transilvania de sud-vest.

16. *n̂* > *j* în *ai* (pl. subst. *an* ; 3^v.11) .

În regres în zilele noastre, fonetismul *n̂* > *j* în pluralul substantivului *an* era cunoscut în secolul al XVI-lea într-o arie mai largă, cuprinzând graiuri de tip nordic de pe teritoriul Dacoromaniei⁶⁶.

⁶⁰ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 151 ; Gheție, BD, p. 134.

⁶¹ Vezi Rosetti, ILR, p. 524 ; Gheție—Mareș, GD, p. 151—152 ; Gheție, BD, p. 134—135, 216, 223, 230, 235, 244, 250, 281, 291, 301, 307, 312.

⁶² Vezi Al. Mareș, *O versiune rotacizantă a celor patru evanghelii (Un izvor necunoscut al Tetraevangelului din 1561)*, p. 218.

⁶³ *Ibidem*, p. 219.

⁶⁴ Vezi Rosetti, ILR, p. 515—518 ; Ion Gheție, *Influența cărților coresiene și dispariția rotacismului din textele nordice*, în LR. XXII, 1973, nr. 4, p. 294—296 ; Gheție—Mareș, GD, p. 153—158 ; Gheție, BD, p. 135, 235, 244.

⁶⁵ Vezi Rosetti, ILR, p. 519—520 ; Ivănescu, PC, p. 90—91 ; *Lex. Mars.*, p. 77—78 ; Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 63—64 ; idem, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coreși*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 148—149 ; Gheție—Mareș, GD, p. 158—162 ; Gheție, BD, p. 136—137, 216, 223, 230, 235 ; ALRM I, h. 90, 163, II h. 168, 300 ; ALR, SN, I h. 150, 224, 229, II h. 285, III h. 1330.

⁶⁶ Vezi Rosetti, ILR, p. 519—520 ; Gheție—Mareș, GD, p. 162—164.

Repartiție :

I Moldova, Oltenia (în nord-est); II Transilvania de nord-est.

17. s, z, ț *duri*: *înțeleasă* (162^v/2)⁶⁷, *săcurea* (4^v/8—9, 118^r/19⁶⁸), *tulbură-să* (2^v/14), *ucisără* (47^r/15—16)⁶⁹; *țăstului* (63^v/22, 106^v/8), *da-t-voiu* (39^v/8, 142^r/5), *zice-țu-va* (152^v/4; vezi și 38^r/12, 80^v/16, 17, 152^r/23, 152^v/5, 18, 21, 162^v/18)⁷⁰; *amiazăzū* (25^v/13); cf. și rostirile hipercorecte: *se faci* (8^v/21), *sint* (14^r/18); *învațe-se* (29^v/7), *țermure* (15^v/18), *țița* (144^r/12), *țițele* (176^v/2).

În secolul al XVI-lea, rostirea dură a consoanelor s, z, ț a fost notată (deși nu exclusiv) în documente și texte literare din Oltenia, Banat—Hunedoara, nordul Transilvaniei și Moldova⁷¹.

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord, Banat—Hunedoara, Oltenia.

18. ș, j + *ă*, *i*, *zero*: *cenușă* (22^v/3), *deșărt* (25^r/5), *jăluiești* (*să* ~ ; 9^r, 15)⁷², *înșăla* (99^r/14), *mășăilor* (41^r/12), *șăd* (85^r/8), *șădem* (92^v/24), *șăzătoriu* (50^v/3), *ușă* (61^v/15) etc.; *dușū* (~ *veți fi*; 19^v/3), *fricoșū* (pl.; 15^r/22), *ieșū* (imper. 2 sg.; 77^r/17), *îmbătrinișū* (ind. p. s. 2 sg.; 234^v/24), *înșișū* (36^r/1), *să-șū* (~ *cumpere*; 81^v/8) etc.

Dacă rostirile moi erau generale în secolul al XVI-lea, inovația (rostirile dure) caracteriza graiurile din sudul Dacoromaniei⁷³.

Repartiție :

I Țara Românească, Banat—Hunedoara.

19. ș, j + *a* în poziție „moale“ este fonetismul exclusiv notat în *Tetraevanghelul* lui Coresi: *greșalele* (10^v/6), *grijaște* (208^r/4), *înșale* (99^r/12), *slujaște* (158^r/22), *șapte* (25^r/1), *șarpe* (143^r/14) etc.

Rostirea dură a fricativelor ș, j înainte de *ea* în poziție „moale“ caracteriza, în secolul al XVI-lea, graiurile din Țara Românească și Banat—Hunedoara⁷⁴.

⁶⁷ Cf. Dimitrescu, CT, indice: *înțelēseră*.

⁶⁸ Cf. Dimitrescu, CT, indice: formă neinregistrată.

⁶⁹ Cf. Dimitrescu, CT, indice, după care fonetismul apare și în *ăcisără* (145^v/8, 10, 100^v/9), *tremēșă* (90^r/3); în realitate, textul coresian prezintă, la locurile indicate, forme cu e, respectiv cu iusul mic după s.

⁷⁰ Cf. Dimitrescu, CT, indice, după care fenomenul ar apărea și în *nu urețū* (192^v/23—24); în tipăritura coresiană, la locul respectiv: *nu vrutū*.

⁷¹ Vezi Rosetti, ILR, p. 484—485, 503; Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 59—60; idem, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 149—150; Gheție—Mareș, GD, p. 164—173; Gheție, BD, p. 137—140, 216, 223, 230, 235—236, 244, 250.

⁷² Cf. și *jărtva* (90^r/17, 149^v/13), *jărtvă* (16^v/12, 23^v/6, 98^r/10, 115^v/21), în care s-ar putea să nu avem a face cu fenomenul durificării lui j, ci numai cu reflectarea grației etimonului (<sl. *žrătva*).

⁷³ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 153—154; Rosetti, ILR, p. 487—488; Gheție—Mareș, GD, p. 175—180; Gheție, BD, p. 140—141, 216, 224, 236, 244, 250.

⁷⁴ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 180—186; Gheție, BD, p. 142—145, 217, 224, 230, 236, 244, 250; cf. Rosetti, ILR, p. 504.

Repartiție :

I Țara Românească, Banat—Hunedoara.

20. *z* (nu *dz*) în cuvinte ca : *Dumnezeu* (41^r/1), *vezi* (131^r/13), *zeace* (6^v/9), *zic* (34^v/10), *zilele* (249^r/9) etc.

Fricativa *z* este notată consecvent în documentele și textele literare sudice din secolul al XVI-lea ⁷⁵.

Repartiție :

I Țara Românească, Transilvania de sud-est.

21. *j* (nu *ğ*) în cuvinte ca : *ajută* (109^r/18), *ajutoriu* (249^r/1), *jos* (5^r/24), *jude* (134^r/8), *judecată* (24^r/13) etc. ; cf. *ğ* în *încungiurată* (208^v/8, 165^r/23), *încungiurat* (169^v/5), fonetism general în tipăriturile coresiene ⁷⁶.

Fricativa *j* avea curs în secolul al XVI-lea, ca și *z*, exclusiv în graiurile sudice ale Dacoromaniei ⁷⁷.

Repartiție :

I Țara Românească, Transilvania de sud-est.

22. *r* + *a* în poziție „moale“ : *să arate* (34^r/10), *să nu se arate* (186^v/15).

Ca urmare a rostirii dure a lui *r*, în secolul al XVI-lea diftongul *ea* a fost redus la *a* în forme ca cele de mai sus în graiurile din jumătatea de sud a Dacoromaniei.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara, Țara Românească, Transilvania de sud, Moldova (unele zone din sud, numai în forma *să arate*) ⁷⁸.

23. *-r* dur în *botezătorul* (21^v/20).

Fenomenul durificării lui *-r* este o inovație a graiurilor din Muntenia, datînd din secolele al XV-lea — al XVI-lea ⁷⁹.

Repartiție :

I Țara Românească (Muntenia).

Morfologie

24. pluralul substantivului *mină* : *mini* (5^v/2, 216^r/3), *minile* (103^v/22, 200^r/18 etc.).

Forma analogică de plural a substantivului *mină* a fost notată în secolul al XVI-lea în documente și texte literare din zona sudică a Dacoromaniei⁸⁰.

⁷⁵ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 187—190 ; Gheție, BD, p. 146—148, 250 ; cf. p. 217, 224, 230, 236, 244 ; cf. și Rosetti, ILR, p. 512—513.

⁷⁶ Vezi Densușianu, HLR, II, p. 122 ; Gheție, BD, p. 250.

⁷⁷ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 197—200 ; Gheție, BD, p. 149, 250 ; cf. p. 217, 224, 230, 236, 244 ; cf. și Rosetti, ILR, p. 514—515.

⁷⁸ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 204—206 ; Gheție, BD, p. 153—154 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coreși*, p. 150—152.

⁷⁹ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 207—209 ; Gheție, BD, p. 154—155, 217, 224, 236, 244, 250, 281, 291, 301, 313 ; cf. Rosetti, ILR, p. 528.

⁸⁰ Vezi Densușianu, HLR, II, p. 147 ; Gheție—Mareș, GD, p. 222—224 ; Gheție, BD, p. 158—159, 224, 251 ; cf. p. 217, 237, 245.

Repartiție :

I Țara Românească, Banat—Hunedoara.

25. art. pos. a invar. :

A lu Dumnezeu sînt fii (sg. ; 64^r/23)⁸¹, a unsprăzeacele ceas (42^r/20—21), pămîntului Sodomului și a Gomorului (19^r/16—17), singele a tuturor prorocilor (145^v/15—16), „Al cui chip iaste și scriptura?“ Ei ziseră lui : „A împăratului“. Și răspunse Isus, zise lor : „Dați împăratului ce e a împăratului“ (96^v/22—97^r/1), naintea feațelor a tuturor oamenilor (116^r/17)⁸².

În secolul al XVI-lea, ca și astăzi, articolul posesiv a invariabil era cunoscut în graiurile de tip nordic de pe teritoriul Dacoromaniei⁸³.

Repartiție :

I Moldova de nord, Transilvania de nord-est, Banat—Hunedoara.

26. pron. dem. de apropiere m. sg. ačasta (211^v/2).

Așa cum am arătat cu alt prilej, în câteva dintre textele secolului al XVI-lea (anume, în afara tipăriturii de care ne ocupăm, în *Evanghelia cu învățătură a diaconului Coresi*, în *Evangheliarul din Londra* al lui Radu de la Mănăești și în ms. rom. nr. 4620, copiat în nordul Moldovei, la mănăstirea Putna, la sfîrșitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea) apare pronumele (adjectivul) demonstrativ de apropiere masculin singular ačasta „acesta“. Masculinul ačasta, creat prin analogie, ca și ačala „acela“, după forma feminină, este un fapt lingvistic de scurtă durată, întrucît omonimia cu femininul, inevitabilă, producea confuzii în limbă. Faptul că masculinele ačasta, respectiv ačala s-au format printr-un proces fonetic similar ne-a permis să presupunem că ele au apărut în aceeași arie dialectală a Dacoromaniei, anume în Moldova, unde ačala este prezent din secolul al XVI-lea pînă în zilele noastre⁸⁴.

Repartiție :

I Moldova.

27. pron. neh. neșchit „cîtva“ (61^v/18, 173^v/12).

Atestările lui neșchit din secolul al XVI-lea provin numai din texte literare : *Palia de la Orăștie*, manuscrisele rotacizante, tipăriturile core-

⁸¹ Cf. Dimitrescu, CT, indice : pl. Am notat art. pos. invar. a pentru m. sg. (al) în alte 101 situații, în care însă, ca și în acest exemplu, s-ar putea să avem a face cu simple grafiile datorate influenței contextului (al lui, lor > a lui, lor) ; vezi Densușianu, HLR, II, p. 169—170.

⁸² Cf. Dimitrescu, CT, indice, s. v. al. în care nu s-a făcut distincția necesară între art. pos. f. sg. a și art. pos. a invar. Menționăm, pentru avizarea cititorului, că în indicele ediției citate, s. v. al apar în mod eronat și atestările 13^v/8, 16, în cazul cărora avem a face, de fapt, cu prepoziția a folosită la construirea cazului dativ, și „atestările“ 119^v/15, 16, 16, 16, 17, 17, 18, 18, 20, 20, 20, 21, 21, 21, 22, 22, 23, 23, 24, 24, 24, inexistente în textul coresian.

⁸³ Vezi Densușianu, HLR, II, p. 169—170 ; Rosetti, ILR, p. 538—539 ; Gheție—Mareș, GD, p. 232—234 ; Gheție, BD, p. 161—162, 217, 224, 230, 237, 245, 251 ; ALR, SN, VI, h. 1665, 1667—1669, 1671—1673.

⁸⁴ Vezi Florentina Zgraon, *Pronumele (adjectivul) demonstrativ de apropiere masculin singular ačasta în secolul al XVI-lea*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 305—309.

siene. În secolul următor a fost notat în *Anonymus Caransebesiensis*, *Noul Testament de la Bălgrad*, *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul și în lucrările moldovenilor Varlaam, Dosoftei ⁸⁵.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Moldova, Transilvania de sud-vest, Oltenia.

28. pron. neg. nimea (15^v/9, 53^v/20, 100^v/24, 177^r/18, 225^r/8 etc.).

În secolul al XVI-lea, *nimeni* (cu variantele) avea curs în toate regiunile țării, în timp ce *nime(a)* circula numai în graiurile de tip nordic ⁸⁶.

Repartiție :

I Moldova, Banat—Hunedoara, Oltenia ; II Transilvania de nord și de sud-vest.

29. numer. ord. m. în -le : *al treile* (166^r/24), *al șasele* (42^r/8), *al unsprăzecele* (42^r/10), *al cincizecile* (117^v/13) etc.

În secolul al XVI-lea, numeralele ordinale terminate în *-le* au fost notate în special în texte provenind din Moldova, Transilvania, Banat—Hunedoara, și, mai rar, în cele coresiene ⁸⁷. După 1600, documentele muntenești atestă numai forme în *-lea*, pe când celelalte (în special din Moldova și Transilvania) atestă forme terminate în *-le* ⁸⁸.

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord și de sud-vest, Banat—Hunedoara.

30. numer. col. tute șapte (*toți* ~ ; 167^v/5).

Dintre textele literare ale secolului al XVI-lea, numai în *Palia de la Orăștie*, în *Cazania a II-a* coresiiană și în *Apocalipsul Maicii Domnului* din *Codicele Sturdzan* apar numerale colective astfel construite ⁸⁹. Nu poate fi considerată probantă grafia *tute* „toate” întilnită într-un document munteș din 1606, întrucât alternanța *o/u* și notarea diftongului *oa* prin slova *o* sint fapte de grafie frecvente în text ⁹⁰. Ulterior, asemenea forme au fost consemnate în lucrările lui Dosoftei, în *Cuvînt la patima Domnului*, tipăritură rîmniceană din 1707, și, mai aproape de zilele noastre, în *Hronicul* lui Șincai și în graiul din zona Munților Apuseni ⁹¹.

Formația pleonastică *toți tute șapte* din lucrarea de care ne ocupăm reflectă, probabil, intervenția celui care a definitivat textul (eventual a tipografului), urmată de redarea formei din manuscrisul folosit.

⁸⁵ Vezi Densușianu, HLR, II, p. 107, 195, 266, 268, 270, 272 ; Rosetti, I.R., p. 542 ; Mardarie, *Lexicon*, indice, s.v. ; DLR, s.v. ; Gheție—Mareș, GD, p. 238.

⁸⁶ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 238—240 ; Gheție, BD, p. 163—164, 217, 224, 230, 237, 245, 251.

⁸⁷ Vezi Densușianu, HLR, II, p. 179—180 ; Rosetti, I.R., p. 540 ; Gheție, BD, p. 225, 237, 245, 251.

⁸⁸ Vezi Gheție, BD, p. 165 ; ALRM, I, h. 250 ; ALR. SN, VI, h. 1785, 1787—1794.

⁸⁹ Vezi Densușianu, HLR, II, p. 178 ; CC₂, p. 277/4 ; CS, f. 23^r/12.

⁹⁰ Vezi Hasdeu, CB, I, p. 151 ; cf. Felicia Șerban, Helmut Kühnel, *Note lexicale și etimologice*, în LR, XXVII, 1978, nr. 4, p. 348.

⁹¹ Vezi TDRG, s. v. *tot I* ; BRV, I, p. 479 ; Felicia Șerban, Helmut Kühnel, *op. cit.*, p. 347—348.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania de vest, Oltenia, Moldova de nord.

31. ind. prez. pers. 2 pl. a vb. a fi : seși (20^r/20, 83^v/22, 146^v/6, 180^r/12 etc.).

Formele etimologice de indicativ prezent persoana 1 pl. și 2 pl. de la *a fi* (*sem*, *seși*) au fost notate în unele documente și texte literare din secolul al XVI-lea redactate în zonele de pe teritoriul Dacoromaniei în care se vorbeau graiuri de tip nordic⁹².

Repartiție :

I Moldova, Banat—Hunedoara ; II Transilvania de nord.

32. conj. prez. „slab“ (cu sufix) al vb. omori : să omorască (104^r/21).

Formele *omoraste*, *să omorască* au fost atestate în *Psaltirea Scheiană* și în unele tipărituri coresiene. Anchetele ALR înregistrează asemenea forme în nordul Moldovei și în zonele apropiate din nord-estul Transilvaniei⁹³.

Repartiție :

II Moldova de nord, Transilvania de nord-est.

33. adv. mainte (2^r/8, 183^r/21, 249^r/18 etc.)⁹⁴.

Documentele și textele literare din secolul al XVI-lea atestă circulația lui *mainte* în Moldova și Banat—Hunedoara⁹⁵. După atestări posterioare anului 1600, aria lui ar fi fost însă mai largă⁹⁶.

Repartiție :

I Moldova de nord, Banat—Hunedoara ; II Transilvania de nord, Oltenia (în nord-est).

Lexic

34. agrăi „a vorbi“ (18^r/1 ; p. s. 3 sg.).

Atestat în secolul al XVI-lea numai în tipăriturile coresiene⁹⁷, verbul *agrăi* circulă astăzi (cu un sens derivat : „a se adresa cuiva, a aborda pe cineva“, dar și cu sensul „a vorbi“) în unele graiuri din Transilvania (inclusiv Hunedoara)⁹⁸.

⁹² Vezi Densusianu, HLR, II, p. 239—240 ; Gheție—Mareș, GD, p. 247—248.

⁹³ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 204, 210 ; DLR, s. v. *omori* ; ALRM I h. 407 ; ALR, SN, VII, h. 1968 ; cf. și ALRM I h. 397.

⁹⁴ Cf. Dimitrescu, CT, indice : s. v. *înainte*.

⁹⁵ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 259—260 ; Gheție, BD, p. 176, 225, 237, 243.

⁹⁶ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 260 ; Gheție, BD, p. 176, 282, 292, 302, 308, 313 ; vezi și Ivănescu, PC, p. 99, 103, 105, 114, 121.

⁹⁷ Vezi Florentina Zgraon, *Este atestat agrăi în secolul al XVI-lea ?*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 315—318.

⁹⁸ Vezi HEM, CADE, DA s. v. ; „Ion Creangă. Revistă de limbă, literatură și artă populară“, II, 1909, nr. 9, p. 247.

Repartiție :

II Transilvania, (Banat—) Hunedoara.

35. alce „cioplitor, dulgher, teslar, timplar“ (*alcelui*, m. sg. g., 29^v/17¹⁹⁹).

Dintre textele noastre vechi, numai *Anonymus Caransebesiensis* mai atestă acest cuvânt — în forma *aciu* <ung. *ács*. Ulterior, *aciu* a fost înregistrat în unele zone din vestul Transilvaniei, unde trăiesc români și unguri laolaltă ¹⁰⁰. După N. Drăganu, *alce* <*alciu* <ung. *ács*. Deși mai târziu am primit forma *aciu* în unele regiuni, prin meseriașii veniți din orașele ungurești, derivatele păstrează pe *l* din *alciu* (*alciui*, *hălci*, *hălculi*, *hălciit*, *hălcă*, *hălciitor*, *hălcată*). ceea ce dovedește vechimea lor în limbă ¹⁰¹.

Repartiție :

II Banat (—Hunedoara), Transilvania de vest.

36. hescadă „vorbă“ (61^v/21).

Atestările din secolul al XVI-lea provin din manuscrisele rotacizante și din *Palia de la Orăștie*. În prima jumătate a secolului următor a fost notat în *Noul Testament de la Bălgrad* și la Varlaam, în *Șapte taine* ¹⁰², iar în zilele noastre circulă în nordul Transilvaniei, Oaș, Maramureș și, cu sensuri derivate, în sudul Transilvaniei („minciună“), Oltenia (*a face ~ cuiva* „a face neajunsuri, buclucuri cuiva“) și Buzău („anecdotă, ghici-toare“) ¹⁰³, unde ar putea fi un reflex al graiurilor ardelenesti.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Moldova. Transilvania de sud-vest și de nord.

37. bețiș „bețiv“ (54^v/8).

Cele mai vechi atestări ale formei *bețiș* provin din *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu*, *Codicele Sturdzan*, *Anonymus Caransebesiensis* și *Lexiconul Marsilian*. A fost înregistrat și în unele tipărituri coresiene despre care s-a presupus că reproduc originale provenind din regiunile de peste munți ¹⁰⁴. Astăzi a fost notat numai în Hunedoara (în forma *bețiș*) ¹⁰⁵.

⁹⁹ Cf. Dimitrescu, CT, indice : s. v. *aciu*.

¹⁰⁰ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 537—538 ; Anon. Car., p. 99—100, 224 ; Tamás, EW, s. v. *áci*.

¹⁰¹ Vezi N. Drăganu, în DR, I, 1920—1921, p. 349—352. III, 1922—1923, p. 499, nota 1, IV, 1924—1926, p. 750—751.

¹⁰² Vezi DA, s. v. ; TDRG, s. v. ; Densusianu, HLR, II, p. 503 ; Rosetti, ILR, p. 575 ; Gheție, BD, p. 225, 238, 302.

¹⁰³ Vezi DA, s. v. ; CADE, s. v. ; Tamás, EW, s. v. ; G. F. Ciușanu, G. Fira și C. M. Popescu, *Culegere de folclor din județul Vilcea și împrejurimi*, București, 1928, glosar, s. v. ; Rosetti, ILR, p. 575 ; Gheție, BD, p. 179.

¹⁰⁴ Vezi DA, s. v. *bețiv* ; Densusianu, HLR, II, p. 493 ; Gheție, BD, p. 218, 219, 252, 254, 256, 315, 316, 362 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 152.

¹⁰⁵ Vezi Gheție, BD, p. 179.

Repartiție :

I Banat-Hunedoara.

38. *cădi* „a arde tămie, a tămia“ (110^v/10).

În secolul al XVI-lea *cădi* a mai fost atestat în *Liturghierul* lui Coresi și în *Evangeliarul din Londra*. În epocile următoare reapare în scrierile lui Varlaam, Dosoftei, Gheorgachi Logofătul și în unele culegeri de literatură populară din Moldova ¹⁰⁶.

Repartiție :

II Moldova de nord.

39. *ciumeli* „a culege (bob cu bob), a ciuguli“ (26^v/6, 74^v/11, 132^r/2).

Ciumeli a fost atestat în secolul al XVI-lea în tipăriturile coresiene ¹⁰⁷, iar în epocile următoare numai în graiurile din sudul țării ¹⁰⁸.

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud.

40. (a se) *cîștiga* „a se îngriji“ : 11^v/2, 13.

Cîștiga cu sensul „a se îngriji“ a fost notat în secolul al XVI-lea în *Palia de la Orăștie* și în unele tipărituri coresiene ¹⁰⁹, iar în secolul următor în *Psaltirea* tipărită la Bălgrad în 1651 ¹¹⁰ și în *Anonymus Caransebesiensis* ¹¹¹. Sursele ulterioare care îl atestă provin din Banat și din Transilvania ¹¹². Postverbalul *cîștigă* „grijă“ apare în *Palia de la Orăștie*, *Fragmentul Todorescu*, *Codicele Sturdzan*, *Psaltirea* tipărită la Bălgrad în 1651 și *Anonymus Caransebesiensis* ¹¹³, iar în zilele noastre a fost înregistrat în Bihor ¹¹⁴.

Repartiție :

I Banat-Hunedoara ; II Transilvania de vest și de sud-vest.

41. *ferecat* „fericit“ (35^r/1, 152^v/20, 233^v/4 etc.).

Verbul *fereca* (*ferica*) „a ferici“ (și derivatele) a fost notat în secolul al XVI-lea în tipăriturile coresiene ¹¹⁵, manuscrisele rotacizante ¹¹⁶ și în unele texte redactate (traduse, copiate) în Banat-Hunedoara ¹¹⁷ și în cen-

¹⁰⁶ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 504 ; Mares, CL, Indice, s. v. ; DA, CADE, TDRG, s. v.

¹⁰⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 558 ; Gheție, BD, p. 252—253.

¹⁰⁸ Vezi DA, s. v. ; Gheție, BD, p. 183 ; *Lex. reg.*, II, p. 49 ; G. F. Ciușanu, G. Fira și C. M. Popescu, *op. cit.*, glosar, s. v.

¹⁰⁹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 427 ; DA, s. v.

¹¹⁰ Vezi TDRG, s. v.

¹¹¹ Vezi DA, s. v.

¹¹² Vezi DA, s. v. ; CADE, s. v. ; TDRG, s. v. ; Tache Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni*, București, 1925, glosar, s. v.

¹¹³ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 293 ; DA, s. v.

¹¹⁴ Vezi Tache Papahagi, *op. cit.*, glosar, s. v. ; Gheție—Mares, GD, p. 278.

¹¹⁵ Vezi DA, s. v. *ferică, fericăt, -ă* ; Densusianu, HLR, II, p. 198, 311.

¹¹⁶ Vezi DA, s. v. *ferică, fericăt, -ă* ; Densusianu, HLR, II, p. 198, 311 ; Rosetti, ILR, p. 489, 574.

¹¹⁷ Vezi Gheție—Mares, GD, p. 282.

trul Transilvaniei ¹¹⁸. Atestările din secolul al XVII-lea provin din texte bănăţene şi ardelenţeşti ¹¹⁹. În zilele noastre are curs într-un punct din împrejurimile Clujului şi, în expresii, în Banat şi nord-vestul Olteniei ¹²⁰.

Repartiţie :

I Banat-Hunedoara, Transilvania centrală ; II Transilvania de sud-vest, Oltenia (în nord-vest).

42. ginere „mire“ (16^v/21, 72^r/1, 124^v/20 etc.).

În secolul al XVI-lea, *ginere* „mire“ a fost notat în textele coresiene ¹²¹. Sursele posterioare care îl atestă provin din sudul Daco-romaniei ¹²².

Repartiţie :

II Țara Românească, Transilvania de sud.

43. nădăi „a nădăjdui“ (91^v/20, 174^v/24, 178^v/8).

Nădăi a fost notat, pentru secolul al XVI-lea, în tipăriturile coresiene, în manuscrisele rotacizante şi în *Codicele Sturdzan* ¹²³. După 1600 este atestat în *Noul Testament de la Bălgrad*, *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul şi în *Hronicul* lui Şincai, iar în zilele noastre are curs în Oltenia, Banat-Hunedoara şi, mai ales, în Transilvania ¹²⁴.

Repartiţie :

I Transilvania centrală ; II Banat-Hunedoara, Transilvania de sud-vest, Oltenia.

44. pesti „a întirzia“ (54^v/6 ¹²⁵, 54^v/24, 111^r/22).

Pesti a fost notat în *Evangelheliarul slavo-român de la Sibiu*, *Palia de la Orăştie*, *Codicele Voroneţean*, *Codicele Sturdzan*, *Codicele Todorescu*. *Manuscrisul de la Ieud* şi, sporadic, în unele tipărituri coresiene : *Lucretul apostolesc*, *Cazania a II-a* ¹²⁶. După secolul al XVI-lea, este atestat în texte

¹¹⁸ Vezi Densuşianu, HLR, II, p. 311 ; vezi şi TDRG, s. v. *ferica*, *fericăciune*.

¹¹⁹ *Cartea de cintece*, copiată de Gergely Sándor de Agyagfalva la Hateg, 1642, în H. Sztripszky—G. Alexics, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli román fordításban*, Budapesta, 1911, p. 181 ; Şt. Fogarasi, *Catechismus atsaja ej atsaja summa szau meduha â ulutjeţ si a kredinciej christinaskoe*, Alba Iulia, 1648, p. 25 ; *Carte de cintece şi Psaltire versificată*, copiate de I. Viski la Sintămăria-Orlea şi Geagiul de Jos-Hunedoara în 1697 (fotocopie la B.A.R.) ; vezi şi DA, s. v. *ferică*, *fericăţ*, -ă, *fericăciune* ; Gheţie—Mareş, GD, p. 282—283.

¹²⁰ Vezi DA, s. v. *ferică* ; Gheţie—Mareş, GD, p. 282.

¹²¹ Vezi DA, s. v. ; Gheţie, BD, p. 252—253.

¹²² Vezi DA, s. v. ; Gheţie, BD, p. 187, 282, 304, 319, 337, 510, 608, 614 ; vezi şi E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre naţionale*, în LR, IX, 1960, nr. 5, p. 72, 74 ; ALR I vol. II, h. 259 ; ALRM, I, h. 356.

¹²³ Vezi Densuşianu, HLR, II, p. 234, 514—515 ; Rosetti, ILR, p. 576 ; DLR, s. v. ; TDRG, s. v. ; Gaster, CR, I, p. 55.

¹²⁴ Vezi DLR, s. v. ; L. Costin, *Graiul bănăţean*, Timişoara, 1926, p. 143 ; Mardarie, *Lexicon*, indice, s. v. ; Densuşianu, GH, indice, s. v.

¹²⁵ Cf. Dimitrescu, CT, indice : atestare neinregistrată.

¹²⁶ Vezi Densuşianu, HLR, II, p. 299, 311, 319, 345 ; Teodorescu—Gheţie, MI, indice, s. v. ; DLR, s. v. ; TDRG, s. v.

din Moldova, din Oltenia și din Transilvania de sud-vest ¹²⁷. Astăzi circulă în Banat și Moldova, cu sensuri derivate ¹²⁸.

Repartiție :

I Banat-Hunedoara, Transilvania de nord și centrală ; II Moldova, Transilvania de sud-vest, Oltenia.

45. pistreală „măsură itinerară : distanță cit o aruncătură de săgeată“ (178^r/11).

Pistreală a mai fost atestat, pentru secolul al XVI-lea, numai în *Cazania a II-a coresiiană* ¹²⁹. În secolul următor, *pistreală* și derivatele *pistrelă*, vb. I, *pistrelătură*, s. f., au fost înregistrate în mai multe surse moldovenești ¹³⁰. Nu am reținut o atestare mai apropiată de zilele noastre, provenind din Rășinari, neautentică ¹³¹.

Repartiție :

II Moldova ¹³².

46. scuiți „a scuipa“, **scuipit** „scuipat“ (61^v/6, 84^v/16, 92^v/16 ; 205^r/15 etc.).

Atestat frecvent în tipăriturile coresiene ¹³³, *scuiți* este un termen specific graiurilor de tip sudic, conform surselor posterioare anului 1600 ¹³⁴. Păstrat astăzi numai în Oltenia, *scuiți* a precedat actualul *scuipa* din sudul Transilvaniei, Muntenia și Dobrogea ¹³⁵.

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud.

47. tar „greutate, sarcină, povară“ (49^r/23, 145^v/1, 4).

Maghiarismul *tar* a fost notat, în secolul al XVI-lea, în textele rotacizante, în tipăriturile coresiene care reproduc originale nemunteneste, în *Palia de la Orăștie* și în *Fragmentul Todorescu* ¹³⁶. Se adaugă înregistrarea lui într-un document redactat în Cîmpulung-Suceava la începutul secolului al XVII-lea ¹³⁷, dovadă că a circulat și în graiurile moldovenești

¹²⁷ Vezi DLR, s. v. ; Tamás, EW, s. v. *apesti* ; *Psaltire*, Bălgrad, 1651, p. 17/9, 39/18 ; Gaster, CR, I, p. 180.

¹²⁸ Vezi DA, s. v. *apesti*, *apestit*, *apestire* ; DLR, CADE, s. v. ; L. Costin, *op. cit.*, p. 156.

¹²⁹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 521 ; DLR, s. v.

¹³⁰ Vezi TDRG, s. v. ; DLR, s. v.

¹³¹ Vezi Iorga, SD, XII, p. 229 (cf. nota 1 de la aceeași pagină, în care N. Iorga precizează că documentul, păstrat la Școala românească din Rășinari, este un fals din secolul al XVIII-lea) ; cf. CADE ; vezi și I. Gheție, *În legătură cu versiunile moldovenești din 1532 ale Evangheliei și Apostolului*, p. 192.

¹³² Cf. Florica Dimitrescu, *Contribuții la repartizarea regională a lexicului românesc în secolul al XVI-lea*, în SCL, XV, 1964, nr. 4, p. 552, după care *pistreală* este un termen caracteristic pentru regiunea care cuprinde sudul Transilvaniei și Țara Românească.

¹³³ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 197, 307 ; Gheție, BD, p. 252, 320 ; cf. și p. 218, 221.

¹³⁴ Vezi Gheție, BD, p. 282, 302, 304, 315, 337, *passim* ; CADE, s. v. ; TDRG, s. v. ; ALRM, II, h. 53.

¹³⁵ Vezi Gheție, BD, p. 193 ; cf. și Ivănescu, PC, p. 106—107.

¹³⁶ Vezi TDRG, s. v. ; Tamás, EW, s. v. ; Densusianu, HLR, II, p. 542 ; Rosetti, ILR, p. 579 ; Gheție, BD, p. 226, 231, 252, 256.

¹³⁷ Vezi Gheție, BD, p. 194.

de nord. În secolul al XVII-lea a fost notat de către unii autori din Transilvania de sud-vest și de nord, din Oltenia și din nordul Moldovei ¹³⁸, iar în zilele noastre circulă frecvent în regiunile de peste munți ¹³⁹. Derivatul *tăroasă* este atestat în *Palia de la Orăștie* și, în epocile următoare, inclusiv în zilele noastre, în Transilvania ¹⁴⁰.

Repartiție :

I Banat-Hunedoara ; II Moldova de nord, Transilvania de sud-vest și de nord, Oltenia.

48. timbar „haină, manta, cămașă“ (230^r/21, 21¹⁴¹, 230^v/2—3).

Dintre textele literare ale secolului al XVI-lea, numai *Tetraevangheliul* lui Coresi, *Evangheliarul din Londra și Palia de la Orăștie* înregistrează acest cuvânt ¹⁴². În secolul al XVII-lea reapare în *Noul Testament de la Bălgrad*, în *Anonymus Caransebesiensis*. la Dosoftei, în *Viețile sfinților* ¹⁴³, iar ulterior a fost înregistrat în nordul Moldovei ¹⁴⁴.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Moldova de nord, Transilvania de sud-vest.

49. voroavă „agitație, tulburare, zarvă“ (57^v/15, 63^r/16, 79^r/3, 101^r/17), **vorovi** „a se neliniști, a se tulbura“ (17^v/3, 79^r/5, 142^r/16, 20).

Voroavă, *vorovi* au fost atestate în documente moldovenești (încă din secolul al XV-lea) și ardelenesti (din secolele al XVII-lea—al XVIII-lea) ¹⁴⁵.

Înregistrate, pentru secolul al XVI-lea, în unele tipărituri coresiene, în textele rotacizante, *Codicele Marțian* și *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* ¹⁴⁶, *vorovă*, *vorovi* apar după 1600 în glosare și texte literare provenind din teritoriile în care se vorbeau graiuri de tip nordic ¹⁴⁷. *Vorovi* se aude și în zilele noastre cu sensul „a vorbi“ în Transilvania (inclusiv Hunedoara) și, uneori, cu sensul „aiurează, vorbește alandala“ în Transilvania, Hunedoara și Banatul sîrbesc ¹⁴⁸.

¹³⁸ Vezi CADE, s. v. ; TDRG. s. v. ; Tamás, EW, s. v. ; Mardarie, *Lexicon*, indice, s. v. ; Gheție, BD, p. 368.

¹³⁹ Vezi Gheție, BD, p. 194.

¹⁴⁰ Vezi Gheție—Mareș, GD, p. 297 ; Gheție, BD, p. 195, 224, 226, 356 ; ALRM, I, h. 288.

¹⁴¹ Cf. Dimitrescu, CT, indice : atestări neînregistrate.

¹⁴² Vezi Densusianu, HLR, II, p. 562 ; TDRG. s. v.

¹⁴³ Vezi TDRG, s. v. ; *Noul Testament de la Bălgrad*, 1648, f. 99^v/33 ; *Anon. Car.*, p. 374.

¹⁴⁴ Vezi Theodor Codrescu, *Uricariu sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, XVI, Iași, 1891, p. 203 ; Iorga, SD, VI, p. 260, XVI, p. 375 ; CADE, s. v.

¹⁴⁵ Vezi Iorga, SD, IV, p. 71, XVII, p. 56 ; Gheție—Mareș, GD, p. 302 ; Gheție, BD, p. 196.

¹⁴⁶ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 110, 368, 491—492 ; TDRG, s. v. *vorbă* ; FS, f. 105^r/2.

¹⁴⁷ Vezi *Lex. Mars.*, p. 145 ; *Anon. Car.*, p. 378 ; Mardarie, *Lexicon*, indice, s. v. ; Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie pe limba moldovenească*, Iași, 1795, p. 138 ; Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL, p. 124, 238, 252 ; Gheție—Mareș, GD, p. 302 ; Gheție, BD, p. 292, 332, 337, 339, 349, 362, 403, 451, 459 ; CADE, s. v. ; TDRG, s. v. *vorbă*.

¹⁴⁸ Vezi Gheție, BD, p. 196 ; Tache Papahagi, *op. cit.*, glosar, s. v. ; ALR II, vol. I, h. 108 ; ALR, SN, V, h. 1477, VII, h. 1965.

Repartiție :

I Moldova, Banat-Hunedoara ; II Transilvania de nord și de sud-vest.

50. zăpadă „nea, omăt“ (66^r/3, 87^v/3).

Atestările întilnite în texte literare dovedesc că termenul *zăpadă* este specific graiurilor sudice ale Dacoromaniei¹⁴⁹. Astăzi circulă în Muntenia, sudul Transilvaniei, sudul Moldovei și Dobrogea¹⁵⁰.

Repartiție :

II Țara Românească (Muntenia), Transilvania de sud, Moldova de sud.

III. 1. Cele 50 de fenomene lingvistice reținute (23 fonetice, 10 morfologice, 17 lexicale) se grupează, așa cum s-a putut observa din cele de mai sus, în două mari clase, după cum sînt specifice graiurilor sudice, respectiv nordice de pe teritoriul Dacoromaniei secolului al XVI-lea :

a) sudice : nr. 2 (*înlăuntru*), 6 (*mîine, pîine*), 7 (*mincinoasă*), 8 (*curînd*), 9 (*porînci, înfrimșeat*), 12 (*rupea*), 18 (*șădem*), 19 (*slujaște, șarpe*), 20 (*zilele*), 21 (*ajută*), 22 (*arate*), 23 (*botezătorul*), 24 (pluralul *mîni*), 39 (*ciu-meli*), 42 (*ginere*), 46 (*scuipi*), 50 (*zăpadă*) ;

b) nordice : nr. 1 (*ă* protonic > *a*), 3 (*dătoriu*), 4 (*e* final aton > *i*), 5 (*-ă* > *é* (*é*)), 10 (labiale dure în poziție „tare“), 11 (*b* moale în *beutoriu*), 13 (*n* > *m* în *frîmse*), 14 (*-n* > *-r-*), 15 (*ń* păstrat), 16 (*ń* > *î* în pluralul lui *an*), 17 (*s, z, ț* duri), 25 (art. pos. *a* invar.), 26 (*ačasta*, m. sg.), 27 (*neșchit*), 28 (*nimea*), 29 (numer. ord. în *-le*), 30 (numer. col. *tute șapte*), 31 (*seși*), 32 (*să omorască*), 33 (*mainte*), 34 (*agrăi*), 35 (*alce*), 36 (*beseadă*), 37 (*bețiș*), 38 (*cădi*), 40 (*a se cîștiga*), 41 (*ferecat*), 43 (*nădăi*), 44 (*pesti*), 45 (*pistreală*), 47 (*tar*), 48 (*tîmbar*), 49 (*vorovă, vorovi*).

Menționăm că o mare parte dintre fenomenele de tip nordic (foarte numeroase — 33, în raport cu cele sudice — 17) nu apar în mod consecvent, ci constituie excepții de la norma textului, care este reprezentată de uzul general sau de varianta specifică, în primul rînd, graiurilor sudice. Astfel, în cazul fenomenelor nr. 1, 3, 4, 5, 11, 13, 14, 15, 16, 26, 28, 31, 33, 34 am putea cita numeroase atestări ale fonetismelor și formelor corespunzătoare, care circulau în epoca respectivă, mai mult sau mai puțin, în toate regiunile Dacoromaniei (ne vom lîmîta la foarte puține exemple, indicînd numărul sub care a fost tratat fiecare fenomen în prezenta lucrare): (1) *îmbrăcat* (57^r/13), *păcatele* (68^v/1), (3) *datoriu* (39^v/5), *datornicilor* (142^v/13), (4) *parte* (40^r/10), *soare* (60^v/21), (5) *putea* (100^r/21), *vedea* (3^r/3), (11) *băură* (102^v/9), *băutoriu* (130^v/6), (13) *sînt* (31^r/20, 150^v/7), (14) *bine* (5^r/10), *bunătate* (147^r/18), (15) *dentii* (134^r/21), *pustiia* (4^r/10), (16) *anii* (17^r/17), *anii* (212^r/11), (26) *acesta* (17^v/1, 150^r/6), (28) *nimenea* (77^r/4), *nemănu* (36^r/21), (31) *sînteți* (145^r/19, 208^v/16), (33) *ainte* (10^r/11), *înainte* (168^r/18), (34) *grăiesc* (10^v/10), *grăim* (186^r/8). Cu privire la fenomenele de sub nr. 10, 17, 25, 29, considerate în lucrarea de față numai pentru realizarea lor specifică graiurilor de tip nordic, reamintim că labialele moi în

¹⁴⁹ Vezi CADE, TDRG, s. v. ; Gheție, BD, p. 252—253, 337, 386, 439, 446, 461, 480, 510, 531, 562, 573, 615 ; cf. p. 190, 292, 295, 368, 459, 479, 528.

¹⁵⁰ Vezi Pușcariu, LR, I, p. 215 ; E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre naționale*, p. 77 ; Gheție, BD, p. 190.

poziție „tare“, s, z, ț moi, seria variabilă a articolului posesiv și numeralele ordinale terminate în *-lea*, care constituie, prin frecvență, norma textului, caracterizează, în mod consecvent, graiurile din sudul Dacoromaniei. Ne limităm și de această dată la câteva exemple : (10) *răzbec* (10^v/20), *slăbească* (33^v/13) ; *merg* (218^v/5), *tocmeala* (56^v/13) ; *pocerpesc* (188^v/4), *răpească* (209^r/3) ; *lovească* (154^r/1), *proslăvesc* (224^v/6) ; (17) *seară* (190^v/5), *secase* (95^r/5), *silă* (53^r/24) ; *păzească* (213^r/7), *păzesc* (91^v/4), *zezi* (168^r/7), *zic* (7^r/5) ; *cuțitul* (103^v/24), *da-ți-voiu* (80^v/16), *oțet* (64^v/11), *peceți* (65^v/14), *sfințească* (10^r/13) ; (25) *ingerul amu al domnului* (190^v/20—21), *voinici mulți ai ceriului* (115^r/11), *glasurile lor și ale mai marilor preuți* (175^v/10—11) ; (29) *al treilea* (167^v/5), *al șaptelea* (190^v/5) etc. Astfel se explică faptul că, deși dintre fenomenele lingvistice reținute în studiul de față ²/₃ sînt specifice graiurilor de tip nordic și numai ¹/₃ celor de tip sudic, *Tetraevanghelul* coresian rămîne, din punct de vedere al limbii, în ansamblul său, un text care reflectă pregnant graiul vorbit în secolul al XVI-lea în Țara Românească — sud-estul Transilvaniei.

2. Prezența elementelor sudice se explică prin împrejurarea că textul care face obiectul discuției noastre a fost stabilit și pus sub tipar la Brașov, deci într-o zonă în care se vorbea graiul muntean — sud-est-transilvănean, de către Coresi și unul (sau mai mulți) dintre eventualii săi colaboratori, originar (originari) din aceste locuri. Localizarea fenomenelor invocate pentru a proba existența stratului sudic în limba textului a fost realizată, aproape în toate cazurile, cu indicele de certitudine maxim (ne referim, evident, numai la fenomenele de sub III. 1.a) : I — nr. 2, 6, 8, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 ; II — nr. 7, 39, 42, 46, 50 ; numai în cazul fenomenelor de sub nr. 9 și 12 am apelat la indici de probabilitate diferiți de la o zonă la alta dintre cele prezente în localizările propuse. Repartiția dialectală a acestor fapte de limbă indică, în general, Țara Românească (în special Muntenia) și sudul (sau numai sud-estul) Transilvaniei, foarte rar și sudul Moldovei (nr. 22 și 50). În câteva situații însă (nr. 8, 9, 12, 18, 19, 22, 24) regiunea Banat-Hunedoara se alătură Țării Românești, formînd o singură unitate dialectală, deși, în cele mai numeroase situații, din punct de vedere lingvistic această zonă face parte din teritoriile în care se vorbeau, în secolul al XVI-lea, graiuri de tip nordic.

3. Analiza fenomenelor lingvistice care ne îndreaptă spre graiurile de tip nordic ale Dacoromaniei face necesară limpezirea prealabilă a unor chestiuni de filiație a textului. S-a arătat (vezi p. 319) că alcătuitoarii versiunii definitive a *Tetraevanghelului* coresian au folosit în mod direct *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (care reflectă un strat lingvistic bănățean-hunedorean și unul moldovenesc)¹⁵¹ și, în paralel, o versiune de tipul celei tipărite de Coresi în 1562 în limba slavonă. Unele fapte lingvistice au condus la ipoteza că ar fi fost pusă la contribuție și o versiune românească rotacizantă a evangheliilor. Elementele nordice menționate (sub III.1.b) sînt, așadar, reflexul textelor (traduceri sau copii manuscrise) folosite la definitivarea versiunii *Tetraevanghelului* lui Coresi. O dovadă că ele sînt „scăpări“ ale diaconului Coresi sau ale colaboratorilor săi, care,

¹⁵¹ Vezi Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 47—79.

de obicei, „muntenizau“ limba textelor întrebuintate, derivă din urmărirea repartiției în text a atestărilor fenomenelor respective. Constatăm că, uneori, în mod surprinzător, atestările provin de pe aceeași pagină (sau din pasaje apropiate), ceea ce se explică prin aceea că, la un moment dat, a slăbit atenția persoanei care definitiva textul în locul respectiv : (3) *dătoriu* (50^r/14, 19), (40) *cîștiga* (11^v/2, 13), (44) *pești* (54^v/6, 24, dar și 111^r/22), (47) *tar* (145^v/1, 4, dar și 49^r/23), (48) *tîmbar* (230^r/21, 21, 230^v/23).

4. Avînd în vedere precizările făcute mai sus cu privire la filiația textului, putem presupune că unele dintre fenomenele de tip nordic prezente în tipăritura coresiană provin din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*. Este motivul pentru care am realizat o comparație între cele două texte ¹⁵², pe baza fenomenelor de tip nordic reținute în lucrarea de față. Notăm mai jos corespondențele constatate :

CT

- (10) *margă* (să ~) 15^r/2, 20^v/21, 30^v/15, 35^r/17, 35^v/5
mărg 12^v/21, 15^r/11, 45^v/23
mărs-ați 21^v/19
păscari 6^r/14
(11) *beutoriu* 22^r/16—17
(13) *frîmse* 30^v/24, 33^v/21, 58^v/19
(17) *amiazăzū* 25^v/13
(28) *nimea* 11^r/8, 22^v/24, 40^v/24, 49^r/11, 53^v/20
(29) *al treile* 42^r/4 ¹⁵³, 48^r/20
al șasele 42^r/8
al șaptele 48^r/20
al noaole 42^r/9, 64^v. 4
al, a <l> unsprăzeacele 42^r/10, 20
(33) *mainte* 8^r/4
(37) *bețiții* 54^v/8
(44) *pești* 54^v/6, 24
(49) *vorovă* 57^v/15

ES

- margă* (se ~) 19^v/10, 30^v/20, 50^r/12-13, 59^v/14—15, 60^r/18
mărg 15^v/4, 20^r/1—2, —
ațū mărs 32^r/16—17
pascarū (pl.) 3^r/12
beutorū 33^v/1
frîmse 50^v/6—7, 56^v/13, 107^r/10—11
amiiadzadzū 40^r/9
nime 12^v/8, 34^v/11, 71^v/15, 88^r/12, 97^v/3—4
al treile 73^v. 19, 86^v/13
al șasele 74^r/6
al șaptele 86^v/13—14
al noole 74^r/6—7, (116^v/22) ¹⁵⁴
unsprezece 74^r/8—9, 74^v/6
mainte 6^v/9
bețiții 99^r/1—2
pești 98^v/20, 99^v. 8
vorova 105^r/2

Unele dintre atestările menționate ar putea proveni, totuși, din o a doua sursă (localizată, bineînțeles, tot în teritoriile în care se vorbeau graiuri de tip nordic), deși înregistrarea lor în același context atît în

¹⁵² Am avut în vedere, așa cum este firesc, numai părțile comune dintre cele două tipăriri (ES, f. 1^r—117^v — CT, f. 5^r/8 — 65^r/6), dat fiind că din *Evangheliarul de la Sibiu* s-a păstrat numai Evanghelia lui Matei (fără început și fără sfîrșit). Afirmatia noastră cu privire la faptul că unele dintre fenomenele nordice întîlnite în *Tetraevanghelul* lui Coresi pot proveni din tipăritura sibiană este valabilă însă pentru întreg textul coresian, întrucît, pînă la proba contrarie, nu avem motive să presupunem că *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* ar fi conținut numai Evanghelia lui Matei.

¹⁵³ Cf. Dimitrescu, CT, indice : 42^r/1.

¹⁵⁴ Filă deteriorată în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*.

Tetraevanghelul lui Coresi cit și în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* nu este de neglijat. Nu același lucru se poate spune însă despre o formă ca *beșiții* (nr. 37), notată exclusiv în Banat—Hunedoara, sau despre *beutoriu* (nr. 11), atestat în Banat—Hunedoara și în zonele limitrofe.

Comparația între *Tetraevanghelul* lui Coresi și *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* a prilejuit nu numai constatarea unor corespondențe perfecte, ci și relevarea faptului că textul din 1561 prezintă, în aceleași pagini, alte fonetisme și forme specifice graiurilor de tip nordic, care nu provin, în nici un caz, din tipăritura de la Sibiu, ci, desigur, din alte surse nordice puse la contribuție de către cei care au definitivat versiunea imprimată de Coresi. Consemnăm, și de această dată, situațiile la care ne-am referit :

CT

- (3) *dătoriu* 50^r/14, 19
 (4) *lesni* 16^r/12, 41^r/19
 (5) *făce* (imp. 3 sg.) 44^v/16
 (10) *mărgă* (să ~) 14^r, 23, 47^r/13, 50^r/7
 mărgătorilor 14^v/2
 vășmint 63^v/5
 vășmintul 9^r/7
 (14) *(adin) sere* 38^v/9
 (15) *despunetoriu* 30^r/4
 (cf. și *despuns* 13^v/24)
 (17) *ucisără* 47^r/15—16
 țăstului 63^v, 22
 (25) *a invar.* : 19^r/16—17, 42^r/21, 64^r/23
 (27) *neșchit* 61^v/18
 (28) *nimea* 15^v/9, 16^v/24, 17^v/20, 36^r/18, 42^r/14 ; 24^r/15
 (29) *al doile* 48^r/19
 (31) *seși* 7^r/10, 16, 11^r/23, 20^r/20, 32^v/9, 49^v/11, 51^r/3, 15
 (33) *mainte* 7^r/9, 11^v/19, 15^r/10, 50^v/18
 (34) *agrăi* 18^r/1
 (35) *alcelui* 29^v/17
 (36) *beseadele* 61^v/21
 (40) *te cîștigi* 11^v/2, *nu vă cîștigareși* 11^v/13
 (41) *ferecat* 35^r/1 ; *ferecați* 6^v/15, 16, 7^r/2, 4, 21^v/4, 27^r/12
 (47) *tar* 49^r/23
 (49) *vorovă* 63^r/16, *vorovind* 17^v/3

ES

- dator* 90^r/15, 23
lesne 22^r/19, 72^v/5
facu (p. s. 3 sg.) 79^r, 15
pasă 18^v/4, *nu gândiră* 84^r/10—11, *se între* 89^v, 23
celora ce mergea 18^v/9—10
plașca 114^v/21
veșmintul 8^v/7—8
(între) tine 66^r, 20
puternic 48^v/18
putere 17^v/5—6)
uciseră 84^r, 18—19
loc de capete goale 115^v/8—9
art. pos. absent : 28^r/11—12, 74^r/8, 116^v/14
puțin 112^v/8
nimenile 21^r/6—7, 23^v/20, 25^v, 10, 61^v/16—17, 74^v/15—16 ; *niminile* 37^r/10—11
altul 86^v/12
sinteșu 5^r/7, 17, 13^r, 8, 30^r/1—2, 54^r/11, 89^r, 11, 91^v/14, 92^r/12
nainte 5^r/6, *mai ainte* 13^v, 14—15, 20^r, 1, *mai nainte* 91^r/19
grei 25^v/18
cioplitorului 48^r/17—18
graiul 112^v, 12
vo grijițu 13^r/12—13, *nu ~* 13^v/5—6
ferici 59^r/7 ; *fericii* 4^r/20, 23, *ferici* 4^v, 16, 20, 32^r/7, *fericii* 43^r/9
sarcine grele 88^v/8—9
boscoroda 114^r/22—114^v/1, *vaiatîndu-sia* 25^r/1

În ansamblu, regiunea Banat—Hunedoara este prezentă în repartitia dialectală a celor 33 de fenomene de tip nordic reținute după cum urmează: a) cu indicele de certitudine I, în 23 de situații : nr. 1, 4, 5, 10, 11, 13, 15, 17, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 37, 40, 41, 44, 47, 48, 49; b) cu indicele de certitudine II, în 4 cazuri : nr. 3, 34, 35, 43; c) absentă, în 6 situații : nr. 14, 16, 26, 32, 38, 45. Dintre fenomenele cu indice de certitudine maxim pentru Banat—Hunedoara, o categorie aparte o formează nr. 11 (*beutori*) și 37 (*bețitii*), localizate în mod exclusiv în Banat—Hunedoara (și zonele limitrofe).

5. Așa cum am arătat, fenomenul nr. 14 (rotacismul) nu a fost atestat în Banat—Hunedoara. A circulat în mod cert în nordul Moldovei și Transilvaniei, cu indicele de certitudine maxim. În legătură cu fenomenul de sub nr. 16 ($\acute{n} > \acute{i}$ în *aĭ*, 3^v/11), în cazul căruia nu cunoaștem corespondența din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, acesta nefiind conservat integral, așa cum am mai spus (deși fonetismul discutat a fost extras din Evanghelia lui Matei), menționăm că atestările de care dispunem ne conduc spre Moldova, cu indicele de probabilitate I, și spre o zonă limitrofă acesteia, anume nord-estul Transilvaniei, cu un indice de probabilitate mai scăzut (II). Ne vom referi, în câteva rânduri, la acele fapte de limbă care, neastate (și) în Evanghelia lui Matei, nu au putut fi comparate cu corespondențele lor din tipăritura sibiană. Despre trecerea lui \acute{a} protonic la *a* am spus la locul potrivit că este o inovație care a caracterizat în primul rând jumătatea de nord a Moldovei. Fenomenele de sub nr. 26 (*aĉasta*, m. sg.), 32 (*să omorască*), 38 (*cădi*) și 45 (*pistreală*) ne îndreaptă atenția spre graiurile din Moldova, în special din nordul acestei provincii. Localizările propuse au fost apreciate cu indicele I de certitudine pentru nr. 26, respectiv II pentru celelalte (nr. 32, 38, 45). În cazul formei „slabe” de conjunctiv prezent de la *a omori* (nr. 32) a fost menționat în repartitia dialectală și nord-estul Transilvaniei, zonă limitrofă Moldovei de nord. Numeralul colectiv în forma *tute șapte* (nr. 30) și *tîmbar* (nr. 48) au circulat în Banat—Hunedoara (cu indicele de probabilitate maxim) și în zonele limitrofe, dar și în nordul Moldovei (cu indicele de probabilitate II). *Nădăi* (nr. 43) caracteriza, în secolul al XVI-lea, graiurile din colțul sud-vestic al țării (Oltenia, Banat, sud-vestul Transilvaniei — indice II, inclusiv centrul acestei provincii — indice I). Observăm că, în afara termenului *nădăi*, toate celelalte elemente menționate mai sus care nu au putut fi comparate cu corespondențele lor din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, au circulat în secolul al XVI-lea în Moldova (*aĉasta*, m., *cădi*, *pistreală*), eventual și în unele zone limitrofe (rotacismul, $\acute{n} > \acute{i}$ în pl. lui *an*, *să omorască*) sau în regiunea Banat—Hunedoara (numeralul *tute șapte*, *tîmbar*).

Moldova este prezentă în aproape toate cele 33 de repartitii propuse pentru fenomenele nordice reținute (fac excepție fenomenele de sub nr. 11, 15, 34, 35, 37, 40, 41, 43, care ne îndreaptă atenția spre Banat—Hunedoara și zonele limitrofe (Oltenia, sud-vestul, vestul, uneori chiar centrul Transilvaniei): I — nr. 1, 3, 4, 5, 10, 13, 14, 16, 17, 25, 26, 28, 29, 31, 33, 49; II — nr. 27, 30, 32, 36, 38, 44, 45, 47, 48. Se observă că în 16 situații din 25 indicele de certitudine este cel maxim. Menționăm și fap-

tul că în cazul unor fenomene din această categorie s-a precizat că ele au circulat (în special sau numai) în nordul Moldovei : nr. 1, 4, 5, 14, 25, 30, 32, 33, 38, 47, 48.

Ne vom referi, pe scurt, la alte două elemente care ne conduc la concluzia că a fost pus la contribuție și un izvod moldovenesc pentru definitivarea ediției *Tetraevanghelului*. Cuvîntul *som* (ca și *cruce*, despre care vezi mai jos) nu a(u) format obiectul atenției noastre pînă în momentul de față, întrucît, în lipsa altor atestări, am apreciat ca hazardată încercarea de a propune o soluție cu privire la repartiția lui (lor) dialectală. Cele câteva informații pe care le putem sintetiza aici sînt însă interesante și binevenite. *Som* „monedă; lingou, talant“ (*som* 56^r/2, *somul* 56^r/6, 14—15¹⁵⁵, *somi* 55^v. 1, 4, 5, 12, 13, 14, 19, 20, 22, 56^r/15—16) corespunde termenului *maĵă* din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (cf. ES, *maja* 101^v. 13—14, 21—22, 102^r/14, *maje* 100^v/7, 13, 15, 101^r 9, 11, 13, 101^v/1, 2, 4, 102^r/15) și, o singură dată, formei *grivnă* (CT, 39^r/18 *untunearec de somi* — ES, 67^v 16—17 *fără de număr grivne*). *Somul* denumește o monedă de proveniență italiană care a circulat în Moldova pînă în secolul al XVI-lea (ultima atestare : 1518)¹⁵⁶.

Nu putem trece sub tăcere nici forma *să jăluiești* (*Auziți că zis iaste: „iubeaște vecinul tău și ~ vrăjmașul tău“*, 9^r. 13—15), în legătură cu care Al. Mareș¹⁵⁷ a arătat că, în contextul de mai sus, reprezintă o formă coruptă din *să gilăluiești* „să urăști“. Dat fiind că alcătuitoarii versiunii *Tetraevanghelului* coresian înlocuiau, de regulă, africata *ĝ* prin fricativa *j*, *să gilăluiești* din textul folosit de către aceștia a devenit, în mod hipercorect, *să jilăluiești*, formă care a putut fi considerată eronată, pentru *să jăluiești*. În cazul de față, *să gilăluiești* nu a fost întîlnit în *Evangheliarul de la Sibiu*, în care citim, la locul corespunzător, cuvîntul *ureaște* (ES, 9^r/3), ci, desigur, într-o altă sursă folosită pentru definitivarea ediției din 1561. *Gilălu* a fost atestat numai în manuscrisele rotacizante (*Psaltirea Hurmuzaki*, *Psaltirea Scheiană*, *Codicele Voronețean*)¹⁵⁸. Întrucît textele rotacizante nu au fost localizate pînă în prezent, reținem, în acest caz, numai ipoteza lui Ion Gheție cu privire la copierea lor în Moldova¹⁵⁹. În consecință, cu toate rezervele necesare, presupunem că forma discutată ar putea fi un indiciu favorabil ipotezei conform căreia pentru definitivarea versiunii imprimată în 1561 a fost întrebunțat și un text provenind din Moldova de nord.

6. Cîteva dintre fenomenele studiate nu au fost încadrate pînă în momentul de față în nici unul dintre straturile lingvistice evidențiate. Ne referim la fenomenele cu nr. 15 (*ñ* în *despunetoriu*), 34 (*agrăi*), 35 (*alce*), 40 (*cîștiga*) și 41 (*ferecat*), atestate în Evanghelia lui Matei și comparabile,

¹⁵⁵ Cf. Dimitrescu, CT, indice, s. v. : atestări neînregistrate.

¹⁵⁶ Vezi P. P. Panaitescu, *Les premiers textes écrits en langue roumaine*, p. 446 ; idem, *Inceputurile și biruțna scrisului în limba română*, București, 1965, p. 119 ; Gheție, BD, p. 254 ; E. Ionescu, *În legătură cu originalul românesc al Tetraevanghelului coresian*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 207.

¹⁵⁷ *Op. cit.*, p. 220—221.

¹⁵⁸ Vezi DA, s. v. ; Densusianu, HLR, II, p. 231, 304, 334, 540 ; Rosetti, ILR, p. 578, 641 ; Ion Gheție, *Termenii de origine maghiară și localizarea textelor rotacizante*, în LR, XXV, 1976, nr. 2, p. 187—191.

¹⁵⁹ Ion Gheție, *Moldova și textele rotacizante*.

deci, cu textul corespunzător din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*. Deși toate au circulat în Banat—Hunedoara (nr. 15, 40, 41 cu indicele de certitudine maxim, iar nr. 34, 35 cu indicele II), nici unul nu are un corespondent similar în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, izvodul de proveniență bănățeană—hunedoreană al tipăriturii coresiene, ceea ce ne face să credem că ele provin din altă sursă. Aceste fenomene nu au circulat în Moldova, spre a putea presupune că au fost preluate din al doilea izvod, moldovenesc, dar toate se regăsesc în Transilvania de sud-vest, vest și centrală (cu indicele I pentru nr. 41, respectiv II pentru nr. 15, 34, 35, 40)¹⁶⁰. Termenul *cruce*, amintit mai sus, se alătură acestor fenomene. *Cruce* „monedă de argint“ (*ia-l și deschide gura lui și vei afla cruce*, 37^v; 6¹⁶¹) apare în *Tetraevanghelul* coresian în locul corespunzător formeii *taler* din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (64^r/17—18). P.P. Panaitescu opina că, în traducerea originală a evangheliei în limba română, numele monedei a fost redat prin *cruce* intrucît se foloseau, în epoca respectivă, monede cu insigna crucii, de proveniență ungurească, care au circulat în Transilvania în secolul al XV-lea și în primul sfert al celui următor (pînă în 1526)¹⁶².

Faptele de limbă la care ne referim (*ń păstrat, agrăi, alce, ciștiga, cruce, ferecat*), localizabile în Banat-Hunedoara și sud-vestul, vestul sau centrul Transilvaniei, nefiind preluate din sursa cu strat lingvistic bănățean-hunedorean, ne determină să admitem existența unui al treilea izvod folosit pentru definitivarea ediției *Tetraevanghelului* coresian, în afara *Evangheliarului slavo-român de la Sibiu* și a evangheliei rotacizante din nordul Moldovei. Nu deținem nici o informație care să ne permită să presupunem că unii dintre colaboratorii diaconului Coresi (revizori sau tipografi) ar fi vorbit unele graiuri din Banat—Hunedoara sau Transilvania. Am fi putut admite, în acest caz, că în timpul revizuirii textului sau imprimării lui au fost în mod spontan introduse elemente specifice acestor graiuri, inexistente în sursele avute la dispoziție. Acest al treilea izvod propus a putut fi folosit direct sau indirect, eventual chiar fără să fi fost în posesia celor care s-au ocupat cu definitivarea textului de imprimat, ci prezent numai prin unele elemente infiltrate în textul surselor certe. Astfel, am putea presupune că pe masa colaboratorilor lui Coresi a existat o copie intermediară ardelenescă sau bănățeană-hunedoreană a versiunii moldovenești, sau că traducerea a fost efectuată în Transilvania sau Banat-Hunedoara de către un mol-

¹⁶⁰ Transilvania (ca zonă dialectală nordică) a fost indicată în repartitia fenomenelor reținute după cum urmează: I — nr. 1, 5, 10, 13, 14, 17, 25, 29, 41, 43, 44; II — nr. 3, 10, 11, 15, 16, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 43, 44, 47, 49. Nu putem valorifica acest lucru însă, intrucît, ca și în cazul Olteniei, sînt indicate de obicei „unele zone”, diferite de la un fenomen la altul.

¹⁶¹ Cf. P. Olteanu, *Contribuții la problema începuturilor și promovării scrișului românesc (400 de ani de la apariția Tilcului Evangheliilor (1564) al lui Coresi)*, p. 203, care, ocupîndu-se de apariția elementului *cruce* „monedă de argint” în *Tetraevanghelul* lui Coresi, notează și alte atestări extrase din Dimitrescu, CT, indice s. v., ignorînd faptul că avem a face cu simple omonime lexicale.

¹⁶² P. P. Panaitescu, *Les premiers textes écrits en langue roumaine*, p. 446; idem, *Începuturile și biruința scrișului în limba română*, București, 1963, p. 119; vezi și P. Olteanu, *op. cit.*, p. 203; cf. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 208.

dovean și ulterior copiată de o persoană din aceste zone. Întrucît în localizările propuse pentru aceste fenomene sînt indicate unele zone din Transilvania (vestul, sud-vestul sau centrul), diferite de la unul la altul, înclinăm spre ideea că ele sînt totuși de proveniență bănățeană-hunedoreană. Probabil că diaconul Coresi și colaboratorii săi nu au folosit versiunea imprimată a *Evangheliarului slavo-român de la Sibiu*, ci una manuscrisă, în care ar fi putut exista formele discutate de noi, neeliminate cu prilejul revizuirii sau imprimării lucrării. Dar, toate acestea rămîn, evident, simple ipoteze, cît timp nu putem proceda la o verificare a lor prin confruntare de texte.

7. Vom sintetiza, în cîteva cuvinte, cele mai generale rezultate ale cercetării noastre. Operația de localizare prin limbă a *Tetraevanghelului* coresian a evidențiat prezența a două straturi lingvistice distincte : sudic și nordic. Elementele sudice provin din graiul lui Coresi și al altor eventuali colaboratori ai diaconului, originari din aceeași zonă dialectală, iar cele nordice sînt dovezi ale întrebuintării unor izvoade provenind din regiuni în care se vorbeau graiuri de tip nordic. Analiza elementelor nordice a dovedit existența unui strat bănățean-hunedorean și a unui strat moldovenesc, ambele bine reprezentate în text. O parte dintre fenomenele discutate sînt localizabile atît în Banat-Hunedoara (și zonele limitrofe) cît și în Moldova. Elementele bănățene-hunedorene și cele moldovenești provin din *Evangheliarului slavo-român de la Sibiu*, respectiv dintr-o evangheliie românească rotacizantă, localizabilă în nordul Moldovei, probabil o copie a celei din 1532 (astăzi pierdută). Întrucît limba *Evangheliarului slavo-român de la Sibiu* prezintă un strat bănățean-hunedorean și unul moldovenesc, se pune întrebarea dacă nu cumva elementele care ne-au determinat să presupunem un izvod moldovenesc provin tot din tipăritura sibiană. În această situație sînt fenomenele cu nr. 26 (*ăcasta*, m.), 32 (*să omorască*), 38 (*cădi*), 45 (*pistreală*), în cazul cărora nu putem ști care era corespondentul din *Evangheliarul de la Sibiu*. Observăm însă că fenomenul de sub nr. 14 (*-n- > r*) și formele *som* și „*gilălui*“, care, corelate cu alte informații, ne îndreaptă atenția spre Moldova, nu provin în nici un caz din tipăritura de la Sibiu. În afara acestor două straturi lingvistice bine conturate, există cîteva elemente localizabile în Banat-Hunedoara și diferite zone din Transilvania, care nu provin din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*. Ele nu probează incontestabil întrebuintarea unui al treilea izvod, dar este posibil să se fi infiltrat în una dintre cele două surse folosite (versiunea moldovenească a evangheliilor și o versiune manuscrisă anterioară sau posteroară imprimării *Evangheliarului* sibian).

Rezultatele cercetării noastre privind localizarea *Tetraevanghelului* coresian din 1561 aruncă o lumină asupra acțiunii de definitivare a acestei ediții și, indirect, asupra circulației cărții în secolul al XVI-lea.

EVANGHELIA CU ÎNVĂȚĂTURĂ A DIACONULUI CORESI (1581). PROBLEME DE LOCALIZARE

de FLORENTINA ZGRAON

I.0. Dintre tipăriturile coresiene, *Evanghelia cu învățatură* oferă poate cele mai bogate informații cu privire la împrejurările apariției sale. Unele fragmente din predoslovie, originale sau adaptate¹, conțin date prețioase pentru filologul care studiază această lucrare și pentru cel ce se ocupă de începuturile scrisului literar românesc.

1. Din predoslovie aflăm că, după multe căutări, „județul“ (primarul) Brașovului, Hrăjil Lucaci (Lucas Hirscher), a obținut versiunea slavonă a omiliilor de la mitropolitul Serafim din Tîrgoviște (p. 8—9). Lucrarea a fost încredințată diaconului Coresi, „ce era meșter învățat într-acest lucru, de o scoase den cartea sirbească pre limba rumânească împreună și cu preuții de la besearca Șcheailor, de lângă cetatea Brașovului, anume popă Iane și popa Mihai“ (p. 9). Imprimarea s-a făcut la Brașov, în perioada 14 decembrie 1580 — 28 iunie 1581 (p. 3)².

2. Așa cum s-a stabilit în 1958, originalul slavon al traducerii este un exemplar din lucrarea *Ev(g)lie učitelnoe*, tipărită în 1569 la Zabludov de către Ivan Feodorov³.

¹ Vezi Emanuela Buză și Florentina Zgraon, *Prefețe și epiloguri*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 479—480.

² Vezi și A. Lambrior, *Carte de citire (Bucăți scrise cu litere chirilice în deosebite veacuri)*, Iași, 1882, p. 32; A. Densușianu, *Istoria limbii și literaturii române*, ediția a II-a, Iași, 1894, p. 193; N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. 90; A. Huttman și P. Binder, *Geneza Cazaniei a II-a (1581) și legăturile diaconului Coresi cu tipografia latină din Brașov*, în SLLF, I, p. 246, 257—258.

³ Vezi S. Koleada, *Ivan Feodorov i knigopečatanie nekotorih stran Vostočnoj Evropi*, în „Vestnik istorii mirovoi kulturni“, 1958, nr. 1, p. 49—50, citat după *Istoria literaturii române*, I, București, 1964, p. 332 și I. Coteanu — I. Dănăilă, *Introducere în lingvistică și filologia românească. Probleme, bibliografie*, București, 1971, p. 285; P. Olteanu, *Les originaux slavo-russes des plus anciennes collections d'homélie roumaines*, în „Romanoslavica“, IX, 1963, p. 163—194; A. Huttman și P. Binder, *op. cit.*, p. 250—251.

3. Reunind aceste date, s-ar părea că este pe deplin dezlegată problema genezei *Cazaniei a II-a*. Lucrurile se complică însă, căci parcurgând textul, fie și fragmentar, se observă cu ușurință că limba lui prezintă elemente specifice unor zone dialectale diferite de pe teritoriul Dacoromaniei. Or, dacă această lucrare reprezintă imprimarea unui text tradus din limba slavonă de către cei doi preoți din Șcheii Brașovului și, mai mult sau mai puțin⁴, de către diaconul Coresi, originar din Tîrgoviște, ea ar trebui să reflecte în exclusivitate graiul vorbit în zona Tîrgoviște-Brașov. Faptul a fost remarcat în literatura de specialitate, dar nu s-a insistat asupra lui decât tîrziu⁵.

4. Faptele de limbă care nu pot fi explicate prin graiul de tip muntean vorbit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ca și astăzi, în zona Tîrgoviște-Brașov, provin fie din graiul unuia dintre traducători, originar din altă zonă dialectală, fie din manuscrise aduse din diferite regiuni ale Dacoromaniei, puse la contribuție în vederea definitivării versiunii încredințate tiparului.

5. Reluînd afirmația lui V. Grecu⁶, Maria Rădulescu⁷ consideră că traducătorul vorbea un grai ardelenesc și probează acest lucru prin prezența cuvîntului *florinși*, corespondentul românesc al grecescului *nomismata* și slavonului *zlátnicī*. Este greu de precizat dacă cei doi autori au în vedere unul dintre traducătorii menționați în prefața *Evangheliei cu învățătură* sau traducătorul unei mai vechi versiuni a omiliei respective, folosită de către alcătuitoarea ediției din 1581. De altfel, urmărind atestările cuvîntului în Dicționarul Academiei, constatăm că nu avem a face cu un element lexical care să ne îndrepte atenția cu certitudine și în mod exclusiv spre Ardeal.

În legătură cu posibilitatea ca unul dintre traducători să fi vorbit un grai din altă zonă dialectală, menționăm și faptul că în anii din urmă

⁴ Se pare că diaconul Coresi nu a participat efectiv la traducerea cărții, intrucît pînă la data de 11 noiembrie 1580 a fost ocupat, la Sebeșul-Săsesc, cu tipărirea *Sbornicului* slavon. El este amintit ca traducător în prefața probabil pentru că textul evangheliilor a fost preluat din *Tetraevanghelul* său tipărit în 1561 și pentru că în timpul rămas pînă la 14 decembrie 1580, deci aproximativ o lună de zile, va fi participat la revizia finală a ediției ce urma să fie imprimată. Vezi Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 148, nota 5; idem, *Activitatea de traducere și tipărire a cărții românești la Brașov la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, în LR, XXIV, 1975, nr. 6, p. 610.

⁵ Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*.

⁶ *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581. Omiliile patriarhului Ioan XIV Caleca (1334—1347)*, București, 1939, p. 10.

⁷ *Originalul slav al „Evangheliei cu învățătură” a diaconului Coresi. Versiuni și redacții ale colecției de omilii a patriarhului Ioan Caleca*, București, 1959, p. 22.

a fost avansată ipoteza originii bănăţene a popii Iane, însă nu există, cel puțin deocamdată, suficiente probe documentare care să o susțină ⁸.

6 În 1914, N. Drăganu ⁹ opina că părțile comune din *Codicele Todorescu* și din *Cazania a II-a* provin, în mod independent, din aceeași sursă, anume din „niște manuscrite mai vechi, de cari circulau mai multe prin fel de fel de copii, mai vechi sau mai nouă, dintr-o parte sau alta a românimii de dincoace de Carpați, fie ele îmbrăcate încă în haina ciudată a limbii bihorene—maramureșene, ori desfăcute de dînsa și înfățișându-se în graiul obicinuit“ ¹⁰. Rezultă, implicit, din cele citate, că, după părerea autorului, alcătuitoarei versiunii imprimată în 1581 au pus la contribuție unele omilii românești provenind din partea nordică a Transilvaniei (Bihor—Maramureș).

În studiile sale cu privire la unele omilii izolate traduse în limba română, Pandele Olteanu arată că diaconul Coresi a folosit, pentru definitivarea *Evangheliei cu învățătură*, unele manuscrite românești mai vechi provenind din nordul Transilvaniei, mai probabil din Maramureș. Astfel, o mai veche traducere nordică (maramureșană) ar sta la baza *Cazaniei care se rostește la Joia Înălțării* (datorată lui Chiril din Turov), care apare atât în *Codicele Todorescu* cit și în *Cazania a II-a* coresiană ¹¹.

După același autor, o traducere maramureșană ar fi sursa comună atât pentru *Învățătură la cuminecătură* și *Învățătură de Paști* din *Manuscrisul de la Ieud* ¹² cit și pentru versiunile similare corespunzătoare din textul coresian tipărit în 1581. Ulterior s-a demonstrat că cele două texte din *Manuscrisul de la Ieud* descind, printr-o versiune intermediară, din cazaniile coresiene corespunzătoare ¹³. Ni se pare interesant de semnalat faptul că, după cum a remarcat Pandele Olteanu ¹⁴, *Învățătura la cuminecătură* nu apare în *Cazania de la Zabłudov*, originalul traducerii *Evangheliei cu învățătură*, ceea ce înseamnă că, fără îndoială, au fost folosite manuscrite mai vechi de către alcătuitoarii ediției.

⁸ Vezi A. Huttmann și P. Binder, *Între filologie și istorie. Mediul cultural românesc al Brașovului în epoca coresiană*, în LR, XX, 1971, nr. 1, p. 10; cf. și Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 155—156; Gheție, BD, p. 252—253, 255—256.

⁹ Drăganu, DM, p. 17, 19—20, 61.

¹⁰ Ion Gheție a demonstrat ulterior că părțile comune celor două texte se explică prin aceea că manuscrisul reproduce, direct sau prin intermediar, tipăritura coresiană. Vezi Gheție, BD, p. 319; Ion Gheție, *Texte coresiene copiate în Codicele Todorescu*, în LR, XXV, 1976, nr. 1, p. 3—10; cf. și N. Drăganu, în DR, IV, 1924—1926, partea a II-a, p. 1099—1100; idem, *La littérature roumaine de Transilvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, București, 1938, p. 22.

¹¹ Vezi Pandele Olteanu, *Contribuții la studiul unor omilii izolate traduse în limba română*, în „Analele Universității București”. Limbi slave, XVIII, 1969, p. 9—18; cf. cele spuse sub nota nr. 10.

¹² *Ibidem*, p. 18—22; idem, *Cea mai veche omilie în limba română*, în „Romanoslavica”, XVII, 1970, p. 227—251; vezi și Teodorescu—Gheție, MI, p. 17—18.

¹³ Vezi Gheție, BD, p. 316—318 și Teodorescu—Gheție, MI, p. 36—40.

¹⁴ *Les originaux slavo-russes des plus anciennes collections d'homélies roumaines*, p. 184; *Contribuții la studiul unor omilii izolate traduse în limba română*, p. 21.

În 1972, Ion Gheție¹⁵ a atras atenția asupra unor particularități fonetice și lexicale (în total 11) din limba *Cazaniei a II-a* care nu se pot explica prin graiul din zona Tîrgoviște—Brașov. Studiind aceste fenomene prin prisma dialectologiei istorice, autorul emite ipoteza că cei ce s-au ocupat cu definitivarea textului imprimat în 1581 au pus la contribuție traduceri manuscrise (bănățene și, probabil, nord-ardelene) ale unora dintre omilii.

În această ordine de idei, înclinăm să interpretăm la fel ca N. Drăganu precizările din predoslovla lucrării („...foarte cu inimă fierbinte și cu jale aprinsă demult jeluiia la această luminată carte. Derept aceea, în multe părți am întreat ș-am căutat pînă o am aflat...”, p. 7) cu privire la căutarea insistentă a unei anumite versiuni după care urma să se „traducă” *Evanghelia cu învățătura*: „...căuta atît de mult tocmai această carte, care se afla așa de rar(...), fiindcă (...) din ea erau cele mai multe traduceri de tilcuri, cari circulau în manuscrise printre preoți și pe cari acum trebuia să le așeze în oarecare ordine. Astfel, partea lui Coresi «stă într-aceea că se reproduc — cu unele schimbări mai mici — evangheliile după Evangheliarul lui», iar a ucenicilor săi, popa Iane și mai ales a cărturarului popă Mihai, fiul lui Dobre, în dregerea textelor vechi pe cari le aveau la îndemînă, în felul obicinuit lui Coresi, dar cu mai multă băgare de seamă la limbă și stil (...) și poate traducerea din slavonește a celorlalte părți din *Cazanie*, cari încă nu erau traduse”¹⁶.

7. Reiese, din cele de mai sus, că limba *Evangeliei cu învățătura* nu prezintă în mod exclusiv graiul vorbit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în zona Tîrgoviște—Brașov, așa cum ne-am fi așteptat, avînd în vedere locul traducerii și al imprimării acestei cărți și proveniența persoanelor care s-au îngrijit de definitivarea și tipărirea ei. Dintre soluțiile propuse, sînt mai puțin probabile cele privind originea din altă zonă dialectală a unuia dintre traducători, datorită lipsei probelor documentare. Rezultatele cercetărilor de filiație ale lui N. Drăganu și P. Olteanu au fost infirmate ulterior de către Ion Gheție, fără ca acesta să nege posibilitatea ca cei ce au definitivat textul coresian să fi pus la contribuție și manuscrise mai vechi. Dimpotrivă, el este singurul care argumentează temeinic această ipoteza, abordînd însă o nouă cale, anume localizare prin limba textului¹⁷.

8. Pornind de aici, ne-am propus, în cele ce urmează, un studiu asupra limbii *Cazaniei a II-a*, reținînd acele elemente care ne permit să tragem o concluzie judicioasă cu privire la localizarea textului. Am parcurs integral textul acestei tipărituri după facsimilele aflate la Institutul de lingvistică din București, consultînd, ori de cîte ori a fost nevoie, exemplarul păstrat la secția de manuscrise și carte rară a Bibliotecii

¹⁵ *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 147—157.

¹⁶ Drăganu, DM, p. 86—87.

¹⁷ *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*.

Academiei R. S. România ¹⁸ și ediția alcătuită de S. Pușcariu și Al. Procopovici ¹⁹.

Materialul pe care îl vom prezenta este extras numai din omilii. Am exclus nu numai pericopele situate la începutul fiecărui comentariu, preluate din *Tetraevanghelul* lui Coresi, ci și citatele evanghelice care apar în cuprinsul omiliei propriu-zise, deși ele nu corespund întru totul textului evanghelic de la începutul fiecărei cazanii. S-a avansat ideea că această versiune conținută în filcuri este o prelucrare brașoveană mai veche a celei din *Tetraevanghel* ²⁰.

Repartiția dialectală a fenomenelor lingvistice reținute a fost stabilită cu ajutorul izvoarelor de care dispunem, de la cele mai vechi documente și texte literare românești păstrate pînă la materialul prezentat de *Atlasul lingvistic român*. Pe cît posibil, am aplicat datele dialectologiei istorice, apelînd la mărturia surselor cu localizare sigură. În acest sens, precizăm că manuscrisele rotacizante și textele coresiene, nelocalizate în mod satisfăcător pînă acum, nu au fost considerate ca probante pentru stabilirea circulației unor fenomene lingvistice atestate în secolul al XVI-lea. Primele indică, cel mult, zona nordică a Dacoromaniei, în general, iar celelalte, graiurile din sud, în măsura în care atestări ulterioare conduc spre această concluzie. Deși, cum am arătat, atestările din aceste texte nu au fost puse la contribuție pentru stabilirea repartiției fenomenelor pe care le vom prezenta, s-a indicat, de cîte ori a fost cazul, prezența faptelor respective de limbă în aceste texte, pentru a oferi cititorului o informare cît mai completă asupra problemei.

Reconstituirea circulației unui fapt lingvistic pe teritoriul Dacoromaniei secolului al XVI-lea este o problemă dificilă, care se cere tratată cu toată prudența necesară. Atestarea unui fenomen într-un text scris într-o anumită zonă dialectală se poate explica nu numai prin existența lui în graiul zonei respective (se știe că textele noastre vechi sînt, în majoritate, mixte în ce privește graiul (graiurile) pe care îl (le) reflectă și nu este cazul să insistăm aici asupra cauzelor acestei situații). Tot astfel, absența atestărilor unui fenomen pentru o anumită zonă dialectală nu probează, cu necesitate, inexistența lui în graiul respectiv. În dorința de a spori obiectivitatea cercetării noastre, am indicat prin cifre I și II valoarea probatoare a fiecărui fenomen, considerînd că prezintă gradul I de certitudine fenomenele a căror răspîndire a putut fi stabilită pe baza unor surse cu localizare sigură din secolul al XVI-lea, susținută, eventual, și de atestări existente în izvoare posterioare anului

¹⁸ CRV, nr. 29.

¹⁹ S. Pușcariu și Al. Procopovici, *Diaconul Coresi. Carte cu învățătură (1581)*, I, București, 1914. Precizăm aici că, în situațiile în care vom cita această ediție în notele din subsolul paginilor, indicînd lecțiuni deosebite de ale noastre, nu considerăm necesar să trimitem la pagină, întrucît ne referim, de fiecare dată, la locul corespunzător din textul coresian. Între numerotarea facsimilelor care ne-au stat la dispoziție, identică cu cea din exemplarul păstrat la Biblioteca Academiei, și numerotarea paginilor textului coresian din ediție, există o diferență de 10 unități, datorată faptului că S. Pușcariu și Al. Procopovici au numerotat cu cifre latine paginile 3—10, care conțin predoslovia lucrării.

²⁰ Vezi Ion Gheție, *Activitatea de traducere și tipărire a cărții românești la Brașov la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, p. 611—612.

1600, respectiv gradul II cele a căror repartitie a fost stabilită cu ajutorul unor surse de după 1600, eventual numai prin referire la situația din graiurile actuale.

II. Fonetică

Vocalism

1. *ă* în dători (~sint ; 546/21).

Fonetismul cu *ă* a fost atestat în secolul al XVI-lea în documente din Moldova, iar ulterior în documente și texte literare din Moldova, Transilvania și Banat ²¹.

Repartitie :

I Moldova ; II Transilvania, Banat.

2. *ă* **protonic** > **a** : *a ne se arata* (295/14), *aratindu-i* (484/8), *a nu cauta* ²² (148/1—2), *celalaltu* (135/29—30), *desfacea* (592/24), *dezbracă* (448/28), *sa gătească* ²² (597/20), *va izbavi* ²³ (200/18), *să nu mai împărătească* ²² (603/17—18), *au învățat* ²³ (385/9), *lasată* (469/1), *lasară-ți-se* (67/6), *pacatele* (597/28), *vrajmașul* (528/24) ²⁴ ; cf. și câteva situații în care intervertirea slovelor ar putea fi cauzată de oscilarea tipografului între un fonetism sau altul : *arată-se-vor* (244/30), *împărțit-ău* (201/28), *învăfără* (55/32), *va învăță* (494/23), *se învățase* (503/4).

Repartitie :

I Moldova (în special în nord), Transilvania centrală, Banat — Hunedoara, Oltenia (în nord) ²⁵.

3. *ă* > *e* în *să ne nedăjduim* ²⁶ (350/13 ²⁷).

Asimilarea *ă*—*e* > *e*—*e* în *nedejde*, *nedejdui* este o inovație a graiurilor din nordul țării. În secolul al XVI-lea a fost atestată în textele rotacizante, în *Glosele Bogdan* și în documente din nordul Moldovei. După 1600, *nedejde* și derivatele apar în documente și texte literare scrise în nordul Moldovei și în Transilvania de nord și de sud-vest. Astăzi au fost

²¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 111 ; DA, s. v. *dator*, *datorie*, *datoriu*, *datornic* ; Gheție—Mareș, GD, p. 82—83 ; Gheție, BD, p. 102—103, 357, 367, 476, 539, 564.

²² Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *a nu căuta, să gătească, să nu mai împărătească* ; grafiile din textul coresian, care reflectă fenomenul trecerii lui *ă* proton la *a*, apar în subsolul ediției.

²³ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *va izbăvi, au învățat*.

²⁴ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂, după care am avea a face cu trecerea lui *ă* proton la *a* și în următoarele exemple : *a se înalța* (464/29), *grăiia* (304/12), *împărăția* (479/34—35) ; în realitate, tipărirea din 1581 prezintă la locurile respective formele : *a se înălța, grăiia, împărăția*.

²⁵ Vezi Florentina Zgraon, *Localizarea Tetraevanghelului coresian din 1561*, în volumul de față, p. 320. (Menționăm aici că, în cazul faptelor de limbă pe care le-am reținut și în lucrarea *Localizarea Tetraevanghelului coresian din 1561*, publicată în același volum, ne-am mulțumit să notăm atestările din textul *Cazaniei a II-a*, reluând localizarea propusă cu acel prilej).

²⁶ *Ă* (ierul mare) din silaba a doua reprezintă, probabil, o încercare a tipografului de a restabili forma sudică.

²⁷ Cf. Densusianu, HLR, II, p. 201, care menționează forma *a se nedejdui* în trei locuri din *Cazania a II-a* (p. 58, 71, 449), unde însă textul coresian prezintă forme cu *ă*.

înregistrate în nordul Moldovei, în Transilvania (de la nord de Mureș) și, izolat, în Banat.

Repartiție :

I Moldova de nord ; II Transilvania de nord și de sud-vest, Banat ²⁸.

4. **ă > e după labiale** în cuvinte ca *amegeaște* (84/12), *amegesc* (430/27), *feră* ²⁹ (prep., 495/30), *mencăm* (374.9), *seamenă* (409/32) ³⁰; cf. și grafia *adevăr* (565/24) pentru *adevăr*, care reflectă, probabil, fonetismul *adever*, corectat prin reluarea silabei.

Fonetismul *amegi* a fost notat în *Apostolul* lui Coresi, *Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu și, în zilele noastre, în câteva puncte izolate din sudul Olteniei, sudul Banatului și în localitatea Micăsasa din Mediaș ³¹. *Feră*, *mencăm*, *seamenă* se întilnesc (cu rostirea *ɛ*) în sudul Banatului ³², împreună cu alte numeroase exemple cu *ɛ* în loc de *ă* după consoanele labiale (uneori și după *l*, *r*). Asemenea fonetisme au fost semnalate în limba unor scriitori bănățeni și în graiurile din unele localități din Banat—Hunedoara și zonele limitrofe ³³.

Repartiție :

II Banat—Hunedoara, Transilvania de sud-vest, Oltenia (în sud).

5. **Hiatul ă — u** păstrat în *lăuntru* (162/3), *în lăuntru* (80/24—25, 166/32, 223/1 etc.).

Repartiție :

I Țara Românească ³⁴.

6. **e medial aton > i**: *ciniș* ³⁵ (451/29), *crisținătăției* (356/31), *firici-mă-vor* ³⁶ (565.15—16), *firicita* ³⁵ (588/18), *tribuiăște* (498/14); cf. și *acista* ³⁵ (f. sg.; 263/28), *acistea* ³⁵ (f. pl.; 424/19), atone în frază. În următoarele situații, datorită foneticii sintactice, *-e* are regimul unui *e* medial :

²⁸ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 60, 104—105, 201, 235, 335; Rosetti, ILR, p. 489; Gaster, CR, I, p. 48, 199, 215, 231, 247, cf. și 283, II, p. 19, 112, 181; Teodorescu—Gheție, MI, indice, s.v.; Drăganu, DM, indice, s.v.; DLR, s.v. *nădăjdui*, *nădăjduință*, *nădejde*; Gheție—Mareș, GD, p. 77—78; Gheție, BD, p. 100, 242, 290, 300, 303, 347, 367, 400, 422, 456, 525.

²⁹ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂: *fără*, cf. în subsolul ediției: *fără*, *îndreptat în fire fără*.

³⁰ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂: *măncămă*, *seamănă*, grafiile din textul coresian fiind înregistrate în subsolul ediției.

³¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 76; Luiza și Mircea Seche, *Limba și stilul lui I. Budai-Deleanu în „Țiganiada”, în Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, București, 1962, p. 43; G. F. Căușanu, G. Fira și C. M. Popescu, *Culegere de folclor din județul Vâlcea și împrejurimi*, București, 1923, s. v. *amegiui*, *amegiuală*; ALR, SN, V, h. 1411.

³² Vezi ALR, SN, V, h. 1445, VI, h. 1582, 1645, 1831, 1832.

³³ Vezi *Lex. Mars.*, p. 63—64; Ion Gheție, *O particularitate fonetică bănățenească în opera lui Paul Iorgovici: ă > e (viațe „viață”), în LR, XV, 1966, nr. 4, p. 367—369*; cf. Densusianu, HLR, II, p. 76; vezi și Densusianu, GH, indice, s.v. *betos*, *peană*; T. Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni*, București, 1925, p. 29; Pușcariu, LR, II, p. 316, 337, 363.

³⁴ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 321.

³⁵ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂: *aceasta*, *țineșu*, *fericita*; grafiile din textul tipărit al lui Coresi, care indică închiderea lui *e* (*ɛ*) medial aton la *i*, apar în subsolul ediției.

³⁶ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂: *ferici-mă-vor*.

dăruiaști-i (2 sg. ; 560/9—10), frățini-său (280/30—31, 620/31), puni-i-va (614/23).

În secolul al XVI-lea, închiderea lui *e* medial aton la *i* apare în graiurile de tip nordic de pe teritoriul Dacoromaniei (în special din Moldova) și foarte rar în cele sudice, în timp ce formele cu *e* se întilnesc în toate zonele. După 1600, fenomenul închiderii lui *e* medial aton apare cu o insistență deosebită în Moldova, Transilvania și Banat.

Repartiție :

I Moldova, Transilvania (în special în nord), Banat—Hunedoara, Țara Românească (Oltenia, vestul Munteniei)³⁷.

7. **e final aton** > **i** : *limbili*³⁸ (451/12), *să nu vatămi* (3 pl. ; 257/6)³⁹.

Repartiție :

I Moldova de nord, Banat—Hunedoara, Oltenia (în vest)⁴⁰.

8. **-iă** > **-iě (-iě)** : *porniie-se*⁴¹ (270/29).

Astăzi, fenomenul trecerii lui *-iă* la *-iě (-iě)* a fost înregistrat în nordul Transilvaniei și al Moldovei (numai în cazul verbului *a lua* fonetismul *iě (-iě)* apare și în Banat—Hunedoara). Cea mai veche atestare provine din nordul Moldovei și este datată 1601. Pentru nordul Transilvaniei fenomenul a fost atestat abia în secolul al XVIII-lea.

Repartiție :

II Moldova de nord, Transilvania de nord⁴².

9. **i — i** > **i** în *strinilor* (356/24).

Fonetismul *strin* nu a mai fost atestat în alte texte vechi. Astăzi apare în Țara Zarandului, Banat, Hațeg, Oltenia și vestul Munteniei⁴³.

³⁷ Vezi pentru toate aceste informații, Rosetti, ILR, p. 485 ; Gheție—Mareș, GD, p. 90—94 ; Gheție, BD, p. 105—107, 215, 222, 229, 233, 243, 248, 257, 276, 278—279, 288—289, 298, 311, 316, 318—319.

³⁸ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *limbile*, grafia care atestă închiderea lui *e* final la *i* fiind înregistrată în notă, la subsolul ediției.

³⁹ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂, după care același fenomen ar fi notat și în *grăiaște*, 291,6, tipărit *grăiaști* ; la locul indicat ne întimpină însă o grafie cu *e* final păstrat.

⁴⁰ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 321—322.

⁴¹ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *porniia-se* ; grafia din text (*porniie-se*) este indicată în notă.

⁴² Vezi Ion Gheție, *Unde s-au tradus și unde s-au copiat textele din Codex Neogoeanus*, în LR, XXII, 1973, nr. 6, p. 554 ; Gheție, BD, p. 120—121, 216, 278, 401, 451, 517, 535, 537.

⁴³ Vezi S. Fl. Marian, *Inmormintarea la români*. București, 1892, p. 127 ; Jb., VII, p. 81 ; *Materialuri folkloristice*, culese și publicate (...) prin îngrijirea lui Gr. G. Tocilescu, I, București, 1900, p. 3 ; Vircol, V., p. 79 ; Densusianu, GH, indice, s. v. ; L. Costin, *Graiul bănățean*, Timișoara, 1926, p. 41, 46, 188 ; G. F. Căușanu, G. Fira și C. M. Popescu, *op. cit.*, glosar, s. v. *strin*, *strinătate*, *strinătăți* ; E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre naționale*, în LR, IX, 1960, nr. 5, p. 63, 66 ; *Folclor din Transilvania*, I, București, 1962, p. 10 ; O. Birlea, *Antologie de proză populară epică*, I, București, 1966, p. 166 ; ALRM II, vol. I, h. 191 ; Gheție—Mareș, GD, p. 86 ; Gheție, BD, p. 103—104 ; Ion Gheție, *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 175—182.

Repartiție :

II Banat—Hunedoara, Țara Românească (Oltenia, vestul Munteniei).

10. **i epentetic** în *cîinii* (370/15), *cîinilor* (399/9), *mîine* (84/8), *mîini* (130/2), *mîinile* (111/14), *pîine* (125/22, 217/25, 365/17—18, 493/24); cf. *mîni* (163/12, 593/31), *mînile* (29/26, 165/23, 217/26)⁴⁴.

Repartiție :

I Țara Românească (Muntenia)⁴⁵.

11. **ju > i** în *mincinos* (68/6, 189/17), *mincinoasa* (148/7, 188/30), *mincinoși* (196/23, 223/23), *mincinoasele* (223/25).

Repartiție :

II Țara Românească⁴⁶.

12. **i etimologic** păstrat în *curind* (22/21, 163/27, 258/4, 303/28 etc.).

Repartiție :

I Țara Românească, Banat—Hunedoara (?)⁴⁷.

13. **i** în *porincă* (56/8—9, 446/7, 8), *porincile* (29/24, 215/30), *porincitele* (29/26); cf. și *frîmsețe* (115/10, 361/25, 611/7), *frîmseți* (99/14), *înfrîmsețat* (415/6). *să ne înfrîmsețăm* (237/23)⁴⁸.

Repartiție :

I Țara Românească, Banat—Hunedoara; II Transilvania de sud⁴⁹.

Consonantism

14. **labiale dure** (în poziție „tare“): *păscari(u)* (375/25, 30), *păscari* (376/20, 544/8), *păscarii* (375/13, 376/22), *păscăriei* (376/13), *a păscui* (378/4), *Pătru* (63/18, 161/20, 208/32, 375/19, 441/14, 607/11 etc.); *avăm* (499/23, 500/10, 511/12, 625/12 etc.), *vășmint* (432/29, 472/9, 13, 599/30), *vășmintul* (35/24, 112/2, 448/29).

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord, Banat—Hunedoara, Țara Românească (nordul Olteniei, nord-vestul Munteniei); II Transilvania de sud⁵⁰.

15. **mp > p** în *să o rupă* (404/19, 431/8), *să-l rupem* (455/21), *se rupe* (89/9), *dezrupe* (57/12).

⁴⁴ Diftongarea lui *i* etimologic din pluralul lui *mînă* s-a generalizat mai târziu în graiul muntean; vezi și Densusianu, HLR, II, p. 53, Gheție, BD, p. 112, 249.

⁴⁵ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 322.

⁴⁶ *Ibidem.* p. 322—323.

⁴⁷ *Ibidem.* p. 323.

⁴⁸ Vezi Gheție, BD, p. 116.

⁴⁹ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 323.

⁵⁰ *Ibidem.* p. 323—324.

Repartiție :

I Banat (—Hunedoara) ; II Țara Românească⁵¹.

16. **n > m** în *frîmse* (126/11, 13, 137/10, 521/23), *frîmții* (488/2), *înfrîmt* (186/25), *înfrîmtă* (14 30, 399/7), *înfrîmte* (179/14—15, 491/3, 596/17).

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord-est, Banat—Hunedoara, Oltenia⁵².

17. **n propagat** în *genunchele* (372/6).

n propagat în *genu(n)chiiu* este o inovație nordică, care s-a extins treptat spre sud. În secolul al XVI-lea este atestată numai în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, *Psaltirea Scheiană* și *Codicele Voronețean*, iar astăzi a cuprins tot teritoriul Dacoromaniei, cu excepția Munteniei propriu-zise. Se pare că în secolul al XVI-lea propagarea lui **n** nu era cunoscută în părțile sudice ale ariei actuale (Banat, Oltenia, unele zone ale Moldovei), căci în *Palia de la Orăștie* întâlnim forme etimologice, iar în Oltenia inovația a fost atestată abia în secolul al XVII-lea, în *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul. În acest caz, apariția inovației în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* ar fi un reflex al graiului moldovenesc pe care textul îl reflectă (pe lângă cel bănățean-hunedorean)⁵³.

Repartiție :

I Transilvania de nord, Moldova de nord⁵⁴.

18. **ă > î** în pluralul lui *an* : *ai* (64/19, 115/27, 280/28, 357/15, 469/2, 581/15, 619/13), *aii* (4/22).

Repartiție :

I Moldova, Oltenia (în nord-est) ; II Transilvania de nord-est⁵⁵.

19. **s, z, ț duri** : *dusără* (195/26), *mesărătate* (392/8), *săcuii* (3/13), *sămețiile* (74/4), *să nu sârbeaze* (169/9), *n-am simțit* (205/22), *zisără* (296/20) ; *Dumnezău* (474/29), *zua* (274/18, 519/16, 612/10, 10, 10, 11) ; *incredințază* (288/5), *nici-ț va ajuta* (39/21), *plăți-ț-voiu* (453/24) ; cf. și rostirile hipercorecte : *semînța* (580/21), *sintom* (472/21), *sintoși* (535/12, 537/6) ; *tinzind* (624/20) ; *înfrîmsețindu-ne* (588/32)⁵⁶, *să ne înfrîmsețem* (116/30), *trimețind* (206/28, 207/1).

⁵¹ *Ibidem*, p. 324.

⁵² *Ibidem*, p. 324—325.

⁵³ Vezi Ion Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*.

⁵⁴ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 135 ; DA, s. v. *genunchiu, ingenuchia* ; Gheție, BC, p. 136, 216, 235, 291, 291, 301, 326, 339, 349, 367, 401, 413, 423 ; ALRM I, h. 86a ; ALR, SN, VII, h. 2134, 2146 ; cf. și Ivănescu, PC, p. 126, 331—332, 350.

⁵⁵ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 325—326.

⁵⁶ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *înfrîmsețindu-ne*, grafia hipercorectă din tipăritura coresiană fiind indicată în notă.

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord, Banat-Hunedoara, Oltenia ⁵⁷.

20. **ș, j + ă, î, zero** : *a ne dojăni* (70/4), *grijă* (88/14, 604/22), *jăluia* (354/3), *slujăsc* (207/8) ; *greșăsc* (34/17, 273/31), *înșălați* (425/8), *șădea* (187/23, 622/10), *ușă* (482/23) ; *jiganiile* (154/27), *jigăni* (154/24), *jigăniile* (432/17) ; *cerșind* (367/1, 372/23), *vă înșirați* (279/19), *și* (4/28) ⁵⁸ ; *dirj* (-*ă*, pl. ; 478/23) ; *credincioș* (-*ă*, pl. ; 124/5), *însuș* (-*ă* ; 106/23), *sineș* (-*ă* ; 126/28), *uciș* (-*ă*, pl. ; 138/24 ; *însuș* (-*ă* ; 521/13, 606/5—6), *sineș* (-*ă* ; 332/31) ; -*ș* (pron. refl., 17/17, 235/6, 335/30, 470/21, 500/26).

Repartiție :

I Țara Românească, Banat-Hunedoara ⁵⁹.

21. **ș, j + a în poziție „moale“** : *grijaște* (252/27, 364/18, 594/10), *slujaște* (104/22, 206/13), *tinjaște* (91/18) ; *deșarte* (549/3), *greșaste* (19/2, 435/4), *șade* (611/14), *șapte* (217/29), *șarpelui* (159/27) etc.

Repartiție :

I Țara Românească, Banat-Hunedoara ⁶⁰.

22. **z (nu dz) în căzu** (15/6), *Dumnezeu* (9/30), *zice* (25/32), *zile* (48/24) etc.

Repartiție :

I Țara Românească, Transilvania de sud-est ⁶¹.

23. **j (nu ģ) în ajunsem** (48/32), *ajutoriu* (425/27), *jos* (13/26, 393/20), *judecata* (245/4), *judecătoriu* (131/1) etc. ; cf. *ģ* în *încungiurase* (194/23), *încungiurară-mă* (538/22), *să încungiurăm* (382/8, 9) etc., fonetism consecvent păstrat în tipăriturile coresiene ⁶² (cf. totuși *împrejur*, 505/11).

Repartiție :

I Țara Românească, Transilvania de sud-est ⁶³.

24. **palatalizarea velarei c în chiștiga** (49/23).

Fonetismul *chiștiga* nu a mai fost înregistrat în alte texte din secolul al XVI-lea, dar el trebuie pus în legătură cu *chêlfeși* din *Codicele Marțian* și *chitenel* din *Anonymus Caransebesiensis* ⁶⁴. *Chitenel* a fost înregistrat

⁵⁷ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 326.

⁵⁸ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *și*.

⁵⁹ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 326.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 326—327.

⁶¹ *Ibidem*, p. 327.

⁶² Vezi Densusianu, HLR, II, p. 122 ; Gheție, BD, p. 250.

⁶³ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 327.

⁶⁴ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 560 (cf. și p. 53, 75) ; S. Pușcariu, în DR, IV, 1924—1926, p. 685 ; DA, s. v. *câștiga, câttnel*.

în zilele noastre în Caraș-Severin și, în formele *chitlin*, *chitingan*, în nordul Transilvaniei. Fenomenul trecerii vocalelor mediale în seria celor anterioare după consoane velare caracterizează astăzi consecvent graiurile din Crișana și Banat-Hunedoara; mai este atestat în vestul și nordul Transilvaniei, vestul Olteniei și într-o zonă din Transilvania centrală, cuprinsă între localitățile Cluj-Deva-Tg. Mureș⁶⁵.

Repartiție :

II Banat-Hunedoara (și zonele limitrofe), Transilvania de vest și de nord.

25. $\check{g} > \hat{z}$ în *să înțelegem* (187/27).

Credem că slova *j* din *înțelĕjemŭ* reflectă fenomenul fricativizării lui \check{g} ($< g + e, i$ latini) în stadiul \hat{z} , atestat documentar în secolul al XVI-lea numai în Moldova. Excludem posibilitatea ca grafia de mai sus să noteze pe *j* sau \hat{z} , care caracterizează astăzi graiurile din Crișana și zonele limitrofe, respectiv pe cele din Banat, întrucât, așa cum s-a dovedit, cele mai vechi atestări ale fenomenului provenind din aceste zone nu sînt anterioare anului 1700⁶⁶.

Repartiție :

I Moldova.

26. $r + a$ în poziție „moale”: *să arate* (161/7, 514/32), *izvoraște* (26/12), *mohoraște* (219/31), *uraște* (383/21) etc.

Repartiție :

I Banat-Hunedoara, Țara Românească, Transilvania de sud, Moldova (unele zone din sud, numai în forma *să arate*)⁶⁷.

27. $r + e$ (e) în *să-i arete* (333/9).

În secolul al XVI-lea *r* urmat de *ga* (*e*, *ɛ*) era rostit moale în astfel de forme în nordul Transilvaniei și al Moldovei. Tipăriturile coresiene prezintă consecvent fonetismul *ra* în contextul fonetic amintit. Forma *să arete* notată în *Liturglier* devine explicabilă dacă reamintim concluzia

⁶⁵ Vezi Pușcariu, LR, II, p. 325; Gheție—Mareș, GD, p. 179, 257; Gheție, BD, p. 175; R. Todoran, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1956, nr. 2, p. 46; ALRM II, h. 1; ALRM, SN, III, h. 1119, 1147; ALR. SN, IV, h. 1171, 1219, V, h. 1328, VI, h. 1760.

⁶⁶ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 122; Ivănescu, PC, p. 120, 129, 370—371; Ion Gheție, *Africatele ț și ȝ în textele bândăne scrise cu litere latine și ortografie maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR, XV, 1966, nr. 1, p. 35—39; idem, *Evoluția africatelor ț și ȝ la fricative în Transilvania după 1700*, în „Fonetica și dialectologie”, VI, 1969, p. 43—48; idem, *Aspecte ale evoluției africatelor ț și ȝ la fricative în graiurile moldovenești*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 6, p. 707—713; Gheție—Mareș, GD, p. 194—197; Gheție, BD, p. 150.

⁶⁷ Vezi Florentina Zgraon. *op. cit.*, p. 327.

lui Al. Mareş cu privire la localizarea acestui text, anume că anumite particularităţi de limbă conduc spre unele graiuri din Transilvania centrală ⁶⁸.

Repartiţie :

I Moldova de nord, Transilvania (la nord de Mureş).

28. -r dur în *muncitorul* (622/29) ⁶⁹.

Repartiţie :

I Ţara Românească (Muntenia) ⁷⁰.

Morfologie

29. pluralul substantivului *mină* : *mîni(le)* (65/10—11, 408/29, 530/4, 625/28, etc.).

Repartiţie :

I Ţara Românească, Banat-Hunedoara ⁷¹.

30. art. pos. a invar. : *luminătoriu ştim că iaste a înţelepciunei şi a vieţiei* (226/30—227/1), *nici a fiiarălor nu iaste nărav* (391/19—20), *a trupului îmbrăcămînt* (403/23), *cu a Ieremieii proroc grăia* (545/4) ; *a fariseilor şi a cărtularilor graiure* (192/12), *nu era a Elisavetei cuvintele* (562/24—25), *(ale trupului şi) a sufletului firi* (476/5—6), *a învăţăturiei ape vii* (220/31) ⁷² etc. ; cf. şi *ale a trupului pohte* (274/11), *ale a sufletului tării* (284/24—25).

Repartiţie :

I Moldova de nord, Transilvania de nord-est, Banat—Hunedoara ⁷³.

31. (pron.) adj. dem. de apropiere m. sg. *ačasta* (172/9, 563/21 ⁷⁴).

⁶⁸ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 61, 204, 210 ; Gheţie—Mareş, GD, p. 204—206 ; Gheţie, BD, p. 153—154 ; Ion Gheţie, *Contribuţii la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresî*, p. 150—152 ; Mareş, CL, p. 38—39, 64—65.

⁶⁹ Cf. Puşcariu—Procopovici, CC₂ : *muncitorul*, grafia *muncitorul* fiind înregistrată în notă.

⁷⁰ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 327.

⁷¹ *Ibidem*, p. 327—328.

⁷² Cf. numeroase alte situaţii de tipul *nărodul a lu Adam* (201/18), în care am putea avea a face cu art. invar. a pentru *al*. Nu este exclus însă ca aceste grafii să fie influenţate de context, așa încît *al lui. lor > a lui, lor* ; cf. însă *al lui folos* (361/12—13), *al lor lucru* (46/2) etc. Vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 169—170. În alte cazuri, prezenţa lui *a invar.* pentru *ale* se poate explica printr-un acord greşit, ca în exemplul *oile pierdute a casei lu Izrail* (369/16, 465/3).

⁷³ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 328.

⁷⁴ Cf. Puşcariu—Procopovici, CC₂ : *acesta*, grafia *ačasta* fiind indicată de fiecare dată în notă.

Repartiție :

I Moldova ⁷⁵.

32. pron. dem. de apropiere aiest(a) : aiestuia ⁷⁶ (305/21).

Pronumele (adjectivul) demonstrativ de apropiere *aiest(a)*, a cărui răspindire este în regres în zilele noastre, a avut curs în secolul al XVI-lea în unele graiuri nordice (din Moldova și Transilvania).

Repartiție :

I Moldova de nord, Transilvania de nord-est; II Moldova de sud și centrală, Transilvania de nord-vest și sud-vest ⁷⁷.

33. pron. (adj.) nehot. neșchit(ă) „cîtva, puțin(ă)” (409/6, 493/19 ; 133/4—5, 288/1; 33/7, 116/18, 250/5, 422/8, 610/10).

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Moldova, Transilvania de sud-vest, Oltenia ⁷⁸.

34. pron. neg. nimea (50/31, 102/32, 225/25, 375/24, 415/15, etc.).

Repartiție :

I Moldova, Banat—Hunedoara, Oltenia ; II Transilvania de nord și de sud-vest ⁷⁹.

35. numer. ord. m. în -le : al șaptele (145/22), *al noaole* (135/20, 304/6).

Repartiție :

I Moldova, Transilvania de nord și de sud-vest, Banat—Hunedoara ⁸⁰.

36. numer. col. tute patru (~ *evanghelistii*, 277/4) ⁸¹.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara; II Transilvania de vest, Oltenia, Moldova de nord ⁸².

37. indo(u)ia, vb., conj. I : să-l înduiaze (361/30—31), *indoiat* (443/30), *indoiată* (443/29).

O. Densușianu atestă forma verbală *indoiia*, de conjugarea I, în afara textului de care ne ocupăm, în *Apostolul* lui Coresi. În zilele noastre *indoiia*

⁷⁵ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 328.

⁷⁶ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *acestua*, grafia din text (*aiestuia*) fiind indicată în notă.

⁷⁷ Vezi Densușianu, HLR, II, p. 187 ; Gheție—Mareș, GD, p. 236—237 ; Gheție, BD, p. 162, 292, 318, 355, 367—368, 515, 527, 533 ; ALRM I h. 336 ; ALR, SN, VI, h. 1675, 1678, 1684, 1688, 1696—1698, 1700, 1702, 1704—1705, 1707, 1709, 1712, 1728—1729, 1732, 1734, 1743 ; cf. și Ivănescu, PC, p. 304.

⁷⁸ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 328—329.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 329.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 329.

⁸¹ Cf. Pușcariu—Procopovici, CC₂ : *toți patru evanghelistii*. forma *tute* fiind menționată în subsolul ediției.

⁸² Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 329—330.

a fost înregistrat, în forme participiale, în unele localități din Crișana (*stau indoiet, cu inima indoietă*) și Oltenia (*cu păru-ndoiat „cu părul în două culori, cărunt“*)⁸³.

Repartiție :

II Transilvania de (sud-)vest, Oltenia.

38. 3 sg.—3 pl. la ind. prez. al vb. de conj. (II, III,) IV : *ale trupului amu tocmeale iaste* (481/23), *ale sufletului tocmeale iaste* (481/25—26), *aceastea sint Paștile, ce întru cale iaste fericitele bucate dumnezeiești, trupul lu Hristos, și iaste plină masa de dulceața veacilor* (143/4—6), *crezură scripturilor celora dulcile ce e den a vechiei și a noiei leage* (568/11—13), *că cumu-s amu toate căile-acealea iușile și nearate și călcate, că supt picioarele tuturor zăcătoare iaste, că niciuna den seminte înlăuntru-i nu se îngroapă, că zac desupra pământului ivite și tuturor pasărilor iaste gata spre răsipire-i...* (406/27—32).

Inovație a graiurilor sudice, fenomenul amintit a fost înregistrat în zilele noastre în Muntenia, sud-estul Transilvaniei și, izolat, în Oltenia. Atestat în documente muntenești abia în secolul al XVIII-lea⁸⁴, fenomenul discutat are o mai mare vechime, cum rezultă din exemplele de mai sus.

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud-est.

39. ind. prez. pers. 1, 2 pl. ale vb. a fi : *sem* (106/29, 401/27, 404/3, 508 30), *seși* (360 21, 482 11, 618/10).

Repartiție :

I Moldova, Banat—Hunedoara ; II Transilvania de nord⁸⁵.

40. ind. și conj. prez. „slab“ (cu sufix) al vb. omori : *să omorască* (210. 29, 530/29), *omoraște* (551/23, 25).

Repartiție :

II Moldova de nord, Transilvania de nord-est⁸⁶.

41. ind. viit. 3 sg. al aux. vrea, a : *cînd amu va avea cineva pre Dumnezeu sfeatnic și dereptatea și nestrînsura și a priimi leagea și învățăturile lui și va ceare ajutoriu și tîrie de la dins, aceluia-i iaste puteare* (499/14—17) ; **A ieși, zis-au prorocul, ce întru Vithleem nu va lăcui** (572/31—32).

Forma „populară“ a auxiliarului pentru viitor 3 sg., *a*, se întâlnește astăzi în Moldova, Transilvania de nord și nord-vestul Olteniei. În seco-

⁸³ Vezi Densusianu, HLR. II, p. 197 ; DA, s.v. *indoiat*, -ă ; G. F. Ciușanu, G. Fira și C. M. Popescu, *op. cit.*, s. v. *indoiat*, -ă ; ALRM, SN, III, h. 1208.

⁸⁴ Vezi Gheție, BD, p. 170 ; S. Pușcariu, în DR, III, 1922—1923, p. 772—773 ; E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre naționale*, p. 67—68 ; ALRM I, h. 402 ; ALR, SN, VI, h. 1708.

⁸⁵ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 330.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 330.

lul al XVI-lea și în cel următor a fost notată în documente moldovenești. Se pare că în Transilvania fenomenul a apărut la începutul secolului al XVIII-lea⁸⁷.

Repartiție :

I Moldova.

42. part. fem. (indiferent de gen și nr.) în compunerea unor timpuri verbale perifrastice (construite în special cu aux. a fi): *n-ară fi răsărită ierbi* (99/5), *de vrea fi fost iubită*⁸⁸ *acest tînăr pre vecinul său* (333/3); *de n-ară fi luată lumea ploii și zăpăzi și vînture, n-ară fi venită la noire* (99/2—3); cf. și *auzită avea* („auzise“, m. m. ca pf., 503/22). (Toate participiile tipărite aldin în aceste exemple au la finală iusul mare).

0. Densusianu a înregistrat, pentru secolul al XVI-lea, câteva forme verbale perifrastice în care participiul se termină în *-ă*. Observăm însă că, dintre exemplele la care ne referim, sînt realizate cu auxiliarul *a fi* numai cele din cazaniile coresiene (CC₁, p. 27 : *această muiere fost-au viată*; CC₂, vezi mai sus). Nu reținem atestările pentru perfectul compus realizat cu *a avea* și participiul feminin, provenite dintr-un document redactat la Tîrgu Jiu în 1591 (după datarea recentă a lui Al. Măreș, în 1656), intrucît toate se termină în ierul mare, care ar putea fi echivalat cu *-ă*, dar tot așa de bine ar putea avea valoarea zero⁸⁹. Timpuri verbale perifrastice (viit. ant., m.m.ca pf. ind., conj. pf., cond. pf.) realizate cu auxiliarul *a fi* și participiul în *-ă* se aud astăzi în Transilvania, în special în Crișana, Bihor, Oaș, Maramureș⁹⁰. G. Weigand a notat în Banat forme participiale feminine în structura perfectului compus⁹¹. Probabil că participiile în *-ă* construite cu auxiliarele *a fi* și *a avea* au avut curs în epoca la care ne referim, deopotrivă, în sud-vestul țării, anume în regiunea Banat(—Hunedoara), în vestul și nordul Transilvaniei.

Repartiție :

II Banat(—Hunedoara); Transilvania de vest și de nord.

43. adv. acum (5/17, 308/14, 575/28, 599/11, 608/12).

Atestat în secolul al XVI—lea în documente și texte literare din Țara Românească și sudul Transilvaniei, adverbul *acum* caracterizează, și astăzi, graiurile din sudul Dacoromaniei⁹².

⁸⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 225; Gheție—Măreș, GD, p. 252—253; Gheție, RD, p. 171—172.

⁸⁸ Cf. Pușcarlu—Procopovici, CC₂: *de vrea fi fost iubit, grafia iubită* (cu iusul mare în ultima silabă) fiind indicată în notă.

⁸⁹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 223—225, 230, 238; cf. Al. Măreș, *Considerații asupra datării unor documente atribuite secolului al XVI-lea*, în LR, XXIII, 1974, nr. 4, p. 280.

⁹⁰ Vezi I. A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*, București, 1907, p. 21; T. Pahagi, *Din epoca de formațiune a limbii române. Probleme etno-lingvistice*, în GS, I, p. 227; S. Pușcariu, în DR, IV, 1924—1926, p. 1360—1361; ALR, SN, VII, h. 2031—2034, 2069—2070, 2078—2081.

⁹¹ Jb., III, p. 244, VI, p. 38.

⁹² Vezi Densusianu, HLR, II, p. 250; Rosetti, ILR, p. 553; Ivănescu, PC, p. 339—341; Gheție—Măreș, GD, p. 254—255; Gheție, BD, p. 174—175, 252, 282, 302, 314—315, 337, 355; ALR, SN, V, h. 1489.

Repartiție :

I Țara Românească, Transilvania de sud.

44. **adv. așaș** „în acest fel, astfel ; imediat, îndată“ (78/8, 93/17, 103/4—5, 521/13).

În secolul al XVI-lea *așaș(i)* a fost notat în *Pravila ritorului Lucaci*. Ulterior a fost înregistrat în texte moldovenești, iar în zilele noastre circulă, frecvent, în Bucovina⁹³.

Repartiție :

I Moldova⁹⁴.

45. **adv. mainte** „înainte“ (77/7, 124/12, 277/31, 379/16, 475/10 etc.).

Repartiție :

I Moldova de nord, Banat—Hunedoara ; II Transilvania de nord, Oltenia (în nord-est)⁹⁵.

46. **adv. otrinde** „de aceea, pentru aceasta, pentru acest motiv, deci“ (83/7).

Aceasta este singura atestare din secolul al XVI-lea a cuvîntului. După 1600 apare în *Anonymus Caransebesiensis* și, în forma *utrinde*, apropiată de etimon, în *Psaltirea în versuri* a lui Viski⁹⁶.

Repartiție :

II Banat—Hunedoara.

47. **interj. iani** „ia, hai“ (325/23, 355/10—11, 373/31, 417/20).

Interjecția *iani* a fost notată în texte literare din zona nordică a Dacoromaniei.

Repartiție :

I Transilvania de nord și de sud-vest, Moldova ; II Banat—Hunedoara⁹⁷.

48. **interj. vaide** „vai“ : **vaide de toți păcătoșii** (45/15), **vai de noi, vaide, că aproape e zioa Domnului** (55/16) ; cf. și **vaide celuia ce grăiaște** (459/24).

⁹³ Vezi CADE, s. v. ; DA, s. v. ; TDRG, s. v. ; Rosetti, ILR, p. 553 ; Rizescu, LP, indice, s.v. ; cf. Densusianu, HLR, II, p. 253—254, după care termenul ar exista și în CC₁.

⁹⁴ Cf. DA, s. v., după care adverbul *așaș* ar avea curs și în Banat și Transilvania, deși sursele indicate trimit în mod exclusiv spre Moldova ; în Banat s-a înregistrat forma *așiși* (în *Palia de la Orăștie* și în *Anonymus Caransebesiensis*, vezi Densusianu, HLR, II, p. 253—254, DA, s.v.) iar pentru Ardeal probabil că sînt considerate ca surse chiar lucrările coresiene.

⁹⁵ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 330.

⁹⁶ Vezi N. Drăganu, în DR, I, 1920—1921, p. 304—306 ; Densusianu, HLR, II, p. 271 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Corești*, p. 153.

⁹⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 290 ; Rosetti, ILR, p. 557 ; DA, s. v. *ian* ; Gaster, CR, I, p. 50, 184, II, p. 68, 262, 292, 295 ; Drăganu, DM, indice, s.v. ; *Anon. Car.*, p. 343.

Interjecția *vaide* urmată de *de* cu acuzativul a mai fost notată în epoca la care ne referim în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* și în *Legenda Duminicii din Codicele Sturdzan*⁹⁸. Ulterior a fost notată într-un text apocrif neidentificat, datînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, scris de un bănățean sau hunedorean pe marginile albe ale unui manuscris slavon păstrat la biblioteca Széchenyi din Budapesta⁹⁹. Credem că și în *vaide mie (Psaltirea Hurmuzachi)*, *vaide lui (Cazania I)*, *vaide celora* (exemplu dat mai sus) avem a face cu forma *vaide*, căci altfel nu se explică prezența prepoziției *de* înaintea dativului¹⁰⁰.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara, Transilvania centrală.

Lexic

49. acira „a aștepta“ (522/6).

Atestat în secolul al XVI-lea în *Apostolul* lui Coresi și, în cel următor, în *Anonymus Caransebesiensis*, termenul *acira* apare și astăzi, cu sensul derivat „a atîrna, a stîrmoci (pe lîngă cineva)“ în Muntenia și Banat¹⁰¹.

Repartiție :

II Țara Românească (Muntenia), Banat—Hunedoara.

50. alcam „viclenie, cursă“ (173/30, 264/31, 411/29).

Maghiarismul *alcam*, notat și în *Apostolul* coresian, este cunoscut astăzi în Sălaș, Bistrița—Năsăud, împrejurimile Turdei, Maramureș, atît cu sensul vechi „înșelăciune, viclenie“ cit și cu alte sensuri derivate („apucătură, nod în vorbă, nod în fapte“ ; „vorbă de clacă, sfătoșenie“ ; „arcan, secret“). În Arieș (Maramureș) s-a înregistrat și derivatul *alcămos* „sfătos, bun de gură ; prefăcut“¹⁰².

Repartiție :

II Transilvania de nord.

51. apușit „miros“ (389/27).

Apuși și derivatele *apușit*, *apușitură* au fost întrebuițate în psaltirile rotacizante, în unele texte coresiene și, mai tîrziu, în *Anonymus Caransebesiensis*. Termenul are curs și astăzi în Banat¹⁰³.

⁹⁸ Vezi ES, f. 95r/17 ; CS, f. 6v/14—15, 7r/6, 13, 15, 7r/16 — 7v/1, 7v/5, 7, 14—15, 8r/5, 6 ; vezi și Densusianu, HLR, II, p. 290.

⁹⁹ Vezi Gh. Chivu, *Un manuscris cu o slovă necunoscută în scrierea chirilică românească* : ⚡, în SCL, XXIX, 1978, nr. 4, p. 399—409 ; vezi și N. Drăganu, în DR, VI, 1929—1930, p. 304—305, Gaster, CR, I, p. 351.

¹⁰⁰ Cf. Densusianu, HLR, II, p. 290.

¹⁰¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 556 ; DA, s. v. *acera*.

¹⁰² Vezi Densusianu, HLR, II, p. 538 ; CADE, s. v. ; DA, s. v. ; Tamás, EW, s. v. ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 152.

¹⁰³ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 294, 350 ; Rosetti, ILR, p. 572 ; DA, s. v. *apuși*, *apușit*, *apușitură* ; cf. Pușcariu, LR, I, p. 198, după care termenul ar circula, în zilele noastre, și în Bucovina.

Repartiție :

II Banat—Hunedoara.

52. bețiț „bețiv“ (263/1, 489/26—27).

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ¹⁰⁴.

53. bezaconic „nelegiuit“ (295/17).

În afara textelor coresiene și rotacizante, nelocalizate precis pînă acum, *bezaconic* „nelegiuit, fără-de-lege“, ca și *bezaconui* „a comite nelegiuri, crime“, *bezaconie* (*bazaconie*) „nelegiuire, crimă“, sînt atestate în scrieri moldovenești, anume la Varlaam și I. Neculce ¹⁰⁵.

Repartiție :

II Moldova.

54. canură „lină“ (486/27, 30).

Este singura atestare a termenului recoltată dintr-un text datînd din secolul al XVI-lea ¹⁰⁶. Cu sensul „lină de oaie mai scurtă rămasă după scărmanat“, *canură* are curs în graiurile de tip nordic de pe teritoriul Dacoromaniei.

Repartiție :

II Oltenia (în vest), Banat—Hunedoara, Transilvania (cu excepția zonei centrale și de sud-est), Moldova (izolat) ¹⁰⁷.

55. cebălui „a (se) tulbura, a (se) zăpăci“, **cebăluitură** „amețeală, tulburare“ (94/30, 31—32, 317/9 ; 312/13).

Cebălui și derivatele apar în *Noul Testament de la Bălgrad* și în *Anonymus Caransebesiensis*. În zilele noastre au curs, cu sensuri derivate, în Oltenia și Banat. În zona Sibiu—Făgăraș este cunoscută și forma *descebălui* ¹⁰⁸.

Repartiție :

II Transilvania (unele zone în sud), Banat (—Hunedoara), Oltenia.

56. ciumăra „a se întrista, supăra, infuria“, **ciumărat** „minios, infuriat“ (384/17, 612/2).

Împreună cu alte sensuri și derivate, cuvîntul este atestat în *Apostolul* lui Coresi și, ulterior, în surse care ne îndreaptă atenția spre sudul Dacoromaniei ¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 331—332.

¹⁰⁵ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 85, 424, 503 ; Rosetti, ILR, p. 575 ; TDRG, DA, s. v. *bezaconie, bezaconic, bezaconui*.

¹⁰⁶ Densusianu, HLR, Rosetti, ILR, DA s.v. nu îl înregistrează pentru această perioadă.

¹⁰⁷ Vezi CADE, TDRG, DA, s. v. ; ALRM, SN, I, h. 285 ; ALR, SN, II, h. 436.

¹⁰⁸ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 341, 539 ; DA, s.v. ; Tamás, EW, s.v. ; L. Costin, *op. cit.*, p. 44, 74 ; G. F. Ciușanu, G. Fira și C. M. Popescu, *op. cit.*, s. v. *cebălă, cebălui* ; Gheție, BD, p. 182, 252 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) și lui Coresi*, p. 152—153.

¹⁰⁹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 505 ; DA, s. v. *ciumărt* ; L. Costin, *op. cit.*, p. 45, 85 ; Gheție, BD, p. 183, 252—253.

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud-est, Banat.

57. ciupi „pișca“ (339/4).

Ciupi este un element de tip sudic, răspândit în Oltenia, Muntenia și sud-estul Transilvaniei ¹¹⁰.

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud-est.

58. circimărie „meseria circiumarului“ (433/3).

Circimărie este un derivat de la *cîrciumă*, termen care circulă în graiurile sudice.

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud-est ¹¹¹.

59. clucșă „cursă“ (96/5, 318/10).

Aria de circulație a acestui termen este colțul sud-vestic al țării.

Repartiție :

II Banat—Hunedoara, Transilvania de sud-vest, Oltenia ¹¹².

60. coșciug „sicriu“ (395/23, 25).

Coșciug circulă în unele graiuri din sudul Dacoromaniei.

Repartiție :

II Țara Românească (Muntenia), Transilvania de sud-est ¹¹³.

61. crow „acoperiș, cort“ (370/16).

Atestat în secolul al XVI-lea și în *Apostolul* lui Coresi, *crow* este întâlnit astăzi, în diferite variante fonetice și cu sensuri derivate apropiate, numai în Banat și Oltenia ¹¹⁴.

Repartiție :

II Banat (—Hunedoara), Oltenia.

62. dumă „vorbă“, *dumăi* „a vorbi“ (275.29).

Atestate în surse posteroare anului 1600, *dumă* și *dumăi* ne îndreaptă atenția spre graiurile din Muntenia și Oltenia ¹¹⁵.

¹¹⁰ Vezi Rosetti, ILR, p. 268 ; Tamás, EW, s. v. ; CADE, TDRG, DA, s. v. ; Gheție, BD, p. 184, 252—253, 510, 561—562, 615.

¹¹¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 322 ; DA, s. v. *cârciumă* ; Gheție, BD, p. 184, 282, 403, 445, 510, 528, 562, 572—573.

¹¹² Vezi CADE, DA, s. v. ; Gheție, BD, p. 184, 282.

¹¹³ Vezi TDRG, DA, s. v. ; ALRM, I, h. 416 ; Gheție, BD, p. 184, 252—253, 337, 439, 445, 502, 510, 561—562, 572—573, 614.

¹¹⁴ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 507 ; DA, s. v. ; CADE, s. v. *crou*, *crow* ; L. Costin, *op. cit.*, p. 41, 95.

¹¹⁵ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 509 ; CADE, s. v. *domăi* ; TDRG, s. v. *dumăi* ; Mardarie, *Lexicon*, indice, s.v. ; N. Păsculescu, *Literatură populară românească*, București — Viena — Leipzig, 1910, p. 195.

Repartiție :

II Țara Românească.

63. **fericat** „fericit“ (58/26, 164/7, 219/12, 417/11).

Repartiție :

I Banat—Hunedoara, Transilvania centrală ; II Transilvania de sud-vest, Oltenia (în nord-vest) ¹¹⁶.

64. **ginere** „mire“ (204/21, 345/10, 547/23, 553/29, etc.).

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud ¹¹⁷.

65. **girtan** „gitlej“ (416/5).

Cuvîntul a fost notat numai în lucrările lui D. Cantemir ¹¹⁸.

Repartiție :

II Moldova.

66. **hrăbor** „curajos, tare, îndrăzneț“ (234/6, 542/2), **hrăborie** „curaj. îndrăzneală“ (79/15, 86/15, 160/2, 225/10, 532/2 etc.).

Hrăbor și derivatul său substantival *hrăborie* au fost atestate consecvent din secolul al XVI-lea pînă astăzi în părțile sud-vestice ale țării, anume în Banat și unele zone limitrofe. Circulația termenului în Moldova este mai puțin probabilă. Întrucît a fost notat numai de către Dosoftei.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest (inclusiv sudul Crișanei), Oltenia „Moldova de nord“ ¹¹⁹.

67. **inceti** „a intra în ceată, a se aduna cu“ (373/18—19, 615/24).

Consemnat în secolul al XVI-lea în *Apostolul coresian* și, printr-o greșeală de traducere, în *Psaltirea Scheiană*, termenul reapare, în varianta de conjugare a IV-a, în secolul următor, în *Cazania* lui Varlaam ¹²⁰.

Repartiție :

II Moldova.

68. **lăduros** „lăudăros“ (19/24—25, 158/6).

Forma *lăduros* (rezultată, după O. Densusianu, din *lăduoare*, prin fenomenul *oa>o>u* în poziție atonă, sau, foarte probabil, după părerea

¹¹⁶ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 332—333.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 333.

¹¹⁸ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 510; DA, s. v. *gătlej*; CADE, TDRG, s. v. *girtan*.

¹¹⁹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 315, 324, 334, 511 ; TDRG, s. v. *hrăbor*, *hrăbori*, *hrăborie*; DA, s. v.; Gaster, CR, I, p. 35, 273—274 ; Gheție, BD, p. 188—189, 225, 231, 252, 255 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 153.

¹²⁰ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 352 ; DA, s. v.

noastră, prin simpla asimilare *u-ă > u-u* din *lăudăros*), atestată în *Anonymus Caransebesiensis*, a fost înregistrată ulterior în Banat ¹²¹.

Repartiție :

II Banat (—Hunedoara).

69. murgui „a mustra, chinui, necăji“ (62/6, 86/11).

Murgui și derivatele *murguire*, *murguitoră* apar cu sensul „a murmura, cîrți, protesta“, respectiv „murmur, cîrtire, protest“ în *Palia de la Orăștie*, *Codicele Voronețean*, *Cazania I* și *Apostolul* lui Coresi. Sensul din *Cazania a II-a* re apare, mai tîrziu, în *Noul Testament de la Bălgrad*¹²².

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest.

70. nădăi „a nădăjdui“ (516/15, 565/15, 593/2).

Repartiție :

I Transilvania centrală ; II Transilvania de sud-vest, Banat—Hunedoara, Oltenia ¹²³.

71. pesti „a întîrzia“ (26/29, 124/10, 307/4, 581/26, 604/16, etc.) ; cf. și *apestit* „întîrziat“ (619/15).

Repartiție :

I Banat—Hunedoara, Transilvania centrală și nordică ; II Transilvania de sud-vest, Moldova, Oltenia ¹²⁴.

72. pistreală „măsură itinerară : distanță cît o aruncătură de săgeată“ (110/22).

Repartiție :

II Moldova ¹²⁵.

73. pîlcui „a se aduna pentru a constitui un pîlc, a se strînge laolaltă, a se aduna grămadă“ (602/26).

Atestat sporadic în *Psaltirea Scheiană* și în unele tipărituri coresiene, *pîlcui* apare, după 1600, în unele graiuri din sud-vestul țării.

Repartiție :

II Banat, Oltenia ¹²⁶.

74. priilatnic „prieten, aproape (s.) ; p. ext. protector“ (437/12).

Termenul a fost întrebuițat în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, în *Palia de la Orăștie* și în unele tipărituri coresiene despre care

¹²¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 98 ; CDDE, nr. 966 ; CADE, s.v. *lăuduros* ; DA, s. v. *lăuda*.

¹²² Vezi Densusianu, HLR, II, p. 305, 344, 541 ; TDRG, s. v. *murgui* ; DLR, s. v. *murgui*¹, *murguire* ; V. Pamfil, *Elemente regionale în lexiconul „Paliei de la Orăștie“*, în C.Lingv., III, 1958, p. 239—240 ; Gheție—Mareș, GD, p. 290 ; Gheție, BD, p. 190, 225, 252, 256 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 153.

¹²³ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 333.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 333—334.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 334.

¹²⁶ Vezi DLR, s. v. ; TDRG, s. v.

s-a presupus că reproduc originale nemunteneste (*Apostolul, Molitvenicul, Cazania I*). În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea este bine reprezentat în textele literare din Banat—Hunedoara ¹²⁷.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara (și, eventual, zonele limitrofe : sud-vestul Transilvaniei, Oltenia, vestul Munteniei).

75. scuipi „a scuipa“ (591/32), **scuipit** „scuipat“ (194/11), **scuipire** „scuipare“ (194/12).

Repartiție :

II Țara Românească, Transilvania de sud ¹²⁸.

76. stăji „a se grăbi“ (335/28, 590/6—7), **de stăjit** „imediat, degrabă. fără șovăire“ (468/6).

Intrebuințat în secolul al XVI-lea în *Psaltirile Scheiană, Voronețeană, coresiană* din 1577 și în *Apostolul* lui Coresi, iar mai târziu în lucrările lui Varlaam și Dosoftei, **stăji (steji)** are curs în zilele noastre într-o arie din Transilvania, anume în Alba și Bihor ¹²⁹.

Repartiție :

II Transilvania de sud-vest și de vest, Moldova de nord.

77. șodolan „os mare“ (210/2).

Cuvîntul este atestat în graiurile din Muntenia, Oltenia și în câteva puncte izolate din nordul Hunedoarei și sudul Transilvaniei ¹³⁰.

Repartiție :

II Țara Românească (și, izolat, probabil, într-o arie situată în nordul Hunedoarei — sudul Transilvaniei).

78. șuteli (șutili) „a înșela, linguși, ademeni“ (225/9, 368/8—9, 599/3), **șutelitor** (496/18), **șutelitură** (332/6).

Semnalate, pentru secolul al XVI-lea, numai în textul de care ne ocupăm ¹³¹, **șuteli (șutili)** și derivatele sînt caracteristice pentru graiurile din Muntenia și Oltenia ¹³².

¹²⁷ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 326, 525 ; Gheție—Mareș, GD, p. 295; Gheție, BD, p. 193, 218—219, 308, 362 ; Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, p. 154.

¹²⁸ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 334.

¹²⁹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 258, 260, 531 ; CADE, TDRG, s.v. *steji* ; Gheție, IS, p. 130.

¹³⁰ Vezi DA, s. v. *ciolan* ; DLR, s. v. *șodolan*.

¹³¹ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 339, 347, 533.

¹³² Vezi CADE, TDRG, s. v. *șutili* ; Gaster, CR, I, p. 171 (*șuteală*) ; DLR, s. v. *suteală*², *șutelitor*, *șutili*, *șutilire*, *șutilitură*, *șutulică*¹.

Repartiție :

II Țara Românească.

79. tar „greutate, sarcină, povară“ (57/12, fig. 19/15).

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Moldova de nord, Transilvania de sud-vest și de nord, Oltenia ¹³³.

80. vederos „prin care se vede, luminos, transparent“ : (*ne*)vederos (379/5).

În secolul al XVI-lea numai *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* mai înregistrează o asemenea formă ¹³⁴. După CADE, forma verbală *vedera* „a se lumina, a se face lumină“ este specifică Banatului și Transilvaniei, dar exemplificarea se face numai printr-o sursă bănățeană. CADE înregistrează și adjectivul *vederos*, cu sensurile derivate 1. „considerabil, respectabil, distins“ și 2. „splendid, măreț, strălucitor“, notate în *Biblia de la București*, care, după cum se știe, conține elemente moldovenesti de limbă ¹³⁵, respectiv într-o culegere de literatură populară bănățeană. TDRG reține formele *invedera*, *vederos*, atestate în lucrările lui Dosoftei și C. Conachi, în *Biblia de la București* și în graiul românilor din Munții Apuseni (cf., în Ialomița, forma *vedrios*!). O. Densusianu a notat, pentru graiul din Hațeg, forma verbală *a să vedera* „lumina“; cf. și *strălucos* „licurici“. În zilele noastre ancheta ALRM a înregistrat răspunsul *cînd s-a prins a vedera* pentru „în zori de zi“ într-un punct din sudul Banatului ¹³⁶.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara ; II Transilvania de sud-vest, Moldova de nord.

81. voroavă „zarvă, neliniște, tulburare“ (257/5, 416/17, 462/26, 596/10, etc.), cf. fără-voroavă „liniște“ (595/23, etc.).

Repartiție :

I Moldova, Banat—Hunedoara ; II Transilvania de nord și de sud-vest ¹³⁷.

82. vreavă „zarvă, agitație, murmur“ (267/27, 307/6, 308/2).

Cu sensul „strigăt, chemare“, termenul a fost atestat în *Psaltirea* lui Coresi din 1577, iar cu sensul „cîrteală, gălăgie, zarvă, murmur“ în *Palia*

¹³³ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 334—335.

¹³⁴ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 361 ; ES, f. 42v/11.

¹³⁵ Vezi Ion Gheție, *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 53—66.

¹³⁶ Vezi Densusianu, GH, indice, s.v. ; ALRM, SN, II, h. 583 ; vezi și [Gh. Șincai], *Istoria naturii sau a firei*, manuscris autograf de pe la 1810, B.A.R.S.R., Filiala Cluj, fondul Oradea, nr. 40, p. 29, 87, apud N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 291, s. v. *transparent*.

¹³⁷ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 335—336.

de la Orăștie. Forma verbală *vrevi* „cîrți“ a fost, de asemeni, înregistrată în *Palia de la Orăștie* și se păstrează pînă astăzi în Banat cu sensul „a certa, amenința, ocări“. În *Anonymus Caransebesiensis* a fost înregistrat verbul *vrevi* (*vrevesk* „inrepo, arguo“) și derivatul *vrevitor* („inreparator“) ¹³⁸.

Repartiție :

I Banat—Hunedoara.

83. zăpadă „nea, omăt“ (99/2, 606/26), **zăpădi** (a se ~) „a se acoperi ou zăpadă“ (99/10).

Repartiție :

II Țara Românească (Muntenia), Transilvania de sud, Moldova de sud ¹³⁹.

III.1. Studiul limbii *Evangeliei cu învățătură*, în scopul localizării textului, a relevat un număr însemnat de elemente lingvistice a căror circulație în cursul secolului al XVI-lea în domeniul dacoromân a putut fi stabilită cu un anumit grad de certitudine. Cele 83 de fenomene lingvistice prezentate mai sus (28 fonetice, 20 morfologice, 35 lexicale) se grupează, în funcție de repartiția lor dialectală, desemnînd, în felul acesta, cîteva zone distincte de pe teritoriul dacoromân.

2. 26 din cele 83 de fenomene considerate în lucrarea de față au fost localizate în regiunile sudice ale țării. Dintre acestea, 17 au avut curs în Țara Românească (unele numai în Muntenia) și sud-estul Transilvaniei (în cîteva situații, sudul Transilvaniei și, foarte rar, și sudul Moldovei), care reprezintă aceeași unitate dialectală. Ne referim la fenomenele de sub nr. 5 (*înăluntru*), 10 (*mîine, pîine*), 11 (*mincinos*), 22 (*zile*), 23 (*jos*), 28 (*muncitorul*), 38 (*ele iaste*), 43 (*acum*), 57 (*ciupt*), 58 (*ctrcimărie*), 60 (*coș-ciug*), 62 (*dumă, dumăi*), 64 (*ginere „mire“*), 75 (*scuipi*), 77 (*șodolan*), 78 (*șuteli*), 83 (*zăpadă*). Au gradul I de probabilitate cele de sub nr. 5, 10, 22, 23, 28, 43 și gradul II cele de sub nr. 11, 38, 57, 58, 60, 62, 64, 75, 77, 78, 83. Faptele de limbă prezentate sub nr. 12 (*curînd*), 13 (*frîmseafe, portîncă*), 15 (*rupe*), 20 (*șădea, jigăanii*), 21 (*greșaste*), 26 (*uraște*), 29 (*mînile*), 49 (*actra*), 56 (*ciumăra*) sînt caracteristice pentru graiurile din sudul țării, ele regăsindu-se, de data aceasta, și în regiunea Banat—Hunedoara. Cele mai multe au indicele de probabilitate maxim (nr. 12, 13, 20, 21, 26, 29); fenomenele de sub nr. 49, 56 au fost localizate cu gradul II de probabilitate, iar cel de sub nr. 15 cu gradul I pentru Banat—Hunedoara, respectiv II pentru Țara Românească.

3. Celelalte 57 de fenomene lingvistice ne îndreaptă atenția spre teritoriile în care se vorbeau, în secolul al XVI-lea, ca și astăzi, graiuri de tip

¹³⁸ Vezi Densusianu, HLR, II, p. 536, cf. și p. 491; CADE, TDRG, s. v. *vrevă*; *Anon. Car.*, p. 378; L. Costin, *op. cit.*, p. 48, 217.

¹³⁹ Vezi Florentina Zgraon, *op. cit.*, p. 336.

nordic. Unele dintre acestea (18) au circulat în întreaga zonă nordică a Dacoromaniei (Moldova, Transilvania, fără sud-est, Banat—Hunedoara), altele în zone mai restrânse. Din prima categorie fac parte fenomenele de sub nr. 1 (*ă* în *dător*), 2 (*ă* protonic > *a*), 3 (*ă* > *e* în *nedăjduim*), 6 (*e* medial aton > *i*), 14 (*labiale dure* în poziție „tare“), 16 (*n* > *m* în *frimse*), 18 (*ń* > *î* în pl. lui *an*), 19 (*s*, *z*, *ț* duri) 30 (art. *a* invar.), 34 (*nîmea*), 35 (numer. ord. m. în *-le*), 39 (*sem*, *seși*), 45 (*mainte*), 47 (*iani*), 54 (*canură*), 71 (*pești*), 79 (*tar*), 81 (*vorovă*). Patru dintre acestea conduc, totuși, în primul rînd, spre graiurile moldovenești. Astfel, atestările din secolul al XVI-lea ale formelor *dător* și *nedejde* au fost recoltate numai din surse moldovenești, fenomenul trecerii lui *ă* protonic la *a*, foarte bine reprezentat în textul de care ne ocupăm, este o inovație care a caracterizat în primul rînd nordul Moldovei, iar închiderea lui *e* medial aton la *i* a fost consemnată, în epoca la care ne referim, cu o mai mare frecvență în Moldova.

4. Moldova este, de altfel, o zonă care apare frecvent în localizările propuse mai sus. Următoarele fenomene circumscriu o arie dialectală care cuprinde Moldova și Transilvania (nordul acestor provincii): nr. 8 (*-iă* > *îé*), 17 (*n* propagat în *genunche*), 27 (*să arete*), 32 (*aiesta*), 40 (*să omorască*), 76 (*stăji*). Localizarea s-a făcut deopotrivă pentru Moldova și Transilvania cu indicele de certitudine I în cazul fenomenelor cu nr. 17, 27, 32, respectiv II pentru cele cu nr. 8, (32), 40, 76.

5. În alte situații, Moldova formează o unitate comună cu Banatul și Hunedoara, la care se adaugă, ca zone limitrofe regiunilor din urmă, sud-vestul Transilvaniei sau Oltenia : vezi fenomenele de sub nr. 7 (*e* final aton > *i*), 33 (*neșchit*), 36 (*tute patru*), 66 (*hrăbor*), 80 (*vederos*). Fenomenul cu nr. 7 are gradul I de probabilitate pentru ambele arii. În cazul celorlalte, este mai mare indicele de certitudine pentru Banat—Hunedoara (I, respectiv II pentru Moldova). Cu privire la fenomenele de sub nr. 36 și 66, adăugăm că atestările moldovenești provin numai din lucrările lui Dosoftei, care ar fi putut să cunoască aceste forme chiar dacă ele nu ar fi existat în graiurile locale.

6. Un număr de 8 fenomene lingvistice ne conduc în mod exclusiv spre graiurile moldovenești: nr. 25 (*ğ* > *z* în *înfeleazem*), 31 (*ačasta*, m.), 41 (viit. cu aux. *a*), 44 (*așăș*), 53 (*bezaconic* „nelegiuit“) 65 (*gîrtan*), 67 (*înceti*), 72 (*pistreală*). Au fost apreciate ca sigure localizările de sub nr. 25, 31, 41, 44 (indice I) și mai puțin sigure cele de sub nr. 53, 65, 67, 72 (indice II).

7. Sînt destul de numeroase faptele de limbă care au avut curs, în secolul al XVI-lea, în colțul sud-vestic al țării. Unele au circulat în Banat—Hunedoara și zonele limitrofe, anume sud-vestul (rar, sudul) Transilvaniei și Oltenia : nr. 4 (*ă* > *c* după labiale în *amegesc*, *feră*, *seamenă*), 55 (*cebă-lui*), 59 (*clucsă*), 74 (*priiatnic*). Regiunii Banat—Hunedoara i se alătură

uneori zone din Transilvania — nr. 69 (*murgui*), altele din Oltenia — nr. 9 (*strin*), 61 (*crov*), 73 (*pîlcui*). Este evident că fenomenul de sub nr. 37 (*îndoia*, conj. I), localizabil în Transilvania de (sud-)vest și Oltenia, ne îndreaptă atenția spre zonele din sud-vestul țării, deși nu deținem atestări bănățene-hunedorene. Banatul și Hunedoara (uneori împreună cu zonele limitrofe) apar în localizările propuse cu gradul de certitudine I în cazul fenomenelor cu nr. 69, 74, respectiv II în cazul celor cu nr. 4, 9, 55, 59, 61, 73; fenomenul de sub nr. 37 are indicele de probabilitate II.

8. Un alt grup îl constituie faptele de limbă menționate sub nr. 24 (*chiștiga*), 42 (*de vrea și jost iubită*, m.), 48 (*vaide*), 63 (*fericat*), 70 (*nădăi*), localizate în Banat—Hunedoara și vestul, nordul sau centrul Transilvaniei. Aceste regiuni au fost propuse cu același grad de certitudine în cazul fenomenelor cu nr. 48, 63 (I), 24, 42 (II) și diferențiat pentru nr. 70: I — Transilvania (centrală), II — Banat. *Fericat* și *nădăi* (vezi nr. 63, 70) au fost atestate și în zone limitrofe Banatului (indice II).

9. Cîteva fapte de limbă sînt localizate exclusiv în Banat—Hunedoara: vezi nr. 46 (*otrinde*), 51 (*apușit*), 52 (*beșit*), 68 (*lăuduros*), 82 (*vreavă*). Două dintre acestea (nr. 52, 82) au gradul de probabilitate I, iar celelalte (nr. 46, 51, 68) au gradul II.

10. Nu a fost inclus în niciuna dintre categoriile prezentate mai sus cuvîntul *alcam* (fenomenul cu nr. 50), localizat exclusiv în nordul Transilvaniei. Aria lui de răspîndire a fost stabilită pe baza unor surse posteroare anului 1600 și, ca urmare, a primit gradul II de probabilitate.

IV.1. După ce am sintetizat rezultatele cercetării noastre, urmărind zonele dialectale spre care ne îndreaptă atenția faptele de limbă prezentate, ne propunem ca, în mod succint, să expunem cele mai generale concluzii ale lucrării de față.

Existența unui strat lingvistic sudic în cea de-a doua *Cazanie* coreșiană nu surprinde, dat fiind că lucrarea a fost pregătită pentru tipar și imprimată la Brașov, de către diaconul Coresi și colaboratorii săi, după toate probabilitățile originari din această parte a țării. Prezența unor elemente de tip nordic în tipăritura din 1581 a fost de multă vreme semnalată, iar lucrarea de față o dovedește cu prisosință. Deși faptele de limbă care conduc spre graiuri de tip nordic sînt mai numeroase decît cele care ne îndreaptă atenția spre sudul Dacoromaniei secolului al XVI-lea, textul, în ansamblul său, are, din punct de vedere lingvistic, o coloratură tipic sudică. Explicația constă în faptul că fenomenele nordice sînt reprezentate prin exemple izolate, care constituie, de regulă, excepții de la norma textului în planul fonetic și în cel morfologic sau apariții rare, uneori singulare, în domeniul lexicului, pe cînd fenomenele sudice sînt notate cu o frecvență considerabilă, ele reprezentînd, în general, norma lingvistică a lucrării de care ne ocupăm.

Așa cum am arătat mai sus, în afara fenomenelor specifice pentru întreaga zonă în care se vorbeau graiuri de tip nordic, există altele care

au circulat în arii mai restrinse : nordul Moldovei — nordul Transilvaniei, Moldova — Banat-Hunedoara (și zonele limitrofe), Moldova, Banat-Hunedoara — Transilvania (centrul, vestul și nordul acestei provincii), Banat-Hunedoara și regiunile învecinate (sud-vestul Transilvaniei, Oltenia). Banat—Hunedoara, poate și Transilvania de nord. Textul reflectă, prin urmare, în mod cert, unele elemente provenind din graiul moldovenesc și din cel bănățean-hunedorean. În cazul faptelor de limbă atestate în două arii dialectale, este dificil de precizat care dintre ele a fost sursa reală pentru textul care ne interesează. Totuși, având în vedere indicii de probabilitate, este mai posibil ca majoritatea fenomenelor localizabile în Moldova și Banat-Hunedoara să ne conducă spre colțul sud-vestic al țării. Credem că fenomenul cu nr. 50 (*alcam*), localizat, pe baza surselor care ne-au stat la dispoziție (posteroare anului 1600), în nordul Transilvaniei nu ne permite să avansăm ideea că textul coresian din 1581 reflectă și graiuri din această zonă dialectală, deși faptul rămâne posibil. Având în vedere că multe fenomene dintre cele prezentate au fost răspindite într-o arie care cuprinde Oltenia, Banatul, Hunedoara, sud-vestul, vestul, uneori centrul și nordul Transilvaniei, nu ar fi exclus ca și *alcam* să fi fost cunoscut în secolul al XVI-lea într-o mai largă arie din această parte a Dacoromaniei, din care nu ne-au parvenit atestări. Dacă am avea certitudinea că lucrurile stau astfel, am putea presupune că elementele localizate în Banat-Hunedoara — Transilvania se alătură celor care ne conduc spre sud-vestul țării, iar cele localizate în nordul Moldovei — nordul Transilvaniei provin dintr-o sursă comună cu cele pur moldovenești (cu atât mai mult cu cât în cazul unora dintre acestea din urmă este indicat numai nord-estul Transilvaniei, zonă care poate fi considerată limitrofă Moldovei de nord).

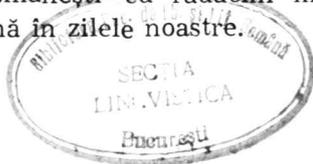
2. Așa cum am arătat, analiza limbii *Evangheliei cu învățătură* atestă în mod clar prezența unor elemente caracteristice pentru graiurile din Moldova, din Banat-Hunedoara și, mai puțin probabil, din nordul Transilvaniei. Care poate fi explicația acestei situații, de vreme ce, după afirmațiile din predoslovia lucrării, aceasta a fost tradusă și imprimată la Brașov? În principiu, putem presupune că a) unul (sau mai mulți) dintre traducători, revizori, tipografi era originar din altă zonă dialectală de pe teritoriul Dacoromaniei, sau și că b) traducătorii au pus la contribuție manuscrise românești mai vechi ale cazaniilor, provenind din alte regiuni. În literatura de specialitate s-a avansat ideea originii bănățene-hunedorene a popii Iane, dar, pînă în momentul de față, nu există suficiente probe documentare pentru a considera demonstrată această ipoteză (vezi mai sus, p. 346—347). În afara afirmațiilor din predoslovia lucrării, nu deținem alte informații cu privire la persoanele care au colaborat, într-un fel sau altul, la editarea *Evangheliei cu învățătură*. Pe o bază mult mai argumentată s-a sprijinit ideea că preoții Iane și Mihai de la biserica din Șcheii

Braşovului au tradus după *Cazania de la Zabłudov* din 1569, folosind și manuscrise bănățene-hunedorene și/sau nord-ardelene care conservau o traducere românească mai veche (vezi mai sus, p. 347—348). Ar mai fi de adăugat, tot aici, faptul că Atanasie Popa avansa, în 1965, o ipoteză conform căreia ar fi existat o cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea. Aceasta ar putea fi izvorul direct sau indirect din care provin elementele moldovenești din cea de-a doua cazanie coresiiană¹⁴⁰. În speranța că vom obține unele elemente edificatoare în acest sens, am urmărit repartitia în text a fenomenelor localizate în Banat-Hunedoara, pe de o parte, și în Moldova, pe de altă parte. Faptele de limbă bănățene-hunedorene (mai numeroase, de fapt, decât cele moldovenești) apar pe tot parcursul textului, dar cu mai mare insistență între p. 1—100, 301—400. Dimpotrivă, cele moldovenești sînt puțin reprezentate în porțiunile indicate: numai așaș între p. 1—100 și încetiș între p. 301—400 (aici am notat și 4 fenomene localizabile în nordul Moldovei — nordul Transilvaniei). Faptele de limbă moldovenești sînt mai frecvente între p. 101—200, 501—632, unde, dimpotrivă, cele bănățene-hunedorene apar relativ mai rar. Totuși, fenomenele la care ne-am referit nu se repartizează în text în porțiuni distincte.

3. După toate cele spuse mai sus, considerăm demonstrat faptul că editorii *Evangheliei cu învățătură* au pus la contribuție manuscrise românești mai vechi ale cazaniilor, din diverse zone ale Dacoromaniei, din care provin elementele lingvistice nemunteneste (bănățene-hunedorene, moldovenești, poate și nord-ardelene). Aceasta înseamnă însă că trebuie să privim într-o lumină nouă modalitatea în care s-a definitivat ediția din 1581 a *Evangheliei cu învățătură*, despre care știam că este *traducerea Cazaniei de la Zabłudov*, executată de persoane care locuiau în zona Braşovului. Nu punem sub semnul îndoielii faptul că diaconul Coresi și preoții Iane și Mihai au primit un exemplar din *Cazania de la Zabłudov* (1569), adus de la mitropolitul Serafim din Tîrgoviște, pentru a-l „traduce”, în vederea publicării unei cazanii ortodoxe în limba română. Presupunem

¹⁴⁰ Popa Ursu din Cotiglet—Bihor preciza în epilogul *Cazaniei* sale din 1680 că a „scris [=copiat — n.n.] această carte (...) dintru păcuenia lui Io Alixandru Vodă din Țara Moldovei...” Din motive de ordin istoric și cultural, Atanasie Popa leagă existența acestei cazanii de numele lui Alexandru Lăpușeanu și de luteranism, înscriind-o, astfel, în cadrul aceleiași acțiuni culturale care a generat traducerea *Evangheliei* și a *Apostolului* înainte de 1532 în Moldova. Rezultatul comparației mai multor texte similare din prima jumătate a secolului al XVII-lea constituie, după același autor, încă o dovadă a existenței unei cazanii moldovenești datînd, probabil, din secolul al XVI-lea, copiată în mai multe manuscrise și constituind chiar unul dintre izvoarele *Cazaniei* lui Varlaam. Vezi, pentru toate aceste informații, Atanasie Popa, *Există o cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătura cu izvoarele „Cazaniei lui Varlaam”*, în C.Lingv., X, 1965, nr. 1, p. 73—84.

însă că aceștia aveau deja, la biserica din Șcheii Brașovului, traduceri românești mai vechi ale cazaniilor, izolate probabil, provenind din diverse zone dialectale ale Dacoromaniei, sau purtînd în textul lor elemente ale mai multor graiuri, dovezi ale circulației și preluării lor în timp și în spațiu. „Traducătorii“ au urmărit, probabil, structura textului slavon pe care îl aveau drept model, folosind, de cîte ori a fost posibil, pentru a-și ușura munca, textele mai vechi pe care le-au avut la dispoziție. Este o ipoteză care, confirmată, ar pune de acord rezultatele cercetării de față cu datele de pînă acum ale problemei. În plus, ar fi o dovadă, indirectă, a existenței unei mișcări culturale românești cu rădăcini mai vechi decît ne pot spune izvoarele ajunse pînă în zilele noastre.

*Dat la cules 25-I-1982. Bun de tipar
2 III-1982. Coli tipografice 23,50, Tipar
524 ex.*

Tiparul s-a efectuat sub cda. nr. 229
la Tipografia Universității din
București

ERATĂ

<i>pag.</i>	<i>rîndul :</i>	<i>în loc de :</i>	<i>se va citi :</i>
130	28	<i>smimura</i>	<i>smicura</i>
193	28	дднн'срѣ,	дднн'срѣ,
215	26	confruntării	confundării
234	26	ochi	ochii
236	9	cuvioși	cuvioșii
326	34	<i>nu vrefú</i>	<i>nu vrefú</i>

Lei 28,20